

**«АКАДЕМИК Е.А. БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ
НАО «КАРАГАНДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. АКАДЕМИКА Е.А. БУКЕТОВА»**

БӨКЕТОВ ОҚУЛАРЫ - 2022

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің
50 жылдығына арналған, магистранттар мен студенттердің
Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

16-18 наурыз 2022 ж.

Ғылыми электрондық басылым

БУКЕТОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2022

МАТЕРИАЛЫ

Региональной научно-практической конференции
магистрантов и студентов, посвященной 50-летию
Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова

16-18 марта 2022 г.

Научное электронное издание

Қарағанды 2022 ж.

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Б78

Баспа басылымының электрондық аналогы — Электронный аналог печатного издания

Бөкетов оқулары – 2022: акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 50 жылдығына арналған магистранттар мен студенттердің Аймақ. ғыл.-тәжір. конф. материалдары (16–18 наурыз 2022 ж.) = Букетовские чтения – 2022: материалы Регион. науч.-практ. конф. магистрантов и студ., посвящ. 50-летию Караганд. ун-та им. акад. Е.А. Букетова (16–18 марта 2022 г.). — Қарағанды: «Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасы, 2022. — 253 бет. — Қазақша – орысша.

Ұйымдастыру комитеті – Организационный комитет

**Дулатбеков Н.О. (төраға), Тажбаев Е.М. (төрағаның орынбасары),
Касымов С.С., Аданов К.Б., Буркеев М.Ж., Джумабеков Д.А.,
Зейниденов А.К., Иманбеков М.М., Казимова Д.А., Бейсенова А.А.,
Серікбаев А.М., Түйте Е.Е., Талжанов С.А., Тлеужанова Г.К.,
Хусаинова Ж.С., Амиров Е.Ш. (жауапты хатшы)**

Б78 **Бөкетов оқулары – 2022:** акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 50 жылдығына арналған магистранттар мен студенттердің Аймақ. ғыл.-тәжір. конф. материалдары (16–18 наурыз 2022 ж.) = **Букетовские чтения – 2022:** материалы Регион. науч.-практ. конф. магистрантов и студ., посвящ. 50-летию Караганд. ун-та им. акад. Е.А. Букетова (16–18 марта 2022 г.). — Қарағанды: «Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасы, 2022. — Баспа басылымы бойынша шығарылған. — PDF-файл. — Жүйеге қойылатын талаптар: Pentium 4; 1,3 ГГц және жоғары; Internet Explorer Acrobat Reader 4.0 немесе үлкен. — Қазақша – орысша.

ISBN 978-601-362-010-7

Жинақта магистранттар мен студенттердің аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясының баяндама материалдары жарияланған. Мақалаларда жаратылыстану (физика, химия, математика, биология, география), гуманитарлық (филология, тарих, философия), әлеуметтік-педагогикалық (әлеуметтану, педагогика) және қоғамдық (заңтану, экономика) ғылымдардың өзекті мәселелері қарастырылады.

В сборнике рассматриваются актуальные проблемы естественных (физика, химия, математика, биология, география), гуманитарных (филология, история, философия), социально-педагогических (социология, педагогика) и общественных (юриспруденция, экономика) наук.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ баспасы
100024, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28.
Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

ISBN 978-601-362-010-7

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті, 2022

Абдрахман К.Т., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, физико-технический факультет, гр. МНН-51, магистрант
Абдигалиева А.М., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, физико-технический факультет, гр. ФПК-406, студент
(Научный руководитель — младший научный сотрудник Рожкова К.С.)

ВЛИЯНИЕ НАНОСТРУКТУР ФТАЛОЦИАНИНОВ НА ОПТИЧЕСКИЕ И ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛИМЕРНОГО СОЛНЕЧНОГО ЭЛЕМЕНТА

Исследование генерации и транспорта носителей заряда в органических полупроводниках является актуальным на сегодняшний день. Это связано с тем, что они обладают невысокой стоимостью и недорогой технологией изготовления по сравнению с традиционными неорганическими полупроводниками. Органические полупроводники нашли широкое применение в квантовой электронике, биологии, медицине, а также при разработке сенсоров, датчиков и преобразователей [1,2]. К ним относятся различные температурные и газовые сенсоры, датчики давления и электромагнитного излучения.

Однако, исследование влияния структурных особенностей молекулярных кластеров на эффективность генерации, разделения зарядов и их транспорт сохраняет свою актуальность при разработке органических полупроводниковых приборов. Перенос заряда и полупроводниковые свойства полимеров весьма чувствительны к морфологии полимерных цепей и локальному структурному упорядочиванию внутри пленки. Таким образом, структурный и энергетический беспорядок в сопряженных полимерных системах важны для описания переноса заряда с участием различных механизмов и электронных процессов.

Несмотря на достаточно большое количество работ, посвященных композитным полимерным солнечным ячейкам, их оптические и фотоэлектрофизические параметры являются малоизученными. Исследование механизмов генерации и транспорта носителей заряда в нанокompозитных структурах, оказывающих влияние на эффективность преобразования солнечной энергии, являются предметом дискуссий.

Подготовка подложек осуществлялась согласно методике [4]. Для создания нанокompозитных образцов солнечных элементов в подготовленный раствор полимера РТВ7-Th:ITIC добавлялись наноструктуры фталоцианинов в концентрации 0.5% от массы полимера.

Исследование морфологии поверхности полученных образцов осуществлялось при помощи атомно-силового микроскопа JSPM-5400 (JEOL Ltd, Япония). АСМ изображения наноструктур фталоцианинов показаны на рисунке 1. Наноразмерные стержни фталоцианинов имеют среднюю ширину 70 нм и длину 500 нм. Наночастицы фталоцианинов имеют в основном округлую форму со средним размером порядка 50 нм. На том же рисунке 1 представлено АСМ изображение пленки РТВ7-ТН:ITIC. Из рисунка видно, что пленка РТВ7-ТН:ITIC имеет однородную структуру.

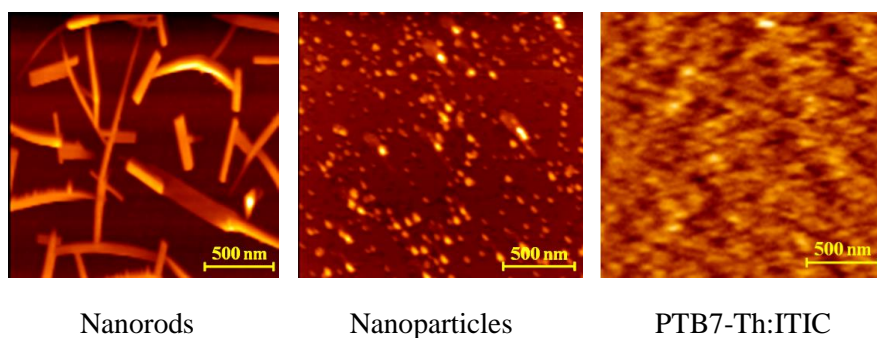

Рисунок 1 – АСМ изображения наноструктур фталоцианинов и фотоактивного слоя

Исследование оптических характеристик пленок проводилось на спектрометре Avantes AvaSpec-ULS2048CL-EVO. В качестве источника излучения использован комбинированный

дейтериево-галогеновый источник AvaLight-DH света с рабочим диапазоном 200-2500нм. Анализ спектров поглощения (рисунок 2, таблица 1) показал, что при допировании объемного гетероперехода наностержнями и наночастицами ZnPc наблюдается максимальное возрастание значения оптической плотности в спектре поглощения (в 2,1 и 1,9 раза соответственно). Полуширина спектра поглощения возросла незначительно. При допировании наностержнями и наночастицами CuPc оптическая плотность возросла на меньшую величину (в 1,2 раза). При допировании наноструктурами H₂Pc и CoPc также наблюдается возрастания значения оптической плотности.

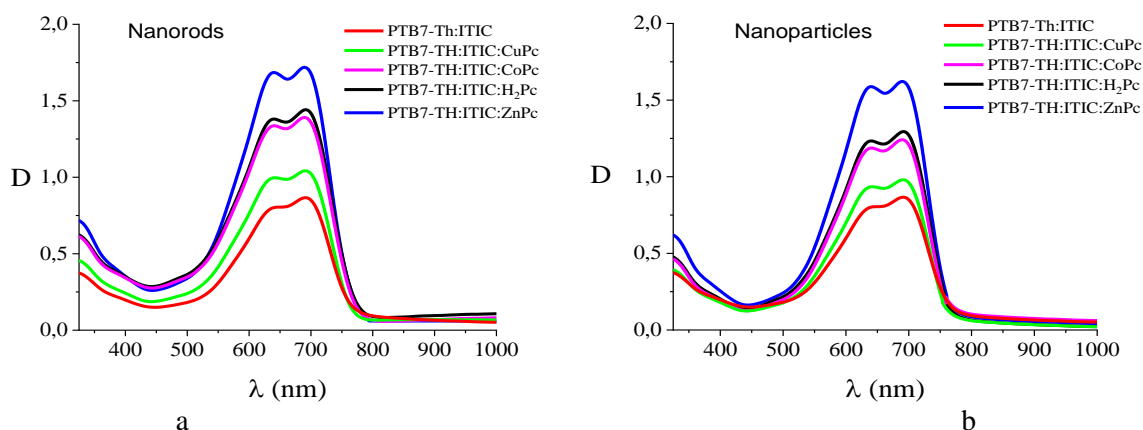

Рисунок 2 – Спектры поглощения чистого полимера РТВ7-ТН:ІТІС и нанокомпозитов РТВ7-ТН:ІТІС, допированных наностержнями (а) и наночастицами (б) фталоцианинов

Таблица 1 – Оптические характеристики тонких пленок РТВ7-Тн:ІТІС

Образец	Максимум поглощения		D ₁	D ₂	Полуширина, нм
	λ ₁ , нм	λ ₂ , нм			
РТВ7-Тн:ІТІС	642	694	0,81	0,88	160
Наностержни					
РТВ7-ТН:ІТІС:СuPc	640	692	0,99	1,06	165
РТВ7-ТН:ІТІС:СoPc	639	694	1,34	1,41	169
РТВ7-ТН:ІТІС:H ₂ Pc	641	693	1,38	1,45	168
РТВ7-ТН:ІТІС:ZnPc	639	691	1,69	1,76	167
Наночастицы					
РТВ7-ТН:ІТІС:СuPc	639	691	0,94	0,99	164
РТВ7-ТН:ІТІС:СoPc	640	693	1,19	1,24	168
РТВ7-ТН:ІТІС:H ₂ Pc	639	694	1,25	1,30	167
РТВ7-ТН:ІТІС:ZnPc	640	692	1,59	1,64	166

Таким образом, внедрение наностержней и наночастиц, за счет дополнительного поглощения, способствует увеличению поглощения фотоактивного слоя полимерного солнечного элемента. Это приводит к образованию потенциального барьера для инъекции электронов с зоны проводимости ІТІС в зону проводимости наноструктур фталоцианина. Верхний уровень валентной зоны РТВ7-Тн находится незначительно ниже верхнего уровня валентной зоны фталоцианинов. В результате образуется встроенное электрическое поле на границе раздела РТВ7-Тн/фталоцианин, которое осуществляет перенос дырок с валентной зоны РТВ7-Тн в валентную зону наноструктур фталоцианина. Также благодаря образованию наностержней и наночастиц фталоцианинов дырки более эффективно транспортируются в PEDOT:PSS, что приводит к увеличению фототока.

Повышение значения тока короткого замыкания ВАХ и КПД ячеек может быть связано с рядом причин: уменьшение рекомбинации носителей заряда в активном слое, усиление транспорта носителей заряда за счет увеличения площади поверхности раздела. С целью определения влияния наноструктур фталоцианинов на транспорт и рекомбинацию носителей заряда были проведены измерения спектров импеданса композитных ячеек.

Измерения спектров импеданса проводились при помощи потенциостата-гальваностата P45X в режиме импеданса. Фитинг параметров спектров проводился с помощью программного пакета EIS-analyzer. Анализ результатов импедансометрии проводился согласно диффузионно-рекомбинационной модели [4]. В результате анализа спектров импеданса были определены следующие электротранспортные параметры τ_{eff} – эффективное время жизни носителей заряда; k_{eff} – эффективная скорость извлечения носителей заряда, D_{eff} – эффективный коэффициент диффузии носителей заряда и μ – подвижность носителей заряда.

Анализ годографов (рисунок 3) нанокompозитных пленок показал, что допирование фотоактивного слоя РТВ7-Тн:ITIC наностержнями и наночастицами ZnPc приводит к максимальному в 2,2 раза (для наностержней) и 1,8 раза (для наночастиц) возрастанию значения D_{eff} и снижению значения R_w в 1,5 раза (для наностержней) и 1,3 раза (для наночастиц).

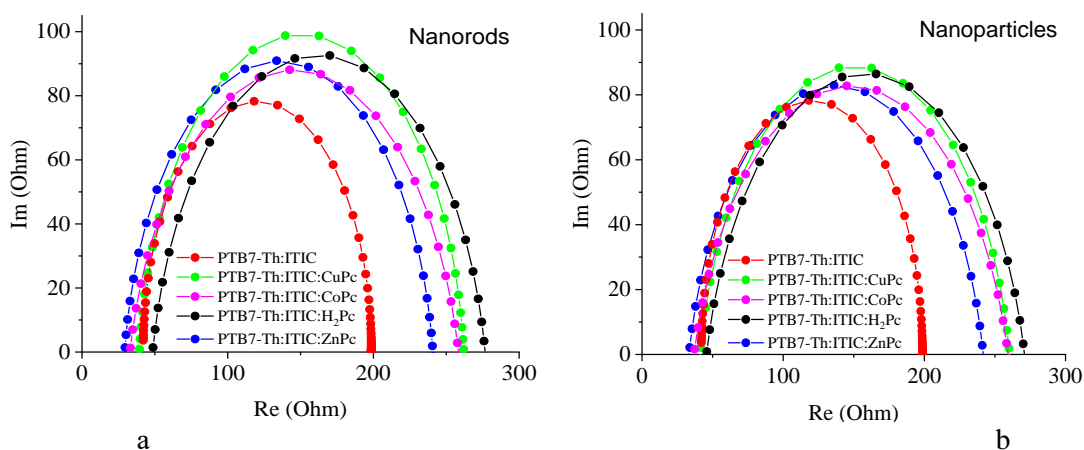

Рисунок 3 – Годографы импеданса солнечных ячеек на основе фотоактивного слоя РТВ7-Тн:ITIC и нанокompозитов, допированных наностержнями (а) и наночастицами (б)

Таблица 2– Электротранспортные свойства полученных образцов нанокompозитных СЭ с различной структурой

Образец	D_{eff} , ($cm^2 \cdot c^{-1}$)	k_{eff} , (c^{-1})	τ_{eff} , (мс)	R_{rec} , (Ом)	R_w , (Ом)	μ , ($cm^2/V \cdot c$)
РТВ7-ТН:ITIC	$2,09 \cdot 10^{-5}$	45846	0,021	198,3	43,3	$2,82 \cdot 10^{-4}$
Наностержни						
РТВ7-ТН:ITIC:CuPc	$3,32 \cdot 10^{-5}$	49924	0,020	261,4	39,3	$3,12 \cdot 10^{-4}$
РТВ7-ТН:ITIC:CoPc	$3,87 \cdot 10^{-5}$	48835	0,020	258,4	32,6	$3,25 \cdot 10^{-4}$
РТВ7-ТН:ITIC:H ₂ Pc	$2,71 \cdot 10^{-5}$	47589	0,021	276,1	48,4	$2,97 \cdot 10^{-4}$
РТВ7-ТН:ITIC:ZnPc	$4,54 \cdot 10^{-5}$	53486	0,019	240,2	28,3	$3,86 \cdot 10^{-4}$
Наночастицы						
РТВ7-ТН:ITIC:CuPc	$3,01 \cdot 10^{-5}$	48466	0,020	258,6	41,7	$3,01 \cdot 10^{-4}$
РТВ7-ТН:ITIC:CoPc	$3,38 \cdot 10^{-5}$	47377	0,021	258,4	36,2	$3,14 \cdot 10^{-4}$
РТВ7-ТН:ITIC:H ₂ Pc	$2,69 \cdot 10^{-5}$	46024	0,021	268,1	45,8	$2,87 \cdot 10^{-4}$
РТВ7-ТН:ITIC:ZnPc	$3,86 \cdot 10^{-5}$	52028	0,019	241,9	32,6	$3,49 \cdot 10^{-4}$

Показано, что наноструктуры способствуют возрастанию рекомбинационного сопротивления на границе РТВ7-Тн/ITIC в 1,2 раза и уменьшению сопротивления многослойной пленки в 1,5 раза. Таким образом, полученные результаты показали возможность использования наноструктур в качестве перспективных композитных материалов для фотовольтаических органических солнечных элементов.

Литература:

- 1 Brau A., Farges J.P. Organic Semiconductors // Org. Conduct. Fundam. Appl. Marcel Dekker. – 1994. – P. 311–357.
- 2 Hohnholz D., Steinbrecher S., Hanack M. Applications of phthalocyanines in organic light emitting devices // J. Mol. Struct. – 2000. – Vol. 521. – P. 231-237.

3. Kim, K., Ihm, K. & Kim B. Surface Property of Indium Tin Oxide (ITO) After Various Methods of Cleaning // Acta Physica Polonica A. – 2014. –Vol. 127, Is. 4. – P. 1176-1179.

4. Yuan X., Song C., Wang H., Zhang J. EIS Equivalent Circuits In Electrochemical Impedance Spectroscopy in PEM Fuel Cells. – 2010. – California: Springer.

Байгожина П.У., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, МТТиТ-51 тобы, магистрант.

(Ғылыми жетекші – п.ғ.д., профессор Тажигулова Г.О.)

ЖҮК ТАСЫМАЛДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ ШАРТТАРЫ

Еліміздің экономикасында, жалпы қазіргі заман талаптарына сай көліктің маңызы, оның қызмет көрсету сапасы, жылдамдығы ерекше мәнге ие. Теміржол көлігінің маңыздылығын, қажеттілігін өндіріс, ауылшаруашылық, жабдықтау және сауда кәсіпорындарының дамуы мен қалыпты жұмыс істеуіне, яғни жолаушы және жүк тасымалына тікелей байланысынан байқауға болады. Теміржол жұмысының басқа да көлік түрлері сияқты өзіндік ерекшеліктері бар.

Цифрлық технологияларды жаппай енгізу, өнімділіктің өсуін қамтамасыз ету, олардың бәсекеге қабілеттілігін, соның ішінде халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолымен дәстүрлі базалық салаларды дамытуға серпін береді [1].

Тасымалдаудың ақпараттық технологиялары – көлік жүргізу және пайдалану тұрғысынан көлік құралдарының мониторингі болып табылады, оларда көлік құралдарының, жүктердің немесе драйверлердің, GPS-тің компьютерлік жүйелеріне және GPS технологияларына негізделген бақылауды түсінеді. Телекоммуникациялық арналар бойынша бұл ақпарат тасымалдауды ұйымдастырушылар мен логистикалық тізбектегі басқа қатысушыларға қол жетімді болады. Тасымалдаудың ақпараттық технологияларын пайдаланудың бұл бағыты тасымалдау қауіпсіздігін, логистикалық арнаның сапасын едәуір жақсартып алады, көлік операцияларының экономикалық тиімділігін көрсетеді [2].

Қазақстанның көлік саласының тиімділігі мен тартымдылығын арттыру міндетін шешудің негізгі құралы зияткерлік көлік жүйесін – көліктің барлық түрлерінің (жеке, қоғамдық, жүк) жұмысын мониторингілеу және басқару, жол жүрісін басқару, өңірдің, елдің аумағында көліктік қызмет көрсетуді ұйымдастыру туралы азаматтар мен кәсіпорындарды ақпараттандыру міндеттерін шешетін өзара байланысты автоматтандырылған жүйелер кешенін енгізу болуы тиіс [1].

Осыған сәйкес еліміздің маңызды көлік саласының бірі болып табылатын теміржол көлігінде автоматтандырылған басқару жүйесі ерекше орынға ие.

Автоматтандырылған басқару жүйесі ақпараттарды жинақтап, оны өңдеп, теміржол көлігінің жұмыс барысын жеңілдетуге, жеделдетуге, жұмыс барысындағы уақыт шығынын азайта отырып, экономикалық тұрғыдан да шығындарды төмендетуге өз септігін тигізуде. Теміржол көлігі тасымалдау барысында вагондардың, локомотив бригадаларының, вагондардың тиелуі мен түсірілуінің күйін және орналасуын уақытылы реттеу шараларын жүзеге асыру үшін, сонымен қатар еңбек жағдайын жақсарту үшін, өнімділікті жоғарылату үшін, техникалық жабдықтарды барынша пайдалану жөніндегі шұғыл жоспарларды құру үшін, поездардың кестесі мен құрастыруды жоспарлау үшін, эксплуатациялық жұмыстардың техникалық ережесін сақтау үшін электронды есептеу машиналары және ақпараттарды беретін құрылғыларды қажет етеді.

Автоматты басқару жүйесі – бұл адами-машиналы жүйе, бұл жүйеде автоматты және есептеу техникасының қолдануымен басқару міндетін атқарады, ақпараттарды жинап және ол ақпараттарды талдайды, өңдейді.

ЭЕМ қолдану көлемі үлкен шұғыл және статистикалық ақпараттарды жинап, оларды өңдеуді автоматтандырады және жылжымалы құрамның қай жерде екенін, күйін және жұмысын бақылауға мүмкіндік береді. Басқаруды және жоспарлауды, есепке алу және құжатайналымын жетілдіруге жағдай жасайды. Қолмен жасайтын жұмыстарды мүмкіндігінше азайтып, еңбек өнімділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Теміржол көлігінде АБЖ-ның қамтамасыз ету бөлігі техникалық жабдықтарды ақпаратты және бағдарламалы жағынан қамтамасыз етуден тұрады. Оның негізгі талаптары: құрылғылар

жиынтығы, ақпараттарды көрсету және сақтау, өңдеу, сұраныс жіберу процестерін жүзеге асыру үшін және белгілі уақытта осы көрсеткіштер бойынша сұраныстарды шешу үшін қажет.

Темір жол көлігіндегі АБЖ-нің басты мақсаттары:

- сала жұмысын басқарудың сапасын жетілдіру;
- өнеркәсіп жүйесінің барлық жоспарлау және оперативтік басқару түрлерін оңтайландыру;
- негізгі қорларды, материалдық және еңбек ресурстарын мүмкіндігінше тиімді қолдану;
- жоғарылаған тасымалдау көлемін игеру;
- негізгі жоспар мен нормативті құжаттарды автоматты әзірлеу;
- тасымалдау үдерісін оперативті басқару жүйесін жетілдіру;
- АБЖ жұмысын жол бойындағы кәсіпорындармен (сұрыптау бекеттерімен) байланыстыру;
- жолаушыларға қызмет көрсетуді жақсарту;
- техникалық жабдықтарды пайдалануды жақсартуға бағытталған автоматтық жүйе құру;
- көрсеткіштерді автоматты жүйеде өңдеу;
- теміржол саласының техникалық-экономикалық көрсеткіштерін жақсарту.

Жоғарыда аталып кеткен мақсаттардың жүзеге асырылуына бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылуда. Желінің барлық темір жолдарында тасымалдауды жедел басқарудың автоматтандырылған жүйесі (ЖБАБЖ) жұмыс істейді. Ол тасымалдауды жедел басқару және реттеу бойынша жол бөлімшелерінің, бөлімшелері мен станцияларының басшылары мен жедел қызметкерлеріне тасымалдау процесі туралы ақпаратты автоматтандырылған түрде дайындауға және ұсынуға арналған. Станцияны басқарудың автоматтандырылған жүйесі (АБЖ СТ) – басқару аймағының технологиялық процесінде қарастырылған технологиялық операциялардың орындалуын кешенді автоматтандыруды қамтамасыз ететін нақты уақыт режиміндегі көп функционалды жүйе [3].

Жүйенің мақсаты:

- тасымалдау процесін жедел – диспетчерлік басқарудың төменгі деңгейін, ең алдымен- басқару ауданына кіретін станциялар шегінде жергілікті жұмысты іске асыру. СТ АБЖ жүйесі жергілікті жүкті тасуға және базалық станцияда тиелген вагондарды жинауға кететін уақытты қысқартуды қамтамасыз етуге арналған;

- тасымалдау процесін ұйымдастыруға және оны сұрыптау, учаскелік, жүк, порт маңы, шекара, мұнай құю және басқа станцияларда құжаттық ресімдеуге қатысатын қызметкерлер үшін АЖО-ның толық жиынтығын құра отырып, тасымалдау процесі объектілерімен операциялардың технологиялық тізбектерін кешенді автоматтандыру;

- деректердің толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз ете отырып, тасымалдау процесінің Бірыңғай моделінің бастапқы деректер базасын нақты уақытта жүргізу.

СТ АБЖ сипаты бойынша әртүрлі станциялардың жұмысын бір серверде біріктіреді, бұл әрбір вагонның кез келген станцияда станциялық немесе кірме жолға дейінгі детализациясы мен дислокациясын көруге мүмкіндік береді.

СТ АБЖ қысқа мерзімді перспективада енгізу нәтижелері:

- Бірыңғай ақпараттық кеңістік.
- Басқарушылық шешімдер сапасын ақпараттық-технологиялық қамтамасыз ету.
- Нақты уақыт режимінде өндірістік процестерді талдау.
- Вагонның тұрып қалуын төмендету.
- Вагон айналымын төмендету.
- Локомотив паркін пайдаланудың тиімділігін арттыру.

Тауар кеңсесі операторының автоматтандырылған жұмыс орны (ТК АЖО) поездарды таратуды/қалыптастыруды және станция шегінде және жанасатын кірме жолдарда вагондар топтарының маневрлік орын ауыстыруын ұйымдастырумен, технологиялық құжаттарды дайындаумен және қалыптастырумен байланысты технологиялық процесті автоматтандыруды қамтамасыз етуге арналған.

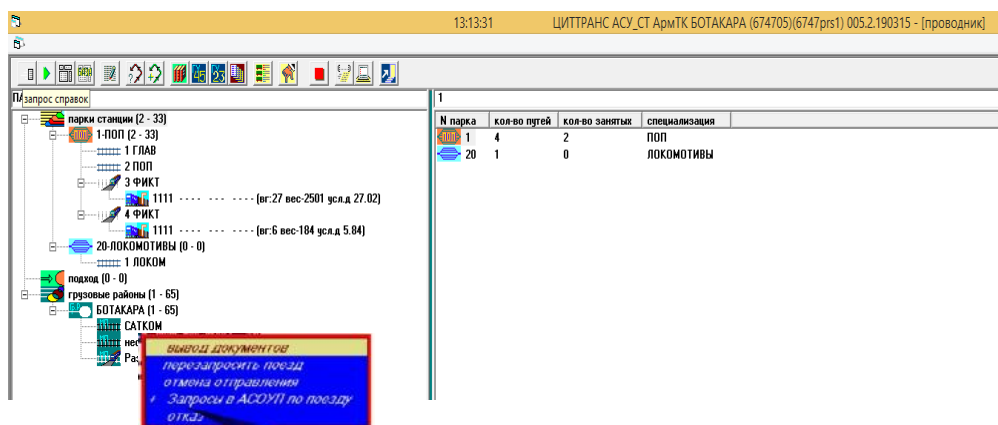
ТК АЖО келесі негізгі функцияларды орындайды:

- Поездардың станцияға келуі;
- Вагондарды техникалық, коммерциялық, анықтамалық және басқа да тексерудің түрлері;
- Құрамды тарқату/ тарату;
- Вагондарды тіркеу/ ағыту;
- Станциялық жолдарда поездарға біріктірілмеген вагондар топтарының құрамын бақылау;
- Жалпы пайдалану орындарының жүк фронттары бойынша вагондарды беру және алып кету;
- Кәсіпорындардың кірме жолдарына/жолдарынан вагондарды беру және алып кету;

- Клиенттің жолдарындағы, жалпы пайдалану орындарындағы, станциялық жолдардағы вагонды түсіру;
- Вагонды тиеу;
- Кірме жолдарда вагондардың орналасуын бақылау;
- Поездар индекстерін ауыстыру, беру;
- Пойыздарды қалыптастыру;
- Пойыздарды біріктіру, қосу, ажырату.
- Жүк пойыздарын қалдыру (бросание);
- Поездарды станциядан жөнелту;
- Көлік құралдары мен жүктерді беруге арналған құжаттарды бастапқы немесе келісілген беру поездық ведомості және поезға арналған құжаттар көлемінде қалыптастыру;
- Келген поезға натуралық парақты дайындау;
- Келген поезға телеграмма анықтама парағын жолдың АЕО атына қалыптастыру және беру;
- Пойызға технологиялық құжаттарды дайындау, оның ішінде: белгіленген анықтама парағы.

Жеке функциялар ретінде ТК АЖО сұрыптау парағын дайындау және пойыздарды қалыптастыру жоспарының сақталуын бақылау функциясы кіреді.

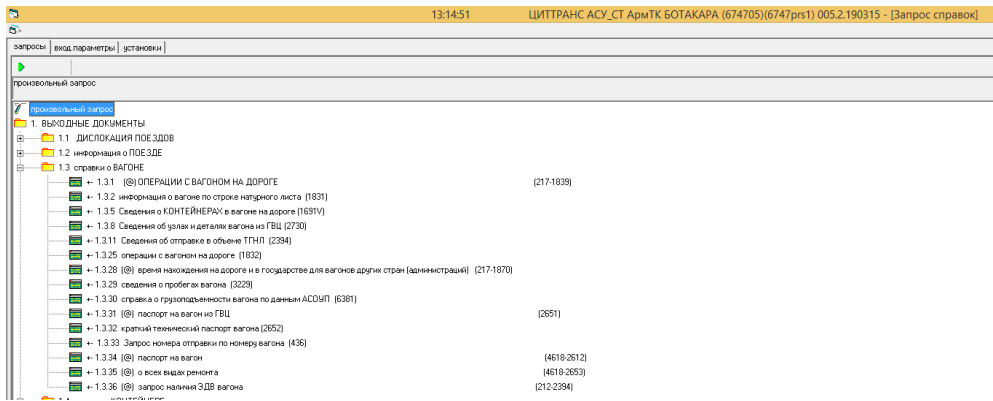
1-суретте станцияда объектілердің болуы туралы ақпарат таралым түрінде келтірілген: парктер/жолдар, жақындау, жүк аудандары/беру орны. Поезға (вагондар тобына) бір рет басу арқылы, ол туралы жалпы мәліметтерді көре аламыз.

1-сурет. ТК АЖО станциядағы және оған жақындаудағы объектілердің (вагондардың, поездардың, локомотивтердің) ағымдағы орналасқан жері мен жай-күйі

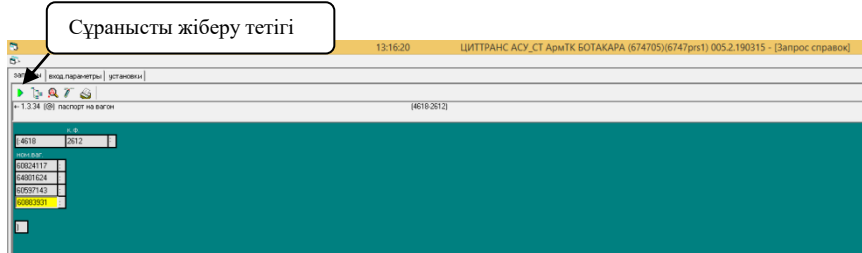
Жоғарыда аталып кеткен ТК АЖО-ның негізгі функциялары: поездардың қозғалысы, поезд бойынша мәлімет, вагондар мен контейнерлер, жөнелтілім мен локомотив бойынша анықтамалар, инвентарлы парк вагондарының картотекалық мәліметтер, станция жұмысы бойынша шығыс құжаттарының формалары, вагондардың бос тұруы бойынша мәліметтер алу.

ТК АЖО-нан 2-суретте келтірілгендей вагон бойынша келесі анықтамаларды алуға болады. Олар: жол барысында вагондармен жасалған іс-әрекеттер, анықтама қағазының жолы бойынша вагон жайлы ақпарат, жол барысындағы вагон ішіндегі контейнерлер туралы ақпарат, вагон жүрісі, вагонның түйіспе мен бөлшектері жайлы НЕО ақпарат, АБЖЖБ мәліметі бойынша вагонның жүккөтерімділігі туралы ақпарат, НЕО-нан вагондарға паспорт, барлық жөндей түрлері жайлы және т.б. ақпарат алуға мүмкіндік бар.

2-сурет. ТК АЖО-ның вагон бойынша анықтама функциясы

Вагонды құрастыру кезінде өндіруші зауытында әрбір вагонға техникалық паспорт жасалады. Паспорт вагон учаскесінде немесе вагон тіркеу депосында қызмет ету мерзімі ішінде шамақты есептен шығарғанға дейін сақталады. Техникалық паспортта вагонның жасалған және тіркелген орны мен уақыты, вагонның түрі немесе оның моделі, вагонның түрі, ыдыс, раманың ұзындығы және т.б. көрсетіледі. 3-суретте вагон паспортына 2612 анықтамасына сұраныс жіберу тәртібі келтірілген. Қажетті вагондарды нөмірін жеке жолға жазып шығып, сұранысты жасыл тетікке басу арқылы жөнелтеміз.

3-сурет. Вагон паспортына сұраныс жіберу тәртібі

4-сурет 60597143 нөмірлі вагонның паспортын, яғни вагонның жасалған және тіркелген орнын, вагонның түрі, тиесілі жол мен станциясы, соңғы жөндеу жұмыстарын (күрделі, деполық, ағымдағы) жүргізген мекеме мен уақыты, қатынас полигоны, жүріс жолы бойынша мәліметтер көрсетіледі.

4 -сурет. Әрбір вагонға жеке берілетін вагон паспорты

Осылайша, теміржол көлігіндегі тасымалдауды ұйымдастырудағы автоматтандырылған басқару жүйесінің мақсаттары мен міндеттерін іске асыру еңбек жағдайын жақсартуға, техникалық жабдықтарды барынша пайдалану жөніндегі шұғыл жоспарларды құруға, өнімділікті жоғарылатуға, құжаттарды рәсімдеу, басқа мекенжайға өтінім беру, жоспарлау процестерінің уақытын қысқартуға, жалпы теміржол көлігі саласының жұмысына оң ықпалын тигізеді.

Сәйкесінше, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы бойынша ел экономикасын дамыту үшін цифрлық технологияларды белсенді енгізудің маңыздылығы, цифрландыру кәсіпорындар мен жалпы елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, сондай-ақ халықтың өмір сүру сапасын жақсарту үшін қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 «Ақпараттық Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 8 қаңтардағы № 464 Жарлығы. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000464>

2 Көліктегі ақпараттық технологиялар. көлік және логистика саласындағы it технологиясы. - <https://leally.ru/kk/brauzery/informacionnye-tehnologii-na-transporte-it-tehnologii-v/>

3 Инновационные технологии. - https://cittransm.ru/?cpo_service=web-development

Бурков М.А., академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, тобы МТЭР-63, магистрант
(*Ғылыми жетекші- доктор PhD, қауым. профессор Танашева Н.К.*)

МАГНУС ЭФФЕКТИСІ НЕГІЗІНДЕ ЖҰМЫС ІСТЕЙТІН ДЕФЛЕКТОРЫ БАР ҚАЛАҚШАНЫ ТӘЖІРИБЕЛІК ЗЕРТТЕУ

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы энергетикалық сектордағы өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтыла отырып, көптеген мәселелерге тап болуда. Қазбалы отын бағасының ауытқуы, ішкі энергетикалық инфрақұрылым мен табиғи газды жеткізудің шетелдік көздерінің қауіпсіздігіне қатысты жоғары қызығушылық, сондай-ақ қайта құрылымдаудан түсетін пайдаға қатысты белгісіздік-осының барлығы энергетикалық саясат мәселесінің элементтері болып табылады.

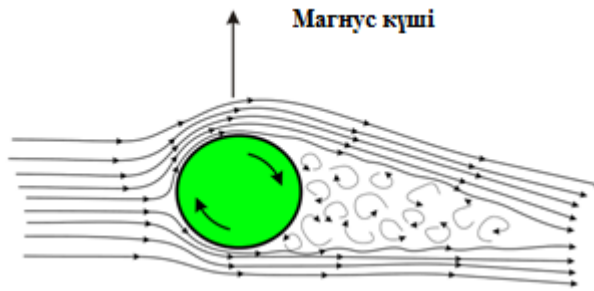
Қазақстан-Еуразияның орталығында орналасқан, табиғи ресурстарға бай, кең, бірақ халқы аз ел. Соңғы жылдары елімізде Жасыл экономика тұжырымдамасы белсенді дамып келеді. 2013 жылы Қазақстанда «Жасыл экономикаға көшудің 2050 жылға дейінгі ұлттық тұжырымдамасы» қабылданды, онда жасыл экономиканың болашақ даму жолы ретіндегі қағидаттары баяндалған. Мұндағы мақсат-электр энергиясын өндірудегі жаңа жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 2020 жылға қарай 3 пайызға дейін жеткізу, содан кейін оны 2030 жылға қарай 30 пайызға және 2050 жылға қарай 50 пайызға дейін арттыру [1].

Қазақстанның ЖІӨ өсімінде 1990 жылғы 8500 доллардан 2021 жылы 26 000 АҚШ долларына дейін күрт экономикалық секіріс елдің энергия тұтынуының күрт өсуіне себеп болып табылады. Электр энергиясына өсіп келе жатқан сұранысты қанағаттандыру үшін баламалы энергетиканы дамыту қажет, оның бірі жел энергетикасы болып табылады.

Қазақстанның дала географиясы жел ресурстарына бай, олардың орташа жылдамдығы электр энергиясын өндіруге жарамды 4-6 м/с құрайды. Осыған сүйене отырып, желдің төмен жылдамдығы үшін жел электр станцияларын, сондай-ақ оның элементтерін дамыту және зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Қолданыстағы қондырғылардың бірі 2-4 м/с бастап энергия өндіруге арналған айналмалы цилиндрлер түріндегі қалақшалары бар жел энергетикалық қондырғылар болып табылады.

Цилиндрлік қалақшалардың жұмысының негізі Магнус эффектісі (1-сурет) болып табылады, ол әуе ағынында айналатын цилиндрге әсер ететін көтеру күшінің (Магнус күшінің) пайда болуымен сипатталады.

Сурет 1. Магнус эффектісі

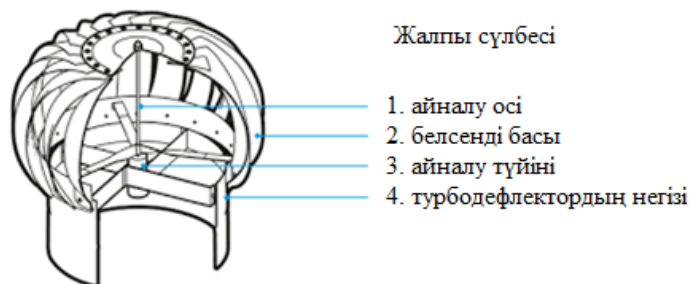
Көптеген ғалымдар мен зерттеушілер айналмалы цилиндрлердің аэродинамикасын сығылмайтын ортада зерттеу жұмыстарын жүргізген. Жұмыстың авторлары [2] $2 < Re < 2 \cdot 10^5$ кезінде дөңгелек цилиндрдің тарылған ағынымен көлденең ағу бойынша зерттеулер жүргізді, онда бітелу дәрежесі цилиндрдің аэродинамикасына айтарлықтай әсер ететіндігі анықталды.

Авторлар [3,4] цилиндрдің соңғы бөлігіне геометриялық пішіндерді қосу арқылы аэродинамикалық сипаттамаларды жақсартады және ұштардағы ауа ағынының бұзылу әсерін жоятындығын анықтады.

Өнертабыс авторлары [5] жел турбинасының цилиндрлік қалақшасының соңғы бөлігіне шайбамен жабдықталған кесілген айналмалы конустар бекітіп орнатқан. Бұл шешім қондырғының көтеру күшін (Магнус күшін) арттыруға бағытталған. Цилиндрдің айналмалы қозғалысына қосу үшін қосымша электр энергиясын пайдалану қажет екендігі белгілі. Бұл жұмыста цилиндрдің айналмалы қозғалысына (қосымша энергия көздерін пайдаланбай) өздігінен қосу және қалақшаның көтеру күшін (Магнус күшін) арттыру үшін белсенді айналмалы элемент-дефлекторды цилиндрдің соңғы бөлігіне қосу қарастырылады.

Қазіргі уақытта дефлекторлар (2. а-сурет) ғимараттарда табиғи ауаны баптау үшін қолданылады, бірақ жел электр қондырғыларының тәжірибесінде дефлекторы бар қалақшаларды жасау жағдайлары жоқ. Айналмалы элемент-дефлектордың жұмыс принципі Бернулли эффектісін қолдануға негізделген, оның мәні көлденең қиманың өзгеруімен ағынның жылдамдығының жоғарылауымен осы бөлімдегі статикалық қысым төмендейді.

Бұл жұмыстың авторлары белсенді айналмалы элемент-дефлекторы бар цилиндрлік қалақшаның тәжірибелік үлгісін жасады (2.б-сурет).

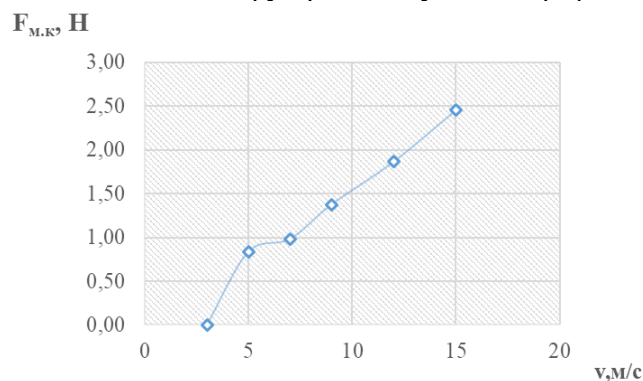
а)

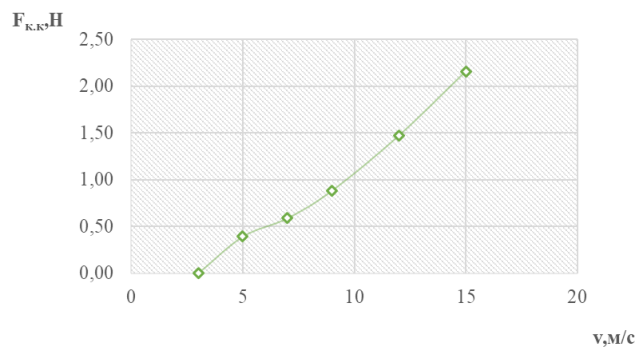
б)

Сурет 2. Тәжірибелік қалақша: а) дефлектордың жалпы сұлбесі; б) белсенді айналмалы элементі-дефлекторы бар цилиндрлік қалақша

Т-І-М аэродинамикалық құбырын және үш компонентті таразыларды қолдана отырып, қалақшаның тәжірибелік үлгісінің көтеру күші мен маңдайлық кедергі күшін зерттеу бойынша эксперименттер жүргізілді. Ауа ағынының V , м/с жылдамдығынан (3а, 3б сурет) F м.к. маңдайлық кедергі күшінің және F к.к. көтеру күшінің тәуелділік графигі алынды.

а)

б)

Сурет 3. Аэродинамикалық сипаттамалардың тәуелділік графигі: а) маңдайлық кедергі күші F м.к., Н ауа ағынының жылдамдығынан v , м/с; б) көтеру күші F к.к., Н ауа ағынының жылдамдығынан v , м/с;

Графиктерден көрініп тұрғандай, күштердің мәні ауа ағынының жылдамдығына тікелей байланысты және жылдамдықтың жоғарылауымен жоғарылайды және нәтижелерге қайшы келмейді [6]. Алдыңғы нәтижелермен салыстырғанда қарапайым цилиндрде белсенді айналмалы элементті қосу арқылы аэродинамикалық күштер шамамен 1,5-2 есе жоғары екендігі анықталды [3,4,6]. Алынған нәтижелерге сүйене отырып, дефлекторы бар тәжірибелік қалақша 4 м/с-тан бастап айнала бастайды деп қорытынды жасауға болады.

Бұл қалақша Магнус эффектісі негізінде жел турбиналарын жасау үшін пайдаланылады.

Әдебиет:

1. <https://www.ebrd.com/documents/ict/renewable-energy-in-kazakhstan.pdf>
2. Исатаев М.С., Молдабекова Д., Омаралина А., Есеналиева А., Сейдулла Ж.К. Измерение аэродинамических характеристик потока вблизи поверхности тела // Вестник КазНУ. Серия физическая. – 2016. – №2 (57). – С.23-27.
3. Tanasheva N.K., Shuyushbayeva N.N., Mussenova E.K. Studying the dependence of the aerodynamic characteristics of rotating cylinders on the rake angle of air flow // Tech. Phys. Lett. – 2018. – 44. – P. 787–789.
4. Tanasheva N.K., Chirkova L.V., Dyusembaeva A.N. et al. Aerodynamic characteristics of a rotating cylinder in the form of a truncated cone // J Eng Phys Thermophy. – 2020. – 93. – P. 551-555.

5. Щеклеин С.Е., Попов А.И., Бурдин И.А., Горельий К.А. Ветрогидроэнергетическая установка с составными лопастями, использующая в потоке эффект Магнуса (Варианты). Патент на изобретение RU2615287C1 от 04.04.2017.

6. Кусаиынов К., Танашева Н.К., Тургунов М.М., Дюсембаева А.Н., Алибекова А.Р. Исследование лобового сопротивления двухлопастного ветродвигателя в рабочем режиме // Вестн. Том. гос. ун-та. Математика и механика. – 2014. – №4 (30).

Бухашев Б.С., академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, ИС-19-3 тобы, студент.
(*ғылыми жетекшілері – оқытушы Сейітжан НС., PhD, қауымдастырылған профессор Муратхан Р.*)

РУТНОН ТІЛІНІҢ КӨМЕГІМЕН БЕЙНЕЛЕРДІ ТАҢУ АЛГОРИТМДЕРІН ІСКЕ АСЫРУ

Компьютерлік технологияның дамуымен өмір процесінде туындаған бірқатар мәселелерді шешуге, жеңілдету, жеделдету, нәтиже сапасын арттыруға мүмкіндік туды. Мысалы, тіршілікті қамтамасыз етудің әртүрлі жүйелерінің жұмысы, адам-компьютердің өзара әрекеті, роботтық жүйелердің пайда болуы және т.б. Дегенмен, кейбір есептерде қанағаттанарлық нәтижені қамтамасыз ету (осындай тез қозғалатын нысандарды, қолжазба мәтінін таңу) қазіргі уақытта мүмкін емес. Программаның негізі - жасанды интеллектті модельдейтін нейрондық желі, сол арқылы программаны үйретуге және сандардың бейнелерін есте сақтауға мүмкіндік бере отырып, оларды кейіннен программаны пайдалану кезінде дұрыс таңуға мүмкіндік береді.

Бейне - бұл белгілі бір сипаттамаға сәйкес объектілердің белгілі бір тобын біріктіретін (таңдайтын) классификация жүйесіндегі топтастыру. Бейнелер сипаттамалық қасиетке ие, бір жиынтықтағы ақырғы құбылыстармен танысу оның өкілдерінің сансыз көп мөлшерін таңуға мүмкіндік береді. Бейнелер объективті сипаттамаларға ие, яғни әртүрлі бақылау материалдары бойынша оқитын адамдардың көпшілігі бірдей нысандарды жалғыз және дербес жіктейді. Таңу тапсырмасының классикалық қойылымында әмбебап көптеген бөлшектер-бейнелерге бөлінеді. Осы органдарға қатысты оның жағдайына қарамастан, таңу жүйесінің қабылдаушы органдарына қандай да бір объектінің әрбір бейнеленуі объектінің бейнесі деп аталады, қандай да бір ортақ қасиеттермен біріктірілген осындай бейнелердің жиыны бейнелер болып табылады. Бейне - бұл белгілі бір сипаттамаға сәйкес объектілердің белгілі бір тобын біріктіретін (таңдайтын) классификация жүйесіндегі топтастыру. Бейнелер сипаттамалық қасиетке ие, бір жиынтықтағы ақырғы құбылыстармен танысу оның өкілдерінің сансыз көп мөлшерін таңуға мүмкіндік береді. Бейнелер объективті сипаттамаларға ие, яғни әртүрлі бақылау материалдары бойынша оқитын адамдардың көпшілігі бірдей нысандарды жалғыз және дербес жіктейді. [1] Таңу тапсырмасының классикалық қойылымында әмбебап көптеген бөлшектер-бейнелерге бөлінеді. Осы органдарға қатысты оның жағдайына қарамастан, таңу жүйесінің қабылдаушы органдарына қандай да бір объектінің әрбір бейнеленуі объектінің бейнесі деп аталады, қандай да бір ортақ қасиеттермен біріктірілген осындай бейнелердің жиыны бейнелер болып табылады.

Элементті қандай да бір бейнеге жатқызу әдістемесі шешуші ереже деп аталады. Тағы бір маңызды тұжырымдама - метрика, әмбебап жиынтықтың элементтері арасындағы қашықтықты анықтау әдісі. Бұл қашықтық аз болған сайын, соғұрлым ұқсас объектілер (символдар, дыбыстар және т.б.) - түсінеміз. Әдетте элементтер сандар жиынтығы ретінде, ал метрика функция ретінде көрсетіледі. Программаның тиімділігі кескіндердің ұсынылуын таңдауға және метрикалық, әр түрлі метрикалары бар бір таңу алгоритмі әртүрлі жиіліктерде қателіктер жібереді.

Бұл мақалада бейнелерді таңу жүйесін зерттеу және соның негізінде программалық қамтым құру.

Программаның өзектілігі осындай үлгідегі программалық өнімдер нарығында (бейнелерді таңу үшін) танымалдылыққа және оларды КПК -да, смартфондарда, ноутбуктарда, т. б. кеңінен қолдануға негізделген. Бейнелерді таңуға арналған программалық қамтамасыз ету көптеген компанияларда әзірленеді және қазіргі заманғы нарықта инновациялық өнімдердің бірі болып табылады. Қазіргі таңда бейнелерді таңу күнделікті өмірге тығыз кіріп, қазіргі инженердің ең маңызды білімдерінің бірі болып табылады. Медицинада бейнелерді таңу дәрігерлерге дәл

диагноз қоюға көмектеседі, зауыттарда ол тауар партияларында ақауды болжау үшін қолданылады. Биометриялық сәйкестендіру жүйелері олардың алгоритмдік ядросы ретінде де осы пәннің нәтижелеріне негізделген. Жасанды интеллектті одан әрі дамыту, атап айтқанда, адам үшін табиғи тілдерде және сөйлеу арқылы адаммен тікелей қарым-қатынас жасай алатын бесінші буын компьютерлерін танымсы, ойсыз жобалау. Мұнда өмірлік ішкі жүйелер ретінде тану жүйелері бар робототехника, жасанды басқару жүйелеріне оңай қол жеткізе аласыз[2].

Сондықтан да бейнелерді тануды дамытуға ең басынан бастап әр түрлі саладағы мамандар - кибернетиктер, нейрофизиологтар, психологтар, математиктер, экономистер мен т. б. тарапынан көп көңіл бөлінді. Қазіргі кездегі бейнені танудың өзі осы пәндердің идеяларына негізделеді. Заманауи программалық қамтамасыздандырудың маңызды бағыттарының бірі - компьютерлік көру мүмкіндігі бар программалық жасақтама. Бұл технология кескіндер мен бейне файлдардағы ақпаратты талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, мәтінді оқып шығыңыз немесе нақты нысандарды орналастырыңыз.

Осы технологияны практикалық зерттеу үшін android + OpenCV (<http://opencv.org/>) қолдану туралы шешім қабылданды. OpenCV - бұл C ++, python, java және басқа да көптеген тілдер үшін жасалған компьютерлердің ашық көзі. Оның көптеген функциялары бар, бірақ Viola-Jones каскадты алгоритмін қолдана отырып, суреттерді өңдеуге және объектілерді іздеуге қабілеттіміз.

Виола-Джонс алгоритмі - Наар белгілеріне негізделген суреттердегі заттарды табу әдісі. Оның негізгі белгілері - жоғары жылдамдық пен жалған позитивтердің төмен жиілігі. Бастапқыда алгоритм суреттердегі беттерді анықтау үшін жасалды, бірақ оны басқа заттарды анықтауға үйретуге болады. Өз жұмысында ол кескінді аймақтарға бөлуді, осы аудандардағы жарықтылықты бағалайды және сыныпталған объект нақты орналаспаған жерлерді қиып алады. Бұл алгоритм openCV-де жеке функция ретінде жүзеге асырылады, ол алгоритм мен салмақты іздейтін кескінді анықтайтын жіктеуші файлды қажет етеді.

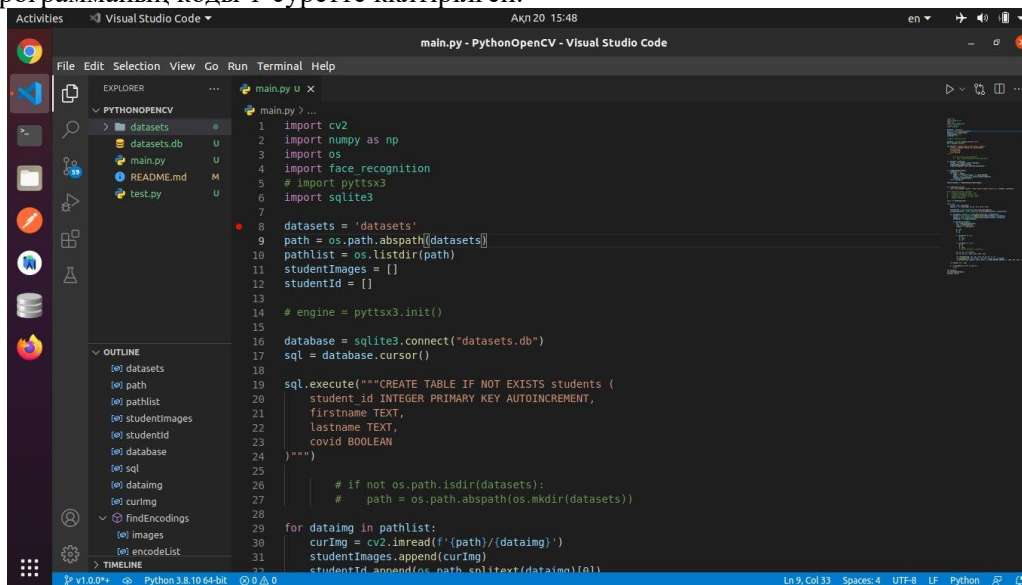
Python тілінде бейнелерді тану үшін OpenCV жүйесін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Программаның мақсаты – кез келген нысанды, бейнелерді тану болып табылады(сурет 21).

Ең алдымен, бейнелерді тану программасын жүзеге асыру үшін Python программалау ортасын орнатамыз. Және де, программаның орындалуына қажетті кітапханаларды орнатамыз. Қажетті кітапханалар тізіміне келетін болсақ, олар:

1. OpenCV.
2. Face-recognition.
3. Деректер базасы.

OpenCV - компьютерлік көру үшін ең танымал кітапхана. OpenCV суреттегі беттерді іздеу үшін машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады[3]. Жетілдірілген dlib бетті тану технологиясы арқылы жасалған[4]. Модельдің дәлдігі 99,38%. Деректер базасы үшін SQLITE деректер қоры қолданылды. ДБ да студенттің аты-жөні, оқитын тобы курсы және вакцинация алғаны жайлы мәліметтер сақталады.

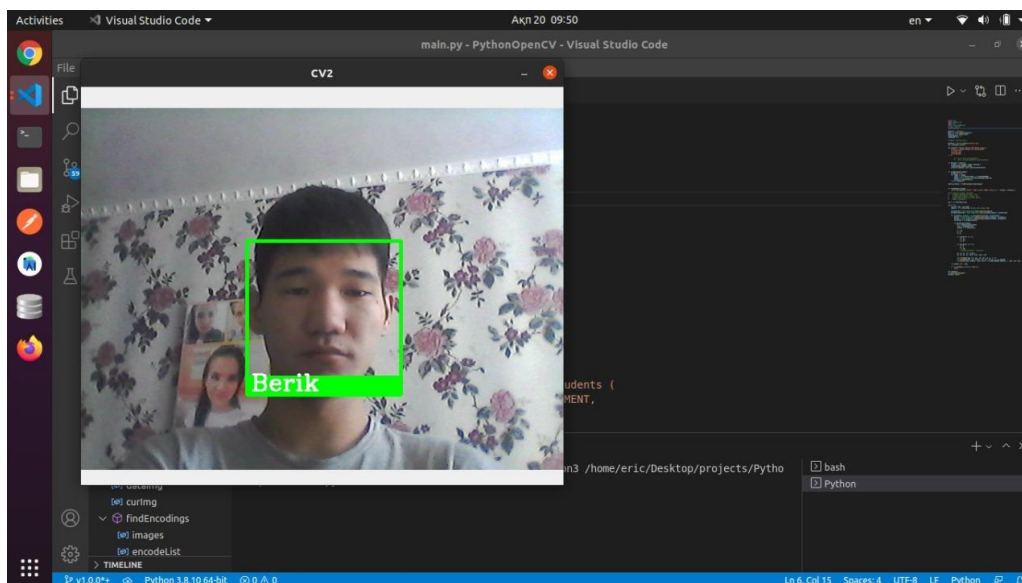
Программаның коды 1-суретте келтірілген.


```
1 import cv2
2 import numpy as np
3 import os
4 import face_recognition
5 # import pyttsx3
6 import sqlite3
7
8 datasets = 'datasets'
9 path = os.path.abspath([datasets])
10 pathlist = os.listdir(path)
11 studentImages = []
12 studentId = []
13
14 # engine = pyttsx3.init()
15
16 database = sqlite3.connect("datasets.db")
17 sql = database.cursor()
18
19 sql.execute("""CREATE TABLE IF NOT EXISTS students (
20     student_id INTEGER PRIMARY KEY AUTOINCREMENT,
21     firstname TEXT,
22     lastname TEXT,
23     covid BOOLEAN
24 )""")
25
26 # if not os.path.isdir(datasets):
27 #     path = os.path.abspath(os.mkdir(datasets))
28
29 for dataimg in pathlist:
30     curImg = cv2.imread(f'{path}/{dataimg}')
31     studentImages.append(curImg)
32     studentId.append(os.path.splitext(dataimg)[0])
```

Сурет 1. Бейнені тану программасының коды

Программа нәтижесі 2-суретте келтірілген.

Сурет 2. Программа нәтижесінде адам бейнесін тану

Жоба қазіргі кезде жаһанда ауруға (covid-19) қарсы күресу мақсатында студенттердің жоғары оқу орындарына (ЖОО) келіп кетуін қадағалауды автоматтандыру жобасы аясында жасалынды. Мұнда ЖОО-ға келуші студенттерді бейне жазба арқылы автоматтандыру. Егер студент (covid-19) ауырып жатқан немесе ревакцинация алмаған болса қызыл түс жанады және студентке ЖОО-ға кірге рұқсат берілмейді. Егер студент ревакцинация алған сау болса жасыл түс жанады және студентке ЖОО-ға кіруге рұқсат беріледі.

Программа нәтижесін әлі де жетілдіре отырып, кез келген мекемеге кіру жүйесін автоматтандыру жүйесіне жасауға болады.

Әдебиеттер:

1. БуйТ.Т.Ч.,ФанН.Х.,СпицынВ.Г.Распознавание лиц на основе применения метода Виолы Джонса, вейвлет преобразования и метода главных компонент.Bulletin of the Tomsk Polytechnic University. Tomsk: TPU Press., 2011.
2. Применение нейросетей в распознавании изображений // Информационный портал «Geektimes». URL: <https://geektimes.ru/post/74326/>
3. <https://pypi.org/project/opencv-python/>
4. <https://pypi.org/project/face-recognition/>

Дарьябаева А.Б., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, гр ТФП-413, студент

Марсел Д.Т., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, гр. ТФП-416, студент

(Ғылыми жетекші – х.ғ.к., қауым.проф. Жұмағалиева Т.С., 3-жыл докторанты Ғалиева А.Р.)

ҚОС ЭМУЛЬСИЯ ӘДІСІМЕН ТУБЕРКУЛЕЗГЕ ҚАРСЫ ИЗОНИАЗИД ПРЕПАРАТЫМЕН ИММОБИЛИЗАЦИЯЛАНҒАН ПОЛИЛАКТИД-СО-ГЛИКОЛИД НАНОБӨЛШЕКТЕРІНІҢ ТИІМДІ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Қазіргі уақытта полимерлі нанобөлшектерді алу биомедициналық зерттеулер үшін, атап айтқанда дәрі-дәрмектерді жеткізу саласында қолдану үшін үлкен қызығушылық тудырады. Дәрілік заттардың ағзада дұрыс босап шығуын, тіндер мен жасушаларды зақымдамай ағзаға енгізудегі биожетімділігі, белсенді заттардың тұрақтылығын сақтау және жбос дәрі-дәрмектермен салыстырғанда жанама әсерін азайту мақсатында полимерлі нанобөлшектерді қолданамыз. [1]. Полимерлік нанобөлшектерді алу үшін пайдаланатын полимерлердің ішінде

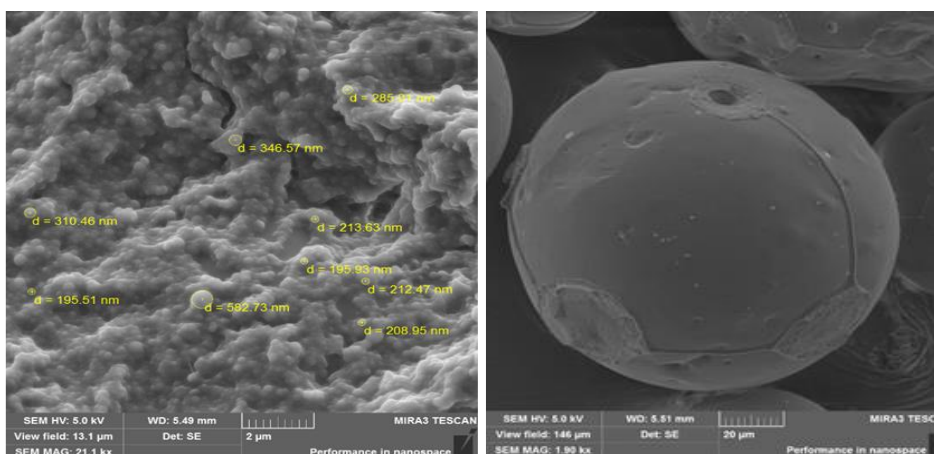
биологиялық ыдырауына және төмен уыттылығына байланысты полилактид-со-гликолид (PLGA) сополимері кеңінен қолданылады [2]. Дәрілік заттарды биологиялық ыдырайтын полимерлі наножүйелерге қосу, ең төменгі ингибиторлық концентрацияның жақсаруын қамтамасыз етіп қана қоймай, дәрілік заттың үлкен дозада таралуын тежеп оның қабылдау жиілігін де төмендетеді. [3]. Осыған байланысты, изониазидтің туберкулезге қарсы препаратының (INH) емдік әсерін арттыру үшін біз бұл препаратты PLGA нанобөлшектерімен байланыстыру мүмкіндігін зерттедік.

Дәрілік заттың ең алдымен жоғары дәрежеде полимерге енуі және полимермен байланысқан дәрілік зат INH-тің бақылаулы босап шығуына қол жеткізу үшін қос эмульсия әдісімен туберкулезге қарсы дәрілік зат изониазидпен иммобилизацияланған полилактид-со-гликолид нанобөлшектерін алу және оңтайландыру бұл зерттеудің басты мақсаты болып табылады. Нанобөлшектерді алу әдісін оңтайландыру үшін әртүрлі параметрлердің әсерлері зерттелді, атап айтқанда, су және органикалық фаза арасындағы қатынас, еріткіштің түрі, полимер мен дәрілік заттың қатынасы, гомогенизация жылдамдығы, және беттік-белсенді заттың концентрациясы. Сонымен қатар, біз PLGA мен байланысқан INH-тің, *in vitro* жағдайындағы дәрілік заттың босап шығу кинетикасын бақыладық.

INH-ті инкапсуляциялайтын PLGA нанобөлшектері еріткіштің булануымен жүретін қос эмульсия әдісімен дайындалды [4]. Туберкулезге қарсы препарат изониазидті, PLGA нанобөлшектерімен иммобилизациялау, дәрілік препарат пен полимердің 1:1, 1:2,5, 1:5 қатынасы кезінде жүргізілді. Тәжірибелер нәтижесінде соңғы пропорция оңтайлы болып таңдалды. Процедураны былайша сипаттауға болады: алдымен 1 мг INH бар дәрілік заттың 1 мл сулы ерітіндісін, құрамында 5 мг PLGA бар 5 мл еріткішке (дихлорметан мен этилацетат қоспасы 50:50) 2 минут ішінде Ultra-Turrax T-10 гомогенизаторының көмегімен (IKA, Германия) эмульсияладық. Біріншілік эмульсия беттік белсенді зат ретінде 1% поливинил спирті (PVA) бар 25 мл сулы ерітіндіге тамшылату арқылы қосылды. Майдағы су (W/O/W) екіншілік эмульсиясын алу үшін түзілген қоспа 3 минут гомогенделді. Екінші эмульсиядан еріткішті толығымен жою мақсатында бөлме температурасында магниттік араластырғыш арқылы 6 сағат бойы үздіксіз араластырылды. Құрамында дәрілік зат INH бар PLGA нанобөлшектері 15 минут ішінде 14000 айн/мин центрифугалау арқылы алынды (Eppendorf, Hamburg, Germany). Алынған нанобөлшектер фотонды корреляциялық спектроскопия арқылы сипатталды, бұл жүйенің мөлшері $152,2 \pm 2,25$ нм болатын өте кішкентай бөлшектерден тұратындығын және алынған бөлшектердің тар гранулометриялық құрамы бар екенін көрсетті ($PDI = 0,279 \pm 0,03$). Полимерге дәрілік затты жүктеу және байланыстыру дәрежесі сәйкесінше 67% және 83% құрады. Изониазид енгізілген PLGA нанобөлшектерінің шығымы 45% құрады.

Үлгілерді морфологиялық талдау сканерлеуші электронды микроскоптың (СЭМ) көмегімен жүргізілді, алынған суреттер 1-суретте көрсетілген. Синтезделінген нанобөлшектер сфералық морфологияға ие және орташа өлшемі 300 нм-ден аз болды.

Дәрілік заттың иммобилизациялануы салдарынан бөлшектердің пішіні біршама өзгереді, олар дұрыс формадан көбірек ауытқиды, бірақ дөңгелек болып қалады.

Сур. 1-Микроскопиялық суреттер: 2 μ m және 20 μ m масштабтың оңтайландырылған эксперименттік жағдайларда дайындалған INH иммобилизацияланған PLGA нанобөлшектерінің СЭМ суреттері.

In vitro жағдайында биологиялық модельдейтін атап айтқанда, рН 7,4 және $T=37^0$ кезінде фосфат-буферлік ерітіндіде, полилактид-со-гликолидтің полимерлі нанобөлшектерінен дәрілік препараттың босап шығу кинетикасы зерттелді. Зерттеу нәтижелері полилактид-со-гликолидтің нанобөлшек матрицасынан изониазидтің босап шығу процесі ұзартылған сипатта өтетінін көрсетті.

Қорыта келе, зерттеу негізінде жасалған нанобөлшектер туберкулезге қарсы изоназидті қолданудың тиімді әдісі болуы мүмкін. Жүйенің нанометрлік өлшемге сай және дұрыс пішінге ие болуы, инкапсуляция әдісінің нанобөлшектерді дайындауға жарамды екендігін көрсетеді. Ұзақ уақыт бойы препараттың белсенді деңгейін ұстап тұратын дәрілік препараттарды бір мөлшерде енгізуге мүмкіндік беретін жүйені әзірлеу мінсіз жүйе болар еді. Мұндай жүйе осы зерттеуде PLGA нанобөлшектері түрінде жасалған. Бұл технология пациенттің емдеу режимін сақтауын жақсартады, және бұл технологияның болмауы оның көптеген дәрілерге төзімді микобактериялар штаммдарының дамуының негізгі себебі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Hernández-Giottonini, K. Y., Rodríguez-Córdova, R. J., Gutiérrez-Valenzuela, C. A., Peñuñuri-Miranda, O., Zavala-Rivera, P., Guerrero-Germán, P., & Lucero-Acuña, A. (2020). PLGA nanoparticle preparations by emulsification and nanoprecipitation techniques: effects of formulation parameters. *RSC Advances*, 10(8), 4218–4231. doi:10.1039/c9ra10857b
2. Costa A. The formulation of nanomedicines for treating tuberculosis / A. Costa, M. Pinheiro, J. Magalhães // *Advanced Drug Delivery Reviews*. — 2016. — Vol. 102. — P. 102–115.
3. Kalombo L., Lemmer Y., Semete-Makokotlela B., Ramalapa B., Nkuna T., Booysen L. (2019). Spray-Dried, Nanoencapsulated, Multi-Drug Anti-Tuberculosis Therapy Aimed at Once Weekly Administration for the Duration of Treatment. *Nanomaterials*, 9, 1167, 1-14
4. Pham, D.-D., Fattal, E., & Tsapis, N. (2015). Pyrazinamide-loaded poly(lactide-co-glycolide) nanoparticles: Optimization by experimental design. *Journal of Drug Delivery Science and Technology*, 30, 384–390

Дәуімбай Ж. Т. Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, МХе-51 тобы, магистрант
(*Ғылыми жетекшісі — х.ғ.к., доцент Кутжанова К.Ж.*)

АМИНҚЫШҚЫЛ – ПАЛЛАДИЙ ЖҮЙЕСІНДЕ КОМПЛЕКС ТҮЗІЛУ ҮРДІСІНІҢ ТЕРМОДИНАМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

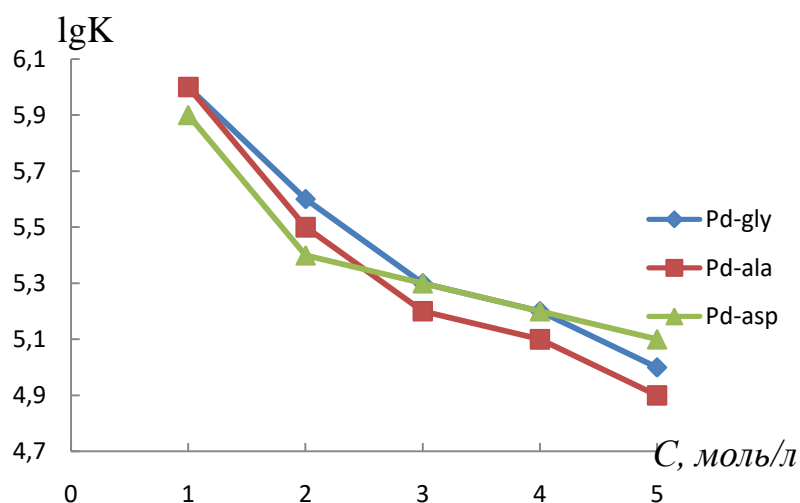
Платина металдарының комплексті (кешенді) қосылыстары онкологиялық ауруларды емдеуде қолданылуы мүмкін жаңа препараттарды алу мақсатында белсенді зерттелуде [1]. Палладий (II) негізінде препараттарды қолдану жанама реакциялардың өтуіне байланысты шектелген. Сондықтан зерттеушілердің назарын, едәуір аз уыттылықты ескере отырып, палладий (II) қосылыстарына тартады [2].

Ауыспалы металдардың әр түрлі лигандалық комплексті (кешенді) қосылыстары тірі организмдерде және химикотехнологиялық үрдістесде биологиялық реакциялардың сипатын негіздейтін аралық түзілімдер болып табылады [3].

Комплекс түзілу реакциясындағы химиялық тепе-теңдікке көптеген факторлар әсер етеді: химиялық табиғаты, лиганданың физикалық құрылымы, комплекс түзуші ионның күйі мен концентрациясы, иондық күш, ерітіндінің рН-ы және температура. Химиялық тепе-теңдік жағдайын анықтауда ең маңызды өлшем тұрақтылық константасы болып табылады. Тұрақтылық константасы реакция тепе-теңдігі кезінде реакция компоненттері концентрациялары арасындағы байланысты көрсетеді.

Бұл жұмыстың негізгі мақсаты палладий-аминқышқылдары жүйесіндегі комплекс түзілудің стандартты термодинамикалық параметрлерін есептеу болып табылады.

1-кестеде зерттелген процестердің тиісті термодинамикалық сипаттамаларының температураға тәуелді компоненттерін есептеу нәтижелері келтірілген

1 сурет. Палладий-аминқышқыл жүйесіндегі комплекстүзілу үрдісінің тұрақтылық константалары

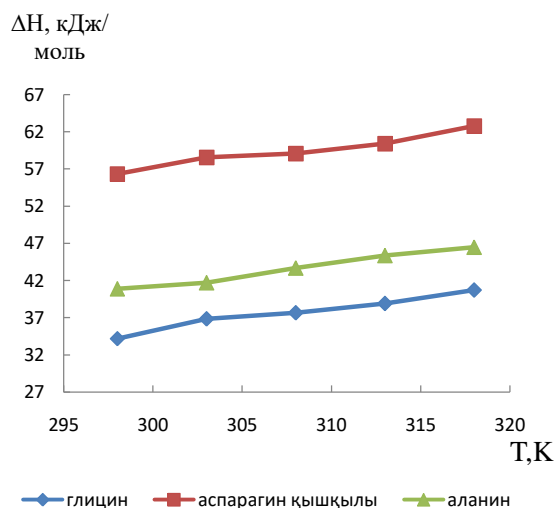
Кестеден көріп тұрғанымыздай теріс зарядталған бөлшектің түзілуіне әкелетін протонның цвиттер-ионнан үзілу үрдісіне ұқсас палладий ионының қосылу үрдісі байқалады. Аминқышқылдық комплекстерде палладий – ионы мен цвиттер – ионының қосылу барысында стандартты Гиббс энергиясында елеулі өзгерістер байқалмайды.

Кесте 1

Pd^{2+} - аминқышқыл жүйесінде комплекстүзілу процесіндегі термодинамикалық сипаттамалар

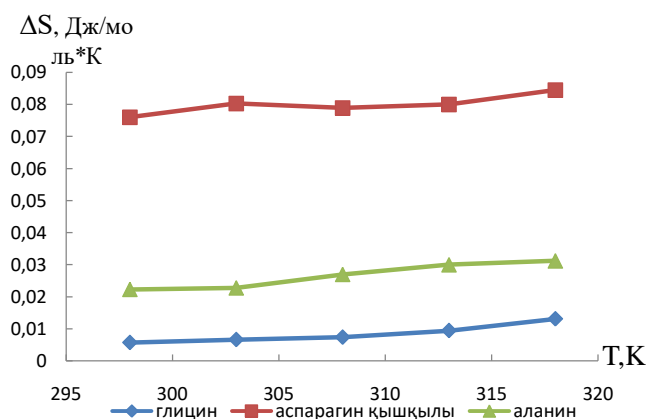
lgK	$-\Delta G^{\circ}_{298}$ кДж/моль	$-\Delta G^{\circ}_{303}$ кДж/моль	$-\Delta G^{\circ}_{308}$ кДж/моль	$-\Delta G^{\circ}_{313}$ кДж/моль	$-\Delta G^{\circ}_{318}$ кДж/моль
$Pd^{2+} - gly$					
6	34,234	34,808	35,383	35,957	36,531
5,6	31,952	32,487	33,023	33,559	34,095
5,3	30,24	30,748	31,255	31,763	32,27
5,2	29,668	30,166	30,664	31,162	31,66
5	28,527	29,006	29,484	29,963	30,442
$Pd^{2+} - asp$					
5,9	33,664	34,226	34,791	35,356	35,921
5,4	30,811	31,327	31,844	32,361	32,878
5,3	30,24	30,748	31,255	31,763	32,27
5,2	29,668	30,166	30,664	31,162	31,66
5,1	29,099	29,587	30,076	30,564	31,052
$Pd^{2+} - ala$					
6	34,234	34,808	35,383	35,957	36,531
5,5	31,382	31,908	32,435	32,926	33,488
5,2	29,668	30,166	30,664	31,162	31,66
5,1	29,099	29,587	30,076	30,564	31,052
4,9	27,958	28,427	28,896	29,365	29,834

2 суретте көрсетілген деректерге сүйене отырып, глициннен аспарагин қышқылына өту кезінде комплекстүзілу процесі эндотермиялық екенін байқауға болады.

Сурет 2. Температураның әсерінен палладий – аминқышқылы жүйесінде комплекстүзілудің энтальпия өзгеру заңдылығы

Сондықтан палладийдің аминқышқылымен комплекстері температура өскен сайын тұрақтырақ болады. Осыған байланысты, комплекстіктің энтальпиясының өзгеруі жүйеде құрылымдық өзгерістерге байланысты, аминқышқылдардың құрылымдық ерекшеліктерімен байланысты деп болжауға болады. Аталған түзетулерге ерекше сезімтал энтропия өзгерісі 2 суретте көрсетілген. Gly-Ala-Asp жүйесінде энтропия өзгерісі, қарапайым құрылым радикалына ие аминқышқылдар, ықшам құрылымды болуына байланысты тұрақты комплекстер түзеді, ал күрделі циклдік құрылымы бар аминқышқылдары тұрақсыз құрылымы бар комплекстерді құрады.

Сурет 3. Палладий – аминқышқылы жүйесінде температура әсерінен энтальпия өзгерісі

Қорытындылай келе, температураның жоғарылауымен ерітіндінің рН-нің біртіндеп жоғарылауы байқалады. Pd^{2+} - аспарагин қышқылы жүйесінде аминқышқылы концентрациясының өсуімен ортаның қышқылдылығының артатыны көруге болады. Палладий-аминқышқылы жүйесінің тұрақтылық константасы анықталды. Тұрақтылық константасының

температураға тәуелділігі негізінде палладийдің аминқышқылымен комплекс түзілу үрдісінің термодинамикалық сипаттамалары анықталды. Температура өскен сайын, жүйенің термодинамикалық сипаттамалары да өседі. Бұл жүйеде түзілетін комплекстердің тұрақтылығының артатынын көрсетеді.

Әдебиеттер:

- 1 Фридман Я.Д., Левина М.Г., Долгашанов Н.В., Данилова Т.В., Вересова Р.А., Фридман А.Я. Устойчивость 122 смешанных комплексных соединений в растворах. //Т-1. – 2001. – С.181.
- 2 Алимарин И.П., Бирюков А.А., Шленская В.И. Смешанные комплексные соединения в аналитической химии. // Вестник МГУ, Химия. – 1997. – Вып.5. – С.91.
- 3 Сиггиа С., Ханна Дж. Г. Количественный органический анализ по функциональным группам. -М.: Химия, -1983. –507с.

Ербол Н., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, ММатО-61 тобы, магистрант
(*Ғылыми жетекшісі – п. э. к., профессор Шаяхметова Б.К.*)

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА КЕЙС-СТАДИ ТӘСІЛІН ҚОЛДАНУ

Оқу мен білім технологиясы қаржы қорының байыбына жетіп түсінудің, нарықты өркендету жолында күресудің тиімді құралына айналып отыр. Осы ретте қазіргі замандағы технологиялық жетістіктерге негізделген қашықтықтан білім беру жетекші рөл атқарады. Дүние жүзі бойынша қашықтан білім беру жүйесін еркендетудің басты мақсаттарының бірі - оқушылардың кез келген мектептер, колледждер мен университеттердегі оқу бағдарламалары бойынша оқып, білім алуларына жағдай туғызу болмақ.

Осы мақсатта жұмыс істеу барысында оқытудың интербелсенді әдістерінің артықшылығына баса назар аудару қажет.

Өз тәжірибемде білім беру барысында назар аударғаным:білім алушылар математика сабағында тақырыптарды өздіктерінен оқуға бағыттауға берілген сұрақтар мен тапсырмаларда іскерлік ойын тәсілдерін және кейс әдісін қолдағанда қатты қызуғышылық танытқандары болды.

Математика сабағында кейс әдісін қолдану барысында іс-әрекетегі кезеңге бөлдім.

Бірінші кезең - тақырыпқа сай кейс таңдап алу және осы тақырыпқа байланысты шығармашылық жұмыс үшін оқушыларға ойлауға арналған сұрақтар құру, тапсырманы тақырыпқа сәйкес таңдап алу, тапсырманың негізгі мақсаты пен міндетін анықтау, тапсырмаға сәйкес жағдайды құрастыру және суреттеу.

Екінші кезең- мұғалімнің сабақтағы іс-әрекеті. Сабақта кейс әдісін қолдану кезеңінде ең алдымен кейске кіріспе жасау, әртүрлі жағдайдың талдануы үшін сыныпты шағын топтарға бөлу, яғни бұнда сыныптағы топтық жұмысқа баса назар аудару,шағын топтарда пікірталас туғызатын тапсырмалардың орындалу барысын қадағалау, пікірлердің ішіндегі құндыларын анықтауға бағыттау, берілген тапсырма бойынша қортынды шығару арқылы жетістікке жету. [4, бет.2]

Математикада көбінесе геометрия пәні бойынша кейстерді құрудың келесі негізгі сатыларын белгілеймін:

- берілген теорема немесе салдарды дәлелдеуде оқушы өзіне қандай мақсаттар қойылып отырғанын анық білуі қажет;

- әр түрлі теорема мен салдарды дәлелдеу үшін берілген жағдайларға критерийлерді тағайындау;

- алдын ала берілген қосымша деректерден қажет ақпарат көздерін табу ;

- кейстегі алғашқы материалдарды жинау, сараптама жасау,оны қолдану бойынша теореманы немесе салдарды дәлелдеп шығу..

Нәтижесінде математика сабағында кейс әдісі арқылы оқушылардың бойында тиімді оң дағдыларды дамытуға болады. Математикадан берілген деректердің мәліметтерден айыру шеберлігі, ақпараттарды маңыздылығына қарай айыру білу, талдау, елестету және оларға қол жеткізу, байқалмай қалған ақпараттарды тауып,оларды қалпына келтіру шеберлігі және т.б. осы арқылы оқушылардың нақты және логикалық ойлау қабілеті дамиды. [5, бет.6]

Мысалы: Геометрия сабағында «Үшбұрыштардың ішкі бұрыштарының қосындысы» тақырыбын өткенде оқушыларға әртүрлі үшбұрыштар сызылған парақтар таратылды, осы үшбұрыштарды «бұрышты өлшеу» тақырыбын еске түсіре отырып өлшеп, барлық бұрыштарының қосындысын табу тапсырмасы берілді. Оқушылар практикалық жағдайда үшбұрыштың ішкі бұрыштарының қосындысы 180 градус екеніне көз жеткізеді. Ендігі тапсырма кейстер түрінде беріліп, олар теореманы тапсырмаларды орындай отырып өздіктерінен дәлелдейді. [4, бет.3-4]

1-кейс: кез келген түзуге одан тыс нүкте арқылы параллель түзу жүргізуге бола ма, болса АВ түзуіне С нүктеден параллель жүргіз.

2-кейс: осы жүргізілген түзу қай түзуге параллель болатынын жазып көрсет.

3-кейс: егер АС қиюшы болса қиюшы қиғандағы бұрыштары туралы не айтуға болады?

4-кейс: егер ВС қиюшы болса қиюшы қиғандағы бұрыштары туралы не айтуға болады?

5-кейс: ішкі айқыш бұрыштар туралы не айтуға болады?

6-кейс: қай бұрыштарды тең бұрыштар дейміз, неліктен?

7-кейс: жазыңқы бұрыштың мәні неге тең?

8-кейс: үшбұрыштың қай бұрыштарын жазыңқы бұрыштың бұрыштарымен ауыстыруға болады?

Осы кейстік тапсырмаларды ретімен орындау барысында оқушылар жұппен жұмыс жасап теореманы өздері дәлелдеп практикада көз жеткізгендерін теория жүзінде дәлелдей алады.

8 сынып «Пифагор теоремасы» тақырыбында оқушыларға сызба бойынша тік бұрышты үшбұрыш беріліп, катеттері мен гипотенузасын өлшеп, катеттерінің және гипотенузасының квадраттарын анықтау, катеттерінің квадраттарын қосып оқушылардан шыққан нәтижені гипотенуза квадратымен салыстыру берілді. Оқушылар тапсырманы орындау барысында «тік бұрышты үшбұрыштың катеттерінің квадраттарының қосындысы гипотенузаның квадратына тең» екеніне практикалық түрде көз жеткізді. Оқушыларға осы теореманы дәлелдеу тапсырмасы берілді, алдын ала дайындалған кейс тапсырмалары топтарға таратылып, осы теореманы дәлелдеу ұсынылды. Тапсырмаларда $\sqrt{13}, \sqrt{18}, \sqrt{5}, \sqrt{29}, \sqrt{34}$ тең болатын кесінділерді қалай сызуға болады деген сұрақтарға жауапты Пифагор теоремасы арқылы шешу тапсырылады.

Математика сабағында кейс әдісін қолдану тек оқытумен ғана шектелмейді, бұл әдісті қолдану барысында оқушылар зерттеуге және дәлелдеуге белсенді түрде қатыса алады. Сонымен қатар, білім және ізденіс мазмұнын біріктіру арқылы оқушының біліми құзыреттілігін көтеруге болатындығы белгілі. [5, бет.2]

Математика оқушылар үшін қиын сабақтың бірі, ал кейс стади әдісі интерактивті әдістің бір түрі ретінде оқушылар үшін өте тиімді әдіс болып саналады. Бұл әдістің көмегімен оқушылардың өз беттерінше теорияны меңгере отырып, практикалық дағдыларға да үйренеді, сонымен қатар өз ойын жүзеге асыру мүмкіндігіне де ие болады. Оқушылар ситуацияға талдау жасау арқылы болашақ маман ретінде қалыптасып, сабақты қызығып оқуға тырысады.

Кейс стади әдісі – бұл оқытушының да креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды. [5, бет.3]

Мектеп оқушыларының математика сабағында тек есептерді шығарып қана қоймай, теорема мен анықтамаларды талдап дәлелдеу арқылы ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастырады. Кейс-стади амал-тәсілін қолдану-қазіргі білім беру талабына оқушының сабаққа деген қызулығын туғызатын жеке педагогикалық жаңа инновациялық жүйесі. [6, бет.5]

Мұғалім бағыт-бағдар беруші, бақылаушы рөлінде болып, сонымен қатар кейстік амал-тәсілде жағдаяттарға байланысты мынадай бес түрлі пікірсайыс ұйымдастыруға болады:

- 1) Берілген тапсырма бойынша мұғалім оқушыға қарсы сұрақ береді.
- 2) Мұғалім-оқушыдан өзінің тапсырма жайлы болжамын сұрайды.
- 3) Оқушы-оқушы рольдік ойындар да қолданылады.
- 4) Мұғалім оқушыдан өзінің тапсырма жайлы болжамын сұрайды.
- 5) Оқушы-оқушы пікірталасады.

Математика қолданылатын кейс сабақтарында берілетін тапсырмалар оқушыларды қызықтыруға, олардың диалогтік және монологтік сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, тапсырмаларды орындауда ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады. Әсіресе геометрия сабағында оқушыларға тәрбиелік мағынасы жоғары ұлттық педагогика элементтері бар ұлттық элементтер үйретілді. Кейс технологиясының дәстүрлі оқытудан басты

айырмашылығы мұнда оқушы-өздігінен ізденетін, алдарында тұрған проблеманы шешетін субъект. Болашақта өз орнын таба білетін ұрпақты бүгінгі күннен дайындайық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию Издательство: Прогресс, 2000., 219-22 стр.
2. Ю.Н.Караулов. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети. ИЯ РАН, 2000. 118-121 стр.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық I,II,III деңгей бағдарламасы.
4. https://ust.kz/word/keis_stadi_tasilining_matematika_sabagynda_qoldany_tiimdiligi-80341.html
5. http://school26.my1.ru/kejs-tekhnologii_na_urokakh_matematiki.pdf
6. <https://znanio.ru/media/matematika-sabaynda-oldanylatyn-ds-tslder-men-psihologiyaly-treningter-2649277>

Жаналинова С.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, гр. МХО-51, магистрант
(*Научный руководитель — к.х.н., ассоциированный профессор Мукушева Г.К.*)

ЖҮЗІМ ШИКІЗАТЫ СЫҒЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ПОЛИФЕНОЛДЫ ҚОСЫЛЫСТАРДЫҢ САНДЫҚ ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУ

Дәрілік өсімдіктер адам ағзасының өмірлік белсенділігін сақтауда және көптеген аурулардың алдын-алу мен емдеуде маңызды рөл атқарады. Олардың құрамында биологиялық белсенді заттардың көп мөлшері бар, олардың әрекеті, компоненттердің емдік қасиеттерінің қосындысымен және олардың арасындағы белгілі бір қатынастармен анықталады [1].

Өсімдіктерде өндірілетін биологиялық белсенді заттар тірі организмдегі метаболизм өнімдері болып табылатындықтан, бұл өнімдердің едәуір бөлігі химиялық тұрғыдан бөтен синтетикалық препараттарға қарағанда адам ағзасындағы биохимиялық және басқа да өмірлік үдерістерге табиғи түрде енеді [2].

Зерттеу объектілері жүзім сығылғаннан кейін кептірілген қалдықтар (сығымдар, сүйектер, бұтақтар) болып табылатын қазақстандық Саперави және Каберне Совиньон селекциясының қызыл жүзім сорттарының үлгілері болды.

Саперави-кеш пісетін грузин сорттары. Қазіргі уақытта Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында аудандастырылған. Аталған үлгі Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданынан жиналған.

Каберне Совиньон – жетілу мерзімі кеш ескі француз сорты. Қазіргі уақытта Алматы және Жамбыл облыстарында аудандастырылған. Бұл үлгі Алматы облысы Шілік ауданынан жиналған.

Жүзім шикізатының үлгілері фарфор табақшасында ұнтаққа айналды. Өсімдік шикізатын экстракциялау (10 г) экстрагенттің қайнау температурасына сәйкес 30 мин ішінде 80 және 96% этил спиртімен үш рет жүргізілді. Сығынды қатты фазадан сүзу арқылы бөлінді, сүзінділер жиналды және буланды. Құрғақ қалдықтар жоғары өнімді сұйық хроматография әдісімен талданды [3].

Алынған сығындылар мен жүзім шикізатындағы полифенолды қосылыстардың сандық құрамы 1-кестеде келтірілген.

1 кесте. Жүзім шикізаты үлгілеріндегі полифенолды қосылыстардың сандық құрамы

Үлгі атауы	Экстрагент, этанол	Құрғақ сығындының массасы, г	Сығындыдағы ресвератролдың сандық құрамы, %	Шикізаттағы ресвератролдың сандық құрамы, %	Сығындыдағы кверцетиннің сандық құрамы, %	Шикізаттағы кверцетиннің сандық құрамы, %

1	2	3	4	5	6	7
Саперави сорты жүзімінің сығындылары	96%	2,0	0,065	0,03	-	-
Саперави сорты жүзімінің сүйектері	96%	2,5	0,008	0,009	-	-
Саперави сортының жүзімінің бұтақтары	96%	2,66	0,05	0,0068	-	-
Ашыған шарап шикізатының сығындылары (Саперави сорты)	96%	2,7	0,0001	0,0033	-	-
Ашыған шарап шикізатының сүйектері (Саперави сорты)	96%	3	0,009	0,0009	0,00008	0,00103

1 Кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7
Ашыған шарап шикізатының сығындылары (Каберне Совиньон сорты)	96%	0,28	0,01	0,0014	0,00028	0,014
Ашыған шарап шикізатының сүйектері (Каберне Совиньон сорты)	96%	0,24	0,003	0,0004	0,00005	0,0024
Саперави сорты жүзімінің сығындылары	80%	1,19	0,001	0,0006	-	-
Саперави сорты жүзімінің сүйектері	80%	0,66	0,0004	0,0001	-	-
Саперави сортының жүзімінің бұтақтары	80%	0,48	0,02	0,0048	-	-
Ашыған шарап шикізатының сығындылары (Саперави сорты)	80%	0,49	0,0006	0,0002	-	-
Ашыған шарап шикізатының сүйектері (Саперави сорты)	80%	0,37	0,0009	0,0002	0,00002	0,00111
Ашыған шарап шикізатының сығындылары (Каберне Совиньон сорты)	80%	0,43	0,01	0,0022	0,00004	0,00194
Ашыған шарап шикізатының сүйектері (Каберне Совиньон сорты)	80%	0,26	0,001	0,0001	0,00008	0,0039

Алынған мәліметтерге сәйкес, ресвератролдың ең көп мөлшері Саперави сортының жүзімінің сығындылары мен бұтақтарында болады – сәйкесінше 0,06 және 0,045%.

Өсімдік шикізатына келетін болсақ, ресвератролдың ең көп мөлшері Саперави сортының жүзімінің сығындысында - 0,065%, ең азы – екі сорттың сүйектерінде, әсіресе ашыған шарап шикізатынан алынған үлгілерде байқалады.

Екі сорттың да ашыған шарап шикізаттарының үлгілерін зерттеу нәтижелерін салыстыру кезінде ресвератролдың ең көп мөлшері Каберне Совиньон сортының жүзім шикізатының үлгілерінде кездеседі.

Кверцетиннің ең көп мөлшері Каберне Совиньон сортының сығындылары мен ашыған шарап шикізатының сығындыларында сәйкесінше 0,00028 және 0,014% анықталды.

Бұл жағдайда жүзім шикізатынан ресвератрол мен кверцетиннің полифенолды қосылыстарын алудың оңтайлы экстрагенті-96% этил спирті болып табылады [3, 4].

Саперави сортының *in vitro* жүзім сығындысының антирадикалды белсенділігі модельдік жүйелерді қолдана отырып, заманауи спектрофотометриялық әдістермен скрининг арқылы зерттелді [5]. Сығындылардағы полифенолды қосылыстар қосындысының орташа айқын антирадикалды белсенділігі анықталды.

Пайдаланған әдебиет тізімі:

1. Корулькин Д.Ю., Абилов Ж.А., Музычкина Р.А., Толстикова Г.А. Природные флавоноиды. Новосибирск: ГЕО, 2007. - 229с.

2. Куркин В.А., Калагин О.Л., Додонов Н.С. Антиоксидантная активность некоторых тонизирующих и гепатопротекторных фитопрепаратов, содержащих флавоноиды и фенилпропаноиды // Растит. ресурсы. -2008. - Т. 44. - Вып. 1. - С. 122-124.

3. Митрофанова Т.А., Гугучкина Т.И., Шелудько О.Н. Транс-ресвератрол как дополнительный критерий биологической ценности и подлинности винодельческой продукции // Научные труды СКФНЦСВВ. Т. 23. Краснодар: СКФНЦСВВ, 2019. - С. 247-249. DOI 10.30679 / 2587-9847-2019-23-247-249.

4. Pooja Doshi, PangurangAbsule, Kaushik Banerjee. Phenolic composition and antioxidant activity in grapevine parts and berries cv. Kismish black during maturation. // Int. J. Food Sci. and Tehnol. - 2006. - Vol. 41. - N 1. - P. 1-9.

5. Skerget M., Kotnik P., Hadolin M., Hras A.R., Simonic M., Knez Z. Phenols, proanthocyanidins, flavones and flavonols in some plant materials and their antioxidant activities. // Food Chem. - 2005. - Vol. 89. - N 1. - P. 191-198.

Жекенов С.С. Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті, гр. МГО-51, магистрант
(*Ғылыми жетекшісі – г.ғ.к. Талжанов С.А.*)

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Қарағанды облысы – 1932 жылы 10 наурызда құрылған Қазақстанның орталығында орналасқан әкімшілік-аумақтық бөлініс. Жераумағы бойынша 428 мың км². Облыс 9 ауылдық, 2 қалалық әкімшілік аудандарға бөлінеді. Әкімшілік округте 11 қала, 39 кент, 168 ауылдық бар. Әкімшілік орталық – Қарағанды қаласы болып табылады.

Қазіргі уақытта аймақта демографиялық дамудың басты ерекшелігі тұрғындардың абсолютті санының динамикалық өзгеруі байқалады. Республика тұрғындарының 1989-1992 жылдары аралығында өсуінің орташа жылды қарқыны 0,7%-ға жетсе, 1999 жылы орташа жылдық төмендеу қарқыны 0,9%-ды құрайды. Келесі жылдары тұрғындар санының төмендеу деңгейі шұғыл түрде азайды. Алғаш рет тұрақты өсім көрсеткіші 2015 жылы тіркелген. Бұл кезең халық санының азаюының себепші болған қолайсыз демографиялық жағдаймен сипаттауға болады [1].

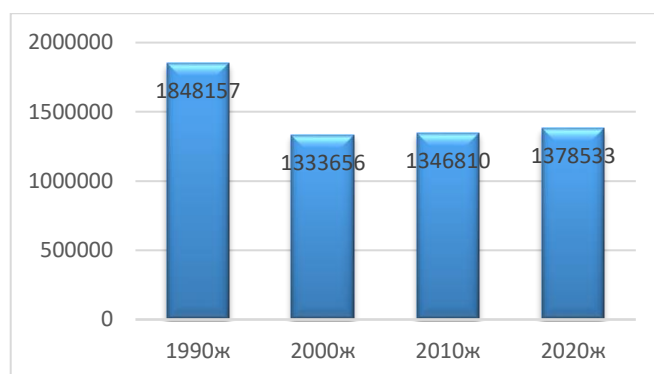

Диаграмма -1. Қарағанды облысы халқының саны

Ескертпе: Қарағанды облысының статистика департаменті ресми сайтының деректері

Соңғы бес жыл ішінде Қарағанды облысында республика бойынша орташа деңгейден едәуір жоғары экономикалық белсенділік деңгейі байқалды (68,9–70,2% шегінде), оған негізінен жалдамалы қызметкерлердің дәстүрлі үлесі есебінен қол жеткізілді. Жұмыспен қамтылған халықтың жалпы санының өсуінің оң серпіні Қарағанды облысының экономикалық белсенді халқының жалпы санының өсуі аясында барлық уақыт кезеңі бойы сақталды [2].

Жыл	Экономикалық белсенді халық, мың адам	Оның ішінде			
		Жұмыспен қамтылған халық мыңадам	Жалдамалы қызметкерлер мыңадам	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар мың адам	Жұмыссыз халық мың адам
2016	740,5	695,2	545,1	150,1	45,3
2017	744,9	704,3	558,8	145,5	40,6
2018	739,2	700,4	559,4	131,0	38,8
2019	740,9	703,0	577,9	125,1	37,9
2020	744,1	707,2	600,3	106,9	37,9

Кесте– 1. Қарағанды облысының экономикалық белсенді халқының динамикасы мен құрылымы

Ескертпе: Қарағанды облысының статистика департаменті ресми сайтының деректері

Жас топтары бойынша зерттелетін аймақтың экономикалық белсенді тұрғындары 2-кестеде келтірілген. 2-кестеде келтірілген мәліметтерден жұмыспен қамтылғандар құрылымындағы негізгі үлесті (28,6%) 25-34 жас аралығындағы адамдар, 24,5% - 35-44 жас, 22,8% - 45-54 жас, 12,3% - 15-24 жасаралығындағы жастар, 11,8% - 55 жастан асқан адамдар құрағаны байқалады.

Жыл	Экономикалық белсенді халық, мың адам				
	2016	2017	2018	2019	2020
Жалпы	740,5	744,9	739,2	740,9	744,1
Оның ішінде жас топтары бойынша:					
15	1,1	1,0	0,4	-	-
16-19	21,2	17,7	14,6	14,6	10,5
20-24	90,9	84,8	79,2	86,4	81,4
25-29	99,9	106,6	110,3	114,1	112,4
30-34	107,3	113,8	111,8	99,1	103,7
35-39	85,0	82,8	81,2	85,0	90,8
40-44	75,4	84,1	86,4	88,5	91,7

45-49	95,5	84,6	85,3	83,9	76,2
50-54	77,3	82,4	86,2	83,3	91,7
55-59	51,3	49,5	25,0	26,2	55,6
60-64	22,5	13,4	10,7	10,6	22,3
65 және жоғары	13,1	1,0	0,4	-	7,8

Кесте-2. Қарағанды облысының жас топтары бойынша экономикалық белсенді халық, мың адам

Ескертпе: Қарағанды облысының статистика департаменті ресми сайтының деректері

Жұмыссыз халықтың саны 36,9 мың адамды құрады, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 2,8% - ға аз. Оның ішінде қала тұрғындарына 28,2 мың адам (76,3%), ауылдық тұрғындарға – 8,7 мың адам (23,7%) келеді. Жалпы облыс бойынша жұмыссыздық деңгейі 5%, қалалық жерлерде – 4,9%, ауылдық жерлерде – 5,2% қалыптасты. [3,7]

Экономикалық қызмет түрлері	2020ж	Саласы 2016ж, %	Саласы 2020ж, %
Жұмыспен қамтылған халық, жалпы адам саны	707 200	695 200	707 200
Оның ішінде:			
Ауылшаруашылығы, аңшылық және орман шаруашылығы	147168	18,7	21,5
Өнеркәсіп	183050	21,2	26,7
Оның ішінде:			
- тау-кен өндіру өнеркәсібі	17793		2,6
- өңдеу өнеркәсібі	147340		21,5
- электрэнергиясын, газбен суды өндіру және бөлу өнеркәсібі	17917		2,6
Қызметтер		60,1	51,8
- салу	34699		5,1
- сауда, жөндеу	91109		6,8
- қонақүйлер, мейрамханалар	9186		1,3
- көлік және байланыс	44109		6,4
- қаржылық қызмет	6727		1,0
- жылжымайтын мүлік пен жасалатын операциялар	23975		3,5
- мемлекеттік басқару	32257		4,7
- білім	61805		9,0
- денсаулық сақтау	31685		4,6
- коммуналдық қызметтер	19039		9,0
- үй шаруашылығын жүргізу	912		0,1
- басқа да қоғамдық, әлеуметтік, жеке қызметтер	21 479		0,5

Кесте– 3. Экономикалық қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтылған халықтың құрылымы

Ескертпе: Қарағанды облысының статистика департаменті ресми сайтының деректері

2020 жылдың кәсіпкерлік қызметпен айналысатын шағын кәсіпорындарды есепке алмағанда, Қарағанды облысы кәсіпорындарының бір қызметкерінің орташа айлық атаулы жалақысы 203,1 мың теңгені, ірі және орта кәсіпорындарда – 219,3 мың теңгені құрады және өткен жылдың тиісті тоқсанымен салыстырғанда тиісінше 17,5%-ға және 17,3%-ға ұлғайды. Нақты жалақы индексі тұтыну бағаларының индексі несепке алғанда 109,9%-ды, ірі және орта кәсіпорындарда 109,7%-ды құрады.

2020 жыл 2019 жылға қарағанда жалақының өсуі кәсіби, ғылыми және техникалық қызметтен басқа, экономиканың барлық салаларында және өнер, ойын-сауық және демалыс саласында байқалады. Жалақының ең көп өсуі (92,3%–ға) және ең жоғары орташа айлық жалақы (294 мың теңге) ақпарат және байланыс саласында, ең азы (96,9 мың теңге) – әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласында жүзеге асыратын қызметкерлерде байқалады.

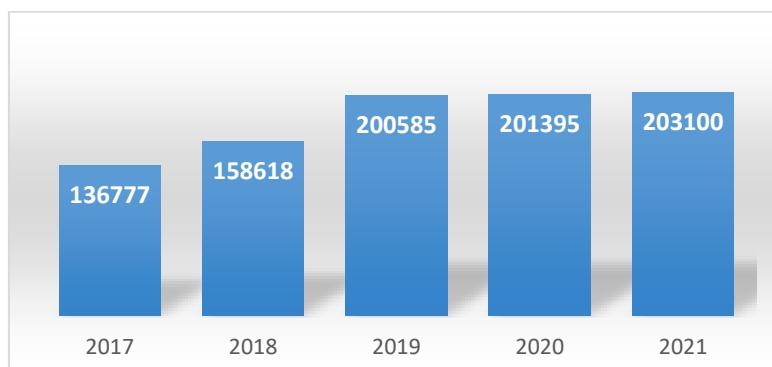

Диаграмма – 2. Қарағанды облысы орташа жалақы 2017-2021 жж.

Ескертпе: Қарағанды облысының статистика департаменті ресми сайтының деректері

Өңірлік бөліністе атаулы жалақының өсуі 2020 жылдың өткен жылмен салыстырғанда облыстың барлық қалалары мен аудандары бойынша байқалады. Облыста ең жоғары жалақы алатын кәсіпорындар - 319,7 мың теңге жалақысы бар Сәтбаев қаласының жұмысшылары. Ұлытау ауданының кәсіпорындары қызметкерлерінің ең төменгі жалақы мөлшері (113,1 мың теңге) [4].

Қарағанды облысы республикамыздың ірі және маңызды өңірі болып табылады. Нарықтық экономика жағдайында оның өндірістік қуатын және табиғи байлықтарын толығымен қолдану, мамандандыру және кешендік тәсілдеме негізінде экономикалық байланыстарды оңтайлы дамыту мүмкіндері болды.

Орталық Қазақстанның аумағында еліміздің мемлекеттік реформасын жүргізу барысында Қарағанды облысының экономикалық, әлеуметтік құрылымы және шаруашылық субъектілерінің сипаты түбірімен өзгерді. Қарағанды облысы минералды-шикізат кешенінде маңызды орыналады және республиканың темір-марганец, барит-полиметалл, мыскені, сирек металдар және көмір қоры бай бірден-бір алқабы болып табылады.

Сирек металдардың негізгі қоры Ақадыр кен ауданында шоғырланған. Көмірдің негізгі қоры Қарағанды көмір бассейнінде (72% жуық), бірегей кен орны Шұбаркөл және Бөрілі, Қушоқы, Самар, Завьяловск, Жалын, сияқты кен орындарында шоғырланған.

Облыс өнеркәсібінің негізгі саласы Қара және түсті металлургия, оның өкілдері «Қазақмыс корпорациясы» ЖШС және «МитталСтилТеміртау» АҚ компаниялары. Қарағанды металлургия комбинаты.

Қарағанды облысы мемлекетіміздің экономикалық өсіуіне көптеген үлестерді өзінің табиғи байлығымен қоса алды, 2015 ж. болатты үздіксіз құятын екі машина іске қосылды, мұның өзі автомобиль жасау, кеме жасау, тұрмыстық аспаптар шығару сияқты салаларға қажет өнімнің сапасын арттыруға он әсерін тигізді. Сапасы жақсарған металл өнімдері халықаралық саудада бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді, яғни Қазақстан Республикасы әлемдік рынокта өзінің орнын табуының бір себебі бұл Қарағанды облысының экономикалық белсенді халқы мен табиғи байлығының арқасында деуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Орыспаева М. К. Қарағанды облысы туралы / / Интернет-ресурс: <http://www.karaganda.kz/karaganda-gorod-i-krai/35-gorod-i-krai/67-o-karagandinskoi-oblasti>
2. Қарағанды облысының статистика департаменті ресми сайтының деректері // <http://karaganda.stat.kz/client/>.
3. Еңбек нарығындағы жастар: білім, жұмыспен қамту, табыс, өмірлік құндылықтар 2016ж.
4. Қарағанды облысы әкімдігінің ақпараттық порталы. «Әлеуметтік қорғау, жұмыспен қамту, жұмысқа орналастыру» бөлімі

Иристаев С.О., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, МиФ-415 тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі-қолданбалы математика магистрі Алдибекова М.С.)

МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Аннотация: Бұл мақалада жалпы математикалық сауаттылықтың маңыздылығы, білім беру процесіндегі алатын орны мен математиканың пәнаралық байланысы, математика сабағында сауаттылықты дамыту үшін қолданылатын есептер мен мысалдар көрсетілген.

Түйін сөздер: математикалық сауаттылық, функционалды сауаттылық, есеп, мектеп, оқушы.

*Математикалық сауаттылық - бұл ақыл - ой гимнастикасы.
(А.В.Суворов)*

Бүгінгі таңда өмірде болып жатқан барлық өзгерістерге, ақпаратты өз бетінше табу, талдау, қолдану қабілетіне тез жауап беру қажеттілігі әлемде бірінші орынға шығады. Ең бастысы - функционалды сауаттылық, өйткені бұл "адамның қолданбалы білім негізінде өмір мен қызметтің әртүрлі салаларындағы стандартты өмірлік міндеттерді шешу қабілеті". Оның бір түрі - математикалық сауаттылық. Математикалық сауаттылық - адамның математиканы әртүрлі салаларда тұжырымдау, қолдану және түсіндіру қабілеті. Ол математикалық ойлауды және құбылыстарды сипаттау, түсіндіру және болжау үшін математикалық ұғымдарды, фактілер мен құралдарды қолдануды қамтиды. Математикалық сауаттылық сөйлеу және жазу мәдениетіне қоршаған ортаны және олардың заңдылықтарын баяндау, оған оқып үйренудің ғылыми бейнесін меңгерудегі басты құралы ретінде ерекше көңіл бөлу қажет. Математикалық сауаттылық оқушылардың математикалық тексті оқуына, жазуына және қайта айтып беруіне, жазылғандар мен айтылғандарды түсіне білуіне ең минималды талап ретінде қарау қажет [1].

Қазіргі таңда еліміздің білім жүйесіндегі ең өзекті мәселелер:

- оқушылардың математикалық сауаттылығын дамытып бәсекеге қабілетті жастарды даярлау;
- оқушылардың математикалық сауаттылығын дамытып, PISA халықаралық зерттеуінде жақсы нәтиже көрсетіп, білімі жоғары елдер қатарына енуі;

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Ең алдымен білім беру жүйесінің рөлі өзгертілуі тиіс. Біздің міндетіміз - білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау керек» - деді. Қазіргі таңда елімізде білім жүйесін дамытуға бағытталған түрлі реформалар жүргізіліп жатыр. Заман талабына сай жан – жақты дамыған, белсенді, өмірге талпынысы жоғары, қызығушылығы бар адамды мектеп табалдырығынан дайындап бастап шыңдап шығарудың ең бір тиімді тәсілі ол – оқытудағы математикалық сауаттылық арттыру [2, с. 14-15]. Математикалық сауаттылық арттыру мәселелері оқу процесінде әлі күнге дейін толығымен орындалмай жатыр. Бұның дәлелі ретінде PISA халықаралық зерттеуінде оқушыларымыздың көрсеткен нәтижесін алсақ болады. 2018 жылғы PISA халықаралық зерттеуіне нәтижесінде біздің ел математикалық сауаттылық бойынша 423 балл жинады. Ал Одақтық елдерге жету үшін біз 489 балл жинақтауымыз қажет еді. Бұл жинақтаған балымыз әрине жақсы. Бірақта бәсекеге қабілетті, білім денгейі жоғары алпауыт елдер қатарына қосылуымыз үшін біз әлі де болса көбірек еңбектеніп, оқушыларымыздың математикалық сауаттылығын және де функционалды сауаттылықтың басқа да салаларын дамытуымыз керек.

Әрине, математикалық сауаттылықты дамытуда педагог-математиктердің маңызы орасан зор. Педагог-математиктердің міндеті-әрбір білім алушыда математикалық қызмет моделін қалыптастыру, ойлау қабілетін дамыту, бұрын кездеспеген жаңа міндеттерді шешу қабілетін дамыту. Мұғалімнің өзі осы дағдыға ие және оны білім алушыларға көрсетеді, оларға анықтамалар немесе дәлелдемелер жүйесі нысанында дайын "математикалық білімді" беріп қана қоймайды, сонымен қатар, сол үйреткен білімдерін өмірінде қолдана алу жолдарын көрсетіп, өмірлік мысал немесе есептермен түсіндіреді. Педагог-математик оқытудың мазмұны мен әдістерін және де сабақ барысында қолданатын оқыту технологияларын таңдау еркіндігіне ие.

Математикалық сауаттылықты факультативтік сабақтарда оқыту белсенді болуы керек. Педагог-математик оқушылардың бойында математикалық сауаттылықты қалыптастыру үшін ең алдымен өзі:

- теорияны білуі , оны логикамен ұштастыру;
 - есепті шығаруда тиімді жағын көруге баулу – сынды қасиеттерге ие болуы керек. Себебі, қазіргі заман ғылым мен техниканың ғарыштап дамыған кезеңі. Ұстаздар сол заманмен бірдей қадам басуға міндетті, себебі ұстаздар адам тағдырына, бала тағдырына жауапты. Сондықтан оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыру үшін факультативтік сабақтарды бар білген сабақ өткізу тәсілдерін қолданып ұйымдастырған жөн. Мектеп математика курсына математика сауаттылығынан факультативтік сабақ жоғары деңгейде өтсе болашақта оқушылар математика сабақтарынан сонымен қоса физика, химия сабақтарынан есептерді еш ойланбастан шеше алады. Оқушыларды сондай дәрежеге жеткізу үшін оларға математикалық сауаттылықтан факультативтік сабақтарды ұйымдастыруды 5-сыныптан бастаған жөн. Факультативтік сабақтарда 5-сыныпта «Сандық және әріптік өрнектер» тақырыптарында есептерді шығару тәсілдері үйретіледі. Сандық және әріптік өрнектерге байланысты оқушыларға үйретілетін қызықты есептердің түрлері өте көп [3]. **Мысалы:** Дүкен иесі дүкенге 480 кг көкөніс алып келеді. Оның $\frac{3}{8}$ –і картоп, ал қалғаны сәбіз. Дүкенге қанша кг сәбіз алып келінді.

Шешуі: біз бұл есепте жалпы алып келінген көкөністің қанша кг картоп екенін анықтап аламыз, кейін жалпы салмақтан азайтсақ сәбіздің салмағы келіп шығады.

$$480 * \frac{3}{8} = \frac{480 * 3}{8} = 180 \qquad 480 - 180 = 300 \text{ кг сәбіз}$$

Жауабы: 300 кг салмақтағы сәбіз алып келінген екен.

Енді әріптік өрнектерге тоқталатын болсақ, әріптік өрнектермен байланысты үш түрлі есептер кездеседі:

- өрнек құру
- айнымалының мәні бойынша өрнектің мәнін табу
- өрнек құру және берілген айнымалы бойынша өрнек мәнін табу.

Мысалы: $140-14a$ өрнегінің мәні нөлге тең болатындай, a -ның мәнін табыңыз.

Шешуі: Бұл жағдайда есептің шарты айтып тұрғандай өрнекті 0 ге теңестіреміз

$$\begin{aligned} 140-14a &= 0 \\ 14a &= 140 \\ a &= 10 \end{aligned}$$

Жауабы: 10 ға тең болады екен.

Мұғалім факультатив сабақ барысында тек есептерді шығарып қана қоймай сонымен қатар оны оқушыларға сөзбен түсіндіріп беруі керек. Сонда ғана факультативтік сабақтың оң нәтиже бергендігін байқауға болады. 6-шы сыныптарға математикалық сауаттылықтан факультативтік сабақтардың тақырыбы 5-ші сыныпқа қарағанда күрделірек етіп таңдап алынады. Оларда «Концентрация және пайыздық есептер, қалдықтарға қатысты есептер» тағыда басқа тақырыптарға байланысты есептер шығару тәсілдері қарастырылады. **Мысал** ретінде концентрация тақырыбының бір есебіне тоқталатын болсам:

Берілгені: Қола-мыс пен қалайының балқымасы 1000г. Қола құймасы 750г мыс пен 250г қалайы балқымасынан тұрады. Концентрациясын табыңыз.

Шешуі: $\frac{750}{1000} = 0,75$ мыс; $\frac{250}{1000} = 0,25$ қалайы

Енді концентрацияларын есептейтін болсақ $0,75 * 100 = 75\%$; $0,25 * 100 = 25\%$ қалайы бар екен [4].

6-шы сыныпта күрделілігі осындай, оданда жоғары есептер қарастырылады. 7-8-9 сыныптарда факультативтік сабақтарда математикалық сауаттылықтың тақырыптар күрделене түседі. Осылайша 10-11 сыныпқа келгенде математикалық сауаттылықтан жоғары оқу орындары деңгейіндегі есептерді қарастырып бастайды. Факультативтік сабақтарда сауаттылықтан тек қана есеп түсіндіріп, оларды шығару жолдарын үйретіп сабақ өткізген де дұрыс емес. Себебі, оқушы әр сабақ сайын тек қана есеп шығарып оны талдай берсе тез арада жалығып, оқуға деген ынтасы жоғала бастайды. Сол үшін сабақ барысында оқушыларға қызықты болуы үшін математикалық ребустар, викториналар, ұйымдастырып, өткізіп отырған жөн. Бұл айтылған математикалық іс-шараларда математикалық сауаттылық есептерінен құрастырылады. Жалпы факультативтік сабақ барысында жүргізілген барлық жұмыстар математикалық сауаттылықпен байланыстырылады. Математикалық сауаттылықтан факультативтік сабақ қаншалықты қызықты деңгейде өтетін болса, соншалықты оқушылардың математикаға деген қызығушылығы

арта түседі. Сабак процесі оқушының дербестігі мен жауапкершілігін дамытуға бағытталған. Осылайша, оқушы іс-әрекеттің өзінде ғана әрекет етуді үйренеді, алға қарай дами бастайды. Ал оқушылардың дамуы еліміздің білім деңгейінің жоғарылағанының белгісі.

Қорыта айтсам, математикалық сауаттылықсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Математикалық сауаттылық арқылы оқушының білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғалы дамуын қалыптастыруға болады. Математикалық сауаттылық дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспеттес. Сол себепті, математикалық сауаттылықты жақсы оқыса, есептерін қаншалықты көп талдаса оқушылардың ой-өрісі дами түседі. Оқушыларымыз қаншалықты ақылды, ой-өрісі терең болса кез-келген мәселенің шешімін тез табады. Халықаралық олимпиадаларда да жоғары нәтижелер көрсетеді. Еліміз білім жүйесі бойынша алға қарай ұмтылады. Мен өз сөзімді А.А. Леонтьевтің сөзімен аяқтағым келеді: "математикалық сауатты адам – бұл іс-әрекетінің, қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастардың әртүрлі салаларында өмірлік міндеттердің кең спектрін шешу үшін өмір бойы үнемі алған барлық білімді, дағдыларды қолдана алатын адам".

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 - 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары
2. Н.Ә.Назарбаевтың сөзі. Егемен Қазақстан газеті 2006 жыл № 115
3. Н. Кабушева «Математиканы деңгейлеп оқыту технологиясы» № 2 2001ж
4. З. Бекбаева «Оқушылардың математикалық тапсырмаларды орындаудағы дербестігін арттыру Алматы.

Камбар Д.С., Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, физико-технический факультет, гр. МНН-61, магистрант

Айданулы Б., Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, физико-технический факультет, гр. МТФК-61, магистрант

(Научный руководитель – магистр педагогических наук Сейсембекова Т.Е.)

ИССЛЕДОВАНИЕ ФОТОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ И ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВ НАНОКОМПОЗИТНОГО ФОТОЭЛЕКТРОДА $ZnO:SnO_2$

Большинство исследований по солнечным элементам на основе ZnO сконцентрированы на двух основных проблемах: первая разработка простых методов синтеза одномерных наноструктур ZnO, которые обладают хорошими электропроводными свойствами, и вторая поиск подходящих фотоактивных материалов для ZnO [1]. Для решения этой проблемы мы предлагаем использовать нанокompозитный электрод $ZnO:SnO_2$. Это связано с тем, что электротранспортный электрод с композитной структурой $ZnO:SnO_2$ будет обладать рядом преимуществ над электродом на основе одного ZnO или SnO. Во-первых, SnO_2 обладает лучшей дырочной проводимостью, чем ZnO, что дает возможность более быстрому переносу фотоиндуцированных дырок с активного слоя к электроду и тем самым снизит вероятность рекомбинации носителей заряда и увеличит фототок ячейки [2]. Во-вторых, известно, что ОСЭ на основе SnO_2 электрода имеют не достаточно высокое фотонапряжение из-за более низкого положение квазиуровня Ферми электронов (EF) в SnO, когда как композит $ZnO:SnO_2$ имеет более высокое положение EF, и, следовательно, ОСЭ на основе $ZnO:SnO_2$ будет иметь большее значение генерируемого фотонапряжения [3]. Таким образом, использование композитных пленок $ZnO:SnO_2$ с развитой структурой поверхности позволит повысить фотовольтаические параметры полимерных солнечных ячеек.

Подготовка подложек для фоточувствительных ячеек на основе FTO осуществлялась согласно методике [4]. Получение пленок $ZnO:SnO$ проводилось следующим образом: $Zn_5(OH)_8Cl_2$ (чистота 99.9% Sigma Aldrich, навеской $m=98,7$ мг) растворяли в объеме ($V=1$ мл) изопропанола (чистота 99,9% Sigma Aldrich). В полученный раствор после 20 мин добавляли моноэтаноламин (Sigma Aldrich) в количестве ($V=75$ мкл). После раствор перемешивали при температуре $T=60^\circ C$ в течение 2 часов, а затем выдерживали в течение 24 часов при комнатной температуре.

Для получения пленок оксида олова использовалась следующая методика: в 0,5 мл этилового спирта добавили 50 мг SnCl_2 (Sigma Aldrich), после раствор в течении трех часов при температуре 80°C перемешивали на магнитной мешалке со скоростью перемешивания 300 об/мин. После раствор хранили при комнатной температуре в течение 12 часов. Для получения пленок полученный раствор наносили на поверхности FTO методом центрифугирования (модель SPIN150i, Semiconductor Production System) при скоростях вращения 2000, 3000, 4000, 5000, 6000 об/мин. После пленки отжигали в атмосфере воздуха при температуре 500°C отжигали один час.

Измерения спектров импеданса были проведены при помощи потенциостата P-45X (Elins) с дополнительно установленным модулем частотного анализатора FRA-24M. Данный модуль предназначен для измерения импедансных характеристик на переменном токе. Частотный анализатор в своем составе имеет два высокоскоростных аналого-цифровых преобразователя (АЦП). Первый модуль АЦП применяется для регистрации переменного сигнала тока, второй – для измерения значения потенциала. Помимо этого, модуль частотного анализатора имеет высокостабильный генератор синусоидального сигнала. Обработку измеренных значений тока и приложенного напряжения осуществляет главный микропроцессор. По анализу сдвига фаз и отношения амплитуд этих значений рассчитываются величины сопротивлений мнимой и действительной частей спектра импеданса исследуемого образца [5].

На рисунке 1 представлены годографы импеданса инвертированных нанокompозитных ОСЯ на основе пленок $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$. Использование композита $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ будет способствовать быстрому транспорту электронов. А это, в свою очередь, будет оказывать влияние на электрофизические характеристики солнечных ячеек. Электротранспортные свойства полимерных солнечных ячеек на основе пленок $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ были проанализированы с помощью метода импедансной спектроскопии.

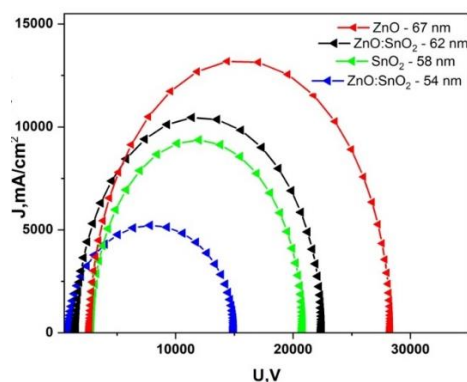

Рисунок 1 - Годографы импеданса инвертированных нанокompозитных ОСЯ на основе пленок ZnO , SnO_2 , $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$

Из таблицы видно, что есть оптимальная толщина пленки SnO_2 на поверхности ZnO , при которой возрастает отношение R_{rec}/R_w и уменьшается отношение k_{eff}/τ_{eff} (таблица 1). Причем система $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ имеет меньшее время жизни носителей заряда по сравнению с индивидуальными пленками.

Таблица 1 – Значение электрофизических параметров пленок ZnO/SnO_2

Тип пленки	R_w , (Ом)	R_{rec} , (Ом)	R_{rec}/R_w	τ_{eff} , (мс)	k_{eff} , (c^{-1})
$\text{ZnO} - 67$ нм	1142	15393	13,4	1,3	754
$\text{SnO}_2 - 58$ нм	1501	20952	14,1	1,1	910
$\text{ZnO}/\text{SnO}_2 - 54$ нм	1450	27080	18,6	0,7	1325
$\text{ZnO}/\text{SnO}_2 - 62$ нм	1235	22671	18,3	0,8	1199

Анализ годографа показал, что композит $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ обладает лучшей электронной проводимостью, чем ZnO , что дает возможность более быстрому переносу фотоиндуцированных дырок с активного слоя к электроду и тем самым снижает вероятность рекомбинации носителей заряда, за счет чего увеличивается фототок ячейки.

Для повышения эффективности работы проведены исследования влияния слоя SnO_2 на производительность органической ячейки. На рисунке 2 представлены ВАХ полимерной ячейки с инвертированным нанокompозитным фотоэлектродом с разной толщиной SnO_2 . Из рисунка видно, что слой SnO_2 влияет на параметры вольт-амперных характеристик ячеек. Так, плотность тока короткого замыкания ячейки максимально увеличилась на 4% при использовании слоя SnO_2 , а значение КПД составило 0,9%. Органические солнечные элементы на основе SnO_2 электрода имеют не достаточно высокое фотонапряжение из-за более низкого положение квазиуровня Ферми электронов (EF) в SnO_2 , когда как композит $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ имеет более высокое положение EF, и, следовательно, ячейка на основе $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ имеет большее значение генерируемого фотонапряжения. Параметры ВАХ ячеек приведены в таблице 2.

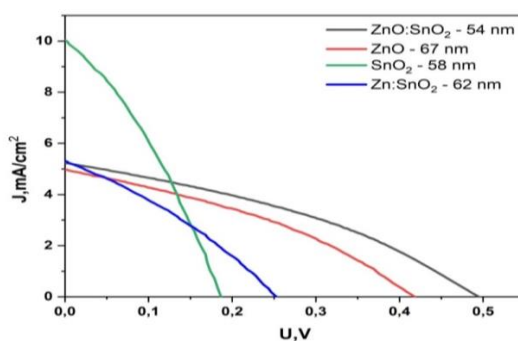

Рисунок 2 - Вольтамперные характеристики полимерного солнечного элемента с композитным фотоэлектродом

Таблица 2 – Фотовольтаические характеристики органических солнечных ячеек

Тип пленки	J_{sc} mA/cm ²	U_{oc} В	J_{max} mA/cm ²	U_{max} В	FF %	H %
ZnO	4,9	0,42	2,9	0,26	0,36	0,7
SnO ₂	9,9	0,18	5,7	0,11	0,35	0,6
ZnO/SnO ₂ - 54 нм	5,2	0,25	2,9	0,14	0,31	0,4
ZnO/SnO ₂ - 62 нм	5,1	0,5	3,2	0,29	0,36	0,9

Анализ полученных графиков позволяет сделать вывод о том, что использование нанокompозитного слоя $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ приводит к повышению эффективности преобразования солнечной энергии. В случае инвертированной структуры с фотоэлектродом ZnO максимальная плотность тока (J_{sc}) составила 4,9 mA/cm² и для фотоэлектрода SnO₂ составила 9,9 mA/cm². Плотность тока для композитных фотоэлектродов имеет зависимость от толщины пленок SnO₂, так при толщине пленки SnO₂ равной 54 нм плотность тока равна 5,2 mA/cm². При толщине фотоэлектрода равной 62 нм наблюдается уменьшение плотности тока до 5,1 mA/cm². Полученные данные показали, что плотность тока композитного фотоэлектрода $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ уменьшается в 2 раза по сравнению с фотоэлектродом SnO₂. В тоже время наблюдается возрастание напряжения холостого хода в 2,7 раза, что приводит к увеличению КПД в 1,5 раза.

Методом золь-гель разработаны методы синтеза пленок $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$. Разработаны оптимальные технологические условия получения нанокompозитных пленок $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ с развитой поверхностью. Проведены исследования по установлению корреляции между фотовольтаическими свойствами и структурными особенностями нанокompозитного фотоэлектрода $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$. Анализ полученных ВАХ показал, что использование нанокompозитного слоя $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ приводит к повышению эффективности преобразования солнечной энергии. Установлено, что плотность тока для композитных фотоэлектродов зависит от толщины пленок SnO₂. Так при толщине пленки SnO₂ равной 54 нм плотность тока ячейки равна 5,2 mA/cm². При толщине фотоэлектрода SnO₂ равной 62 нм в композитной структуре $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ по сравнению с SnO₂ наблюдается уменьшение плотности тока до значения 5,1 mA/cm². В тоже время наблюдается возрастания напряжения холостого хода в 2,7 раза, что приводит к увеличению КПД ячейки с композитным электродом $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$ в 1,5 раза.

Литература

1. Kim S.A., Abbas M.A., Lee L., Kang B., Kim H., Bang J.H. Control of morphology and defect density in zinc oxide for improved dye-sensitized solar cells // Physical Chemistry Chemical Physics. – 2016. – Vol. 18, No.44. – P. 30475-30483. DOI: 10.1039/C6CP04204J.
2. Rogé V., Didierjean J., Crépellière J., Arl D., Michel M., Fechete I., Dinia A., Lenoble D. Tuneable Functionalization of Glass Fibre Membranes with ZnO/SnO₂ Heterostructures for Photocatalytic Water Treatment: Effect of SnO₂ Coverage Rate on the Photocatalytic Degradation of Organics // Catalysts. – 2020. – Vol.10, No.733. – P.1-18. DOI: 10.3390/catal10070733.
3. Yan Yu, Binghua Yao, Baoyue Cao and Wei Ma. Morphology-controlled Fabrication of SnO₂/ZnO Nanocomposites with Enhanced Photocatalytic Performance Photochemistry and Photobiology, 2019, 95: 1131–1141. DOI: 10.1111/php.13101.
4. Sommeling P.M., Spath M., Roosmalen J.A.M., Meyer T.B., Meyer A.F., Kohle O. Dye-Sensitized Nanocrystalline TiO₂ Solar Cells on Flexible Substrates // Proc. of the 2nd World Conference and Exhibition on Photovoltaic Solar Energy Conversion (6-10 July). – Vienna, 1998. – P.1-4.
5. Avishek Banik, Mohammad Shaad Ansari, and Mohammad Qureshi. Efficient Energy Harvesting in SnO₂-Based Dye-Sensitized Solar Cells Utilizing Nano-Amassed Mesoporous Zinc Oxide Hollow Microspheres as Synergy Boosters. ACS Omega 2018, 3, 14482–14493: 10.1021/acsomega.8b02520.

Крайнова Е.М., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, магистрант

Петров С.Е., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, магистрант

Жежиль К.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, гр.ТФП-30р, студент

Максым А.М., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, гр.ТФП-30р, студент

(Научные руководители- д.х.н., профессор Салькеева Л.К., к.х.н., ассоц.профессор Минаева Е.В.)

ПОИСК И СИНТЕЗ И НОВЫХ ПРОИЗВОДНЫХ АМИНОТИАЗОЛОВ, ПОТЕНЦИАЛЬНО ОБЛАДАЮЩИХ БАКТЕРИЦИДНОЙ АКТИВНОСТЬЮ

В настоящее время бактерициды являются важным компонентом снабжения различных предприятий нефтепромышленной отрасли, так как они влияют на долговечность использования дорогостоящего оборудования, комплектующих деталей и составных элементов.

Оборудование нефтяной промышленности подвержено агрессивному влиянию внешней среды, в которой оно применяется и может подвергаться коррозии, которая по механизму образования подразделяется на множество различных типов. Одна из них — микробиологическая коррозия, возникающая в результате воздействия на металлические элементы оборудования продуктов жизнедеятельности бактерий, микроорганизмов.

Качественный бактерицид эффективно и быстро защищает пласты и нефтяное оборудование от воздействия бактерий и других микроорганизмов. Сегодня в нефтедобывающей промышленности пользуются большой популярностью и востребованностью специализированные бактерициды — ингибиторы, предотвращающие возникновение коррозии и порчу дорогостоящего оборудования. Защитные действия этих химических составов нацелены на подавление процесса биосинтеза бактерий, очищение пластов от закупоривания ими и продуктами их метаболизма.

В этом плане на наш взгляд производные азотсодержащих гетероциклических соединений таких, как производные тиазолов и пиразолов, и пирролов-Кнорра могут представлять определенный интерес.

Тиазольный цикл входит в состав витамина В₁, пенициллина, фермента карбоксилазы и других природных соединений. Производные тиазола используются при синтезе лекарственных препаратов, например, сульфатиазола. Бензотиазолы применяются в производстве цианиновых красителей, обладающих фотосенсибилизирующими свойствами.

В ряду производных тиазола и бензотиазола обнаружены соединения с активностью инсектицидов, акарицидов, нематоцидов, моллюскоцидов, фунгицидов, бактерицидов, регуляторов роста растений и гербицидов, а также со свойствами антидотов гербицидов. Многие соединения этого класса нашли практическое применение в сельском хозяйстве и промышленности [1-4].

Производные пиррола широко распространены в природе. Сам же пиррол встречается редко. Он входит в состав каменноугольной смолы и костяного масла. Если бы даже производные пиррола были представлены только этими соединениями, то и тогда группа пиррола была бы наиболее важной в биохимическом отношении среди пятичленных гетероциклов.

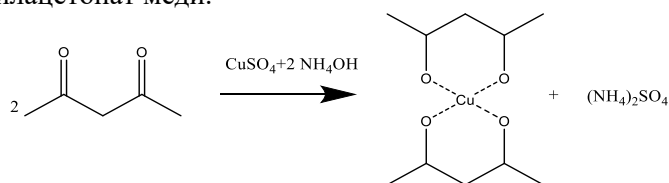
Цель работы заключается в разработке новых бактерицидов для нефтяной промышленности на основе производных аминотиазолов.

Наличие в молекулах органических соединений атомов азота и серы обуславливает их высокую физиологическую активность, зачастую приводя к снижению токсичности. Производные 2-аминотиазола, обладающие самым разнообразным физиологическим действием – бронхолитическим, противовирусным, противовоспалительным, противоопухолевым и другим, прочно вошли в арсенал эффективных лекарственных препаратов. Кроме того, соединения ряда тиазола широко применяются в технике и сельском хозяйстве.

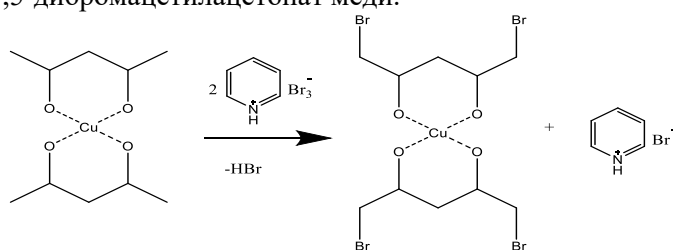
Нам представлялось интересным синтез соединений, обладающих двумя тиазольными циклами, способными в дальнейшем подвергаться значительным химическим модификациям. Для синтеза подобных соединений можно использовать производные ацетилацетона, а именно 1,5-дибромацетилацетон. Синтез 1,5-дибромацетилацетона является мало изученным и трудно осуществяемым процессом, однако этот реагент отлично подходит для синтеза гетероциклических соединений.

Известен способ получения 1,5-дибромацетилацетона бромированием β-дикарбонильного соединения, например, в абсолютном эфире при -15°C с последующим гидролизом полученного γ,γ-дибромдиацетоуксусного эфира в присутствии серной кислоты при 90°C до 1,5-дибромацетилацетона, который выделяют из реакционной смеси переводом в медный комплекс – 1,5-дибромацетилацетонат меди с последующим его разложением серной кислотой.

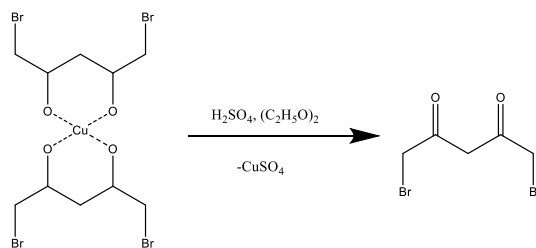
Недостатком данного способа является низкий общий выход 19%. Кроме того, способ очень трудоёмкий: включает вакуумную перегонку диацетоуксусного эфира, работу при низких температурах таких, как бромирование при 15°C и несколько экстракций эфиром. Целью увеличить выход конечного продукта было предложено новый метод синтеза 1,5-дибромацетилацетона. Ацетилацетон первоначально превращают в присутствии аммиака в его медный комплекс – ацетилацетонат меди.

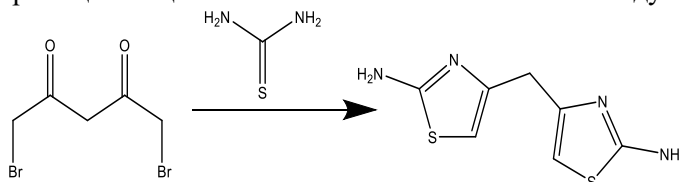
Последний в диоксановом растворе бромуют пербромидом бромгидрата пиридина, что приводит образованию 1,5-дибромацетилацетонат меди.

Это бромированный медный комплекс при присутствии серной кислоты разлагают в 1,5-дибромацетилацетон.

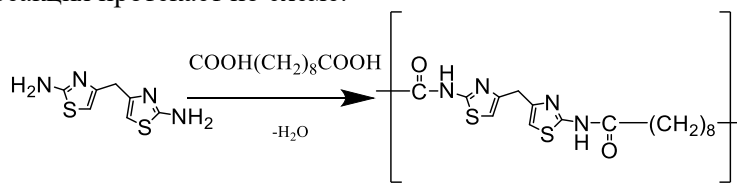
Синтез 4,4'-диаминодитиазолилметана. В основе синтеза лежит использование замещенного дикарбонильного соединения. Синтез осуществляют взаимодействием 1,5-дибромацетилацетона с тиомочевинной согласно следующей схеме:

Температура плавления, полученного 4,4'-диаминодитиазолилметана равна 211-212⁰С.

В ИК-спектре соединения 4,4'-диаминодитиазолилметана присутствуют полосы поглощения в области 3125, 3410 см⁻¹, что дает соответствовать валентным колебанием свободной амин-группы. Полоса поглощения 1624 см⁻¹ свидетельствует о присутствии С=С связей тиазольного цикла. Валентная группа СН₂ проявляется в области 2924 см⁻¹.

Нами исследовано взаимодействие 4,4'-диаминодитиазолилметана с себациновой кислотой. Полагаем, реакция протекает по схеме:

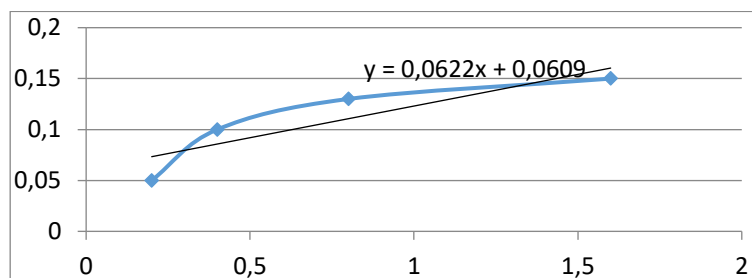
В результате был синтезирован соответствующий полимер, молекулярную массу которого определяли при помощи кислотного и амидного числа по стандартным методикам.

Молекулярная масса полученного вещества выше отметки 5000, это значит полученное вещество является олигомером.

Определение вязкости полимера, для этого использовался вискозиметр Освальда. Было приготовлено четыре раствора полиамида разных концентраций, затем фиксировалось время прохождения раствора через капилляр вискозиметра. Значения указаны в таблице 2 ниже.

Таблица 2. Показатель вязкости полимера

Концентрация раствора	$\eta_{\text{отн}}$	$\eta_{\text{уд}}$	$\eta_{\text{прив}}$	$\eta_{\text{хар}}$
0,2	1,01	0,01	0,05	0,0609
0,4	1,04	0,04	0,1	
0,8	1,11	0,11	0,13	
1,6	1,24	0,24	0,15	

По вертикали - показатель вязкости

По горизонтали – концентрация раствора

График отражает следующие зависимости, чем выше концентрация полимера в растворе, тем выше вязкость раствора

Таким образом, нами был получен водоустойчивый полимер, обладающий в своем составе фармакоформными группами, которые могут проявлять бактерицидные свойства и потенциально представлять интерес для практического использования в дальнейшем.

Литература:

1. Джоуль, Дж. Химия гетероциклических соединений / Дж. Джоуль, К. Миллс. – М.: Мир, 2004. – 728 с.
2. Колдобродский, Г.И. Кислотно-основные свойства пятичленных азотсодержащих гетероциклов (обзор) / Г.И. Колдобродский, В.А. Островский // ХГС. – 1988. – №5. – С. 579-592.
3. Любяшкин, А.В. Синтез алкилзамещённых пиразолов с 2-нафтильным заместителем / А.В. Любяшкин, В.Е. Задов, В.А. Соколенко, М.С. Товбис // Изв. ВУЗов. Химия и химическая технология. – 2010. – Т. 53. – № 4. – С. 3-5.
4. Грандберг, И.И. Исследование пиразолов. Реакция Фриделя-Крафтса в ряду пиразола / И.И. Грандберг, Л.Г. Васина, А.С. Волкова, А.Н. Кост // ЖОХ. – 1961. – Т. 31 – № 6. – С. 1887-1892.

Курманалиев Н. Б., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, физико – технический факультет, МЭС – 21, магистрант

Мусепов С. К., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, физико – технический факультет, магистрант, МЭС-11

Кенжалиева К.З., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, физико – технический факультет, ФПК -206, студент

(Научный руководитель — к.ф.-м.н., ассоциированный профессор Маханов К.М.)

УПРАВЛЕНИЕ МАЛЫМ БИЗНЕСОМ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ БЕСПРОВОДНОГО КАНАЛА СВЯЗИ НА БАЗЕ МОДУЛЯ RAK3172 ПО СТАНДАРТУ LORA

Введение

В условиях глобальной цифровизации набирают обороты технологии интернета вещей (IoT) [1-3]. Для эффективного решения задач, связанных с энергопотреблением, появились новые типы сетей LPWAN (Low Power Wide Area Networks). Технологии, которые позволяют подключать автономные устройства к глобальной сети, появились в 2015–2016 г.г. и в настоящее время они быстро набирают популярность [4]. Наиболее популярными среди таких технологий являются LoRa, SIGFOX, NB-IoT, Weightless P и др. В большинстве публикуемых работ [5] отмечается, что применение протокола LoRaWAN в различных сферах промышленности и жилищно-коммунального хозяйства (ЖКХ) имеет хорошие перспективы.

Несмотря на наличие большого количества публикации, в настоящее время отсутствуют публикации, посвященные непосредственно разработке устройств на основе LoRa-модуля. Обзор показал [1-4], что практически все имеющиеся разработки основаны на применении готовых модульных решений. В основном на базе платформы Arduino.

Целью данной работы является разработка и проектирование схемотехники комбинированного устройства сбора данных с применением LoRa технологий.

В рамках данной работы представлены результаты проектирования и разработки комбинированного устройства сбора и передачи данных телеметрий. В частности, одним из интерфейсов приема-передачи данных является LoRa-модуль RAK3172 [8]. В качестве управляющего блока использован микроконтроллер серий STM32F407XX [9]. Разработка схемы устройства осуществлялась в интегрированной среде сквозного проектирования Altium Designer [10].

Результаты и их обсуждение

Разрабатываемая схема устройства предназначена для использования в системах сбора данных с тепловых счетчиков. В настоящее время счетчики (воды, газа, тепло- и электроэнергии) имеют либо импульсный выход, либо интерфейсный выход. Импульсный

выход считается устаревшим и имеет ряд недостатков. Наиболее перспективными являются счетчики с интерфейсным выходом, но они и более сложны в реализации. К сожалению, не существует «универсального» подхода, при котором обеспечивается ноль-модемное соединение. Дело в том, что производители счетчиков при разработке своих устройств зачастую не заботятся о минимизации трафика, что очень важно для LoRa- технологий. Это неизбежно приведет к потере устойчивости LoRa-сети даже при ее невысокой плотности. Поэтому в рамках реализуемой работы, мы планируем решить данные противоречия на уровне «драйвера» разрабатываемого устройства. В данной статье, представлены первичные результаты, связанные со схемотехникой устройства. По мере выполнения последующих этапов, планируется публикация дополнительных материалов.

Для обмена данными в модуле RAK3172 интерфейса UART. Использование в данной работе модуля RAK3172 обусловлено как раз тем, что в нем предусмотрена возможность применения UART интерфейса. В более ранних версиях модуля, использование данного интерфейса не предусмотрено, что в свою очередь сказывалось на объеме и сложности управляющей программы. Данная функция будет задействована при необходимости дистанционной перепрошивки или обновления управляющей программы микроконтроллера.

На рисунке 1 представлен внешний вид схемы, которую можно условно назвать «основной». Она объединяет включение как от LoRa – модуля, так и других функциональных узлов не отраженных в рамках данной статьи (GSM, USB, датчик температуры).

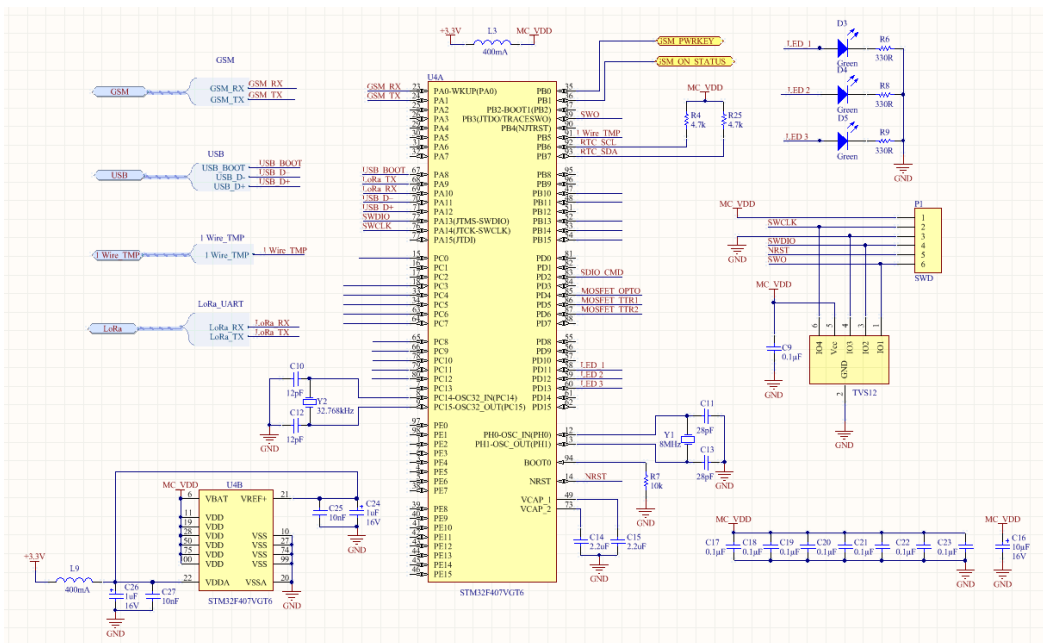

Рисунок 1. Схема соединения микроконтроллера STM32F405VGT6

В данной схеме представлено включение рассматриваемого в статье интерфейса LoRa, узла программирования и компонентов для стабилизации питания микроконтроллера.

Как видно из данного рисунка, в схеме использованы два кварцевых резонатора. Один на 32,768 МГц (ЕСХ-31В), второй на 8 МГц (АВМ3-8.000МНЗ-Д2У-Т). Согласно «технической документации» на резонатор частотой 32,768 МГц рекомендуется устанавливать конденсаторы емкостью 12 пФ. При этом, известно, что при частотах выше 20 МГц кварцевые резонаторы работают без перебоев и не требуют дополнительной настройки. В случае с резонаторами малых частот, требуется расчет емкостей используемых конденсаторов. В «технической документации» для резонатора АВМ3-8.000МНЗ-Д2У-Т [11], отмечено, что нагрузочная емкость определяется параметрами внешних конденсаторов C_{L1} и C_{L2} и паразитной емкостью печатной платы и соединений (C_s). В данном случае значение емкости для C_{L1} и C_{L2} рекомендованное производителем составляет 18pF.

Для точного определения величины паразитной емкости портов микроконтроллера и емкости печатной платы необходимо произвести замеры. Для осуществления предварительных расчетов производители рекомендуют исходить из величины C_s в пределах 3 - 5 pF. Данные

величины производители рекомендуют исходя из требований максимального близкого расположения кварцевого резонатора к корпусу микроконтроллера. И соответственно, данные величины C_s учитывают два предельных случая. Для максимально возможного близкого расположения резонатора $C_s = 3$ pF. Для максимально возможного дальнего расположения резонатора $C_s = 5$ pF. Значение $C_s = 4$ соответствует среднему расстоянию положения кварцевого резонатора.

Таким образом, мы имеем следующие исходные данные:

$$C_L = 18 \text{ pF}, C_s = 3 \text{ pF}, C_s = 4 \text{ pF}, C_s = 5 \text{ pF}$$

Для расчета емкости внешних конденсаторов ($C_{L1,2}$) с учетом паразитной емкости использовали выражение (1) рекомендованным производителем:

$$C_L = \frac{C_{L1} * C_{L2}}{C_{L1} + C_{L2}} + C_s \quad (1)$$

Отсюда следует, что емкость конденсаторов должна быть:

$$\text{Для } C_s = 3 \text{ pF} \quad C_{L1,2} = 2(C_L - C_s) = 2(18 - 3) = 30 \text{ pF}$$

$$\text{Для } C_s = 4 \text{ pF} \quad C_{L1,2} = 2(C_L - C_s) = 2(18 - 4) = 28 \text{ pF}$$

$$\text{Для } C_s = 5 \text{ pF} \quad C_{L1,2} = 2(C_L - C_s) = 2(18 - 5) = 26 \text{ pF}$$

На данный момент в схему предварительно включили конденсаторы емкостью по 28 pF.

Однако, при тестировании готового устройства будут дополнительно произведены замеры для определения нагрузочной емкости (C_L), так как рекомендованная производителем величина указана как максимально возможная.

Для создания сети с применением технологий LoRAWAN необходимо использование базовой станции для сбора данных, называемого - шлюз. Разрабатываемое в работе устройство является своего рода «конечным устройством», которое непосредственно осуществляет сбор данных с подключенных сенсоров.

Центральным звеном в цепочке «конечное устройство- шлюз - сервер» является шлюз. Задача шлюза, прием данных от «конечного устройства» и последующая передача на сервер, для дальнейшей обработки или хранения.

В качестве базовой станции мы используем шлюз марки RAK7258. Подробно с техническими характеристиками для данного устройства можно ознакомиться по ссылке [8].

Заключение

В ходе выполнения работы была разработана электрическая схема для проектирования печатной платы и в целом устройства на основе беспроводного передатчика LoRa RAK3172. Выбор данной серий обусловлен возможностью использования UART интерфейса и более простых в реализации AT-команд.

С учетом предельных значений величины паразитной емкости печатной платы $C_s = 3$ pF - 5 pF и рекомендуемой производителем нагрузочной емкости $C_L = 18$ pF рассчитана емкость внешних конденсаторов ($C_{L1,2}$) для кварцевого резонатора частотой 8 МГц. Однако, следует отметить, что производителем рекомендованы предельные значения C_s . Отсюда следует, что в процессе изготовления печатной платы устройства необходимо дополнительно произвести значение C_s . И при необходимости, произвести дополнительный расчет емкостей внешних конденсаторов.

Литература:

1. Кучерявый А. Е. Интернет Вещей // Электросвязь. 2013. № 1. С. 21–24.
2. Кучерявый А. Е., Кучерявый Е. А., Прокопьев А. В. Самоорганизующиеся сети. СПб.: Любавич. 2011. 312 с.
3. Киричек Р. В., Парамонов А. И., Прокопьев А. В., Кучерявый А. Е. Эволюция исследований в области беспроводных сенсорных сетей // Информационные технологии и телекоммуникации. 2014. № 4 (8). С. 29–41. URL: <http://www.sut.ru/doci/nauka/review/4-14.pdf>.
4. Кучерявый А. Е., Владыко А. Г., Киричек Р. В., Маколкина М. А., Парамонов А. И., Выборнова А. И., Пирмагомедов Р. Я. Перспективы научных исследований в области сетей связи

на 2017–2020 годы // Информационные технологии и телекоммуникации. 2016. Т. 4. № 3. С. 1–14. URL: <http://www.sut.ru/doci/nauka/review/20163/1-14.pdf>.

5. Беспроводная технология малой мощности LoRa и модули NiceRF SX1276. – URL: <https://dxdt.ru/2016/07/01/7996/> (дата обращения: 01.09.2020). 6. Д. Л. Кумаритова, Р. В. Киричек. ОБЗОР И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕХНОЛОГИЙ LPWAN СЕТЕЙ // Информационные технологии и телекоммуникации. 2016. Т. 4. № 4.

6. Талаев А.Д., Бородин В.В. Стандарты LPWAN для группового взаимодействия мобильных узлов // Труды МАИ. – 2018. – № 99.

7.С.М. Мухамадиев, Е.В. Рогожников, Э.М. Дмитриев. Исследование помехоустойчивости системы связи с линейной частотной модуляцией // Материалы докладов XVI Международная научно-практическая конференция «ЭЛЕКТРОННЫЕ СРЕДСТВА И СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ» 18–20 ноября 2020 г. В-Спектр. Томск – 2020.

8. <https://store.rakwireless.com/products/wisduo-lpwan-module-rak3172?variant=40014759297222>.

9. <https://www.st.com/resource/en/datasheet/dm00037051.pdf>.

10. <https://www.altium.com/ru/altium-designer>.

11. <https://abracon.com/Resonators/abm3.pdf>.

Қабдылхалық М.Б., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика – техникалық факультет, ФПК-406 тобы, студент

Командир Б.В., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика – техникалық факультет, РТК-211 тобы, студент

(Ғылыми жетекші – РФ және Э кафедрасының аға оқытушысы Г.И. Омарбекова)

IN₂O₃ ҚАБЫҚШАЛАРЫН КҮЙДІРУ ТЕМПЕРАТУРАСЫНЫҢ ПОЛИМЕРЛІ КҮН ЭЛЕМЕНТІНІҢ ФОТОЭЛЕКТРЛІК СИПАТТАМАЛАРЫНА ӘСЕРІ

Күн энергиясын электр энергиясына түрлендіру-бұл болашақта таза энергияны алу үшін үлкен сұранысты қамтамасыз ететін тәсілдердің бірі. Қазіргі уақытта әртүрлі фотоэлектрлік түрлендіргіштер арасында органикалық күн элементтері әртүрлі халықаралық ғылыми топтар арасында үлкен қызығушылық тудырады [1]. Органикалық күн ұяшықтарының (OSC) тиімділік деңгейі жаңа материалдарды іздеудің, бар материалдарды жетілдірудің және белсенді қабат морфологиясын оңтайландырудың арқасында 14% - дан асады [2]. OSC фотобелсенді қабаты-бұл электрондонорлы және акцепторлы материалдар белсенді қабатта араласып, экситондар бөлінетін интерфазалық аймақты құрайтын көлемді гетеропереход. Көлемді гетеропереход электронды тасымалдау қабаты (ETL) мен кемтік тасымалдау қабаты (HTL) арасында екі шекарада да рекомбинацияны азайту және зарядты шығару тиімділігін арттыру үшін орналастырылады. ETL қабаты инверттелген құрылымда OSC жұмысында маңызды рөл атқарады. ETL қабаты электрондардың шығарылуын күшейтіп, зарядтың рекомбинациясын азайтып қана қоймай, сонымен қатар фотобелсенді қабаттың морфологиясына да әсер етуі мүмкін.

Металлдар оксиді негізіндегі ETL қабаттары спектрдің көрінетін аймағында жоғары мөлдірлігі, сонымен қатар легирлеу немесе химиялық модификациялау жолымен энергия деңгейлері мен электрлік қасиеттерін өзгерту мүмкіндігі арқасында үлкен қызығушылық тудырды [3]. OSC-де қолданылатын белгілі металл оксидтері ретінде ZnO және TiO₂ айтуға болады. Алайда, ZnO және TiO₂ негізіндегі ETL қабаты заряд тасымалдаушыларының салыстырмалы түрде төмен қозғалғыштығына ие. Оларға, тыйым салынған аймақтың ені (3,7-3,85 эВ), оптикалық мөлдірлігі және электрондардың қозғалғыштығы салыстырмалы түрде жоғары (14-226 см²*В⁻¹*с⁻¹) болатын In₂O₃ балама болып табылады [1].

In₂O₃ қабықшаларын вакуумдағы жылу булану, иондық сәулелерді шашырату, импульсті лазерлік тұндыру және бу фазасынан химиялық тұндыру әдістері арқылы алуға болады. In₂O₃ қабықшаларының құрылымдық, оптикалық және электрлік қасиеттеріне әсер ететін факторлар қабықшаны алу технологиясымен анықталады. Олардың арасында вакуумдық термиялық

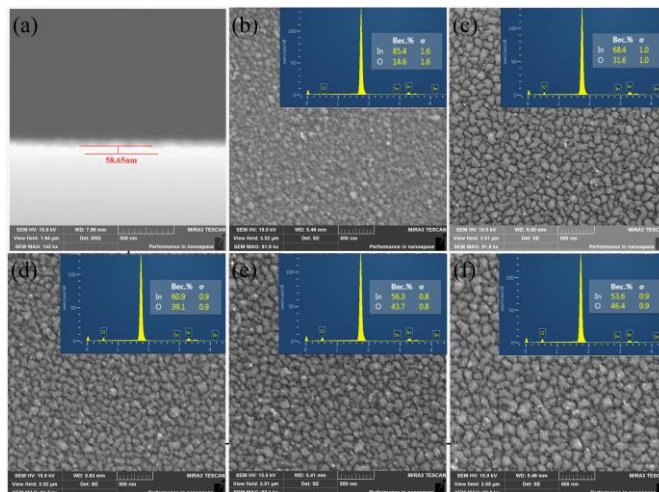
тұндыру әдісін бөліп көрсетуге болады, өйткені бұл жағдайда төсемде жақсы адгезиясы бар химиялық тазалығы жоғары қабықшалар алуға болады.

FTO негізіндегі фотосезгіш ұяшықтарға арналған төсемелерді дайындау [4] әдістемеге сәйкес жүзеге асырылды. FTO-да In ұнтағын (Sigma-Aldrich, powder, 99.99% trace metals basis) CY-1700x-spc-2 (Zhengzhou CY Scientific Instruments Co., Ltd) қондырғысында вакуумдық термиялық тұндыру әдісімен буландыру және бір сағат ішінде 200 – 500°C температураларында күйдіру арқылы In₂O₃ қабықшалары алынды.

Органикалық күн ұяшықтарын алу үшін In₂O₃ қабықшасының бетіне spin-coating (2000 айн/мин) әдісімен P3HT:ICMA (тазалығы 97% Sigma Aldrich) фотоактивті қабаты 1:0.8 концентрациясында алынды. Осыдан кейін фотобелсенді қабат қабықшасы ауа атмосферасында 140°C температурада 10 минут ішінде күйдірілді, содан кейін CY-1700x-spc-2 (Zhengzhou CY Scientific Instruments Co., Ltd) қондырғысында термиялық тұндыру әдісімен MoO₃ (d~30 nm) және ток өткізгіш электроды (Ag, d~120 nm) бетіне жағылды.

Индий оксиді қабықшаларын алу үшін вакуумда тұндырылған In қабықшалары ауа атмосферасында 200-500°C температурада күйдірілді. Күйдіру температурасы In₂O₃ қабықшасының кристалдылығына әсер ететіні белгілі. Бұл жағдайда T=200°C температурада қабықша аморфты құрылымға ие. T=300°C күйдіру температурасына жеткенде поликристалды фазаға өту байқалады.

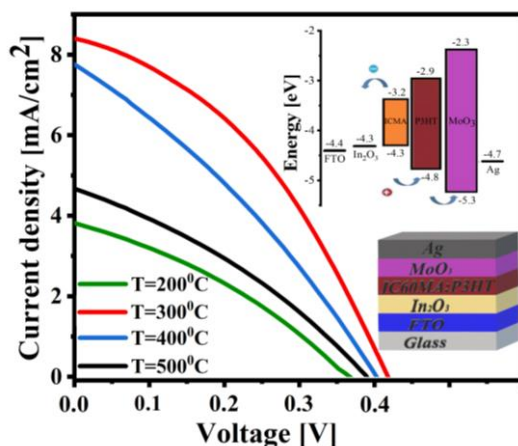
1-суретте қабықшалардың көлденең сынығы және зерттелетін қабықшалардың бетінің SEM суреттері көрсетілген. In₂O₃ қабатының қалыңдығын анықтау қабықшаның көлденең сынығының SEM суреттері арқылы жүзеге асырылды. Вакуумдық термиялық тұндыру әдісімен алынған In₂O₃ қабықшаларының орташа қалыңдығы 1~58,65 nm құрайды. Біздің жағдайда, SEM суреттерінен қабықшаларды күйдіру температурасы оның беткі морфологиясына әсер ететіні байқалады. Күйдірілмеген қабықшаның беті түйіршіктерінің орташа мөлшері d~120 nm болатын құрылымға ие. T=200°C температурада термиялық күйдіру кезінде, күйдірусіз қабықшамен салыстырғанда, түйіршіктердің мөлшерінің ұлғаюы байқалады. Қабықшалардың келесі күйдіру температурасының 300–500°C дейін одан әрі жоғарылауы түйіршіктердің өлшемдерінің үлкеюіне алып келеді.

1-сурет. In₂O₃ қабықшалардың көлденең сынығы (a), In₂O₃ қабықша беттерінің b) күйдірілмеген c) T=200°C d) T=300°C e) T=400°C f) T=500°C морфологиясы және EDX талдаулары

In₂O₃ қабықшаларын күйдіру температурасының полимерлі күн ұяшығындағы электронды тасымалдауына әсерін анықтау үшін In₂O₃/P3HT:ICMA/MoO₃/Ag ұяшығы жиналды. P3HT:ICMA фотобелсенді қабатын фотоқоздыру кезінде электронды-кемтіктік жұп пайда болады, содан кейін In₂O₃/P3HT:ICMA және P3HT:ICMA/MoO_x аралықтарында еркін заряд тасымалдаушыларға бөлінеді (2-сурет). Электрондар In₂O₃ ETL қабатына, ал кемтіктер MoO_x HTML қабатына инжекцияланады. OSCs вольтамперлік сипаттамалары 2-суретте көрсетілген. ВАС негізінде есептелген OSCs фотовольтаикалық параметрлері 1-кестеде көрсетілген. 2-суреттен және 1-кестеден көріп отырғанымыздай, ВАС параметрлері In₂O₃ қабықшасын күйдіру

температурасынан тәуелді. $T=200^{\circ}\text{C}$ күйдіру температурасында ұяшықтың ПӘК 0,45% құрады. Күйдіру температурасы $T=300^{\circ}\text{C}$ -қа дейін жоғарылаған кезде ток, кернеу және ұяшық тиімділігінің жоғарылауы байқалады. In_2O_3 қабықшаларының күйдіру температурасының одан әрі жоғарылауы ВАХ параметрлерінің мәндерінің төмендеуіне алып келеді.

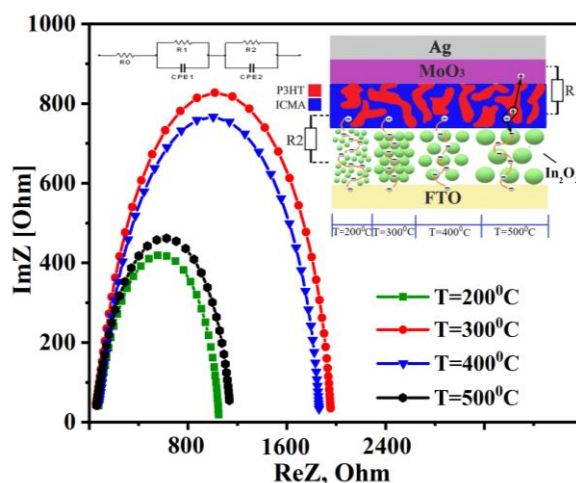
2-сурет. In_2O_3 күйдіру температурасының $\text{In}_2\text{O}_3/\text{P3HT}:\text{ICMA}/\text{MoO}_3/\text{Ag}$ құрылымды OSCs вольтамперлік сипаттамаларына әсері

ВАХ байқалған өзгерістері OSCs- те индий оксидінің құрылымдық өзгерістерінің күйдіру температурасы артқан сайын заряд тасушылардың тасымалдануына әсер етуімен байланысты. Индий оксиді құрылымының OSCs - тегі заряд тасымалдаушылардың тасымалдау динамикасына әсерін егжей-тегжейлі зерттеу үшін OSCs импеданс спектрлері өлшенді.

1-кесте. Күн ұяшықтарының ВАХ параметрлері

Күйдіру температурасы, $^{\circ}\text{C}$	V_{oc} (V)	J_{sc} (mA/cm^2)	U_{max} (V)	J_{max} (mA/cm^2)	FF	PCE %
200	0.37	3.81	0.21	2.19	0.32	0.45
300	0.42	8.66	0.26	5.41	0.38	1.38
400	0.41	7.76	0.22	4.34	0.31	0.95
500	0.39	4.68	0.22	2.69	0.32	0.58

OSCs-тің өлшенген импеданс спектрлері (нүктелері) 3-суретте көрсетілген. Импеданс спектрлері 3-суретте көрсетілген эквивалентті электр тізбегімен сипатталады, мұндағы R_0 - сыртқы электродтардың эквивалентті кедергісі ($R_{\text{FTO}} + R_{\text{In}_2\text{O}_3} + \text{MoOX} + \text{Ag}$), R_1C_1 фотоактивті қабат/ MoOX аралығын сипаттайды және R_2C_2 фотоактивті қабат/ In_2O_3 аралығын сипаттайды. R_1 және R_2 -сәйкесінше кемтіктер мен электрондардың рекомбинациясын сипаттайтын фаза аралық кедергісі.

3-сурет. In_2O_3 қабықшаларын күйдіру температурасының OSC импеданс спектріне әсері

Бұл жұмыста индий оксидін термиялық күйдіру әдісімен индий оксидінің қабықшалары (In_2O_3) алынды. Термиялық күйдірудің In_2O_3 қабықшаларының морфологиясына, құрылымына және сонымен қатар OSCs-тің фотовольтаикалық сипаттамаларына әсері зерттелді. Қабықшаларды күйдіру 200 – 500°C температура диапазонында жүргізілді. Алынған In_2O_3 қабықшаларының негізінде FTO/ In_2O_3 /P3HT:ICMA/MoO_x/Ag құрылымы бар инверттелген органикалық күн ұяшықтары (OSCs) жасалды. 200°C-та күйдірілген In_2O_3 негізіндегі OSCs 0.45% өте төмен тиімділікті (PCE) көрсетті. Күйдіру температурасының 300°C дейін жоғарылауы PCE (1.38%) айтарлықтай жақсаруына алып келеді. Алайда, күйдіру температурасының одан әрі жоғарылауы In_2O_3 негізіндегі OSCs-тің фотовольтаикалық көрсеткіштерінің нашарлауына алып келді.

Әдебиеттер:

1. W. Huang, B. Zhu, Sh.Y. Chang, Sh. Zhu, P.Cheng, Y.T. Hsieh, L. Meng, R. Wang, Ch. Wang, Ch. Zhu, Ch. R. McNeill, M. Wang, Y. Yang, Nano Lett., 2018, DOI: 10.1021/acs.nanolett.8b02452
2. Che, X.; Li, Y.; Qu, Y.; Forrest, S. R. Nat. Energy 2018, 3, 422-427.
3. Yang, G.; Tao, H.; Qin, P.; Ke, W.; Fang, G. J. Mater. Chem. A 2016, 4, 3970-3990.
4. Nano ZnO thin films synthesis by sol–gel spin coating method as a transparent layer for solar cell applications/Ahmed Abdel-Galil Farrag1, Mohamed R. Balboul1/J Sol-Gel Sci Technol (2017) 82:269–279 DOI 10.1007/s10971-016-4277-8

Мешкова А.С., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, гр. МХе-52, магистрант

Кудрявцева Е.В., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, гр. МХе-62, магистрант

(Научный руководитель — к.х.н., профессор Курманова А.Ф.)

КВАНТОВО-ХИМИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОТОЛИТИЧЕСКИХ РЕАКЦИЙ В ДИКАРБОНОВЫХ КИСЛОТАХ

Результаты ЭПР-спектроскопических исследований позволяют предсказать способность карбоновых кислот к образованию димерных ассоциатов в неполярных растворителях [1]. Авторы показали, что протонный обмен между семихинонным радикалом и муравьиной кислотой в толуоле осуществляется преимущественно с димерной формой кислоты [2]. Кроме того, было установлено, что протолитические свойства дикарбоновых кислот взаимосвязаны с длиной алифатической цепи и увеличение углеродного скелета кислоты приводит к понижению энергетического барьера. Предполагается, что межмолекулярному протонному обмену способствует образование сложного переходного интермедиата реакции обусловленного

координацией второй карбонильной группы. Кроме того, вполне вероятно, что наличие различных функциональных групп осложняет координирование четырехцентрового циклического комплекса в результате стерических препятствий при подходе к реакционным центрам [3].

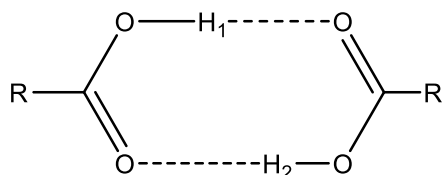
В настоящее время не существует инструментальных методов, позволяющих изучать кинетику элементарных химических процессов, протекающих в нано- либо фемтосекундных режимах. Поэтому компьютерные технологии и квантово-химические расчеты широко применяются для прогнозирования электронного строения и физико-химических свойств самых различных молекул.

Объектами исследования выбраны наиболее распространенные двухосновные алифатические кислоты: щавелевая, янтарная, адипиновая, а также ненасыщенная – малеиновая кислота и двухосновная гидроксикислота – винная кислота. Интересно проследить за тем, как особенности строения молекул отражаются на их протолитической способности.

Для проведения оптимизации геометрических структур ряда двухосновных карбоновых кислот и установления активационных характеристик протолитических процессов с их участием, использовали квантово-химический полуэмпирический метод PM6 в неограниченном приближении Хартри-Фока и метода DFT функционалов B3LYP с базисным набором 6-311+G(d,p). Все расчеты выполнены в программе Gaussian09 Revision B.01-SMP.

В литературных источниках [4-6] описаны различные конформеры карбоновых кислот, из которых для исследований нами выбраны наиболее кинетически стабильные молекулы. Как известно, карбоновые кислоты образуют прочные димерные комплексы, которые за счет водородных связей, устойчивы даже в газовой фазе. Связи между реперными атомами в реакционном центре могут образовывать незамкнутую (линейный комплекс - ЛКВС) или замкнутую (циклический комплекс - ЦКВС) линию. Последние наиболее интересны для изучения методами квантовой химии, поскольку позволяют рассматривать их в качестве модели при исследовании протолитических процессов с участием семихинонных радикалов.

Строение циклического комплекса между двумя молекулами дикарбоновых кислот в димере можно представить следующей образом:

где R – радикал двухосновной карбоновой кислоты.

Предполагается, что водородная связь образуется между кислым водородом одной молекулы карбоновой кислоты и карбонильным кислородом второй молекулы.

Теоретические расчеты проводились без учета влияния среды, в газовой фазе. На первом этапе исследований оптимизация геометрии проводилась полуэмпирическим Хартри-Фоковским методом PM6. Далее рассчитали энергии молекул и межмолекулярных комплексов кислот методом функционала плотности DFT (Density functional theory) в приближении B3LYP с базисным набором 6-311+G(d,p).

В таблице 1 представлены энергии отдельных молекул (E_{acid}), а также энергии димеров (E_{dimer}), при вычислении которых учитывались поправка BSSE (Basis Set Superposition Error) на несовершенство базисного набора. Для расчёта энергии диммеризации ($\Delta E(d)$) использовали формулу:

$$\Delta E(d) = 2E_{acid} - E_d$$

Таблица 1. Определение энергии диммеризации ряда дикарбоновых кислот методом DFT в приближении B3LYP с базисным набором 6-311+G(d,p)

№	Соединение	E_{acid} , а.у.	E_{dimer} , а.у.	ΔE_d , кДж/моль
1.	Щавелевая кислота HOOC-COOH	-378,324383	-756,67244	62,15344645

2.	Малеиновая кислота HOOCCH=CHCOOH	-455,740552	-911,493814	33,3684196
3.	Янтарная кислота HOOC-(CH ₂) ₂ -COOH	-456,974237	-913,975589	71,19204763
4.	Винная кислота HOOC-(CH(OH)) ₂ -COOH	-607,403223	-1214,82758	55,47854447
5.	Адипиновая кислота HOOC-(CH ₂) ₄ -COOH	-535,610467	-1071, 249247	74,33706799

Результаты квантово-химических расчетов не противоречат выводам ЭПР-спектроскопических исследований. Энергии димеризации находятся в зависимости от длины углеродного скелета молекул дикарбоновых кислот. Как видно из таблицы 1, значения ΔE_d в рассмотренном ряду от щавелевой (62,1 кДж/моль) к янтарной (71,2 кДж/моль) и адипиновой (74,3 кДж/моль) кислот увеличиваются, что можно интерпретировать в пользу прочности образующихся межмолекулярных комплексов за счет водородных связей. В тоже самое время, ненасыщенная малиновая (33,4 кДж/моль) и окси-замещенная винная (55,5 кДж/моль) кислоты имеют более низкие значения энергий димеризации.

Опираясь на результаты многочисленных исследований по протонному обмену между семихинонными радикалами и Н-кислотами, сложились современные представления об образовании двойного комплекса за счет водородной связи (КВС), имеющего циклическое строение. На рисунке представлены пространственная структура межмолекулярного комплекса малеиновой кислоты с 3,6-дитрет.бутил-2-оксифеноксидом, рассчитанные при полной оптимизации всех геометрических параметров полуэмпирическом приближении PM6.

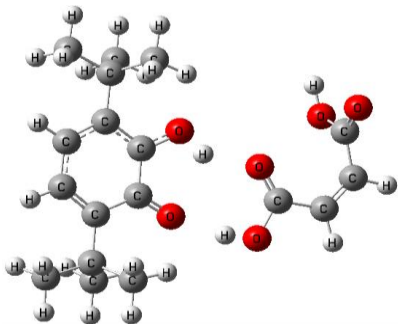

Рисунок. Пространственные структуры КВС малеиновой кислоты с 3,6-дитрет.бутил-2-оксифеноксидом, полученные с помощью графического драйвера GaussView квантово-химического программного пакета Gaussian 09W

Для установления влияния природы растворителя на кинетику процесса протонного обмена в модельном комплексе циклического типа между малеиновой кислотой и семихинонным радикалом 3,6-дитрет.бутил-2-оксифеноксидом, проведен анализ активационных характеристик, с использованием модели поляризуемой сплошной среды (СРСМ) и модели поляризуемого континуума в интегральной формулировке (IEFPCM). (см.табл. 2). Вычисления проводились в полуэмпирическом приближении PM6. Величины барьеров активации определялись как разница между энергией полученной при полной оптимизации модели исследуемого комплекса (E_1) и энергии переходного состояния (E_{TS}):

$$\Delta E = E_1 - E_{TS}$$

Таблица 2 Активационные характеристики процесса протонного обмена в модельном комплексе циклического типа малеиновой кислоты с 3,6-дитрет.бутил-2-оксифеноксидом в различных растворителях.

Solvents	Model of a polarizable medium	E_1 , a.u.	E_{TS} , a.u.	ΔE , a.u.	ΔE , кДж/моль
-	-	-0,40581	-0,39506	0,010749	28,2214995

Toluene	CPCM	-0,41424	-0,404281	0,009954	26,13553975
	IEFPCM	-0,41262	-0,4024917	0,010126	26,5852879
Tetrahydrofuran	CPCM	-0,41913	-0,4097954	0,009337	24,5137684
	IEFPCM	-0,41805	-0,4087924	0,009258	24,30661645

Как видно из таблицы 2, с увеличением полярности растворителя энергия активационного барьера понижается. В отсутствии сольватационной среды, расчетное значение кинетического параметра 28 кДж/моль. В неполярном растворителе толуоле ($\epsilon=2.379$) величина барьера понижается до 26 кДж/моль, в случае тетрагидрофурана ($\epsilon=7.58$) это значение составляет 24 кДж/моль. Причем данная зависимость сохраняется как в модели поляризуемой сплошной среды, так и модели поляризуемого континуума в интегральной формулировке.

Литература:

1. S.N. Nikolskiy, F.Zh. Abilkanova, A.S. Golovenko, I.A.Pustolaykina, A.S. Masalimov Investigation of intermolecular proton exchange of 3,6-di-tert-butyl-2-oxyphenoxyl with N-phenylanthranilic acid by ESR spectroscopy method Вестник Карагандинского государственного университета. Серия химия. – 2020.- №2 (98). – С.35-41. DOI 10.314892020Ch2/35-41.
2. A.S. Masalimov, F.Zh. Abilkanova, S.N. Nikolskiy, R.R. Rachimov The mechanism of the fast protolytic acid-base reactions in solutions/ XIth EFEPR Conference: Book of abstracts. (1-5 September 2019). – Bratislava, 2019. – P46.
3. Никольский С.Н., Тур А.А., Оспанов А.У., Стадник И.Л., Масалимов А.С. ЭПР-спектроскопия протолитических свойств монокарбоновых кислот Материалы Международной научно-практической конференции Наука и образование в Центральном Казахстане. – 3 августа. – Караганда: Изд-во КПУ, 2013. – С. 305-308.
4. Ermelinda M. S. Macoas, Rui Fausto, Jan Lundell, Mika Pettersson, Leonid Khriachtchev, and Markku Ralsanen, A Matrix Isolation Spectroscopic and Quantum Chemical Study of Fumaric and Maleic Acid// J. Phys. Chem. A, -2001. -Vol.105. №15. -P. 3922-3933
5. Cuihong Wang, Ruiqin Zhang and Zijing Lin, A comparative study on intermolecular hydrogen bond interactions in molecular dimers using different levels of computational methods// J. Theor. Comput. Chem. - 2012. Vol.11. №6. - P.1237-125.
6. S. Thangarasu and V. Siva, Molecular structure, spectroscopic and quantum chemical studies on benzoic acid and succinic acid co-crystals of 2-aminopyrimidine// J. Theor. Comput. Chem. - 2018. Vol.17. №4. - P.1850021-1 - 1850021-2.

Муратова А.М., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, биолого-географический факультет, гр. МБТ-62, магистрант
(Научный руководитель – к.б.н., ассоциированный профессор Ишмуратова М.Ю.)

ПРИМЕНЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ОБРАБОТКИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ СЕМЯН КАЛЕНДУЛЫ ЛЕКАРСТВЕННОЙ

Перспективным объектом для выращивания лекарственного сырья является календула лекарственная (*Calendula officinalis* L., семейство *Asteraceae*). Соцветия календулы применяются в качестве противовоспалительного, антисептического и антимикробного средства [1-3]. Существует проблема в хранении семенного материала, который быстро теряет свою всхожесть при хранении [4]. Для повышения всхожести семян можно применять разные методы обработки, в том числе физические [5-7].

Цель настоящего исследования – изучить влияние физических методов на повышение всхожести семенного материала *Calendula officinalis*.

Семенной материал был собран на территории коллекционного участка биолого-географического факультета КарУ им. Е.А. Букетова (г. Караганды), срок хранения - 4 года (рис. 1).

Рисунок 1 – Внешний вид семенного материала *Calendula officinalis*

Опыты по оценке и оптимизации методов повышения семенной всхожести проводили в лабораторных условиях на основе стандартных методик [8, 9]. Проращивание семян вели на чашках Петри на 2-слойной фильтровальной бумаге, смоченной дистиллированной водой. Для повышения всхожести семена помещали в одинарное и двойное магнитное поле на 24 и 72 часа, а также подвергали барботированию в стерильной воде сжатым воздухом в течение 24 часов (рис. 2).

Рисунок 2 – Барботирование (А) семян и облучение в магнитном поле (Б)

Обработку семян проводили после хранения в холодильнике (0-2 °С) и после хранения в жидком азоте (-196 °С).

При проведении статистической обработки применяли калькуляторы онлайн платформы <https://medstatistic.ru/calculators.html>. Рассчитывали средние показатели прорастания, отклонения и достоверность разницы между опытами оценивали по показателям t-Стьюдента [10].

Семенной материал календулы лекарственной отличается разнокачественностью. Перед предпосевной обработкой контрольные показатели семенного материала составили: всхожесть – 32,8 %, энергия прорастания – 28,8 % (табл. 1).

Таблица 1 – Всхожесть и энергия прорастания семян *Calendula officinalis* при физических методах предпосевной обработки

Вариант опыта	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
Контроль	32,8±0,6	28,8±0,4
Барботирование	82,5±3,5	72,5±2,6
Барботирование, после криозамораживания	100,0±0,0	50,0±2,4
Одинарное поле, сутки	57,5±1,8	50,0±1,6
Двойное поле, сутки	57,5±2,0	32,5±0,5
Одинарное поле, сутки, после криоконсервации	65,2±2,7	60,0±1,9
Двойное поле, сутки, после криоконсервации	67,5±2,1	50,0±2,5

Применение обработки магнитным полем в течение суток и трех суток позволило увеличить всхожесть на 24,7 %, энергию прорастания на 3,7-21,2%. При использовании предварительной заморозки в жидком азоте отмечено увеличение показателей жизнеспособности семян. Так, всхожесть составила от 65,2 до 67,5 %, энергия прорастания от 50 до 60% (рис. 2).

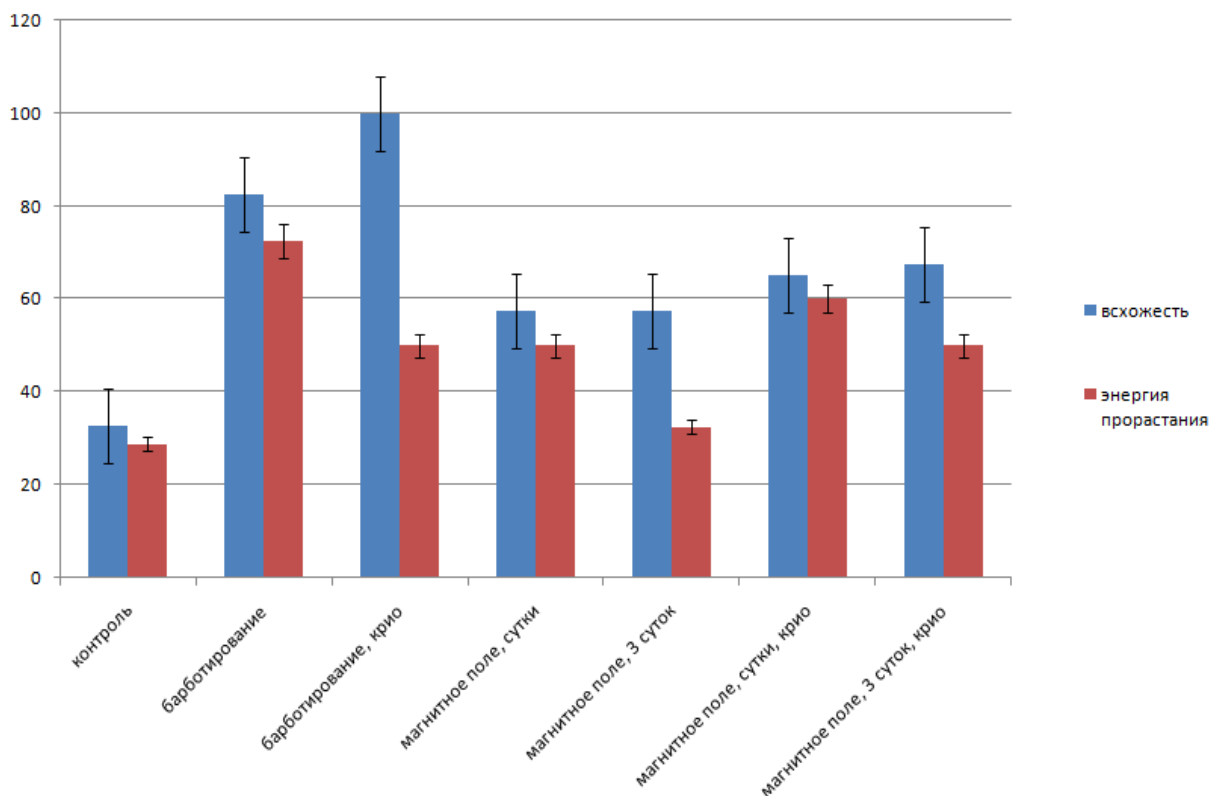

Рисунок 1 – Показатели жизнеспособности семян *Calendula officinalis* при различных вариантах опытах

Максимальные показатели получены на фоне применения барботирования. Так, при барботировании всхожесть достоверно выросла на 49,7 %, энергия прорастания на 43,7%. При комбинированном воздействии криозамораживания с последующим барботированием показатели выросли на 67,2 и 21,2 % соответственно.

Таким образом, определено влияние физических методов на показатели лабораторной всхожести и энергии прорастания семян лекарственного растения – календулы лекарственной. Определено, что оптимальным методом предпосевной обработки является комбинированное воздействие криоконсервации и барботирования в течение суток.

Полученные данные могут быть использованы для организации хранения семенного материала и предпосевной обработки перед посевом на плантации с целью получения высокой всхожести.

Литература:

- 1 Jan N., Andrabi K.I., John R. *Calendula officinalis* – an important medicinal plant with potential biological properties // Proceedings of the Indian National Science Academy. – 2017. – Vol. 83, Issue 4. – P. 769-787. DOI 10.16943/ptinsa/2017/49126
- 2 Афанасьева П.В. Комплексное фармакогностическое исследование календулы лекарственной (*Calendula officinalis* L.) // Диссертация канд.фарм.наук. – Самара, 2017. – 198 с.
- 3 Афанасьева П.В., Куркина А.В., Куркин В.А., Лямин А.В., Жестков А.В. Определение антимикробной активности извлечений цветков календулы лекарственной // Фармация и фармакология. – 2016. – Т. 4, № 2 (15). – С. 60-70. DOI 10.19163/2307-9266-2016-4-2(15)-60-70
- 4 Зволинский В.П., Рыбашлыкова Л.П. Опыт интродукции лекарственных растений в Астраханской области // Аграрный вестник Крала. – 2014. - № 1 (119). – С. 13-16.
- 5 Ерохин А.И., Цуканова З.Р. Физические методы предпосевной обработки семян и эффективность их использования // Зернобобовые и крупяные культуры. – 2014. - № 3 (11). – С. 84-88.
- 6 Комарова М.Н. Физические методы предпосевной обработки семян // Теоретические и прикладные аспекты биохимии и биотехнологии растений: сбор. трудов III межд. науч. конф. – Минск, 2008. - С. 427-432.

7 Аксеновский А.В., Аникьева Э.Н., Аксеновская Д.А. Физические способы предпосевной обработки семян // Наука и образование. – 2019. – Т. 2, № 4. – С. 223-230.

8 International rules for seed testing. – Japan: Sapporo, 2019. – 20 p.

9 Rajjou L. Seed quality and germination // In book In seeds: biology, development and ecology. – Navie, 2007. – P. 324-332. DOI 10.1079/9781845931971.0324

10 Лакин Г.Ф. Биометрия. – Москва: Высшая школа, 1990. – 352 с.

Омаралықызы К., академик Е.А Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, Мех-19-1 тобы, студент
(*Ғылыми жетекшісі — PhD, қауымдастырылған профессор Хабидолда О.*)

СЫЗАТТАРЫ БАР ИЛЕТІН ТЕМІРБЕТОН АРҚАЛЫҚТАРДЫҢ КЕРНЕУЛІК КҮЙІН БАҒАЛАУ

Заман көшінен қалмай еліміздің сәулетін асыратын, дақын көтеретін, бүкіл әлем назарын өзіне аударатын сымбатына сапасы сай құрылыстар салу біздің алдымызда тұрған үлкен міндеттердің бірі болмақ. Сондықтан үймереттер мен ғимараттарды жобалау мен жаңарту кезінде жаңа құрылымдық шешімдерге сүйене отырып, тиімді құрылыс материалдарды қолдану әртүрлі зақымдары бар темірбетон конструкцияларын есептеу әдістерін жетілдіру ғылыми негізделген тәсілдері қажет етеді. Бұл мәселелер Қазақстанның құрылыс саласын жетілдіру мен дамыту жөніндегі жалпы мемлекеттік бағдарламалармен тығыз байланысты және құрылыс конструкциялары жұмысының қауіпсіздігін зерделеу жөніндегі өзекті ғылыми проблеманың бір бөлігі болып табылады.

Сызаттар – темірбетон конструкцияларының ақаулары мен зақымдануларының өте кең таралған түрі болып табылады [1-3]. Олар конструкцияларды дайындау кезеңінде де, әрі пайдалану барысында да жиі кездеседі. Сонымен қатар, сызаттардың пайда болуына конструкцияны алдын-ала кернеуленгенде арматураны шамадан тыс керу, бетонның қорғаныс қабатының жеткіліксіздігі, карбанизация процестерінің пайда болуынан, бетонның шөгюінен, жұптасатын элементтердің түйіндерін дәнекерлеу кезінде жоғары температураның әсерлерінен болуы мүмкін. Иілу элементтеріндегі сызаттардың пайда болуы, оның жүк көтеру қасиетінің төмендегендігін білдірмейді. Оның салдарынан сызаты бар көлденең қимаға түсетін күш ұлғаяды да, беріктігі мен сызатқа төзімділігі төмендейді. Сонымен қатар, сызаттың ұлғаюуына байланысты арматураның коррозиясы артады да, конструкцияның жарамдылық мерзімі төмендейді. Сызаттардың енінің ұлғаю шамасы нормалармен реттеледі және ол көлденең қимасындағы сызаттардың кернеулі күйіне байланысты. Кез-келген темірбетон конструкцияларында сызаттар болады және сызаты бар көлденең қимадағы кернеулі-деформацияланған күйді анықтау, жұмыс істеп тұрған конструкцияның нақты жағдайын бағалау үшін өте маңызды.

Бірқатар монографиялар [1-6] мен көптеген ғылыми мақалаларда сызаттары бар темірбетон конструкцияларының кернеулі күйіне зерттеу жұмыстары жүргізілген. Бұл жұмыстарда сызаттың ұзындығы белгілі болып саналады. Яғни, иілу кезінде сызаттың ұзындығы иілу моментіне байланысты болады.

Бұл жұмыста сызаттары бар иілетін темірбетон арқалықтарының кернеулі күйі анықталады. Иілу кезінде сызат бейтарап өстен ең алыс созылған аймақтың контурлық нүктесінен басталып, көлденең қима бойымен таралады деп қабылдаймыз.

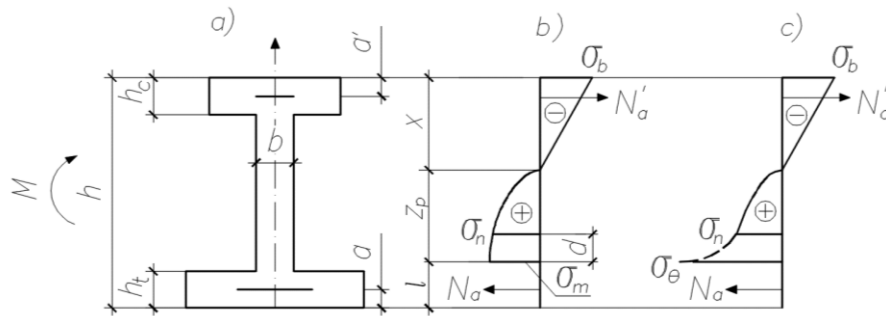
Төменгі сөредегі арматурасы алдын-ала кернеуленген және сызаты бар иілетін двутаврлы арқалықты қарастырамыз (1, а-сурет). Формулаларды одан әрі шығару кезінде біз жазық қималар әдісі орындалады деп санаймыз. Мұнда екі жағдайды ажыратуымыз керек: а) сызаттың жоғарғы жағындағы номиналды кернеу σ_m бетонның созылу беріктігінен R_{bt} аз немесе оған тең; б) номиналды кернеу σ_m бетонның созылу беріктігінен R_{bt} асып кетсе, онда сызаттың бастапқы ұзындығы өседі.

Белгілерді енгіземіз:

A_{ct}, A_c – созылған және сығылған аймақтағы сөрелер асуының ауданы; h_t, h_c – созылған және сығылған аймақтағы сөрелердің қалыңдығы; a, a' – созылған және сығылған аймақтағы

бетонның қорғаныш қабатының қалыңдығы; A_s, A'_s – созылған және сығылған аймақтағы арматураның ауданы; N_a, N'_a – созылған және сығылған аймақтағы арматурадағы ішкі күштер.

Енді арқалықты сызат арқылы өтетін қимамен кесіп, ондағы кернеудің таралу диаграммасын көрсетеміз.

1-сурет – Алдын-ала кернеуленген сызаты бар илетін арқалықтың көлденең қимасындағы кернеулердің таралу схемасы

(a) – көлденең қима, b) – сызаттың шыңындағы кернеулердің шоғырлануын ескермегенде, c) – сызаттың жоғарғы жағындағы кернеулердің шоғырлануын ескергенде

Созылу аймағындағы кернеу мен деформация арасындағы байланыс экспоненциалдық заңы бойынша жазылады

$$\sigma = 1.1R_{bt} [1 - \exp(-0.9\varepsilon E_b / R_{bt})], \quad (1)$$

мұндағы E_b және R_{bt} – бетонның серпімділік модулі және беріктік шегі.

Кернеудің төмен деңгейіне байланысты сығылған кернеулердің таралуы сызықты болады. Содан кейін қимадағы кернеу диаграммасы 1, b суретте көрсетілген форманы алады.

Есепті шешу үшін біз сызаттың жоғарғы жағындағы созылу кернеуін σ_m және сығылған аймақтың биіктігін x қабылдаймыз: Белгілерді енгіземіз:

$$c = \sigma_m / 1.1R_{bt}, \quad y = -\ln(1 - c) \quad (2)$$

Онда сызаттың жоғарғы жағындағы деформация мына өрнекпен анықталады

$$\varepsilon_m = 1.1yR_{bt} / E_b.$$

Жазық қималар гипотезасын ескере отырып, сығылған аймақтың шетіндегі деформация мен кернеу тең болады

$$\varepsilon_b = \varepsilon_m x / z_p, \quad \sigma_b = E_b \varepsilon_b = 1.1yR_{bt} x / z_p,$$

мұндағы z_p – созылу аймағының биіктігі.

Сызат аймағында арматураның бетонмен байланысы бұзылады, созылу күштері негізінен арматурамен қабылданады. Арматура мен бетондағы деформациялар мен кернеулер, сондай-ақ сызаттар арасындағы сығылған аймақтың биіктігі өзгереді. Есептеулердегі бұл біркелкілік сызаттар арасындағы аймақтағы орташа мәндердің сызат қимасындағы мәндерге қатынасына тең арнайы коэффициенттерді енгізу арқылы ескеріледі.

$$\psi_s = \varepsilon_{sm} / \varepsilon_s, \quad \psi_b = \varepsilon_{bm} / \varepsilon_b.$$

Осыны ескере отырып, арматурадағы деформациялар мен кернеулер тең болады:

$$\begin{aligned} \varepsilon_s &= \varepsilon_m \psi_{bs} (h - a - x) / z_p, \\ \sigma_s &= E_s \varepsilon_s = 1.1yR_{bt} \alpha \psi_{bs} (h - a - x) / z_p, \\ \sigma'_s &= \sigma'_{sp} - E_s \varepsilon'_s = \sigma'_{sp} - 1.1\alpha y R_{bt} (x - a') / z_p, \end{aligned} \quad (4)$$

мұндағы α – арматура мен бетонның серпімділік модульдерінің қатынасы; $\psi_{bs} = \psi_b / \psi_s$; σ'_{sp} – сығылған аймақтың арматурасындағы алдын ала кернеу.

Нөлдік сызықтан z қашықтықта созылу кернеуі (1) және жазық қима гипотезасы келесідей

$$\sigma = 1.1R_{bt} [1 - \exp(-yz / z_p)] \quad (5)$$

Созылған аймақтағы ішкі күштердің нәтижесі және олардың нөлдік сызыққа қатысты моменті созылған аймақтың биіктігі бойынша интеграциямен анықталады

$$N_p = nb\sigma_m z_p, M_{po} = m\sigma_m b z_p^2, M_{pc} = M_{po} - N_p (h/2 - x),$$

мұндағы $n = 1/c - 1/y$, $m = [0.5 + (1-c)(1+y)/y^2 - 1/y^2]/c$; M_{pc} – орталық оське қатысты момент.

Арқалықтың өсіне күштер проекциясының қосындысы түрінде арқалықтың қима бөлігінің тепе-теңдік жағдайы:

$$N_p + \sigma_s A_s - \sigma_b b x / 2 + \sigma'_s A'_s - \sigma_b A_c (x - h_c / 2) / x = 0.$$

Бетонның орталық өсіне қатысты барлық күштердің моменттерінің қосындысы түріндегі екінші тепе-теңдік теңдеуі

$$M_{pc} + \sigma_s A_s (h/2 - a) + 0.5\sigma_b b x (h/2 - x/3) + \sigma_b A_c (x - h_c / 2)(h - h_c) / 2x - \sigma'_s A'_s (h/2 - a') + 1.1y\alpha R_{bt} A'_s (x - a')(h/2 - a') = M_{bn},$$

Сонда осы теңдеулерден сыртқы момент тең болады

$$M_{bn} = M - \sigma_{sp} A_s (h/2 - a).$$

Нақты есептеу коэффициенттерін алу үшін созылған аймақта арматурасы бар тікбұрышты қимасы үшін одан әрі шешім қабылдаймыз.

Біз келесі өлшемсіз параметрлерді енгіземіз:

$$\xi = x/h, \quad z = l/h, \quad \lambda = z_p/h = 1 - z - \xi, \quad \bar{h} = (h - a)/h, \quad \mu = A_s/bh.$$

Содан кейін тепе-теңдік теңдеуі үшін өрнектерді ескере отырып, өлшемсіз түрде жазуға болады:

$$nc\lambda^2 - 0.5y\xi^2 + y\alpha\mu\psi_{bs}(\bar{h} - \xi) = 0.$$

$$L = M_{bn} / bh^2 R_{bt} = c\lambda [m\lambda - n(0.5 - \xi)] + y\alpha\mu\psi_{bs}(\bar{h} - \xi)(0.5 - a_0) / \lambda + 0.5y(0.5 - \xi/3)\xi^2 / \lambda. \quad (6)$$

$$L = M_{bn} / bh^2 R_{bt} = c\lambda [m\lambda - n(0.5 - \xi)] + y\alpha\mu\psi_{bs}(\bar{h} - \xi)(0.5 - a_0) / \lambda + 0.5y(0.5 - \xi/3)\xi^2 / \lambda.$$

Бұл шешім номиналды кернеу бетонның созылу беріктігінен ($\sigma_m \geq R_{bt}$) аз немесе оған тең болған кезде жарамды, әйтпесе сызаттың бастапқы ұзындығы артады. Сыртқы моменттің M_m мәні (6) формуладан анықталады, демек сызаттың ұзындығы моментке тәуелді. Егер, номиналды кернеу мен бетонның созылу беріктігі $\sigma_m = R_{bt}$ тең болса, онда $c = 0.909$, $y = 2.4$, $n = 0.683$, $m = 0.418$.

Жұмыс нәтижелері бойынша келесі қорытындыны жасауға болады.

1. Бастапқы және пайдалану кезінде пайда болатын сызаттары бар иілетін темірбетон арқалықтарының кернеулі күйінің параметрлері (3), (4) анықталды.

2. Сыртқы моменттің мәні артқан сайын сызаттың ұзындығы да арта түседі.

Алынған нәтижелер иілетін темірбетон арқалықтардың жүк көтергіштігін бағалауға, сондай-ақ конструкциялардың сызатқа төзімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Зайцев Ю.В. Механика разрушения для строителей. М.: Высшая школа, 1991. 288с.
2. Карпенко Н.И. Общие модели механики железобетона. М.: Стройиздат, 1996. 416с.
3. Нугужинов Ж.С. Теория расчета железобетонных конструкций с повреждениями. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2012. 203с.
4. Уткин В.С., Соловьев С.А. Определение остаточной несущей способности и надежности железобетонных балок по критерию ширины раскрытия трещин // Бетон и железобетон. 2016. №1. С. 20-25.
5. Kwan A.K.H., Ma, F.J. Crack width analysis of reinforced concrete under direct tension by finite element method and crack queuing algorithm // Engineering Structures. 2016. Vol. 126. Pp. 618-627. DOI:10.1016/j.engstruct.2016.08.027

6. Nuguzhinov Zh., Vatin N., Bakirov Zh., Khabidolda O., Zholmagambetov S., Kurokhtina I. Stress-strain state of bending reinforced beams with cracks. Magazine of Civil Engineering. 2020. 97(5). Article No. 9701. DOI: 10.18720/MCE.97.1

Ramazanova A.D., Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Faculty of Biology and Geography, gr. МЭК-51, Master's student
(*Scientific supervisor — Ph.D. in Biology Bodeeva R.T.*)

PROBLEMS OF UTILIZATION AND PROCESSING OF MEDICAL WASTE IN KARAGANDA

In Kazakhstan today, there is a situation when for the treatment of dangerous medical waste of classes B and C does not need permits, does not require mandatory environmental assessment, compliance with sanitary zones, development of permits and even obtaining a license for waste management. It turns out that any organization of any form of ownership can engage in activities in the field of medical waste disposal. There is no proper control and a clear procedure for selecting technologies, while the use of the best available technologies, the most efficient, environmentally friendly, resource-saving and least expensive from an economic point of view is provided for the treatment of solid household waste and other waste [1].

Medical waste is all waste generated in medical institutions, medical laboratories, and biomedical institutions, as well as waste from small or scattered sources. The main part of medical waste hospitals. Improper use of medical waste and its disposal pose a serious threat to the spread of the disease infectious agents, waste recycling workers, medical workers, patients and society. Open incineration and incineration of waste without proper control over environmental pollution poses a risk to waste recycling workers as well as contact with toxic atmospheric pollutants and ash. [2]

As I said, in order to properly dispose of medical waste, it is necessary to solve the problem by analyzing the existing waste management system in medical organizations and developing a program for effective management of medical waste in medical institutions. As an example , I chose the Multidisciplinary Hospital No. 1 of the city of Karaganda.

In accordance of the Charter of the Multidisciplinary Hospital №1, the subject of activity is the implementation of medical activities in accordance with the legislative and other regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan, including the procedures for providing medical care and standards of medical care. The purpose of the institution is to ensure the rights of citizens to medical care in accordance with the territorial program of state guarantees of free provision of medical care to the population of the Karaganda region.[3]

Analysis of the medical waste management system in the Multidisciplinary Hospital №1. In accordance with the requirements of regulatory documents, the system of medical waste management in the Multidisciplinary Hospital №1 includes the following components:

1. Appointment of responsible persons for the management of medical waste
2. Submission of statistical reports to the Ministry of Health of the Karaganda region
3. Primary accounting of medical waste
4. Waste collection and disposal scheme in Multidisciplinary hospital №1
5. Training of medical personnel on medical waste management
6. Conclusion of contracts with organizations, and transportation of medical waste

Since the Multidisciplinary Hospital №1 uses a hardware method of neutralization, epidemiological hazardous waste of class B is not decontaminated in the hospital departments. Used syringes in the unassembled form are placed in solid non-piercing containers, after separating the needles with the help of puller needles. Yellow bags, as well as containers, are filled to three-quarters and the employee responsible for collecting waste closes it with a special screed to exclude the spillage of waste.

Every year, about 4 tons of medical waste are in circulation on the territory of the hospital. Table 3 provides information on the treatment of medical waste for 3 years (2017-2019) in the Multidisciplinary Hospital №1.

Different classes of medical waste in different volumes can be generated in different departments of the hospital.

According to the sanitary regulations, hospital waste is divided into two categories: infected and other, uninfected components, the disposal of which is carried out through common channels for municipal waste.

Infected persons are transported in double-lined containers, under strict supervision, and must be incinerated within 48 hours.

Table 1 - Information on medical waste management for 2017-2019

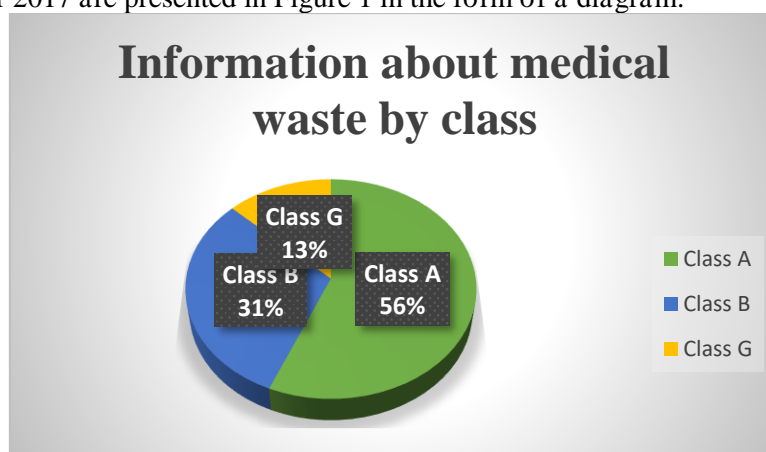
Year	Amount of accumulated medical waste (tons / year)
2017	4200
2018	4221
2019	3948
Total:	12366
<i>Note-based on the author</i>	

Organization of decontamination of medical waste, transportation. After collecting medical waste in the departments in disposable soft yellow bags marked "class B waste", which are fixed in special containers, they are moved to the room with the installation of hardware neutralization and destruction of medical waste. Since the Multidisciplinary Hospital №1 uses a hardware method of neutralization, epidemiological hazardous waste of class B is not decontaminated in the hospital departments. Used syringes in the unassembled form are placed in solid non-piercing containers, after separating the needles with the help of puller needles. Yellow bags, as well as containers, are filled to three-quarters and the employee responsible for collecting waste closes it with a special screed to exclude the spillage of waste.

Since the Multidisciplinary Hospital №1 uses a hardware method of neutralization, epidemiological hazardous waste of class B is not decontaminated in the hospital departments. Used syringes in the unassembled form are placed in solid non-piercing containers, after separating the needles with the help of puller needles. Yellow bags, as well as containers, are filled to three-quarters and the employee responsible for collecting waste closes it with a special screed to exclude the spillage of waste.

They move Class B waste outside the hospital units in closed containers. Disposable containers must be marked with the inscription "Waste. Class B".

In three years, Hospital №1 accumulated a total of 12,366 tons of medical waste. The decrease in the amount of accumulated medical waste is associated with a reduction in the bed stock in 2017. In the Multidisciplinary Hospital №1. medical waste is formed, which differs in its qualitative, quantitative and morphological composition. Data on the quantitative composition of medical waste by waste class for 2017 are presented in Figure 1 in the form of a diagram.

Note-based on the author

Figure 1. Information about medical waste by class in the Multidisciplinary Hospital №1

After analyzing the data on waste collection, we can say that Class A waste accounts for 56% of all hospital medical waste. Recently, the amount of Class G waste has increased, accounting for 13% of the total waste structure. The remaining types of Class B waste account for 31%.

Methodology for designing a system for effective management of medical waste management. Some authors consider management as "a purposeful, planned, coordinated and consciously organized process that contributes to achieving maximum effect with minimal resources, effort and time" [4]. Methods of designing organizational systems are based on different approaches. One of them is a systematic approach based on a holistic view of the system. The effectiveness of the designed control system can be evaluated according to the main criteria: efficiency, manageability, stability and adaptability [5].

Development of a hospital-based medical waste management system. To introduce an in-hospital system of medical waste management, it is necessary to identify responsible persons for the planning and disposal of waste within the medical organization. Responsible persons are appointed by the order of the head of the institution. Different levels of responsibility are defined for designated officials. So, for the treatment of various types of medical waste, different specialists will be appointed responsible.

The article describes the methodology for designing an effective management system, an in-hospital waste management system, a program for effective management of medical waste management, which provides an economic justification for the design version of the device for the disposal of medical waste, provides instructions for the management of medical waste, a program for production control and a training program for personnel on the effective management of medical waste. The result of the proposed study was the developed program for the effective management of biological medical waste in the Multidisciplinary Hospital №1. As a social effect, we can mention the observance of environmental and epidemiological safety in the treatment of medical waste of class B, Multidisciplinary Hospital №1.

References:

1. Electronic resource: <http://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/09/Informacionnyj-obzor-za-2019-god.pdf>
2. JORGE EMMANUEL Compendium of Technologies for Treatment / Destruction of Healthcare Waste // Health and Environment. 2018.
3. Electronic resource: <http://www.karhospital.kz/>
4. Rusakov N. V. Problems of waste management in medical and preventive institutions / N. V. Rusakova. M., 2009. 1
5. Pettet, A. in: Institute of sewage purification . [Electronic resource:] - URL / A. Pettet// 1956, part 1, p. 36.
6. Abramov V. N. Waste disposal of medical and preventive institutions. Moscow: Mainland, 1998.

Сабидолла Б., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті, гр. МБН-61, магистрант
(*Ғылыми жетекші — б.ғ.к., қауымдастырылған профессор Қартбаева Г.Т.*)

ҚАРАҒАНДЫ ҚАЛАСЫНЫҢ СИНАНТРОПТЫ ҚҰСТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Қарағанды Қазақстандағы ірі өндірістік қалалардың бірі, географиялық координаты 49,8019 солтүстік ендікте 73,1021 шығыс ұзындықта теңіз бетінен 544 м биіктікте орналасқан. Халық саны 501095 құрайды. Қарағанды қаласының халық саны артқан сайын қаланың көлемі еселеніп ұлғаюда және ондағы құрылыстық құрылымдар жылдан жылға қарқынды өсуіне байланысты антропогендік ландшафтарда көбейді. Біз соңғы мәліметтер мен әдебиеттерге талдау жасауымыздың нәтижесінде Қарағанды қаласының орнитофаунасы толық зерттелмеген дігі белгілі болды. Қарағанды облысы бойынша құстар тізімі мен сипаттамасы толықтыруды қажет етеді. Осыған байланысты қала бойынша кең таралған синантропты құстар зерттелді. Олардың негізгі бейімделуін, таралуын, демографиялық құрылымы мен популяциялық динамикасын зерттеудің теориялық тұрғыдан ғана емес практикалық медициналық жағынан да маңыздылығы айқындалды. Көп жылдық антропогендік факторлар жиынтығы құстардың сандық динамикасы мен таралуына әсер етумен қатар түрлік құрамының өзгеруі мен ауысуына әкеледі. Синантропты құстар олар тұрақты мекендерде, адам құрылыс жайларында (тұрғын үй, дүкен, азық түлік сақтау қоймаларында) бір бірімен тәуелді немесе жартылай тәуелді популяция құрып тіршілік

етеді. Урбанизацияның кеңеюімен қатар синантропты түрлердің үлесі де ұлғая түседі. Қалада синантропты түрлердің сандық көрсеткіштерінің көп болуы қолайлы факторларға яғни температураның жоғары, қоректік база мен паналау орындарының көп болуы, бәсекелестері мен табиғи жауларының аз болуында деп ойлаймыз. Қарағанды қаласының зерттеу аумағындағы құстардың түрлік құрамы дыбыстық құрал және визуалды бақылау арқылы 2020-21 жж аралығында көктем, жаз, күз, қыс айларында анықталды. Біз Қарағанды облысы мен қаласы аймағында кездестірген жалпы құстардың 15 отрядының 130 түрі белгіленсе, оның ішінде жиі тұрақты кездесетін синантропты 5 түрі салыстырмалы түрде қарастырылды. Анықталған құстардың көптеген түрлері ұя салатын құстар. Құстарды зерттеу көбінесе жаз-күз айларында үш телім *Оңтүстік шығыс*, *орталық саябақ*, *Майқұдық паркі* бойынша жүргізілді. Құстардың түрлерінің құрамын зерттеу табиғат нысандарымен жақынырақ танысуға, олардың дағдысы мен мінез құлықтарын білуге, ұя басу және ұя басудан кейінгі тіршіліктерінің ерекшеліктерін білуге мүмкіндік береді. Ұзақ уақыт бойы табиғи ортада құстарды бақылау олардың тіршілік ету ортасында болып жатқан өзгерістерге баға беруге мүмкіндік береді. Құстар – табиғаттың тамаша сыйы, олар үнемі көз алдында, бақылауға оңай әрі ыңғайлы. Сондықтан, Қарағанды қаласының үй құрылыстарына жақын маңды және саябақтарды мекендейтін синантропты құстардың биологиясын түрлік құрамы мен орналасу тығыздығын нақты талдау, анықтау өзекті мәселелердің бірі. Қарағанды табиғи саябақ учаскелеріндегі синантропты құстар есепке алынды.

Жұмыстың мақсаты: Қарағанды антропогендік ландшафтарындағы синантропты құстардың түрлік құрамы, тығыздығы, сандық динамикасы мен сирек түрлерін зерттеу.

Міндеттері:

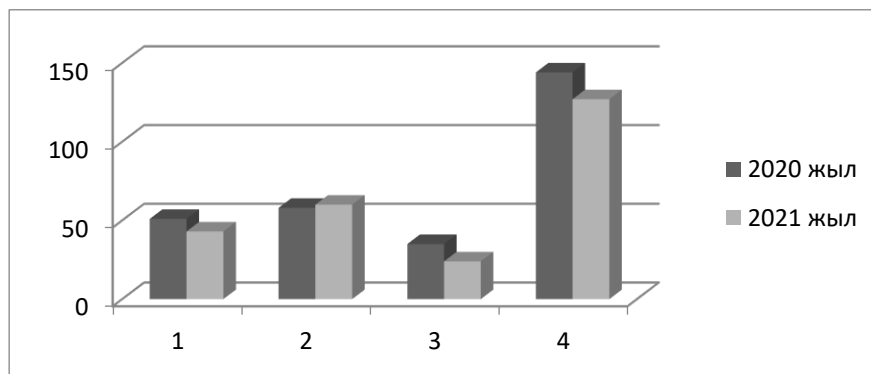
1. Ұя салатын құстардың синантропты түрлерін анықтау.
2. Құстардың түрлік құрамының маусымдық (көктем, жаз, күз) көрсеткіштерін салыстыру.
3. Антропогендік ландшафтардағы құстардың қоректену ерекшеліктерін қарастыру.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Алғаш рет жыл маусымы мен тіршілік ортасы бойынша Қарағанды синантропты құстарының түрлік құрамы, экологиясы зерттелді.

Зерттеудің өзектілігі мен жаңашылдығы: Соңғы уақытта табиғат кешендерінде туристер мен тынығушылардың көптігінен олардың ережелерді сақтамауынан шамадан тыс рекреациялық күш түсуде. Кейінгі кездері құстардың қоректенуі үшін қажетті өсімдіктері мен жәндіктерінің кейбір түрлері азаюда. Қоректерінің жойылуының салдарынан құстардың да саны азайған. Биологиялық алуандылықты сақтап қалудың тиімді әдісі – осы аудандардағы сирек кездесетін құстар түрлерінің табиғи ортасы бірлестіктер мен экожүйелерді қорғау болып табылады. Саябақ аумақтарын басқару, алуантүрлілікті сақтаудың әдістерінің жан жақты зерттеу және бірлестіктер экожүйелері мен құстар сандық көрсеткіштерін қайта қалпына келуін реттейді (2 – кесте)

2 – кесте 2020-2021 жылдар аралығындағы синантропты құстардың қысқы санақ нәтижелері

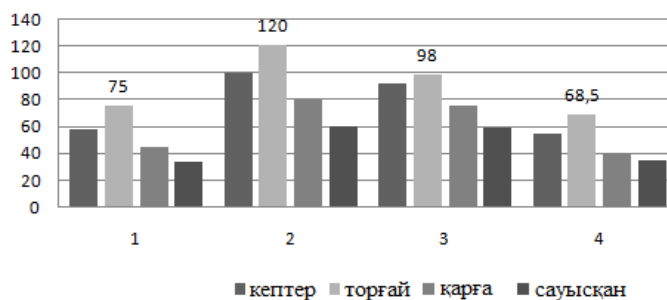
Санақ жүргізілген аумақтар		2020 жыл	2021 жыл
1	Оңтүстік Шығыс	51	43
2	Орталық парк	58	60
3	Майқұдық паркі	35	24
4	Жалпы саны	144	127

1-сурет. Синантропты құстадың екі жылдық динамикасы

Соңғы уақытта қалалардың қарқынды өсуі, құстар әлемін ығыстыруда. Олардың сандық көрсеткіштері мен түрлік құрамын басқару қала фаунасын инвентаризациялау жұмыстардан басталады. Бірақ біздің елімізде көп қалалар орнитофаунасы зерттелмеген. Жасыл желекті саябақтар мен ондағы құстар адамдардың демалу үшін қолайлы эмоционалды орта болып табылады. Синантропты құстарды зерттеу арқылы қаланың экологиялық жағдайын білуге болады.

Синантропты құстардың сандық көрсеткіштерінің динамикасы

2-сурет. Қарағанды қаласының синантропты құстарының сандық көрсеткіштері

Зерттеу әдістері. Құстарды есепке алу және анықтау әдістемесі. Құстарды есептеу А.С.Боголюбов әдістемесі бойынша жүргізілді. Құстардың жалпы есебі 2020-21 жылдың көктем, жаз және күз аралығында бақылау және фотоға түсіру, бағыттық және сауалнамалық әдістерімен жүргізілді. Синантропты құстардың санын анықтау үшін құстарды есепке алудың бағыттық әдісі қолданылды. Есепке алу техникасы – құстардың аталған түрлеріне тән жерлер бойынша қозғала отырып, ұшып шыққан құстардың саны мен олар үріккен жерлерінің арақашықтығы белгіленді. Құстарды есептеу олар қоректеніп жатқанда және алаңқайларда, шабылған жерлерде, орман жиектерінде болған кездерде таңертең және кешке жүргізілді.

Құстардың қандай да бір түрін есепке алу респонденттерінің өзіндік санатын талап етеді. Сондықтан, сауалнама бірінші кезекте Қарағанды табиғаты қорғау қызметкерлері – орманшылармен, мемлекеттік инспекторлармен жүргізілді, себебі олар өздерінің қызметіне байланысты құстармен үнемі тығыз байланыста болады.

Қарағанды табиғи паркі шегінде кездескен құстар есепке алу бланкісіне енгізілді. Кездестірілген құстар визуалды немесе дыбыстық байланыс негізінде әзірленген бағыт бланкісіне енгізілді. А.С.Боголюбовтың әдістемесі бойынша бір бағыттағы құстар есепке алынды [1].

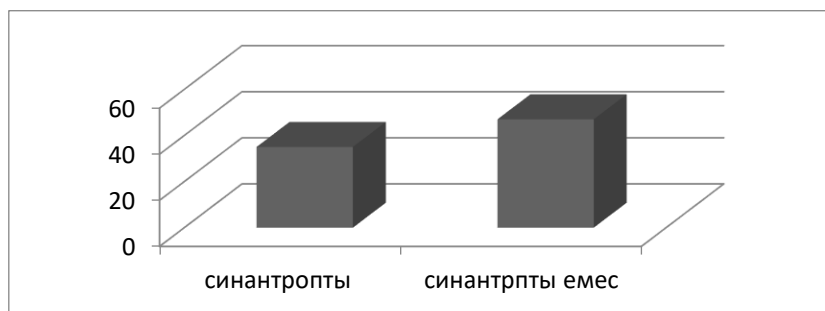
Құстардың түрлік құрамын анықтау. Құстарды анықтау анықтауыштары көмегімен жүргізілді. Синантропты құстар А.А.Рехановтың әдістемесі бойынша анықталды [2]. Құстардың көптігін анықтау. Құстардың көптігі, атап айтқанда, зерттеу ауданы бірлігіне келетін құстардың жұбы келесі түрде анықталды. Бағыт ауданы оның ені мен ұзындығын көбейту арқылы анықталды. Аудан бірлігі – 10 гектар. Көптігі – аудан бірлігіне жеке дара құстардың көлемі – (жұп/10 гектар) $Ob = S \cdot a / sm$ формуласы бойынша анықталды. бұл жердегі – Ob – құстардың көптігі, S – ауыл ауданының бірлігі, sm – бағыт ауданы, a – 5 бағыттағы жеке дара құстардың көлемі. Лимит – (Lim), минималды мәннен максималды көлемге дейінгі белгілерінің ауытқуы. Берілген сурет пен біздің зерттеулеріміз бойынша Қарағанды қаласының синантропты құстарының түрлік құрамы анықталды.

2-кесте. Қарағанды қаласының синантропты құстарының түрлік құрамы.

№	Құстардың атаулары	Жыл мауысымы	
		Көктем	Күз
1.	Көл шағаласы (<i>Larus ridibundus</i>)	+	+
2.	Сауысқан (<i>Pica pica</i>)	+	+
3.	Сұр қарға (<i>C cornix</i>)	+	+
4.	Шауқарға (<i>Corvus monedula</i>)	+	+
5.	Көк кептер (<i>Columba livia</i>)	+	+

6	Үлкен шымшық (<i>Parus major</i>)	+	+
7	Суықторғай (<i>Pyrrhula pyrrhula</i>)	Ағашта	

Сонымен қатар синантропты құстар мен синантропты емес құстардың қарым қатынасы олардың маусым бойынша өзгергіштігі байқалды.

4-сурет Синантропты құстар мен синантропты емес құстардың қарым қатынасы

Қарағанды қаласының құстарын зерттеу түрлік құрамы мен сандық көрсеткіштері, олардың динамикасын анықтау құстар тасымалдайтын ауру түрлері және олармен күресу жолдарын білу, қорғану үшін маңызды.

Қорытынды

1. Ұя салатын құстардың синантропты түрлері Көл шағаласы (*Larus ridibundus*), Сауысқан (*Pica pica*), сұр қарға (*C cornix*), шауқарға (*Corvus monedula*), көк кептер (*Columba livia*), Үлкен шымшық (*Parus major*), суықторғай (*Pyrrhula pyrrhula*) анықталды.

2. Құстардың түрлік құрамының маусымдық (көктем, жаз, күз) көрсеткіштері салыстырылып сандық көрсеткіштер динамикасы зерттелді.

3. Антопогендік ландшафтардағы құстардың қоректену ерекшеліктеріне қарай таралуы сипатталды.

Әдебиеттер:

1. Боголюбов А.С. Простейшая методика количественного учета птиц и расчета плотности населения. Методическое пособие. М.: Экосистема, 1996, 13 с.
2. Ковшар А.Ф. Птицы Казахстана В 2-х томах. - Алматы, 2019.

Сейлханов Д.С., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, ММатО-51, магистрант
(Ғылыми жетекші: *п.ғ.к., профессор Шаяхметова Бейбытгуль Койшиевна*)

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ТӘРБИЕЛЕУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация: Бұл тақырыпты таңдау кездейсоқ емес. Қазіргі уақытта негізгі мектептегі математикалық білімнің алдында оқушылардың жан-жақты дамуы, олардың дүниетанымын, ойлауын, зияткерлік және моральдық-эстетикалық қасиеттерін қалыптастыру міндеттері тұр, өйткені математиканың бұл үшін үлкен мүмкіндіктері бар.

Тірек сөздер: математика, стандартты емес есептер, математиканың рөлі, арифметикалық әдіс, алгебралық әдіс, геометриялық әдіс.

Математиканы оқыту әр баланың танымдық және шығармашылық қабілеттерін, оның интеллектісін, мәдениетін дамытуға арналған және оқушы тұлғасының шығармашылық дамуына бағытталуы керек. Шығармашылық қызметтің кез – келген түрінің маңызды құрамдас бөлігі, атап айтқанда, математикалық, оның эстетикасы (эстетика/эстетис - "сұлулық заңдарына сәйкес" әдемі идеяларға сәйкес келетін экспрессивті формаларды зерттейтін философиялық пән"). Бұл, біріншіден, интуитивті деңгейде (адамның рақым мен үйлесімділікке деген ұмтылысы), екіншіден, өнер мен математиканың әртүрлі салаларында шындықты қабылдаудың

ұқсастығының болуына байланысты. Герман Вейл сияқты ұлы математиктер осы ұқсастықтарға назар аударды " ... математика біздің рухани келбетімізді қалыптастыруда өте маңызды рөл атқарады. Математика сабағы – миф жасау, әдебиет немесе музыка сияқты-бұл адамның шығармашылық іс-әрекетінің ең тән салаларының бірі, онда оның адами мәні, өмірдің зияткерлік саласына деген ұмтылысы көрінеді, бұл әлемдік үйлесімділіктің көріністерінің бірі". А. Эйнштейнбылай деп жазды: "ғылыми ойлауда поэзия элементі әрқашан болады. Нағыз ғылым мен шынайы музыка бір ойлау процесін қажет етеді"

Білім беруді дамытудың заманауи тұжырымдамасы оқушының қабілеті мен бейімділігіне назар аудара отырып, оқушының жеке ерекшеліктерін барынша ашуға мүмкіндік беретін оқу процесін ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдістерін іздеуді қамтиды. Бұл тәсілді жүзеге асыру конструктивті геометрияны зерттеу кезінде мүмкін болады.

Геометриялық есептерді шешуде басты мақсат - оқушыларға математиканың байлығын, математикалық идеялардың алуан түрлілігін көрсету, ынтасын ояту және көптеген адамдарға осы мәңгі өмір сүретін және дамып келе жатқан ғылымға қызығушылық таныту.

Бұл әсіресе дифференциалданған оқыту кезінде өте маңызды-математиканы оқуға деген қызығушылықты ояту және оған деген қабілеттерін дамыту үшін оқушыларға геометрияны оның нақты мәніне сәйкес келетін түрде ұсыну керек.

Қазіргі заманауи мектептерде геометрияны зерттеу негізінен танымның дедуктивті әдістері негізінде 7-11 сыныптарда жүзеге асырылады. Геометрияның презентациясы теорияның аксиомалық құрылысының алғашқы үлгісі болып табылады және логикалық ойлаудың ауырлығының жаңа сапасымен ерекшеленеді. Геометриялық фигураларда қоршаған әлемде көптеген нақты модельдер бар, бұл геометрияны зерттеу барысында байқау, салыстыру, гипотеза, экспериментті кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Оқушылардың әртүрлі геометриялық фигуралардың пайда болуын түсінуі, оларды түрлендіру мүмкіндіктері құрылыстың геометриялық есептеріне ықпал етеді. Олардың тұжырымы мен шешу әдістері бойынша олар объективті түрде белгілі бір геометриялық фигураны нақты елестету, осы фигураның элементтерін ақылмен қолдана білу қабілеттерін дамытуға арналған. Құрылыс мәселелерін шешу барысында мұғалім оқушылардың алгоритмдік мәдениетінің элементтерін тиімді қалыптастыра алады, олардан негізгі құрылымдардың нақты дәйектілігін жүйелі түрде талап етеді. Құрылыс міндеттері практикалық мәселелерді шешудің іздеу дағдыларын дамытады, мүмкін болатын тәуелсіз зерттеулермен таныстырады, бұл ақыл-ой еңбегінің дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруда өте маңызды. Конструктивті есептер, тіпті олардың ең қарапайымдары арқылы негізгі геометриялық фигуралар туралы теориялық ақпарат тереңірек түсініледі, өйткені осы мәселелерді шешу барысында оқушы зерттелетін қасиеттер мен қатынастардың визуалды моделін жасайды және осы модельмен жұмыс істейді.

Жоғарыда айтылғандардан математикаға деген қызығушылықты және адамгершілік-эстетикалық көзқарастарды қалыптастыру бойынша жүйелі түрде жұмыс жасағанда, мектепте оқыған жылдар ішінде балалар математиканың сұлулығының белгілі бір бейнесін дамытады, бұл оларға осы күрделі, бірақ қызықты ғылымды оңай игеруге көмектеседі деп қорытынды жасауға болады.

Зерттеу барысында гипотеза ұсынылды: құрылыстың геометриялық есептері оқушылардың математикалық қабілеттерін дамыту функциясын орындай алады, егер:

- осы міндеттерді жүйелендіру және типологизациялау жүргізілді;
- оларды шешудің жалпы тәсілдері анықталды және оларға оқушылар оқытылды;
- құрылыстың геометриялық есептерінің жүйесі Шығармашылық компонентті, атап айтқанда эвристикалық типтегі тапсырмаларды қамтиды;
- конструктивті геометрияны оқыту әдістемесіне оқушылардың белсенді өзіндік қызметі кіреді;
- оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру.

Зерттеу мәселесін шешу және тұжырымдалған гипотезаның дұрыстығын тексеру үшін келесі мәселелерді дәйекті түрде шешу қажет болды:

1. Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттерге талдау жасау.
2. Оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін конструктивті геометрияның әдістемелік ерекшеліктерін анықтау.
3. 7-9 сынып оқушыларының математикалық қабілеттерін дамытуға бағытталған құрылысқа арналған геометриялық есептер жүйесін жасау.

4. Сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда конструктивті геометрияны зерттеу бойынша ұсыныстар әзірлеу.

5. Әзірленген материалдарды эксперименттік тексеруден өткізіңіз.

Қойылған міндеттерді шешуде келесі зерттеу әдістері қолданылды:

- психологиялық-педагогикалық және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және қорыту;
- оқушылардың математикалық қабілеттерін дамыту және конструктивтік геометрияны зерттеу тәжірибесін жалпылау;
- сабаққа қатысу және талдау;
- әңгімелесу және сауалнама оқушылар, мұғалімдер, жоғары оқу Орындарының оқытушылары;
- педагогикалық экспериментті ұйымдастыру және өткізу;
- эксперимент нәтижесінде алынған мәліметтерді сандық, сапалық және статистикалық өңдеу.

Геометриялық әдіс дегеніміз – ол оқушыларға жақсы идея ұсынатын әдіс. Бұл жерде оқушылар геометриялық заңдар мен геометриялық фигуралардың қасиеттерін пайдалана отырып, есеп шығарудың жеңіл және қызық екенін айқындайды. Сонымен біз кейбір алгебралық есептерді геометриялық әдіспен шығарып мынадай тұжырымға келдік.

Есептерді геометриялық жолмен шығаудың артықшылықтары:

- есепті бұл жолмен шығару бастапқы іс – әрекетті нақты айқындайды;
- графиктік сурет - теңдеулерді құрастыруда, есептердің бірнеше шығару жолдарын қарастырғанда талдау жасауды жеңілдетеді;
- графиктерді қолдану аймағын кеңейтеді және оқушылардың графикті салу мәдениетін қалыптастырады;
- теңдеулерді шешудің жаңа технологиясын көрсетеді;
- пәндер ішіндегі (алгебра мен геометрия) байланыс және пәнаралық (математика және физика) байланысты көрсетеді.

Қорытынды

Жұмыста оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін конструктивті геометрияны зерттеу әдістемесінің мәселесі зерттелген.

Ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттерді талдау оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін конструктивті геометрияны зерттеу әдістемесі әлі де жеткілікті зерттелмегенін және геометрияны зерттеудің дәстүрлі тәжірибесінде және факультативті сабақтарда зерттелмегенін, бұл тақырыпты зерттеудің жеткілікті негізделген жүйесі жоқ екенін көрсетті.

Елді қазіргі жағдай мынадай, көптеген оқушылар, мектеп түлектері құрылыстың геометриялық міндеттерін шешуде елеулі қиындықтарға тап болады.

Біз әр түрлі есептерді қарастыра отырып, оқушыларға бірнеше геометриялық әдістерді көрсетіп, есептерді шешуде алгебралық әдіс пен геометриялық әдісті салыстырдық; жеңіл және көрнекті геометриялық әдіс пен тригонометриялық есептер шығады. Бұл әдіс есептің дұрыс шығарылу сапасын тексереді; бұл жерде геометриялық әдіс оқушылардың ойлау қабілетін арттырады және уақытты үнемдей білуге үйретеді.

Әдебиеттер:

1. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального исследования. М.: Изд-во АПН СССР, 1986.-110 с. В. В. Давыдов. Проблемы развивающего обучения: - PDF Free Download (docplayer.com)

2. Лунина Л. С – Мектептегі математика: Ғылыми – теориялық әдістемелік журнал. – Чехов қ.; Школа – Пресс, 1996. – 4 басылым – Алгебралық есептерді геометриялық тәсілдермен шығаруды үйрету .Республикалық ғылыми-әдістемелік интернет журнал | Білім беру қызметкерлеріне арналған республикалық сайт (qazan.info)

3. Далингер В. А. Мектептегі математика: Ғылыми – теориялық әдістемелік журнал. – Чехов қ. : Школа – Пресс, 1996. – 4 басылым – Геометрияның алгебраға ықпалы.28858.pdf (rmebrk.kz)

БІР ПАРАМЕТРДЕН ТӘУЕЛДІ ТҮРДЕ АНЫҚТАЛҒАН ЖАЛПЫЛАНҒАН ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ФУНКЦИЯЛАР ТУРАЛЫ

Бұл мақалада біз жалпыланған функцияларды $m > 0$ үшін $|x|^m + |y|^m = 0$ теңдеуін қолдану арқылы анықтаған [1], [2], [3] жұмыстарындағы анықтамаларды пайдаланып, жалпыланған тригонометриялық функциялардың кейбір қасиеттерін дәлелдейміз. Біз жалпыланған тригонометриялық функциялардың графигін, тригонометриялық тепе-теңдіктерді және осы функциялардың бірнеше жалпы қасиеттерін зерттейміз.

Қарапайым тригонометрия R^2 Евклид кеңістігінде үшбұрыштарды қарастырады. Қарапайым тригонометриялық функцияларды нақты сандарда анықтаудың бірнеше жолдары бар. Олар: тік бұрышты үшбұрыш анықтамасы, бірлік шеңбер анықтамасы, қатарлар анықтамасы, дифференциалдық теңдеулер арқылы анықтамалары және функционалдық теңдеулерді қолдану арқылы анықтамасы. Олардың қолдану арқылы біз геометриялық мәселелерді, комплексті аналитикалық мәселелерді және күрделі Фурье қатарының мәселелерін шеше аламыз. Сонымен қатар, олардың периодтылығы маңызды. Барлық алты тригонометриялық функциялар синус және косинус функциялары арқылы өрнектелінеді.

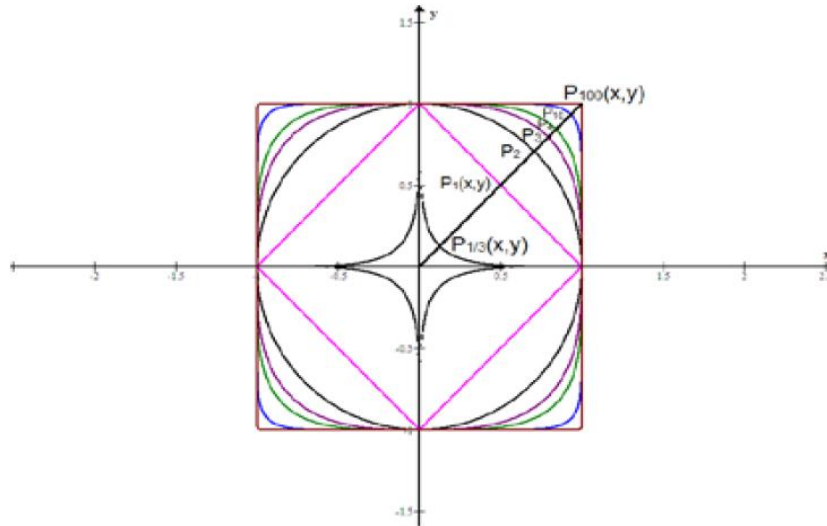
Көптеген әдебиеттерде жаңа тригонометриялық функциялар бастапқы шарттылы сызықтық емес қарапайым дифференциалдық теңдеулердің бірінші ретті жүйесі арқылы анықталады. Бұл жүйе Hamilton жүйесімен [1] байланысты. Жаңа тригонометриялық функциялар жалпыланған тригонометриялық функциялар деп аталады және $m > 0$ үшін $\sin_m x, \cos_m x, tg_m x, ctg_m x$ деп белгіленеді. Егер $x = \cos_m x$ және $y = \sin_m x$ деп алатын болсақ, $|x|^m + |y|^m = 1$ теңдігі орындалады.

Біз $|x|^m + |y|^m = 1, m > 1$ теңдігін пайдалана отырып, осы функциялардың графиктерін және қасиеттерін зерттейміз. Сосын m натурал сан болғанда жалпыланған тригонометриялық функциялар үшін әртүрлі формулалар, әртүрлі бұрыштар үшін осы функциялардың мәндерін аламыз.

Енді $|x|^m + |y|^m = 1$ теңдеуін қарастырамыз. Бұл теңдеудің графигі Картезиан жоспары бойынша x осіне қарағанда симметриялы. Егер $m = 1$ болса, $|x| + |y| = 1$ функциясының графигі центрі бас нүктеден, төбелері $(1,0), (0,1), (-1,0), (0,-1)$ өтетін бірлік квадрат. Барлық $m > 0$ болғанда, $S_m - |x|^m + |y|^m = 1$ теңдеуінің графигі болсын. $m = 2$ үшін графигі бірлік шеңбер. S_m кез келген $m > 0$ үшін $|x|^m + |y|^m = 1$ теңдеуінің графигі болсын. Біз оны бірлік жартылай квадрат деп атайық. Бастапқы сәулесі оң x осімен ақырғы сәулесі S_m графигін қиятын $P_m(x,y)$ нүктесі арқылы өтетін S_m бірлік жартылай квадратының центрінде орналасқан θ бұрышын стандарт позицияда орналасқан дейміз. $\theta = \frac{\pi}{4}$ бұрышын стандарт позицияда орналасқан делік және $P_m(x,y)$ нүктесі S_m және ақырғы сәуленің қиылысуы. Одан кейін ақырлы сәулемен бірге келесілерді аламыз [3]:

1. $m \rightarrow 0$ ұмтылғанда $P_m \rightarrow (0,0)$ және
2. $m \rightarrow \infty$ ұмтылғанда $P_m \rightarrow (1,1)$.

1-суретте $m > 0$ болғандағы кейбір мәндерін және P_m нүктесін көрсете отырып $|x|^m + |y|^m = 1$ теңдеуінің графигін бейнеледік.

Сурет 1. $m = \frac{1}{3}, 1, 2, 3, 4, 10, 100$ тең болғанда $|x|^m + |y|^m = 1$ теңдеуінің графигі

Осы тәсілмен анықталған жалпыланған тригонометриялық функциялар үшін келесі теңдіктердің орындалатыны дәлелденген [1], [2]:

Теорема А. Барлық $\theta \in R$ үшін келесі қасиеттер орындалады

1. $|\cos_m \theta|^m + |\sin_m \theta|^m = 1$.
2. $1 + |\operatorname{tg}_m \theta|^m = |\sec_m \theta|^m$.
3. $1 + |\operatorname{ctg}_m \theta|^m = |\operatorname{csc}_m \theta|^m$.

S_m бірлік жартылай квадраттың полярлық теңдеуі келесі түрде анықталады:

$$r = \frac{1}{\sqrt[m]{|\cos \theta|^m + |\sin \theta|^m}}.$$

Осы теңдеуді пайдалану арқылы қарапайым тригонометриялық функция мен жалпыланған тригонометриялық функциялар арасындағы байланысты көрсететін теңдеуді алуға болады, ол теңдіктер теоремада көрсетілген [3]:

Теорема В. Барлық $\theta \in R$ үшін мына теңдіктер орындалады:

1. $\sin_m \theta = \frac{\sin \theta}{\sqrt[m]{|\cos \theta|^m + |\sin \theta|^m}}$.
2. $\cos_m \theta = \frac{\cos \theta}{\sqrt[m]{|\cos \theta|^m + |\sin \theta|^m}}$.
3. $\operatorname{tg}_m \theta = \frac{\operatorname{tg} \theta}{\sqrt[m]{|\cos \theta|^m + |\sin \theta|^m}}$. Егер $\cos \theta \neq 0$ болса, $\operatorname{tg}_m \theta = \operatorname{tg} \theta$.
4. $\operatorname{ctg}_m \theta = \frac{\operatorname{ctg} \theta}{\sqrt[m]{|\cos \theta|^m + |\sin \theta|^m}}$. Егер $\sin \theta \neq 0$ болса, онда $\operatorname{ctg}_m \theta = \operatorname{ctg} \theta$.

Енді біз дәлелдеген тұжырымдар мен формулаларға тоқталайық. А және В теоремаларын және тригонометриялық функциялардың қасиеттерін пайдаланып төмендегі тұжырым дәлелденді:

Тұжырым. $m = 4$ болғанда

1. $\sin_4^2 \theta + \cos_4^2 \theta > 1$ егер $\theta \neq \frac{\pi n}{2}, n \in \mathbf{Z}$ болса.

2. $\sin_4^2 \theta + \cos_4^2 \theta = 1$ теңдігі тек қана $\theta = \frac{\pi n}{2}, n \in \mathbf{Z}$ болғанда орындалады.

$m = 4$ болғанда жалпыланған тригонометриялық функциялардың кейбір бұрыштардағы мәндері мынадай болады:

α	0	$\pi/6$	$\pi/4$	$\pi/3$	$\pi/2$	π	$3\pi/2$	2π
$\sin_4 \alpha$	0	$\sqrt[4]{\frac{1}{10}}$	$\frac{1}{\sqrt[4]{2}}$	$\sqrt[4]{\frac{9}{10}}$	1	0	-1	0
$\cos_4 \alpha$	1	$\sqrt[4]{\frac{9}{10}}$	$\frac{1}{\sqrt[4]{2}}$	$\sqrt[4]{\frac{1}{10}}$	0	-1	0	1
$tg_4 \alpha$	0	$\sqrt[4]{\frac{8}{45}}$	$\sqrt[4]{2}$	$\sqrt[4]{\frac{72}{5}}$	-	0	-	0
$ctg_4 \alpha$	-	$\sqrt[4]{\frac{72}{5}}$	$\sqrt[4]{2}$	$\sqrt[4]{\frac{8}{45}}$	0	-	0	-

Әдебиеттер

1. Bushell P.J., Edmunds D.E. Remarks on generalized trigonometric functions// -Rocky Mountain J. Math., 2012.

2. Lang J., Edmunds D.E. Eigenvalues, embeddings and generalized functions// -Lecture notes in Mathematics, 2016.

3. Edmunds D.E., Gurka P., Lang J. Properties of generalized trigonometric functions// -Journal of Approximation Theory 164 (2012), 47-56.

Тлеубергенова А.Ж., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, тобы ДТТТ-71, докторант

Қасиев С.Б., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, тобы. ТЭК-410, студент

(Ғылыми жетекші- доктор PhD, қауымдастырылған профессор Танашева Н.К.)

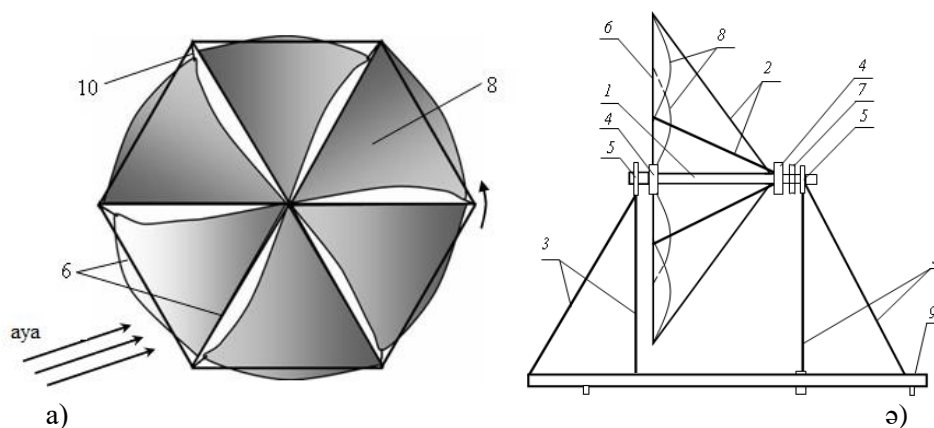
ЖЕЛКЕН ТҮРІНДЕГІ ҚАЛАҚШАЛАРЫ БАР ЖЕЛҚОНДЫРҒЫСЫНЫҢ ТАРТУ КҮШІН ЗЕРТТЕУ

Аз жылдамдықтарға арналған жел қондырғысының өлшемі жел қондырғысының қуатын әрі қарай қосу және дайындау технологиясының шығындарын ескере отырып анықталады [1]. Белгіленген қуаттың 1кВт құнына әсер ететін анықтаушы индикатор тек желдің ағымының энергиясын пайдалану коэффициенті ғана емес, сонымен қатар жел қозғалтқышының жел энергиясын төмен жылдамдықпен жүзеге асыра алатындығына байланысты уақыт өте келе жел энергиясын пайдалану пайызы болады.

Жел қондырғысының қуат элементтері ретінде динамикалық өзгеретін беті бар қалақшалар қолданылады. Жел доңғалағының құрамында қозғалмалы ұшы бар үшбұрышты икемді «желкен» түрінде қалақшалар бекітілген қатты өзек бар. Әрбір желкенді қалақшаның бір негізі рамалық өзекке қосылған, ал қарама-қарсы шыңы икемді бекіту арқылы қосылған. Сыртқы ұштары, тірек шыбықтары өзектермен өзара байланысқан, әр желкенді қалақша үшін үшбұрышты пішінді құрылым, тірек шыбықтарының ішкі ұштары білік хабына бекітілген, осылайша қатты жел доңғалағының қаңқасы пайда болады.

Ұсынылған жел қондырғысы сызбалармен түсіндіріледі, мұнда 1 А суретте жел доңғалағының жалпы көрінісі, 1 б суретте бүйір көрінісі көрсетілген. Жел қондырғысы біліктен (1), тірек өзекшелерінен (2), тірек өзекшелерінің бекітпелерінен (3), айналу дискісінен (4), мойынтіректен (5), қарқас өзекшелерінен (6), шкивтен (7), қалақшалардан (8), тірек өзекшелерінен (9), қалақшалардың жылжымалы ұшының икемді бекітуінен (10) тұрады.

Жел тартқышы алты қалақшалы, желкенді қалақшалардың ортаңғы бөлімі үшбұрыш болып табылады. Кесілген бет қалақшаның Мидель қимасының бетінің қос диагоналіне тең шеңбердің ауданына тең.

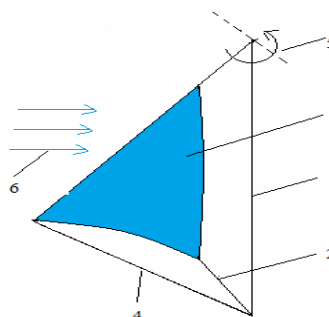

1-жел қондырғысының білігі, 2-жел доңғалағының тірек өзектері, 3-тірек өзектерін бекіту, 4-жел қондырғысының айналу дискісі, 5-подшипник, 6-жел қондырғысының қаңқалы өзектері, 7 - шкив, 8-жел қондырғысының қалақшалары, 9-тірек өзектері, 10-қалақшаның жылжымалы ұшын реттелетін икемді бекіту

1 – сурет. Қалақшалардың динамикалық өзгеретін беті бар жел қондырғысының конструкциялық сұлбесі

Ұсынылатын жел қондырғысы қалақшалар бетінің өзін-өзі реттейтін нысаны есебінен, желдің тікелей ағынының және айналмалы қозғалыс кезіндегі радиалды ағынның әсерінен оңтайлы аэродинамикалық сипаттамаларға ие. Жел ағынындағы жел қондырғысы жел энергиясын айналмалы қозғалыс энергиясына тиімді түрлендіретін өздігінен ұйымдастырылған құрылғы болып табылады [2-3]. Конструкцияның икемділігі аэродинамикалық кедергілердің барынша аз болуын қамтамасыз етеді, сондай-ақ желді пайдалану коэффициентінің өсуіне алып келеді. Жел бағытының өзгеруінің кең ауқымында жел қондырғысы жұмыс қабілеттілігін сақтайды [4].

Зертханалық жағдайда желкенді жел қондырғысының тәжірибелік үлгісі әзірленді (2-сурет).

а)

ә)

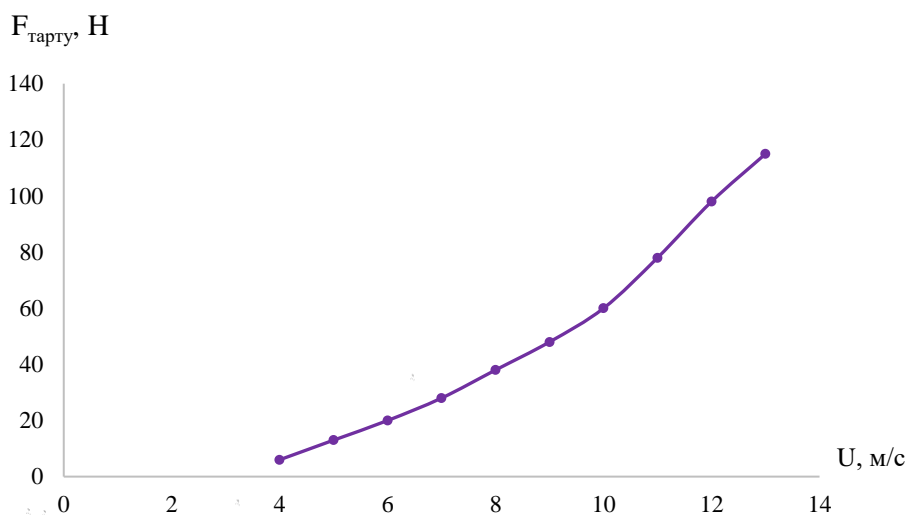
1 - динамикалық өзгермелі бет пішіні бар жел қондырғысының қалақшасы,

2,3,4 - жақтау, 5 - қалақшаның жылжымалы ұшының реттелетін икемді бекітпесі, тұтас жіптен жасалған, 6 - жел бағыты

2 – сурет. Желкенді қалақшаның тәжірибелік үлгісі

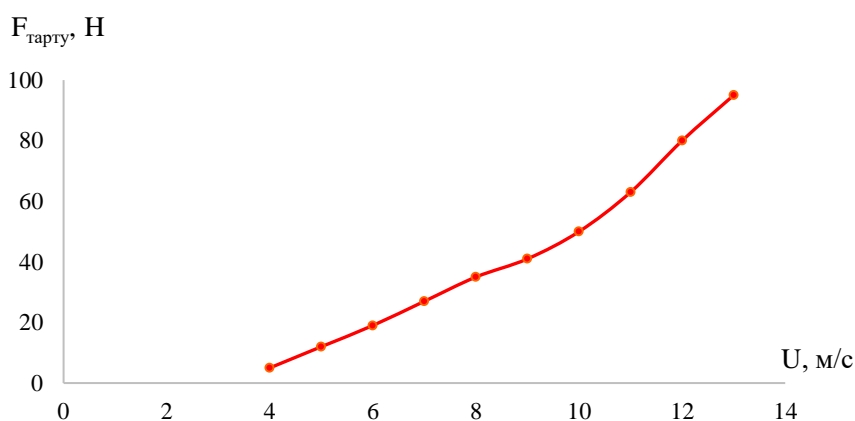
Қалақшалар бетінің динамикалық өзгертін пішіні бар жел қондырғысының аэродинамикалық сипаттамаларының әртүрлі ағу режимдеріне тәуелділігі зерттелді. Физикалық өлшеулер кезінде дәстүрлі құрылғылар қолданылды: тахометр, анемометр, әртүрлі дәлдіктегі таразылар, динамометр, термометр және т. б.

3-суретте желкенді жел қондырғысының тарту күшінің желдің тік бағыттағы ағым жылдамдығына, яғни жел доңғалағының алдыңғы жағына тәуелділігі көрсетілген.

3-сурет. Жел қондырғысының тарту күшінің тікелей ағын бағытында жел ағынының жылдамдығына тәуелділігі

4-сурет жел қондырғысының тарту күшінің жел қондырғысының орналасуына қатысты ағынның қарама-қарсы бағытында жел ағынының жылдамдығына, яғни жел доңғалағының артқы бөлігінен тәуелділігін білдіреді.

4-сурет. Ағынның қарама-қарсы бағытында жел қондырғысының тарту күшінің ағын жылдамдығына тәуелділігі

3 және 4-суреттерді салыстырудан жел ағынының тікелей бағытында тартылыс күшінің мәні ағынның қарама-қарсы бағытына қарағанда жоғары екенін көруге болады. Бұл жел қондырғысының артқы бөлігінде жел қондырғысының жұмыс элементтері орналасқандығына байланысты, олар жел ағынын желкенді қалақшаларды үрлеуге және осылайша оны айналмалы қозғалысқа келтіруге жол бермейді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде жел жылдамдығы өзгерген кезде жел қондырғысының тұрақты айналымын сақтау үшін желдің жылдамдығына байланысты қалақшалардың жылжымалы ұшының бекіту жіптерінің ұзындығын өзгерту арқылы жүретіні анықталды. Қондырғының негізгі бөлігі жел турбиναςында шоғырланған, бұл желдің қатты екіні кезінде моменттің біркелкі еместігі ішінара өтеледі. Жел доңғалағының күштік қаңқасы оның гетерогенді ауа ағынында тұрақты жұмысын қамтамасыз етеді, желдің жоғары жылдамдығында құрылымның беріктігі мен сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді [5].

Жел қондырғысы айтарлықтай желкенділігі бар қалақшалармен жабдықталған, бұл жел доңғалағының өлшемдеріне пропорционалды жиынтық қуатты қамтамасыз етеді. Өзірленген жел қондырғысының артықшылығы-жел ағынының бағыты өзгерген кезде құрылым жел қондырғысын бұруды қарастырмайды. Жел ағынының алға бағытталған бағытында тартылыс күшінің мәні ағынның қарама-қарсы бағытына қарағанда жоғары екендігі анықталды.

Әдебиеттер:

1 Кусаиынов К., Камбарова Ж.Т., Танашева Н.К., Алибекова А.Р. Исследование обтекания парусной лопасти ветротурбины воздухом // Инженерно-физический журнал. – 2015 г. – Т.88, № 2. - С. 484-489.

2 Kusaiynov K., Kambarova Zh.T., Tanasheva, N.K., Shaimerdenova K.M., Alibekova A.R. Flow past the Sail Blade of a Wind Turbine // Journal of Engineering Physics and Thermophysics. - 2015. - V.88, No.2. – P. 497-504.

3. Кусаиынов К., Камбарова Ж.Т., Танашева Н.К., Алибекова А.Р. Исследование обтекания парусной лопасти ветротурбины воздухом // Инженерно-физический журнал. – 2015 г. – Т.88, № 2. - С. 484-489.

4. Н.К. Танашева, А.Н. Дюсембаева, Ж.Г. Нургалиева, С.Б. Багдатова, А.К. Кусаиынова. Экспериментальные исследования аэродинамической характеристики ветротурбины при различных климатических условиях // Республиканская научно-практическая конференция «ЭКСПО-2017: технологии будущего» (21-22 октября 2016). – Караганда, 2016. – С. 125-129.

5. Lanzafame R., Mauro S., Messina M. 2D CFD Modeling of H-Darrieus Wind Turbines Using a Transition Turbulence Model // Energy Procedia. – 2014. - V.45. – P.131-140.

Токтарова Г.Б., Дүзен М.М., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті, МБТ-61 тобы, магистрант

Дүзен М.М., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті, МБТ-61 тобы, магистрант

(*Ғылыми жетекші – б.ғ.к., доцент Қали А.*)

ӘРТҮРЛІ ДӘРІЛІК ӨСІМДІК ТҰҚЫМДАРЫНА ФИТОСТИМУЛЯТОРЛАР ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Мақалада егу алдындағы өңдеу әдістерінің дәрілік өсімдіктер (*Serratula coronate*, *Patrinia intermedia*) тұқымдарының өңгіштік көрсеткіштеріне әсері талданды. Зерттеу барысында қолданылған барлық өңдеу әдістері тұқымдардың өнудинамикасын едәуір арттырғаны анықталды. Зерттеуде 3 түрлі өсу белсенділігін ынтыландыратын фитопрепараттар (Эпин-экстра, гумат, хлорелла суспензиясы) қолданылды. Өңдеудің оңтайлы әдісі ретінде эпин-экстра және хлорелла суспензиясы биостимуляторларының әсер етуі байқалған. Алынған мәліметтерді тұқымдық материалды сақтау базасын құрауда және масштабты себу кезінде жоғары өңгіштік көрсеткіштеріне мақсатында пайдалануға болады.

Кілтсөздер: *Serratula coronate*, *Patrinia intermedia*, дәрілік өсімдіктер, тұқымдар, өңгіштік, фитогормондар, фитостимуляторлар.

Кіріспе. Тұқымдарды себу алдында фитостимуляторлармен өңдеу олардың өну энергиясын және өңгіштігін арттырады, өскіндердің жылдам өсуіне және олардың санырауқұлақ ауруларына төзімділігіне оң әсер етеді. [1, б. 7]

Serratula coronate мен *Patrinia intermedia* дәрілік өсімдіктері егу алдында өңдеудің объектілері болып табылады. Қарастырылып отырған дәрілік өсімдіктердің емдік әсерлері көп,

Serratula coronata негізінде жасалған препараттар жоғары артериалды қысымды төмендетеді, сонымен қатар ғылыми медицинада гемореологиялық, антиоксидантты және иммуномодульдеуші агент ретінде қолданылады.[2,б. 9-12] Түймебас препараттары (тұнба, экстракт, қайнатпа) асқазан-ішек жүйесі, бауыр ауруларына және қабынуға қарсы пайдаланылады. *Patrinia intermedia* препараттары жоғары седативті белсенділікке ие. Орташа Патриния тұнбалары мен қайнатпалары қабынуға қарсы, сонымен қатар жүйке жүйесінің, жүрек-қан тамыр жүйесінің жұмысын жақсартуға қолданылады.[3, б.1] Ғылыми медицинада невротикалық аурулар, кардионевроз бен ұйқысыздықты емдеуде пайдаланылады. Сонымен қатар, антиоксидантты қасиетке ие, ағзадағы стрихнинді төмендетеді. Монғол мен Тибет медицинасында патриния препараттарын безгекке, остеомиелитке және туберкулезге қарсы емдеуде тағайындалады. [1, б. 19]

Serratula coronate мен *Patrinia intermedia* өсімдіктерінің тұқымдарының өнгіштігін арттыру үшін көптеген әдістер, соның ішінде фитостимулятор түрлері қолданылады.

Зерттеу мақсаты – *Serratula coronate* мен *Patrinia intermedia* тұқымдарына фитогормонды препараттар әсерін салыстыру.

Зерттеу әдістері мен объектілері. Тұқымдық материал Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ биология-география факультетінің коллекциялық жинағынан алынды. Тұқымдық материалдар: *Patrinia intermedia* 2019 жылдың тамыз айында, ал *Serratula coronate* 2020 жылдың қыркүйек айында жиналды. Сәйкесінше, зерттеу жұмысы барысында 1 және 2 жылдық тұқымдық материалдар қолданылды.

Тұқымдардың өнгіштігін арттыру әдістері бойынша тәжірибелік жұмыстар зертханалық жағдайларда стандартты әдістемелер негізінде жүргізілді. Тұқымдар Петри табақшаларына сүзгі қағаз бетіне отырғызылып, дистилденген сумен суарылу арқылы өсірілді.

Өнгіштік көрсеткіштерін арттыру мақсатында тұқымдар корневин, эпин және хлорелла суспензиясы сияқты фитопрепараты бар сұйық орталарда бір тәулік бойы сақталды. Келесі күні тұқымдарды Петри табақшаларына отырғызып, екі апта бойы суарылып, бақыланды. Өсіп шыққан өскіндердің, тамырлардың ұзындықтары және жапырақтардың ұзындықтары мен ендері өлшенді. Алынған өлшемдердің орта көрсеткіштерін шығару үшін <https://medstatistic.ru/calculators.html> онлайн платформасының калькуляторы қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талдауы. Зерттеуге алынған объектілер тұқымдарының сапасы әр түрлі болғандықтан, қосымша бақылау үлгісі отырғызылды.

Serratula coronate: өнгіштігі – 5%, өсу энергиясы - 10% .

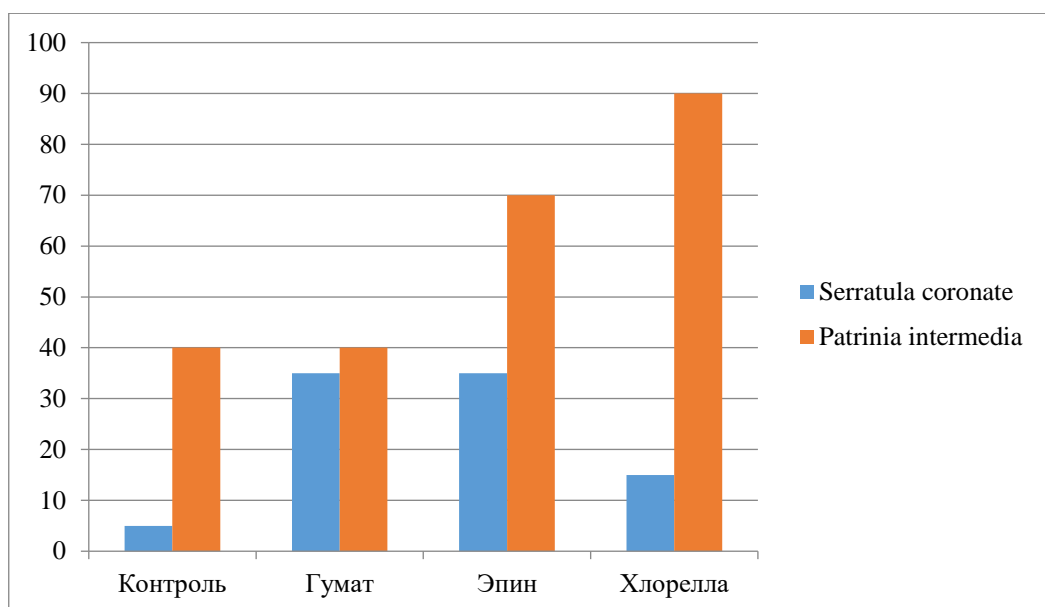
Patrinia intermedia: өнгіштігі - 40% , өсу энергиясы -15% . (1-кесте)

Зерттеу әдістері	Өнгіштігі, %		Өсу энергия (3күн), %	
	<i>Serratula coronate</i>	<i>Patrinia intermedia</i>	<i>Serratula coronate</i>	<i>Patrinia intermedia</i>
Бақылау (контрольный)	5±5.77	40±9.43	10±6.67	15±11.06
Гумат	35±17.32	40±9.43	10±6.67	20±0.0
Эпин	35±17.32	70±14.91	15±11.06	20±9.43
Хлорелла суспензиясы	15±11.06	90±6.67	Өзгеріс жоқ	30±6.67

1-кесте. Фитобинтандырушы препараттарды қолдану кезіндегі *Serratula coronate* және *Patrinia intermedia* тұқымдарының өнгіштігі мен өсу энергиясы

Екі объектіні зерттеу барысында, олардың тұқымдарының өсу энергиясы салыстырылды. Нәтижесінде, айырмашылық айтарлықтай көп емес, өзгешелік мәні – ±5%. Тек хлорелла суспензиясында тұқым өсуінің айырмашылығы байқалды (1-кесте).

Гумат және хлорелла суспензиясы фитостимуляторын қолдану арқылы *Serratula coronate* тұқымдарының көрсеткіштері, сәйкесінше, 35 және 15%. *Patrinia intermedia* тұқымдарының көрсеткіштері гумат фитопрепаратын қолдану нәтижесінде 40%, ал хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде 90% құрады. Эпин стимуляторын қолдану нәтижесінде *Serratula coronate* тұқымдарының 35%, *Patrinia intermedia* тұқымдарының 70% өніп шықты. (1-сурет)

1-сурет. *Serratula coronate* мен *Patrinia intermedia* тұқымдарының фитогормонды препараттарға әсерлерінің салыстырмалы көрсеткіштері

Алынған көрсеткіштерге сүйене отырып, *Serratula coronate* өсімдігіне қолданылған фитогормонды препараттардың ішінде ең әсерлі түрі эпин екені анықталды. *Serratula coronate* өнгіштік үлесі 35%, өсу энергиясы 15% құрады. Ал *Patrinia intermedia* тұқымы үшін хлорелла суспензиясы ең қолайлы препараты болды, сәйкесінше 90% өнгіштігін құрады.

Осылайша, *Serratula coronate* мен *Patrinia intermedia* тұқымдарының өнгіштігін арттыру үшін эпин және хлорелла фитобинталандырушы препараттарын қолдану тиімді екені анықталды.

Зерттеу жұмысы нәтижесінде қолданылған 3 түрлі фитостимулятор препараттары *Serratula coronate* мен *Patrinia intermedia* өсімдіктер тұқымдарының зертханалық жағдайда өну көрсеткіштеріне әсерін көрсетті. Екі объектіге оңтайлы препарат ретінде эпин және хлорелла суспензиясы екендігі анықталды.

Зерттеу жұмысының шынайлығына әсер ететін факторларды ескере отырып, екі дәрілік өсімдіктер тұқымдарының өсуі ұқсас деген қорытындыға келуге болады. Алайда, *Serratula coronate* мен *Patrinia intermedia* өсімдіктерінің әртүрлілігіне (туыстығы, тұқым пішіні мен сапасы, тұқымдық материалды сақтау мерзімі) сәйкес, өнгіштік саны да түрленеді. Салыстыру нәтижесіне сай, *Patrinia intermedia*-ның өну деңгейі жоғары екендігі анықталды. Алынған мәліметтерді тұқымдық материалдарды сақтауды ұйымдастыру және жоғары өнгіштік көрсеткіштерін алу үшін үлкен масштабта себу алдындағы өңдеуді ұйымдастыру үшін пайдалануға болады.

Әдебиеттер:

1. Иванова В. М. Исследование корней и корневищ патринии средней как источника новых лекарственных препаратов. Автореф. канд. дис. — М., 1965.
2. И.Н. Коротких, М.М. Ильин, А. И. Мешков // Вопросы обеспечения качества лекарственных средств. — 2017. — №1 (15). — С. 11–16.
3. Кубентаев С.А. Фитоценотическая характеристика и запасы лекарственного растения *Patrinia intermedia* на Хребте Нарымский. Статья. — А., 2017.
4. Ханумиди, Е.И. Сравнительная продуктивность травостоев серпухи венценосной, интродуцированной в Московской области / Е.И. Ханумиди, И.Н. Коротких, Г.И. Климахин // Вопросы биологической медицинской и фармацевтической химии. — 2015. — №10. — С. 22–25.
5. Ahmetzhanova A.I. Biological features and testing in the culture of some species of Crucifers family, containing cardiac glycosides: PhD Thesis, A-A., 1977. 22 p.

Тораева М.Т., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, ТФП-420, студент

Рашитқызы А., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, ТФП-420, студент

Темірхан Г.Б., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, ТФП-418, студент

(Ғылыми жетекші - х.ғ.к., профессор Мұқышева Г.К.)

ГЛАУЦИН АЛКАЛОИДЫ НЕГІЗІНДЕ СУДА ЕРИТІН БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ТУЫНДЫЛАРЫН СИНТЕЗДЕУ

Қазақстан флорасы пайдалы өсімдіктерге, оның ішінде ерекше маңызды болып саналатын дәрілік өсімдіктерге өте бай. Бұлардан жасалатын препараттардың қазіргі уақытта тиімділікке айналғаны белгілі. Жергілікті өсімдік шикізатынан жаңа физиологиялық заттар алу және оларға ізденіс – дәрілік препарат тар алу үшін перспективті әрі өзекті болып табылады. Бұған табиғи қосылыстар арасында жоғары физиологиялық белсенділігімен ерекшеленетін, әрі күрделі құрылысты алкалоидтар жатады.

Көптеген алкалоидтар биологиялық белсенділіктің кеңспектрін қамтиды. Олар қабынуға, ісікке, жүрек-қантамырлары ауруларына қарсы ем ретінде, антимикробты, гепатопротекторлы, антиаритмикалық, психотропты және т.б. белсенділіктер көрсетеді. Алкалоидты қосылыстардың табиғатта кеңінен таралуы, реакциялық қабілеттілігінің жоғары болуы биологиялық белсенділіктің өзгеру жоспары бойынша мақсатты бағытталған модификациялау мүмкіндігін айқындайды, әрі медицина үшін жаңа дәрілік препараттар алуға негізгі бастапқы өнімдері болып табылады [1, б.287-352].

Орта Азия елдерінде кең таралған *Thalictrum L.* туысты өсімдіктердің негізгі құрам бөлігі-апорфинді алкалоидтар химиялық құрамы бойынша әртүрлілігі мен күрделілігіне байланысты бағытталған синтез үшін қызықты объект ретінде, сонымен қатар полифункциональды циклді жүйелердің реакциялық қабілеттілігін, стереохимиясын және биомиметикалық трансформациясын зерттеуде химиктердің назарын қызықтыратын алкалоидты қосылыстар қатарына жатады.

Алкалоидты өсімдіктер дәрілік өсімдіктер ретінде маңызды саналады, әрі химиялық жағынан толық зерттелмеген. Сол себепті алкалоидтарды бөлу, бағытталған зерттеулер жүргізу, олардың шикізат көзін ұлғайту, химиялық қасиеттерін және биологиялық белсенділіктерін зерттеу, химиялық модификациялар негізінде жаңа дәрілік препараттар алудың технологиясын жасау химия ғылымдарының өзекті және маңызды мәселесі болып табылады.

Алкалоидтардың химиялық модификациялары бірнеше мақсаттарды қамтиды, олардың ішінде маңызды болып жаңа өкілдерінің құрылымын тағайындау болып саналады. Алкалоидтар молекуласында бір немесе бірнеше азот атомының болуы жұптаспаған қос электрон жұбы болғандығы, көбінесе галогенді реагенттермен олардың химиялық қасиеттерін жоғарлатады. Төртіншілік гетероароматты алкалоидтар нуклеофильдермен әрекеттесуі мүмкін. Екіншілік немесе біріншілік азот атомы бар алкалоидтар галогенді қосылыстармен, альдегидтер мен кетондармен реакцияға оңай түседі. Алкалоидтар модификациясы және қасиеттерін зерттеуде Қазақстан ғалымдары да М.И. Горяев, Л.К. Клышев, М.Ж. Журинов, А.М. Ғазалиев, О.А. Нүркенов, С.Д. Фазылов үлкен үлес қосты [2, б. 11-25].

Алкалоидты негіздердің суда ерімейтін қасиеттері олардың биологиялық скринингтеуін қиындататын болғандықтан, практикада қолдануды жеңілдету үшін және алкалоидтардың иодалкилаттарының антихолинэстераздық қасиеттер көрсететінін ескере отырып, суда еритін төртіншілік аммонийлі тұздарын синтездеу маңызды саналады. Төртіншілік аммонийлі тұздар өсімдік өсуін реттеуші және өсімдік дамуы және интенсивті биотехнология стресспротекторлары ретінде кеңінен қолданылатыны [3, б. 656-662] жұмыста айтылған.

Осындай мақсатпен, глауцин алкалоиды негізінде суда еритін тұздарын синтездеу жолы арқылы төртіншілік аммоний тұздары синтезделінді. Алынған тұздар ақ түсті, суда және спиртке жақсы еритін кристалды заттар.

Калий карбонаты қатысында глауцин алкалоидын (1) этилиодидімен 50-60°C қыздыру арқылы этанолда әрекеттестіру нәтижесінде құрамы $C_{23}H_{30}NO_4I$, балқу температурасы 198-200°C, шығымы 45% (2), метилиодидпен құрамы $C_{22}H_{28}NO_4I$, балқу температурасы 223-226°C, шығымы 90% (3), болатын глауцин этилиодиді (2) және метилиодиді (3) алынды. Глауцин

C-2	147,4 с	150,6 с
C-3	111,5 д	111,99 д
C-3a	129,7 с	124,76 с

1 Кестенің жалғасы

C атомдарының реті	(2)	(3)
C-4	28,3 т	53,61 т
C-5	54,05 т	62,63 т
C-6a	68,4 д	63,65 д
C-7	38,2 т	44,21 т
C-7a	130,11 с	128,62 с
C-8	113,2 д	112,01 д
C-9	148,6 с	149,70 с
C-10	143,75 с	147,01 с
C-11	112,5 д	113,45 д
C-11a	125,6 с	120,72 с
O(2)CH ₃	56,41 к	55,55 к
O(9)CH ₃	56,52 к	56,62 к
O(10)CH ₃	56,50 к	56,80 к
O(1)CH ₃	58,6 к	60,87 к
N ⁺ -CH ₃	40,1 к	32,20 к
<u>CH</u> ₂ CH ₃	50,2 т	-
CH ₂ <u>C</u> H ₃	26,5 к	-
C ¹	-	-
C ²	-	-
C ³	-	-
C ⁴	-	-

Глауцин метилиодиді туындысының (3) фармакологиялық белсенділіктері анықталынды.

Фагоцитоз стимулдеуші белсенділікке зерттеу нәтижесі метилиодид глауцин туындысы үшін нейтрофилдер және моноциттер фагоцитоз стимулдеуші әсерлерін байқалтты. Зерттелген екі дозада да глауцин метилиодиді клетканың екі түрлері үшін де фагоцитарлық индексті жоғарлатады. Фагоцитарлық индекстің жоғарлауы (0,1 мг/мл) досада моноцит тер және нейтрофилдер үшін имуналдан 1,57 және 1,75 есеге, ал (1 мг/мл) дозада 1,62 және 1,87 есеге жоғары екені байқалды.

Метилиодид глауцин туындысы (3) 0,1 және 1 мг/мл досада айқын фагоцитоз–стимулдеуші қасиет көрсетеді. Анальгеттік скрининг нәтижесі бойынша глауцин метилиодид туындысы 5 мг/кг досада әлсіз анальгеттік белсенділік көрсететіні анықталынды.

Сонымен бірже глауцин метилиодиді грам оң (Г+) *Bacillus subtilis* штаммына қатысты айқын жоғары белсенділігіне, ал *Staphylococcus aureus*, *Escherihia coli* орташадан жоғары дәрежеде микробқа қарсы белсенділік көрсететіні анықталды.

Глауцин метил иодидінің дәрілік препарат тар өндірісінде перспективті субстанция ретінде қолданысқа ие болу мүмкіндігі өте жоғары.

Әдебиеттер:

1. Luis J. Biological aspects of aporphine alkaloids // Alkaloids (Academic Press). - 2000. - Vol. 53. - P. 287-352.
2. Газалиев А.М., Журинов М.Ж., Фазылов С.Д. Новые биоактивные производные алкалоида Алматы: Гылым, 1992. – 208 с.
3. Гафуров Р.Г. Роль молекулярных параметров солей четвертичного аммония в формировании их антигипербереллиновой активности //Биоорганическая химия. - 2004. - Т.30, №6. - С. 656-662.

Шишкина Е.О. Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова, биолого-географический факультет, гр. БН-22, студент.

Кружнов И.Н. Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова, биолого-географический факультет, гр. ЭК-32, студенты.

Турлыбекова А.Ю. Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова, биолого-географический факультет, гр. БН-12, студенты.

Химонен В.К. Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова, биолого-географический факультет, гр. ЭК-12, студенты.

(Научный руководитель – к.б.н., ассоциированный профессор Турлыбекова Г.К.)

АНАЛИЗ ЧИСЛЕННОСТИ И ВИДОВОГО СОСТАВА ПТИЦ НА КЛЮЧЕВЫХ ОРНИТОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

22 января 2022 года участниками клуба бедвочеров «Alive» в лице студентов Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, при поддержке Казахстанской Ассоциации сохранения биоразнообразия (АСБК), был осуществлен выезд на плановый зимний мониторинг птиц. Исследования ключевых орнитологических территорий и своевременный подсчет обитающих там представителей различных видов птиц несет ряд значимых функций, напрямую влияющих на сохранение биоразнообразия Республики. Проведение подобных мероприятий является маркером, указывающим на резкие колебания численности птиц, упрощает построение и отслеживание малоизученных на данный момент миграционных путей, позволяет расширить общие представления об орнитофауне и популяризирует идею о необходимости в изучении и защите животного мира Казахстана.

Учет в зимнее время имеет свои особенности и основная из них - наблюдение большой концентрации птиц возможно на незамерзающих или частично замерзающих водоемах, где сохраняется кормовая база для обитания определенных видов. В качестве объекта для проведения мониторинга были выбраны точки, подходящие под вышеуказанные параметры: комплекс очистных сооружений ТОО «Караганды Су» и Самаркандское водохранилище.

Очистные сооружения ТОО «Караганды Су»-группа незамерзающих искусственных водоемов. Водоочистные сооружения - сложнейший комплекс подготовки исходной воды из Канала имени Каныша Сатпаева до качественной очищенной в несколько стадий питьевой воды. В систему водоснабжения города Караганды входят: комплекс Водоочистных сооружений, водопроводные сети (магистральные, распределительные, внутриквартальные) разного диаметра, водопроводные насосные станции (главные, подкачивающие)[1, с. 391]. В ходе наблюдения на территории было замечено около 500 особей, преимущественно крякв – *Anas platyrhynchos*.

Рисунок 1. Кряквы – *Anas platyrhynchos* - на очистных сооружениях ТОО «Караганды Су».

Кряква, или кряковая утка – *Anas platyrhynchos* (Рисунок 1) - птица из семейства утиных (*Anatidae*) отряда гусеобразных (*Anseriformes*). Наиболее известная и распространённая дикая утка. Длина тела самца около 62 см, самки - около 57 см, масса достигает 1 - 1,5 кг. Голова и шея самца зелёные, зоб и грудь коричнево-бурые, спина и брюшная сторона тела серого цвета с тонкими поперечными пятнышками. Окраска самки бурая с более тёмными пятнышками, брюшная сторона буровато-серая с продольными пестринами. На крыле у самца и самки сине-

фиолетовое «зеркало» [2, с. 272]. Так же были замечен ряд околводных птиц: полевые воробьи, сизые голуби, большие синицы и представители рода куропатки – *Perdix* (Таблица 1). Одними из самых интересных находок оказались лебеди-шипунуны – *Cygnus olor* (Рисунок 2, а) и обыкновенные скворцы - *Sturnus vulgaris* (Рисунок 2, б). Данным видам не свойственно зимовать на территории Карагандинской области, лебеди ищут себе пропитание на Зимнем Каспии, Мангышлаке, а скворцы встречаются на пролете в южной части Казахстана [3, с. 19, с. 105-106].

а

б

Рисунок 2. Лебеди-шипунуны(а) и обыкновенные скворцы(б) на очистных сооружениях ТОО «Караганды Су». Автор фотографии скворцов - Пуликова Генриетта.

Зима 2021-2022 года была достаточно теплой, поэтому как мы можем думать, стала приемлемой для пребывания данных видов птиц на территории Карагандинской области. К сожалению, в связи с низкой температурой, вода активно испарялась, создавая туман, что напрямую повлияло на видимость в ходе исследования, соответственно качество проводимой работы. Скорее всего, некоторое количество особей осталось незамеченным.

Самаркандское водохранилище расположено на реке Нура, на южном и западном берегах которого расположен город Темиртау. Его площадь - 82 кв. км, длина - 25 км, ширина - 7 км. Главными промышленными потребителями водоема являются предприятия города Темиртау - АО «АрселорМиттал Темиртау», КарГРЭС -1, ТЭЦ - 2 и др. На южном берегу водохранилища расположены места технологических сбросов промышленных вод металлургического комбината, которые создают незамерзающие участки на акватории водоема [4, с. 176]. В наше поле зрения попали: гоголи, большие крохали и околводные птицы, приведенные ниже (Таблица 1).

Рисунок 2. Гоголи - *Vucephala clangula* - на территории Самаркандского водохранилища.

Гоголь – *Vucephala clangula* (Рисунок 2)- преобладающий вид на территории водохранилища. Основные элементы для опознавания у самцов - широкое белое “зеркало” на второстепенных маховых; большая круглая, черная, с зеленым блеском, голова, на щеке между клювом и глазом округлое белое пятно; клюв черный. У самки оперение серое, на крыле тоже

белое “зеркало” и еще две параллельных ему белых полосы на кроющих крыла; голова коричневая, четкий белый ошейник. Вес самцов 900-1100, самок - 600-850 г, длина 42-50, крыло самцов 20,2-23,1, самок - 18,6-20,7, размах 65-80 см [5, с. 512]. Если учет на территории очистных сооружений ТОО «Караганды Су» проводится повторно, то на Самаркандское водохранилище студенты выезжают уже 4-й год.

Зимний учет 2022 года оказался весьма результативным: в ходе исследования было учтено всего 704 особи, представляющих 13 видов. Из них 614 являются водными, 90 околоводными соответственно (Таблица 1).

Таблица 1. Виды и количественный состав водных и околоводных птиц.

№	Вид	Кол-во
1.	Кряква – <i>Anas platyrhynchos</i>	500
2.	Гоголь – <i>Vucephala clangula</i>	70
3.	Большой крохаль – <i>Mergus merganser</i>	40
4.	Лебедь-шипун – <i>Cygnus olor</i>	2
5.	Огарь – <i>Tadorna ferruginea</i>	2
6.	Полевой воробей – <i>Passer montanus</i>	30
7.	Серая ворона – <i>Corvus cornix</i>	18
8.	Сорока – <i>Pica pica</i>	13
9.	Куропатки - <i>Perdix</i>	12
10.	Скворец - <i>Sturnus vulgaris</i>	10
11.	Сизый голубь – <i>Columba livia</i>	4
12.	Большая синица – <i>Parus major</i>	2
13.	Зарянка – <i>Musci capidae</i>	1
	Итого:	704

Если сравнивать полученные результаты с итогами зимнего учета за 2020-2021 год, где на очистных сооружениях было встречена 701 особь, когда на водохранилище - 534 - всего 6 видов, то можно сказать, что на выезде 2022 года было встречено меньшее количество птиц, но более разнообразное [4, с. 391]. Проблема сохранения биоразнообразия Республики на данный момент является одной из приоритетных задач Казахстана. Отслеживая изменения в поведении птиц и сопоставляя результаты учетов можно понимать и контролировать не только динамику численности, но и как в нашем случае, отслеживать определенные тенденции, связанные с изменением погоды на территории Карагандинской области.

Литература:

1. Каптёнкина А.Г., Шишкина Е.О., «Молодежь и глобальные проблемы современности»: Результат мониторинга зимующих водоплавающих птиц на территории Карагандинской области, Караганда, 2021.
2. Ковшарь А.Ф. Мир птиц Казахстана. - Алма-ата: Мектеп, 1988.
3. И.Э.Гаврилов, «Фауна и распространение птиц Казахстана», Алматы, 1999.
4. Каптёнкина А.Г., Тулакпаева С.С., «Молодежь и глобальные проблемы современности»: Мониторинг зимующих водоплавающих птиц за последние три года, Караганда, 2018.
5. Рябицев В.К., Ковшарь А.Ф., Ковшарь В.А., Березовиков Н.Н. Полевой определитель птиц Казахстана. Алматы, 2014.

Абаев А., Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 1 курс студенті
(*Ғылыми жетекшісі-педагогика ғылымдарының магистрі Баербекова А.*)

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУДЕГІ ЗАМАНАУИ ІТ ЖОБАЛАР

Бүгінгі таңдағы тіл мәселесінде ғана емес, сонымен қатар, барлық саладағы өзекті мәселелердің бірі – қазақ жазуының латын әліпбиіне көшу мәселесі болып отыр. Бұл іске қатысты 2016 жылдан бері 200 мыңнан адам ат салысып, 20-дан аса ғылыми конференциялар өткізілді. Жұмыс тобы 100-ден аса әліпби үлгісін қарастырды. 2018 жылы қазақ жазуының латын әліпбиіне негізделген нұсқасы қабылданды.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Шерубай Құрманбайұлы «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференциясында: «Бүгінгі ақпарат ғасырында мыңдаған, миллиондаған ақпаратты сақтап, қажетті ақпаратты дер кезінде ала білу үшін де ақпараттық технологияға икемделген жазуды пайдаланудың маңызы артып отыр. Сондықтан да қай жазуды тұтынып, қай әліпбиді пайдалану керектігі туралы сөз қозғалғанда ешбір ел оған бейжай қарай алмайды» [1,5] деген болатын. Біз де бүгінгі өзекті мәселеге бейжай қарай алмай, бүгінгі таңдағы латын әліпбиіне көшудегі жобаларды, оның ішінде ІТ жобаларды зерттеуді мақсат етіп алдық.

2019 жылдың ақпанында Нұр-Сұлтан қаласында латын әліпбиіне көшудегі бүгінгі ІТ жобалар халыққа таныстырылды. «Жаңа жаһандық кезеңдегі қазақ тілі» деген атпен тұсаукесерде бес жоба мен онлайн-конвертер жүйесінің бар мүмкіндіктері айтылды. Сол жобалардың ішінде ерекшеленетіндері мыналар: «Qazlatyn.kz», «Tilqural.kz», «Sozdikqor.kz».

Енді осы ІТ жобалардың ішкі құрылымына зер салсақ, «Basty bet. Biz týaly. Jańalyqtar. Jobalar. Konverter. Latyn álipbi. Kitaphana. Bailanys» деген бөлімшелері бар. Basty bet деген бөлімінде соңғы және басты жаңалықтар легі орналастырылған. Бұл жерде біз латын ғаріпімен жазылған мәліметтерді көріп, оқып таныса аламыз. Тіпті қазақша жарнаманы латыншалап та қойған екен: «Maqala jazur, qalamaqu al» деген сияқты. «Biz týaly» бөлімшесінде осы жобаны ұсынған Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» туралы хабардар боламыз. Jańalyqtar бөлімшесінде «Barlyq jańalyqtar» деген айдармен еліміздегі тілге, әдебиетке, тарихқа қатысты дүниелер мен тарихи танымал тұлғалар туралы мәліметтерді латынша оқи аламыз. Бұл жерде жарияланған жаңалықтардың бүгінгі біздің қоғамымыздағы өзекті мәселелер екені бірден ашқан бетте-ақ көзге анық көрінеді. Мысалы: «Memlekettik tildi mensinbeý neden bastalady?», «Gazaqsha 40 milion sóz qoldanysqa ene me?», «Bıyl qazaq tili men ádebieti pánderiniń oqú baǵdarlamasy jańartylady», «Ahmet jyly: tarihi tulǵaǵa qandaı qurmet kórsetemiz?».

Осы бөлімшелердегі бізге ең керегі Jobalar бөлімшесі деп толық айта аламыз. Неге десеңіз, біздерге, яғни мемлекеттік тілді латын әліпбиімен оқып үйренушілерге бұл бөлімшенің тигізер пайдасы зор. Бұл бөлімшеде «Latyn grafikasy negizindegi jańa emle erejelerin meńgertýge arnalǵan beinedárister» деген айдармен бейнесабақтар легі жүктелген. Бұл бейнесабақтарды көре отырып, біз латын әліпбиіне көшудегі негізгі мәселелерді біле отырып, әліпбидің өзімен танысып, жаттыға аламыз.

Konverter бөлімшесінде кез-келген сөзді не сөз орамдарын, сөйлемдерді кирилл ғаріпімен жазып, «sáikestendirý» батырмасын бассақ, бірден латын әліпбиіндегі баламасын көре аламыз. Мәтіндік конвертерде жеке сөз, сөз тіркесін, сөз орамдарын латын ғаріпіне аудара алсақ, ал файлдық конвертерде кириллде жазылған файлды тұтас салып, баламасын лезде алуға болатынын көре аламыз.

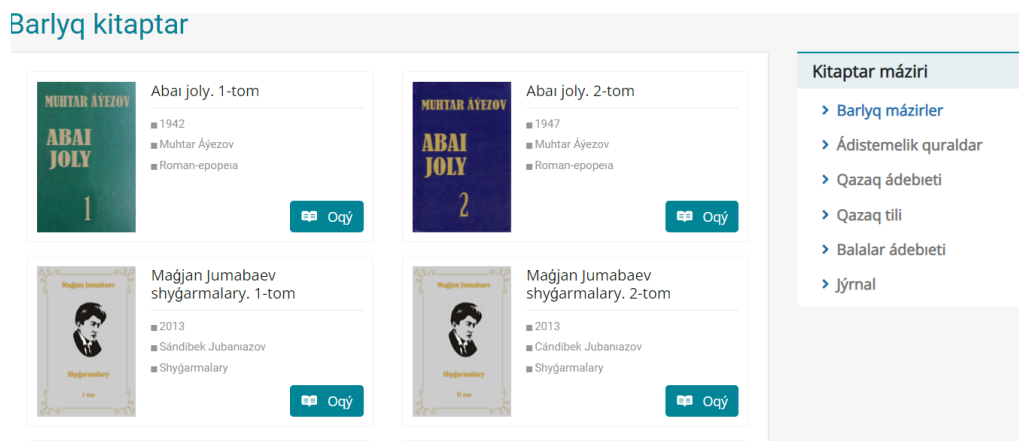
Latyn álipbi бөлімшесі екі тараудан тұрады. Бірінші тарауы «Qazaq álipbi» деп аталады. Мұнда 32 әріптен тұратын латын және кирилл әліпбиіне негізделген қазақ әліпбиі орналасқан. Айта кететін бір мәселе, мұнда жай ғана әріптер тізбегі емес, әріптің баспа түрі, әріп атауы беріліп, дыбысталуын сол әріптің үстінен басу арқылы ести аламыз. «Emle erejeleri» бөлімшесі 9 тараудан тұрады.

1 сурет. Емле ережелері

Суреттен көріп отырғанымыздай (1 сурет), аталған емле ережелері: I тарау. Әріптер емлесі, II тарау. Түбір сөздердің емлесі. Қосымшалардың жалғануы, III тарау. Бөлек жазылатын сөздердің емлесі. IV тарау. Бірге жазылатын сөздердің емлесі, V тарау. Дефиспен жазылатын сөздердің емлесі, VI тарау. Бас әріптердің емлесі. Қосымшалардың жалғануы, VII тарау. Қысқарған сөздер емлесі, VIII тарау. Шеттілдік сөздер емлесі және соңғы IX тарау. Сөздердің тасымалдануы деген ең маңызды ережелерден құралған бөлім болып табылады. Бұл бөлімшеден латын әліпбиін өз бетімен үйренем деушілерге пайдасы зор. Сілтемені басып, бірден емле ережелерімен танысуға ыңғайлы мүмкіндік.

Kitaphana бөлімшесінде Barlyq kitapтар деген айдармен кітаптар мәзірі берілген. Бұл жерде біз «Абай жолы» эпопеясымен, Мағжан Жұмабайұлының, Ахмет Байтұрсынұлының, Құдайберген Жұбанұлының, Телжан Шонанұлының, Сүйінбай Аронұлының, Дулат Бабатайұлының және тағы басқа танымал ақын-жазушылардың шығармаларымен таныса аламыз. Kitaphana бөлімшесінің ерекшелігін атап өтер болсақ, кітаптар мәзірі (2 сурет) деген жерде әдістемелік құралдар, қазақ әдебиеті, қазақ тілі, балалар әдебиеті, журналдар деп жеке-жеке жіктеп, анық көрсетілген.

2 сурет. Барлық кітаптар

Ең соңғы бөлімшеде осы жобаны дайындаған мекеменің мекенжайы, байланыс телефоны мен e-mail поштасы көрсетілген.

Осы жобаны қорытындылай келсек, жалпы жоба латын әліпбиін өздігінен үйренушілерге өте тиімді, сонымен қатар, барынша ыңғайлы деп білеміз.

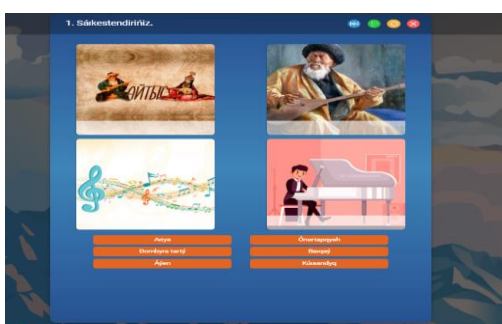
Келесі жоба туралы айтар болсақ, «Tilqural.kz» жобасы жобалардың ішіндегі ең маңыздысы, қарапайымы, ең ыңғайлысы деп білеміз. Яғни мұнда тек латын әліпбиін ғана үйреніп қоймай, сонымен бірге, қазақ тілін, яғни мемлекеттік тілді деңгейлеп үйренуге мүмкіндік аламыз. Басқы бетін ашқан бетте, қазақ тілін үйрену деңгейлері (A1, A2, B1, B2, C1, Латын әліпбиінің курсы) шыға келеді. Деңгейлердің біреуін таңдап, бірден келесі бетке өтуге болады. A1, A2, B1, B2, C1 деңгейлері қоя тұрып, біздің негізгі мақсатымыз – латын әліпбиінің курсына көшейік. Бұл батырманы басқан бетте, латын әліпбиінің үйрету деңгелері шығады. Мұнда әр деңгейге екі-

екіден тарауша берген. Әр тараушаның құрылымы әр түрлі. Енді кез-келген батырманы басып ашар болсақ, «Sózdikqor», «Latyn negizindegi álipbi», «Sabaq 1», «Sabaq 2», «Sabaq 3», «Emle egejesi» деген батырмаларды көреміз.

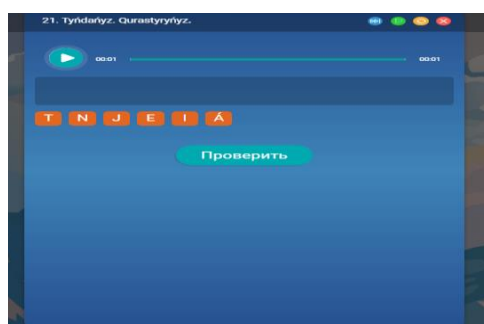
«Sózdikqor» бөліміне кірсек, мұнда жобамен айтқанда, 20-30 сөздер мен сөз орамдарының латын әліпбиінде жазылуы кириллдағы үлгісімен беріледі. Тінтуірдің сол жақ батырмасын басу арқылы үйренуші белгілі бір нұсқасын таңдап, тапсырманы орындай алады. Аталған сөздер мен сөз орамдарын дыбыс белгісі арқылы естуімізге де болады.

«Latyn negizindegi álipbi» батырмасын басу арқылы латын негізді қазақ әліпбиімен таныса аламыз.

Сабақтар бөлімінде латын әліпбиін меңгеруші берілген тапсырмалар жүйесімен таныса алады. Сөздікқорда берілген сөздер мен сөз орамдарын қатыстыра отырып жасалған бұл тапсырмалар жүйесі өте қызықты әрі пайдасы зор деп білеміз. Бұл жобаның бір артықшылығы, мұнда түрлі-түсті түстер мен суреттер (3 сурет. Сәйкестендіру), сонымен қатар, дыбыстық тапсырмаларды құрастыру, жазу (4 сурет) жаттығулары кеңінен қолданылады. Бұл жоба арқылы ересек адам ғана емес, мектеп оқушылары да, тіпті бастауыш мектеп оқушылары да оп-оңай пайдалана алады.

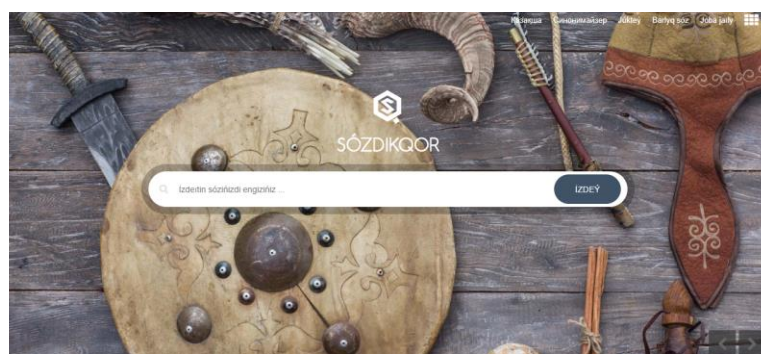
3 сурет. Сәйкестендіру

4 сурет. Тыңдау. Құрастыру

Ең соңғы батырманы басу арқылы емле ережелерімен кеңірек танысуға болады. Сонымен, бұл «Tilqural.kz» жобасында әр деңгейге сай тапсырмалар легін көре аламыз. Бұл жобаны біз зерттеу барысында латын әліпбиін үйренуге ең тиімді деп таптық.

Ең соңғы жоба туралы айтар болсақ, Sozdikqor.kz порталы (5 сурет.) – әртүрлі салалық сөздіктер мен энциклопедиялардағы сөздер мен тұрақты сөз тіркестерін, қазақ тіліндегі көне сөздерді, кірме сөздерді, аймақтық және ақпараттық технологиялардың даму кезеңіндегі жаңа технологиялық сөздердің мағынасын көруге мүмкіндік беретін платформа. «Сөздікқор» порталының іздеу жүйесі арқылы сөздердің дефинициясын, синонимін, антонимін, омонимін, фразеологиялық тіркесте немесе сөйлем ішінде кездесуін бір бетте көруге болатынын байқадық.

5 сурет. Sozdikqor.kz порталы

Латын әліпбиіне көшудегі бұл жобалардан басқа ғаламторда көптеген бейне сабақтар мен бейне жобаларды кездестіруге болады. Сол бейнесабақтардың ішіндегі сапалы түсірілгені, барлық адамның жасына лайық деп танып, көрермен қауымға сарыарқа телеканалы әзірлеген «Birge úireneik» теле сабақтарын ерекше айтуға болады.

Қорытындылай келетін болсақ, латын ғаріпіне төл жазуымызды көшіру – бүгінгі заманымыздың басты талабы болып отыр. Ал мұны сапалы әрі тез жүзеге асыру үшін үгіт-насихат жұмыстарынан басқа, сапалы әдістеме, ғаламтордағы қолжетімді ІТ жобалар, теле

сабақтар мен теле жобалар, теле бағдарламалар қажеттілігі туады. Бүгінгі таңдағы бұл IT жобаларды сапалы, ұтымды әрі қолжетімді деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. - Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2013 – 160 бет.

2. <https://tilqural.kz/>

3. <https://www.qazlatyn.kz/>

4. <https://sozdikqor.kz/>

Алтынбеков А. М., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет иностранных языков, гр. МИФ-62, магистрант
(*Научный руководитель — к.ф.н., профессор иностранной филологии Какжанова Ф. А.*)

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФИНИТНЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Неличные формы английского глагола в той или иной форме рассматриваются часто и почти во всех пособиях по теоретической и практической грамматике, посвященных строю современного английского языка. Данное деление глагола на личные и неличные формы является универсальным. У разных авторов неличные формы английского глагола носят разные названия: М. Я. Блох называет их ‘Verbids’ [1], Б. А. Ильиш, И. В. Баранова и другие – ‘Verbals’ [2].

К неличным формам глагола в современном английском языке относятся формы причастия, герундия и инфинитива. Анализ этих форм представляет интерес с точки зрения общей характеристики строя современного английского языка, одной из специфических черт которого является развитая система неличных форм и особенности их употребления. Неличные формы глагола обладают как глагольными, так и именными чертами.

В. Н. Жигадло отмечает, что глагольными чертами неличных форм являются:

1) Свойственные им, хотя и обладающие своими особенностями, категории времени, вида и залога.

2) Способность принимать беспредложное дополнение, определяться и модифицироваться обстоятельством или наречием.

Эта способность находит свое выражение в совершенно однотипных сочетаниях, не отличающихся от подобных же сочетаний с личными формами глагола. Таким образом, глагольные черты проявляются в наличии у неличных форм английского глагола категории времени, вида, залога, а также в характеристике словосочетаний, в которых функционируют изучаемые формы [3, 141]:

Eating a sandwich quickly – without eating a sandwich quickly – to eat a sandwich quickly – I am eating a sandwich quickly.

Именные же черты неличных форм глагола проявляются в выполняемых ими синтаксических функциях. В этом отношении неличные формы неоднородны, и каждая выступает согласно свойственным ей значениям, отличным от значений других неличных форм.

В отношении именных черт неличные формы сохраняют свойственные им исторические связи с существительным (инфинитив и герундий) и с прилагательным (причастие), тогда как глагольные черты являются результатом их постепенного и длительного развития.

Стоит обозреть основные вербальные и именные особенности нефинитных форм. Чаще всего они пересекаются между собой, и интуитивно можно связать, к примеру, инфинитив и причастия I и II, и проследить их глагольные корни. Герундий же, напротив, ярко выражает собой именительное наряду с частью характерных особенностей инфинитива.

Общие глагольные черты нефинитных форм глагола:

1. Каждая нефинитная форма может быть прямым дополнением: “Reading/to read/read (participle) books is useful”.

2. Каждая нефинитная форма может сопровождаться наречием: “She stood/was staying near the classroom, talking excitedly with a friend of mine”.

3. Каждая нефинитная форма может сама быть субъектом в предложении, который, хотя и не согласуется с этой формой вербиды в лице или числе, все же отличается от существительного в предложении.: “I saw your daughter playing in the yard”; “I want him to take me to the cinema”; “Do you mind my smoking here?”

4. Каждая нефинитная форма может выражать временные, аспектные и речевые различия: “He seems to be/been sleeping”.

Номинативные же особенности нефинитных форм лучше всего прослеживаются в их синтаксических "характеристиках".

В соответствии со своей адъективной природой причастие может употребляться в функции атрибута, как в препозиции и постпозиции, так и в предикативе. Инфинитив и герундий, в свою очередь, могут использоваться во всех синтаксических позициях, характерных для существительного, т.е. в качестве субъекта, объекта, предикатива, атрибута (чаще всего в постпозиции).

Основные глагольные черты инфинитива это:

1. Инфинитив в предложении может быть прямым дополнением: “He likes to read poems”.

2. Инфинитив в предложении может сопровождаться наречием: “I had to repeat my words louder”.

3. Инфинитив в предложении может сам выступать в роли субъекта: “I expect Alex to wake up”.

В синтаксическом плане номинальные черты инфинитива, и не только, славятся своим разнообразием, он может выполнять такие функции как:

- 1) The subject;
- 2) The subject with introductory ‘It’;
- 3) The part of complex verbal aspect predicate;
- 4) The object to a predicatively used adjective;
- 5) The attribute;
- 6) The adverbial modifier of purpose;
- 7) The adverbial modifier of result;
- 8) The adverbial modifier of time;
- 9) The adverbial modifier of condition;
- 10) The adverbial modifier of comparison;
- 11) The adverbial modifier of subsequent events;
- 12) The parenthesis.

Формы инфинитива в современном английском языке:

Active voice: indefinite; continuous; perfect; perfect continuous.

Passive voice: только indefinite & perfect.

Основные глагольные черты у герундия:

1. Герундий в предложении может быть прямым дополнением: “Avoid making such remarks”.

2. Герундий в предложении может сопровождаться наречием: “Excuse my calling you up so late”.

3. Герундий в предложении может сам выступать в роли субъекта: “Do you mind our being present?”

В синтаксическом плане герундий также, как и инфинитив богат номинальными чертами:

- 1) The subject;
- 2) The subject with introductory ‘It’ or ‘There’;
- 3) The part of complex nominal predicate;
- 4) The part of complex verbal aspect predicate;
- 5) The non-prepositional object;
- 6) The prepositional object;
- 7) The attribute;
- 6) The adverbial modifier of purpose;
- 7) The adverbial modifier of cause;
- 8) The adverbial modifier of time;
- 9) The adverbial modifier of condition;

- 10) The adverbial modifier of concession;
- 11) The adverbial modifier of attendant circumstances;
- 12) The adverbial modifier of manner;
- 13) The adverbial modifier of comparison.

Формы герундия в современном английском языке:

Active & passive voice: perfect & non-perfect.

Глагольные черты у причастия схожи с его нефинитными собратьями:

- 1) Причастие I в предложении может быть прямым дополнением: "Opening the door, he entered the room."
- 2) Причастие I и II в предложении может сопровождаться наречием: "Opening the door quickly, he entered the room".
- 3) Причастие I и II в предложении может сам выступать в роли субъекта: "I saw him crossing the street".

Однако за место номинального характера, причастие в английском языке обладает скорее адъективными функциями в синтаксическом плане:

Причастие I

- 1) The part of complex nominal predicate;
- 2) The attribute;
- 3) The adverbial modifier of time;
- 4) The adverbial modifier of cause;
- 5) The adverbial modifier of attendant circumstances;
- 6) The adverbial modifier of comparison;
- 7) The parenthesis.

Причастие II

- 1) The part of complex nominal predicate;
- 2) The attribute;
- 3) The adverbial modifier of time;
- 4) The adverbial modifier of reason;
- 5) The adverbial modifier of attendant condition;
- 6) The adverbial modifier of comparison;
- 7) The adverbial modifier of concession [4, 32].

Формы причастия в современном английском языке:

Active & passive voice: indefinite & perfect.

Закключение-вывод: таким образом, мы видим, что инфинитив и герундий по своей природе больше склонны к номинативу, так как особое место в системе глаголов занимают глаголы, образованные от конверсии от существительных [5, 73], такие как: *to head, to hand, to face*, которые также преобразовываются в герундиальную форму *heading, handing, facing, etc.*

Данный тезис подкрепляется тем, что у инфинитива и герундия большое количество номинальных характеристик, в роли которых они и функционируют в предложениях.

Причастие же наоборот, хоть и обладает по большей части адъективными особенностями и выступает в этой роли в предложении, более склонно к передаче чистого действия. Что причастие I, что причастие II семантически передают действие в статальном, акциональном и релятивном отношении: " *On entering the studio, a large room with green-canvassed walls...*" (J. Glasworthy, 67).

В данном предложении мы видим, что причастие I в форме обстоятельства времени (*on entering*) взаимодействует с объектом *the studio* и указывает на действие. Если заменить причастие I на причастие II [(when) *entered the studio...*], то мы получим уже статальное отношение между глаголом и объектом.

Литература:

1. Теоретические основы грамматики: учеб. для студ., обуч. по направлению подгот. дипломированных специалистов "Лингвистика и межкультурная коммуникация" / М. Я. Блох. - 4-е изд., испр. - М. : Высш. шк., 2005. - 237
2. Строй современного английского языка = The Structure of Modern English : учебник по курсу теоретич. грамматики для студ. пед. ин-тов / Б. А. Ильиш. - 2-е изд. - Л. : Просвещение, 1971. - 365

3. Учебник для спец. языковых высш. учебн. заведений/ Жигадло В.Н. — М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. — 349 с.

4. The Verbals: Неличные формы глагола : учеб.-метод. пособие / И. В. Баранова, Е. Ю. Борисова, С. В. Контримович, О. А. Прохорова. -М. : Флинта: Наука, 2009. - 264 с.

5. Теоретическая грамматика современного английского языка: учебное пособие для студентов, аспирантов, преподавателей высших учебных заведений/ Кобрина Н. А., Болдырев Н. Н., Худяков А. А. – М.: Высшая школа, 2007. – 368 с.

6. Swan song / J. Glasworthy - The Forsyte Chronicles #6, 2001. – 372 p.

Амантаева Н.А., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, МИО-51 тобы, магистрант
(*Ғылыми жетекші – т.ғ.к., доцент Амрина М.С.*)

I МЕМЛЕКЕТТІК ДУМА ТЕҢДІК ЖӘНЕ ТАЛАП

Бірінші Мемлекеттік Думаның салтанатты ашылуы 1906 жылы 27 сәуірде өтті. Ресейдегі ауызша қоғамдық коммуникацияның дамуы тұрғысынан Думаның ашылуы қоғамдық сөздің тұтас бір саласының - парламенттік шешендіктің пайда болуы мен қарқынды қалыптасуын белгіледі. Бар болғаны 72 күн өмір сүрген (үкіметке бітіспес қарсылығының арқасында) тұңғыш ресейлік парламент жалпы Ресей парламентінің үлгісі ретінде, одан кейінгі Думалардағы қайшылықтардың барысын бір жолмен басқарған парламенттік коммуникацияның өзіндік бағдары ретінде замандастарының есінде қалды.

1906 жылға дейін демократиялық халықтық өкілдік ретінде Парламент болмаған, демек, I Мемлекеттік Думаның тарихтағы алатын рөлі ерекше. Айта кету керек, бұрындары қалыптасқан сөйлеу үлгілері, қоғамдағы саяси қайшылықтарға қатысу ережелері болмағандықтан, Думаның алғашқы отырыстарынан бастап Дума полемикасының тұтастығы, оның көңіл-күйі I Думаның бейнелі салыстырулары мен атауларын тудырды. Мысалы, ғасырдың басындағы көрнекті саяси қайраткер С. Витте алғашқы Ресей Парламентін «қоғамдық қызығушылық пен мемлекеттік тәжірибесіздік Думасы» деп атады. Алайда, сол кезеңдегі баспасөз беттерінде Мемлекеттік Дума «халықтық Қаһар Думасы» деген лақап атқа ие болды және әр отырыста өзінің әділетсіздігін көрсетіп отырды. Осы кезеңге дейін I Мемлекеттік Думадағы әділетсіздік, әсіресе теңдік пен талап бойынша туындаған мәселелерге толық зерттеу жұмыстары арналмаған. Сол себепті бұл тақырып қазіргі таңда XX ғасырдың басындағы тарихты зерттеушілердің ең бастапқы назарға алатын бағыттарының бірі десе де болады.

1809 жылы I Александрдың тапсырмасымен М.М. Сперанский «жалпы мемлекеттік қайта құру жоспарын» құрастырады. Бұл жоспар бойынша халық өкілдерінің заң шығару, сот және басқару ісіне араласуы қарастырылды. Сол негізде Думаның алғашқы идеясы пайда болған еді. Алайда бұл идеяны I Александр құп көрсе де, Наполеонмен арадағы қарым-қатынасты ескеріп, кейінге қалдыру туралы шешім қабылдады. Бұл жоспар арада 100 жылдай уақыт өткеннен кейін ғана іске асады [1, 6].

1905 жылы 18 ақпанда ішкі істер министрі Булыгинға халық өкілдерін билікке қатыстыратын заң жобасын жасау тапсырмасы берілді. 18 ақпаннан кейінгі келіп түскен петициялар мен өтініштерде Булыгин жиналысына халық өкілі қатыстырылып, жиналыс нәтижесі жариялансын деп көрсетілген. Алайда жиналыс нәтижелері құпия түрінде қалды. Жиналыс мүшелері мен қабылданған шешімдердің халыққа жарияланбауы құрастырылып жатқан заңдағы теңдік мәселесін бірден бұзды. Тек 1 ай өткеннен кейін, 18 наурызда үкіметтің халық өкілдерінің жиналысы ішкі істер министрлігінің ұйымдастыруымен арнайы жиналыста қарастырылатыны туралы хабарлама жасалды. Мамырдың соңы мен маусым айының басында «Правительственный Вестник» басылымында «Булыгин жобасы» қарастырылып жатыр деп бір ауыз сөз берілген. Кейін «Новое время» газетінде бұрын құпия болып келген нәтижелер басылып шығып, халық арасында келіспеушілік тудыра бастады. Халық билігін заңдар арқылы шектеу және сайлау жүйесіне қарсы шықты [1, 9]. Қорытындысында халық Булыгин жобасын мемлекетті тыныштандыру үшін емес, жаңадан көтеріліс жасаудың себепшісі деп тапты.

19 маусымнан бастап Петергофта Булыгин жобасын қайта қараған бірнеше жиналыстар болып өтті. Нәтижесінде 1905 жылдың 6 тамызында бірнеше өзгерістер еңгізілген Мемлекеттік

Думаның манифесті жарық көрді. Манифесттен кейін бүкіл империя аумағында I Мемлекеттік Думаға дайындық жұмысы басталды. Іс барысында теңдік пен талап мәселесіне байланысты біршама қайшылықтар орын алды.

Біріншісі, жергілікті жерлердегі сайлау құқығының ерекшелігі. Мәскеу, Санкт-Петербург, Баку, Астрахан, Варшава, Вильнюс, Воронеж, Иркутск, Қазан, Киев, Кишинев, Самара, Ташкент, Харьков аймақтарында сайлау құқығына еркіндік берілсе, Польша патшалығы, Орал мен Торғай облыстары, Сібір, Дала және Түркістан генерал-губернаторлығы мен Кавказ, көшпелі халықтарда сайлау арнайы ережелер негізінде жүзеге асырылды [1, 33].

Екіншіден, сайлауға түсушілер саны. Ел орталықтарында олардың саны 160 болса, басқа қалаларда 80-ді құрады. Бұдан бөлек, адамның жеке басына байланысты талаптар да қойылды. Думаға сайланушылар міндетті түрде орыс тілінде сөйлеуі керек. Сонымен қатар, Дума негізгі дін ретінде православиені санады.

Үшіншіден, сайлауға түсушілерге қойылатын шектеу. Сайлауға әйел адамдар, жасы 25-тен төмен ер адамдар, оқу орнында білім алатындар, қызметте жүрген әскердегі және флоттағы шенділер, кезбе жатжерліктер мен шетелдік бағынушылар қатыса алмады. Одан бөлек, қылмыстық іс жасап сотталған, ұрлық жасап, қызметінен босатылған, күдікті тұлға, өздері тиесілі қоғам мен дворяндық жиналыстардан алшақтатылған, әскери қызметтен бас тартқандар да сайланушылар қатарына кіре алмады. Жоғары шенділер – губернаторлар мен қала басшылары, полицейлер сайлауға қатысуына тыйым салынған. Бұл тармақ нәтижесінде империя аумағындағы көптеген ұлт өкілдерін азаматтық құқығынан айырды [1, 34-35].

Төртіншіден, Мемлекеттік Думада әртүрлі партиялар мен бірлестіктер, таптар мен әлеуметтік топтар, конфессиялар ұсынылды. Бұл депутаттық корпусты талдау кезінде міндетті түрде ескеріледі. Дегенмен, жоғарыда айтылғандардан кем емес көрсеткіш бар, олар әдетте ескерілмей кетеді: көптеген депутаттар жергілікті өзін - өзі басқару органдарының – земство және қалалық Думалардың мүшелері болды [2, 68]. Сол себепті қарапайым халықтан шыққандардың аз орынды Думаға сайлануы мүмкін емес еді.

Бесіншіден, сайлауға түсушілерге талаптың қатандығы. Уездік аймақтардан сайлауға түсушілердің жері, 15 мың рубльден кем бағаланбайтын мүлкі, дінбасылардың өз шіркеулік жері болуы қажет болса, қалалық аймақтардан сайланушылардың 1500 рубльден кем болмайтын жылжымайтын жеке мүлкі немесе жылына 50 рубль салық төленетін сауда-өнеркәсіптік кәсіпорынның куәлігі болуы қажет.

Алтыншыдан, сайлаушылар тізім арқылы ғана дауыс бере алады. Сайлаушылар қатарына жеке мүлкі бар және 3 жыл ішінде салық төлегендер ғана кіре алады. Нәтижесінде империя бойынша әр губерниядан тек қана 100-200 шақты адам ғана сайлау құқығына ие болды.

Теңдік мәселесі Дума шақырылғаннан кейін де жалғасын тапты. Ол – сайланған депутаттардың этностық және діни бөлінісі. Аталған ұлттық мәселелердің әрқайсысы әртүрлі этникалық, конфессиялық және аймақтық қауымдастықтарға қолданылатын «біз», «біз емеспіз», «өзіміз», «өзгелер», «басқалар», «бөтен адамдар» құрылымдары қалыптасып, қайта құрылған кезде Бүкілресейлік этноконфессиялық дискурста өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Кейін Ресей империясындағы осы қауымдастықтардың өзгеретін иерархиясында саяси адалдық принциптері, таптық-әлеуметтік факторлар мен мәдени өлшемдер (дін, тіл, өмір салты) біріктірілді. «Біз» ұғымымен «үлкен орыс ұлтының» өкілдері - Ұлы орыстар (великороссы), кіші орыстар (малороссы) және белорустар, сондай-ақ «өзіміз» ұғымымен - Ресейдің православтық емес славян халықтары өкілдері қамтылды. «Өзге», «басқа», «бөтен» деген атауға империяның шетінде тұратын «орыс емес» халықтар- поляктар, немістер, еврейлер, армяндар, мұсылмандар ие болды. Дума кезеңіндегі барлық орыс емес халықтарға журналистика мен риторикада «бөтен адамдар» термині тарала бастады, ол кейде бұрын «өздері» ретінде қабылданған малоросстарға да (украиндарға) қолданылған. Немістерге деген жалпы көзқарас, тұтастай алғанда, мейірімді болды, олар көбінесе «бөлек өзіміз» деп саналды. Төзімді поляктар «өзге-бөтендер» санатында қаралды. Құқықтары шектеулі және отырықшы болу үшін қоныс аударған еврейлер бөтен деп танылды және іс жүзінде «бөтен» халықтардың ішіндегі ең үлкені болды. Еуропалық Ресейдің мұсылмандары «басқалар» ретінде қабылданды, ал Қара Теңіз, Солтүстік Кавказ, дала аймағы мен Түркістанның ислам халықтары «басқа-бөтен» деп түсіндірілді. I Думада өз фракцияларын құрған кемінде 200 орыс емес депутаттар болды: 62 малоросс, 51 поляк, 13 еврей, 23 мұсылман және т. б. I-III Думалардағы ұлттық мәселені талқылаудың саяси деңгейі шақырудан шақырылымға дейін этноконфессиялық әртүрлілікті ескермеу үшін билік тактикалық

көзқарастың пайдасына төмендеді. I Думада тек ұлттық, діни және аймақтық проблемалар қойылды [3, 92-93].

Айта кету керек, қарапайым халық арасында Дума жұмысымен таныстыру мәселесіне міндетті мекемелер өз жұмысын мүлде жүргізбеді. Зерттеуші Т.В. Локоть «Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления» деген еңбегінде «сайлау кезінде провинциялар іс жүзінде ешбір саяси партияларды білмеді және мойындамады, партиялар бағдарламасының ерекшеліктеріне, сапасына қараған да жоқ, басым көпшілігі салыстырмалы түрде негізінен кандидаттың жеке басының білігі мен дүниетанымын басшылыққа алды», - деп жазды [4, 44-45].

Ал «Степной край» газетінде: «Отрицаю в принципе всевозможные специальные законы, а ровно законодательный акт 6 августа, мы, уполномоченные от киргиз и татар Павлодарского и Семипалатинского уездов, требуем, чтобы депутаты в законодательный корпус были избраны всем народом на основе пропорционального представительства, без различия пола, религии и национальности, путем тайного и прямого голосования» - деген пікіржарық көрді [4, 61].

1906 жылғы Мемлекеттік Думада сөздік агрессия өздігінен пайда болмайтын және із-түзсіз жойылмайтын құрылымдық құбылыс ретінде қарастырылды. Бірінші Думада ауызша агрессия депутаттардың мәлімдемелерін сөйлеудің тақырыптық бірлігі аясында (күрделі полемикалық тұтастық) және әртүрлі тақырыптық бірліктердің арасында байланыстырудың ерекше құралы болды. Сол себепті депутаттарға Думадағы оқиғаларды халыққа жаюға тыйым салып, өздерінің «ұлттық» мәселелерін Думада қозғауға шектеу қойды. Алайда бұл депутаттарды тоқтата алмады. Олар өздерінің Думаға сайланудағы негізгі мақсатын ұмытпай, батыл шешімдер (митинг, мақала жариялау, т.б.) қабылдады. Соның нәтижесінде олар империя тарапынан айдауға, қызметінен босатылуға, тіпті сотталуға дейін барды.

В.В. Брусняниннің «Судьба первых депутатов» атты еңбегінде I Мемлекеттік Дума тарағаннан кейінгі депутаттардың мемлекет тарапынан көрген қиыншылықтары туралы нақты айтылады. Сол кездегі баспа беттерінде «На имя Государя Императора и министра-преьера получают многочисленные постановления крестьянских сходо́въ и резолю́ции митинго́въ, въ которыхъ крестьяне настаиваютъ на освобожденіи арестованныхъ членовъ Государственной Думы, напоминая, что депутатамъ была обѣщана личная неприкосновенность» атты хабарлама шығып тұрған [5, 17].

Басқа ұлт пен дін өкілдерінен бөлек, I Мемлекеттік Думаға сайланған православтық шіркеудің 6 өкілі болды. Олар аграрлық мәселе, өлім жазасын шегеру және ерекше заңдар бойынша халық сөзін сөйлеп, парламенттік топтар мен партиялар арасында үлкен беделге ие бола бастады. Олардың шыншылдығы Дума басшылығы тарапынан сынға ұшырады. «Новая мысль» газетінде 2 дін басшысына жасалған жазалау шаралары жазылған: Вятская губерниядан сайланған Николай Огневтен дін басшысы атағын алып тастау туралы қаулы, Дон облысынан сайланған Клавдий Афанасьев Дон рухани консисториясына қайтудан бас тарқаны үшін Кремень монастырына қамауға алған.

Бізге белгілі деректер бойынша, 30 қыркүйекте Думадан шығарылған депутаттарға байланысты 22 жағдай тіркелген болатын. I Дума аяқталған соң, олардың саны 180-ге жетті. Халық өздері сайлаған депутаттардың мемлекет тарапынан айдауға немесе қамауға алынатын жағдайларда өз өмірлеріне қауіп төндіріп, оларды қорғау үшін біршама шаралар қабылдады. Шаруа халық билік өкілдерінің депутаттарға деген қарым-қатынасын сынап, газет бетіне «не случись ночью, когда все крестьяне спали, без боя не выдали бы своего депутата» деп шағым түсірді [5, 30].

Қорытындылай келе, ең алғашқы халық өкілдеріне өз мақсаттарына жету бұйырмаса да, Думаға жер және еркіндік үшін жиналып, халық талабын жеткізе білді. Билік халық талабын емес, өз талаптарын орындату мақсатында әскери дисциплина мен расправалар арқылы қуғындату саясатын жүргізіп отырды. Депутаттар қарсы шықпай, төзімділікпен тінту, қамау, тіпті сотсыз жер аударуды да бастан кешті. Теңдіктің құқықтардағы, діни бостандықтағы, ана тілін оқыту мен қолданудағы талаптары іс жүзінде кез - келген ұлттық мәселеге еніп, 1906-1917 жылдары Думада айтарлықтай өзекті болды. Көптеген провинциялар мен облыстар халқының конфессиялық дауыссыздығы ұлттық немесе діни сипаттағы қақтығыстармен қиындады (православие-католик-униат, латыш-неміс және эстон-неміс қақтығыстары, армян-әзірбайжан қақтығыстары, еврей погромдары және т.б.). Сайлау жүйесі мен өкілеттіктерінің белгілі шектеулеріне қарамастан, бұл Мемлекеттік дума, жоғарыда аталған өзекті ұлттық мәселелер ғана емес, сонымен бірге теңдік мәселесі алғаш рет айтылған алғашқы заңды саяси алаңға айналды.

Әдебиеттер:

1. Государственная Дума. Указоненія 6 Августа 1905 г. КІЕВЪ. 1-я Кіевская Артель Печатного Дела, Трехсвятительская 5. 1905.
2. Соловьев К.А. Земские деятели в Государственной Думе (1907- 1914) [Текст] / К.А. Соловьев // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки, №4, 2014.
3. Циунчук Р. Национальный вопрос в Государственной думе накануне и во время Первой мировой войны [Текст] / Р. Циунчук // Российская история, №5, 2014.
4. Озганбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 жж.). – Алматы, 1997.
5. Бруснянинъ В.В. Судьба первыхъ депутатовъ. С.ПЕТЕРБУРГЪ. Типо-Литографія С. М. Муллеръ, Вас. Остр., 9 лин., д. 18. 1906.

Апсалямова К.Ж., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет философии и психологии, гр. С-32, студентка
(*Научный руководитель – ст. преподаватель кафедры политологии и социологии Резвушкина Т.А.*)

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В настоящее время тема семейно-бытового насилия является одной из самых обсуждаемых в казахстанском обществе. Несовершенство системы правосудия в этой сфере, а также традиционные взгляды и ценности, доминирующие среди населения, остро влияют на рост преступлений по причине бытовых разногласий. За последние годы в СМИ часто публикуются подробности случаев причинения вреда различного характера и степени в некоторых казахстанских семьях, в особенности в отношении женщин и детей, что вызывает бурные обсуждения среди общества. Официальная статистика также усиливает важность решения проблем в сфере семейно-бытового семейно-бытовое насилие, учитывая, что зачастую жертвы боятся обращаться в правоохранительные органы и годами остаются в тени продолжающегося над ними семейно-бытовое насилие.

С данной проблемой сталкиваются как развитые, так и развивающиеся страны, как современные, постиндустриальные, так и традиционные общества. Согласно международным оценкам, 30% женщин в возрасте 15 лет и старше подвергались физическому и/или сексуальному насилию со стороны интимного партнера в течение своей жизни [1].

В Казахстане СМИ периодически публикуют шокирующие случаи семейно-бытового насилия. Случай произошедший в ноябре 2021 года, в г. Алматы шокировал миллионы людей, женщина с тремя детьми выбросилась из окна из-за семейно-бытовых проблем, она оставила записку, в которой указала, что для такого поступка есть причины и есть виновные в том, что она совершила убийства и самоубийство. Это далеко не единственный случай в РК, не так давно в Нур-Султане, бригадир жестоко изнасиловал сотрудницу субподрядной организации, после удалось зафиксировать факт насилия, но осужденный остался безнаказанным [2].

Если сместить внимание от глобальных оценок на уровень отдельных государств, то ситуация будет сильно варьироваться от страны к стране. Например, по консервативным оценкам в США от четырех до девяти миллионов человек являются жертвами семейного семейно-бытовое насилие и еще порядка 170 миллионов находятся в группе риска. При этом экономические потери от семейно-бытового составляют ежегодно порядка одного миллиарда долларов США. Проблема семейно-бытового , к сожалению, не обходит и Казахстан, хотя здесь возникают серьезные трудности с оценкой масштабов по причине отсутствия больших массивов надежных эмпирических данных. Оценить размеры проблемы действительно сложно, поэтому пока остановимся лишь на нескольких примерах, чтобы составить общее представление. Так, согласно данным Бюро национальной статистики РК, около 17% казахстанских женщин сталкивались с физическим или сексуальным насилием со стороны своего интимного партнера [3].

Официальные данные по криминальной статистике указывают на серьезный рост в последние годы уголовных правонарушений, совершенных в семейно-бытовой сфере (см.

диаграмму 1) [4].

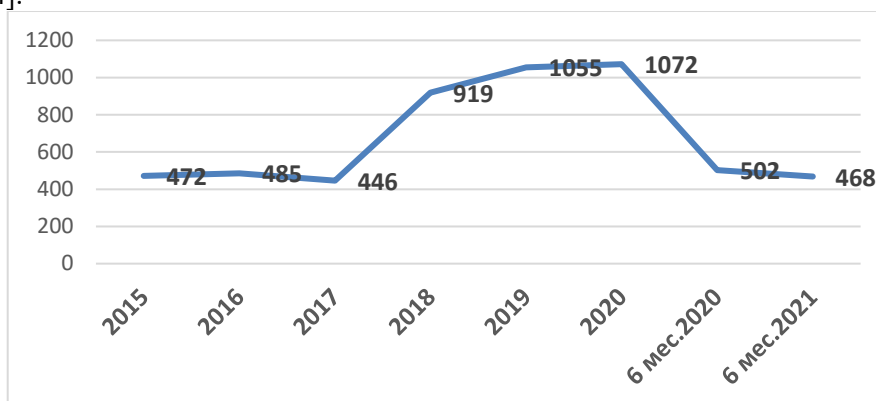

Диаграмма 1 - Количество уголовных правонарушений, совершенных в семейно-бытовой сфере в период 2015-2020 гг. и первое полугодие 2021 года. Источник: Комитет по правовой статистике Генеральной прокуратуры РК

Официальные данные отчасти коррелируют с оценками, полученными в рамках социологических опросов. Так, социологический опрос населения, проведенный Казахстанским институтом общественного развития «Рухани жаңғыру», показывает значительную долю респондентов уверенных, что семейно-бытовое насилие выросло за последние годы: таковых оказалось 32,4% среди опрошенных. Согласно статистическим данным, ежегодно из-за семейно-бытового насилия в РК погибает 400 женщин, то есть больше, чем 1 женщина каждый день [5].

В 2021 году мы провели анкетный опрос среди женщин в возрасте от 18 до 70 лет, проживающих в г. Караганда и в г. Темиртау. Было опрошено 400 женщин и по результатам анкетного опроса, получены следующие результаты. В ходе анкетного опроса респондентам был задан вопрос «Как часто у вас в семье случаются ссоры?». У 55% респондентов иногда в отношениях случаются ссоры, у 1/4 части опрошенных женщин ссоры в отношениях бывают редко, и 1/5 часть респондентов, ответила, что ссоры у них в отношениях бывают часто. Несмотря на то, что на данный вопрос, большинство респондентов ответили, что ссоры у них бывают редко, на вопрос о том, как часто испытывали страх опрошенные женщины перед своими мужьями или партнерами, почти половина ответила, что им приходилось испытать страх перед своим мужем или же партнерам.

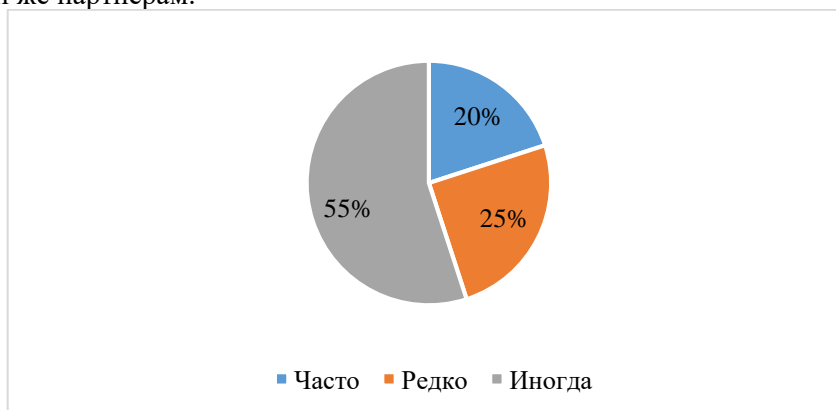

Диаграмма 4. Все мы знаем, что практически у всех семейных пар/партнеров временами случаются ссоры или размолвки. Можете ли Вы сказать, как часто случаются ссоры между вами?

По результатам анкетного опроса видно, что 70% опрошенных женщин, их мужья/партнеры не препятствовали их желанию встретиться со своими друзьями, у 30% женщин такое случается иногда, было несколько раз и постоянно. Более 25% женщин ограничены в возможности видиться со своими родственниками, но 85% женщин не сталкивались с данной ситуацией. Результаты опроса показали, что более 60% опрошенных женщин обязаны всегда сообщать о своем местонахождении своему мужу/партнеру, 40% ответили, что их мужья/партнеры не настаивают на том, чтобы респондентки всегда сообщали им свое местоположение.

72,5% респондентов, не испытывают на себе равнодушное отношение со стороны своего мужа/партнера, Около 30% женщин ответили, что их мужья/партнеры игнорируют их и равнодушно к ним относятся, «такое было несколько раз» и «иногда».

Достаточно высокий процент женщин (47,5%) ответили, что при разговоре с другим мужчиной, их мужья/партнеры не сердятся, но у 52,5% ситуация сложилась наоборот, при разговоре с другим мужчиной, мужья опрошенных женщин сердятся на них иногда» и/или часто.

67,5% женщин ответили, что их мужья/партнеры не подозревают их в неверности, но более 32% женщин ответили, что у их мужчин бывают подозрения в неверности своих женщин.

10% опрошенных женщин, признали, что у них стоит запрет от мужей/партнеров на то, чтобы пользоваться социальными сетями, но основную часть (90%) опрошенных женщин, этот запрет не затронул.

Анкетный опрос показал, что у более 32% опрошенных женщин телефон всегда под контролем их мужей/партнеров, большая часть респондентов (67,5%) ответила, что их телефон и звонки не контролируются их мужьями/партнерами.

Большинство опрошенных женщин (55%) ответили, что поведение мужа\партнера не оказывает негативного влияния на физическое здоровье и моральное состояние, но для 37,5% опрошенных ответили, что поведение мужа\партнера оказывает влияние, на их здоровье. У 5% опрошенных женщин на теле были синяки, порезы, ушибы, причиняемые их партнерами/мужьями, травмы глаз, глубокие раны, сломанные зубы, выкидыши у опрошенных женщин, не встречались. У 2% детей опрошенных женщин наблюдались синяки, порезы, ушибы, причиненные мужьями/партнерами, опрошенных женщин, остальные физические виды семейно-бытового насилия у детей не наблюдались.

Почти все опрошенные женщины (97,5%) ответили, что не сообщали кому-либо из медицинских работников о том, что стали женщиной, пережившей насилие, и лишь 2,5% женщин сообщили об этом медицинским работникам (см. диаграмму 5).

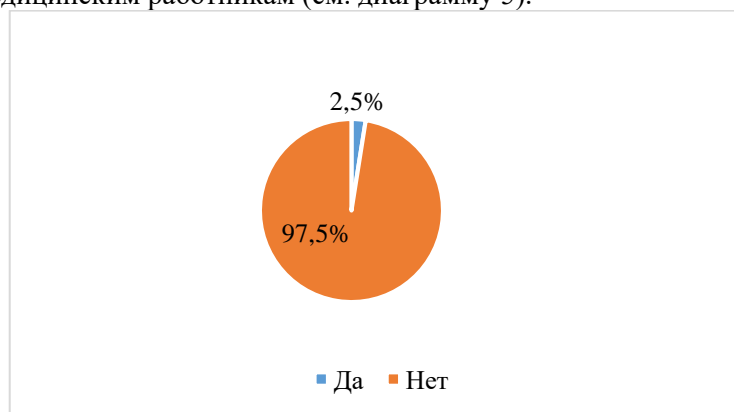

Диаграмма 5 - Сообщали ли Вы кому-либо из медицинских работников (например, врачу в поликлинике), что стали женщиной, пережившей насилие?

Основная часть опрошенных женщин, умалчивала о поведении их партнеров/мужей, 12,5% респондентов рассказали об инцидентах своим родителям, еще 12,5% женщин поделились с друзьями, 10% обращались к психологу, 7,5% обращались в полицию, ответы «его друзьям», «его родственникам», «его родителям» набрали по 5%.

Подводя итоги по результатам опроса, мы можем сделать выводы о том, что участницы опроса, как правило, замужние женщины, которые состоят в браке и/или партнерских отношениях более 10 лет, чьи мужчины имеют высшее образование, не имеют вредных привычек, работают в государственных учреждениях. Женщины характеризуют свои отношения с партнерами как близкие, основанные на любви и симпатии. Но у половины респонденток иногда в отношениях случаются ссоры, у трети иногда возникает страх перед своими партнерами/мужьями, у трети партнеры не работают уже более одного года и треть женщин оценила своё здоровье как удовлетворительное. При этом, участницы анкетирования указали, что если бы они оказались в ситуации насилия, они бы обратились в полицию. Они знают, что в Казахстане есть кризисные центры/приюты для женщин, которые оказывают квалифицированную медицинскую, психологическую, юридическую помощь. Но при этом, в случае насилия они будут действовать в зависимости от ситуации.

Подводя итоги, мы пришли к следующим выводам: благодаря казахстанским СМИ в нашем обществе актуализируются случаи семейно-бытового насилия. Существует проблема несовершенства законодательства в сфере семейно-бытового насилия, которая приводит к безнаказанности лиц, причиняющих тяжкий вред психологическому и физическому здоровью лиц, переживших насилие. Порицание общественности недостаточных мер наказания за преступления в бытовом насилии порождает еще большую необходимость в пересмотре казахстанского законодательства и мер защиты прав жертв насилия. Влияние мер борьбы с пандемией коронавируса в 2020 году, а именно введение чрезвычайной ситуации в стране, и локдаун, приведший к самоизоляции граждан, повлияли на увеличение случаев семейно-бытового насилия в Казахстане. Влияют также и традиционные патриархатные ценности и установки в казахстанском обществе, которые воспитывают в женщинах быть хранительницей очага независимо от ситуации, в мужчинах быть сильным, главой семьи, хозяином своей жизни приводят к ситуациям, где мужчина выступает агрессором, женщина – ущемленной личностью, которая боится и стыдится просить помощи извне. В ходе исследования мы обнаружили существование такой проблемы как неумение, как женщин, так и мужчин, распознавать признаки насилия, в особенности психологического и экономического, что говорит о необходимости большего освещения данного вопроса. Результаты опроса и собранной информации по теме семейно-бытового насилия, требуют продолжения исследования специфики гендерного насилия в отношении женщин в Казахстане и отдельно в Карагандинской области с привлечением социологов, криминалистов, психологов, юристов, экономистов. Особое внимание нужно уделить выбору метода исследования, с акцентом на качественной методологии, что позволит увидеть более сложные причинно-следственные связи в проблеме семейно-бытового насилия.

Литература:

1. Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. 2017. Выборочное обследование по проблеме насилия в отношении женщин в Казахстане. Астана, Казахстан: Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК.
2. Общественный фонд Немолчи.kz Nemolchi.kz
https://www.instagram.com/p/CWmZT3rIpdj/?utm_medium=copy_link
3. Национальный доклад «О противодействии семейно-бытовому насилию в Республике Казахстан» / Нур-Султан: 2021
4. Комитет по правовой статистике Генеральной прокуратуры РК// <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat?lang=ru>
5. Казахстан: недостаточная помощь для переживших домашнее насилие//<https://www.hrw.org/ru/news/2019/10/17/334789>

Аукенова Н., МК– 21 тобының студенті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті.
(*Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., доцент Топашов М.Ә.*)

СУРЕТКЕР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНА КӨРІНІСТЕРІ

Сәкен Жүнісов – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі. Оның қаламынан туындаған «Ақан сері», «Жапандағы жалғыз үй», «Заманай мен Аманай» шығармалары идеялық – көркемдік сапа – белгілерге ие болуымен қашанда бағалы. Суреткер талантының нақты көрінісі болған бұл шығармалар ұлттық өзекті проблемаларды дер кезінде көтеруімен ұлттық танымға жол тауып, рухани - әдеби кеңістікте тұрақты орнығуға мүмкіндік алды.

«Жапандағы жалғыз үй» романы әміршіл - әкімшіл жүйе өнерге билік жүргізген кездің өзінде тың көтеруге байланысты туындаған ұлттық өзекті проблемаларды дер кезінде көтерген қазақ әдебиетіндегі тұңғыш прозалық шығарма. Ал, авторы тың көтеру науқанына қарсы өзінің келіспеушілік көзқарасын алғаш білдірген қазақ қаламгері. Шығарма арқа жерінің көрінісін көркем суретке айналдыруды өзек етумен тұйықталмай, тың игерудің қасіретін, әсіресе, ұлттық болмысқа тигізген кері әсерін нанымды бейнелейді. Тың көтеру даламызды ғана экологиялық апатқа ұшыратып қойған жоқ, сонымен бірге, ұлттық болмысқа сызат түсті, қазақи таным өзгеріске ұшырады, рухани жүдеушілікке ұрындырды деген қаламгер ойы шығарма өнбойында үнемі қылаң беріп отырады. Жер тағдыры мен ел тағдыры ұқсас, бірінен – бірін бөліп қарауға

болмайды деген авторлық ұстаным мен мұндалайды. Қазақ өмірінің ең бір трагедиялы кезеңін, кәмпескелеу, ұжымдастыру, екінші дүниежүзілік соғыс кезі, тың игеру науқаны сияқты халықты алапат апатқа ұшыратқан зорлық – зомбылық зардаптарының небір қанқұйлы көріністерін бір шығарманың көлеміне жігін жатқызып сыйдыра білуі суреткер шеберлігіне бірден - бір айғақ. Суреткердің қуатты қаламы осының бәрін лирикалық шегініс арқылы бедерлеу – бейнелеу тәсілдерінің сан түрлі амалдарымен жинақтап, суреткерлікпен барынша көмкеріп, ақылға сыйымды, көңілге қонымды етіп көркемдік аяда жинақтап бере білген. Шығарма сюжетін барынша қоюландырып, кейіпкерлердің табиғи болмысын толыққанды тануға көркемдеу процесінде Күргерей қарттың әңгімесін (жеті жырын) суреткерлікпен ұтымды пайдалануы мол мүмкіндік туғызған. Суреткердің рухани әлемі, азаматтық ұстанымы, зобалаң жылдардың жаңғырығы, Күргерей қарт әңгімелерінің табиғатынан танылады. Қиын-қыстау күндердің сұмдық көріністері лирикалық шегіністермен, өткенді еске алу жылдарымен сабақтастыра өріліп, берілуі де шығарма шырайын кіргізген сәтті ізденістердің бірі. Қаламгерлік ізденістерге батыл барған суреткер лирикалық шегіністерді түрлі аспектіде қалай қолданам десе де толық құқылы. Сәкен Жүнісов те суреткерлік мақсатына қарай бұл бағыттағы көркемдік компоненттерді түрлі ситуацияларда құбылтып пайдалануда шеберлік танытады. Оның авторлық баяндау, суреттеп беру, диалог - монологпен жеткізу, т.б көркемдік құралдарды бейнелеуі бізге осыны ұғындырады. Бірде Райханның өткен өміріне көзіңді жеткізсе, кей тұста жалғыз ағаш құба жондағы оқиғаны баяндап, Жәлелдің боран күнгі мүшкіл халіне көзіңді жеткізеді. Кей тұста, кейіпкердің ішкі монологі көп жайға қанықтырады. Қаламгер тапқырлығына айғақ болған бұл ерекшелік - шығарма болмысына лиризм қасиетін тармақтандыра дарытқан. Құрғақ баяндаудың қаламгерге абырой әпермесін білген, көркемдеп суреттеу жоқ жерде шығарма әрі мен мәнінен айрылатынын терең ұғынған қас суреткердің өзінің айтып-ұсынарын барынша ұтымды әрі мейлінше нанымды жеткізу үшін осындай көркемдік жинақтау амалдарына баруын сәтті қадам деп қолдап, құптадық. Сәкен Жүнісов әбден сұрыпталған, белгілі мақсатпен іріктелген деталь, әрекет, ситуацияларды суреткерлік ізденістері аясында сабақтастыра-байланыстырғанды құп көретін танымы терең, талғамы зор қаламгер. Жансызға тіл бітіру, жыртқыштардың тірлік ету әрекетін көркемдеп бейнелеу арқылы қаламгер шығармаға романтикалық-символикалық рең үстемелеуді де ұмыт қалдырмайды.

Әрине, қаламгерді қатты ойландырып-толғандырған ұлт тағдыры екені күмәнсіз шындық. Ол үшін қасіреттің ең қауіптісі - ұлттың рухани азып - тозуы. Осы бір өзекті ойын қасқыр апаны мен жалғыз үйдің ойрандалуын сабақтастыра, өзара байланыста беруі психологиялық параллелизм әдісінің заңдылықтарына сай көркемдік шешімін тапқан.

Психологиялық талдау мен әлеуметтік талдау бір-бірімен байланысты ұғым. Шығарманың әлеуметтік - қоғамдық маңызын бағамдаудың нәтижесінде кейіпкер характерін, психологиясын анықтай аламыз. «Авторлық идеяны анықтау үшін де әлеуметтік талдауға жүгіну маңызды. Әлеуметтік талдау символ, көркемдік шарттылық, психологиялық параллелизм арқылы шешім табатынын» [1,38] айта кеткен артық болмас. Әлеуметтік талдауды кейіпкердің қоғамдық - әлеуметтік жағдайына қатысты қарастыру міндетті. Кейіпкер характерін жасауда, портрет мүсіндеуде қаламгер лексиконының әрі мен нәрі мол. Шығарма кейіпкерлері өзіндік кескін-келбетімен, сыр-сипатымен, мінез-құлық ерекшеліктерімен өзгешеленуі тиіс. Қарасай, Райхан, Тоқаш, Япишкина, Дика, Ақбөпе, Халел, Оспан, Дерягин, т.б біріне-бірі мүлдем ұқсамайтын, түр-тұлғасымен оқшауланған, әбден дараланған типтік характерлер. Характер жасау ерекшеліктерін зерттеуші С. Шаталов айтады: «Қай заманда да зор жаңалықтар – уақытпен үндес жаңа характерлерді бейнелеу мен тану болды», (2,65) деп. Сәкен Жүнісов уақыт сұранысына қарай образ жасай білген саңлақ суреткер. Дәуір дидарын, соған сай образдар жасай отырып уақыт ұғымына философиялық тұрғыдан келуді суреткерлік мақсат санаған қаламгердің ел мүддесіне алаңдаушылық позициясы анық көрініп тұрады. «Жапандағы жалғыз үй» романы айтары бар, жазу өнерін меңгерген, қаламгерлік стилі қалыптасқан үлкен суреткердің қазақ прозасына келіп қосылатынын бар болмыс – бітімімен, сыр-сипатымен оқырманның көзі жететіндей етіп айғақсыз дәлелдеп көрсете алған салмақты да салиқалы туынды.

Қазақ көркем прозасының табысы деп танылған «Ақан сері» дилогиясы Сәкен Жүнісовтің оқырман жылы қабылдаған көркемдігі кемел, шоқтығы биік шығармаларының бірі ғана емес, бірегейі. Ақын, әнші, композитор Ақан серідей өнер адамының көркем бейнесін қара сөзбен сомдау арқылы қаламгер қазақ әдебиетіне бітімі бөлек, болмысы өзгеше туынды әкелді. Қазақ тарихи прозасында өнер адамының тағдырын арқау еткен З.Ақышевтің «Жаяу Мұса», Ә.Әбішевтің «Найзағай», Д.Әбілевтің «Ақын мұраты» тағы басқа көптеген шығармалардың

арасында Сәкен Жүнісовтің « Ақан сері » дилогиясының шоқтығы биік. Ұлы Абайдың тұлғасын көркемдік тұрғыдан асқан суреткерлік шеберлікпен бейнелеген М.Әуезовтің « Абай жолы » эпопеясы осы тақырыптағы шығармалардың бастауында. М.Әуезов дәстүрінің көркемдік арсеналынан ғибрат алған Сәкен Жүнісов қазақ өнерінің біртуары Ақан сері сияқты күрделі тұлғаны сан алуан тартысқа киліктіріп, ол өмір сүрген заманның қайшылығын, әсіресе, өнер адамына жасаған қысастық – қиянатын шындыққа суарылған қалам қуатымен ашып көрсетеді. Суреткердің Ақан образын жасаудағы ізденісі аса сәтті. Ақан тағдыр тауқыметін көп тартқанымен, оның жұбанышы - өнері, туған халқы барда өнерінің мәңгілік екендігі. Қаламгер Ақан бейнесін бедерлегенде, оның қазақ қоғамындағы орнын көрсетумен шектеліп қалмай, сол заман ахуалымен байланыстыра ширықтыра беруі драмалық тартысты күшейту мақсатынан туындаған жағдай. Өнер халықтыкі деп өткен Ақан сері бар өмірін осы жолда сарп етуге даяр. Ақындығын, әншілігін, шешендігін, т.б. туа бітті тамаша қасиеттерін ақиқат үшін арпалысуға жұмсаған Ақан серінің сөз саптауына қоғамдық- әлеуметтік сипат бере бейнелеуі қаламгердің бас қаһарманды қоғам қайраткері етіп көрсету ниетінен орын алған суреткерлік позиция. Шығармадан тек әнші, композитор Ақанды ғана емес, күрескер Ақанды да көруіміз осыдан болса керек. Қылышбай, Нұртаза, Тұрлыбек, Ердендермен қатар ояз, губернаторлармен де әділдік, елдік мәселесі жөнінде сөз таластырғанда әркез мерейі үстем шығып отырған, Ақанның кісілік келбетіне, адами әлеміне суреткерлікпен терең үңілу арқылы, оның шынайы болмысын, дүниетанымын, ой- аңсарын қалам қуатының бар мүмкіндігінше танытуға ерекше ынта – ықылас көрсетеді. Өз заманынан озық туса да, тағдыры қиын Ақанның өмірі қым- қиғаш тартысқа, шытырман- шығалаңға толы болды. Бәтима мен Ұрқияның ауыр қазасы, Ақтоқтыдан тірідей айрылуы, Айбергеннің ажалы, Жамал мен Балқадияшаның тағдырлары, Құлагердің мерт болуы, Қараторғай мен Базаралыдан айрылуы - бәрі де Ақанға тағдыр арқалатқан қайғы- қасіреттер. Атақонысынан айрылған халықтың трагедиялық хал- күйі, базары тарқаған Қоскөл, келімсектер қоныстанған Қаратал, шошқа қамалған Құлагер қорасы, т.б. қасіретке толы қайшылықтар ардақты Ақанның көңіліне қаяу түсіреді.

Шен- шекпенділердің алдында именбей, өктем сөйлеген өр Ақанның ендігі жерде сағы сынып, тауы шағылады. Әйтседе, бойын тік ұстап, жігерін жасытпайды. Сұлтанмұрат, Шәкей, Әлібек, Ожымбай, Жайық қарт, Әліпқали балуан, Саққұлақ би, т. б. аралас-құраластығын суреттей отырып қаламгер Ақан болмысын әр қырынан ашып көрсетуді міндет санайды. Ақан сері үшін зұлымдардың зымияндығы, қара жүректі жандардың жымысқылығы есін жиғызбас ауыр соққы болғандығын қаламгер қамыққан көңілмен жеткізеді. Неге өнер адамына (озық ойлы жандарға) қоғам қырын қарайды, суық қабақ танытады – деген суреткер ойы айқұлақтана аңғарылады. Дегенмен, суреткерге өнер өміршең, ол өлмейді, сондықтан Ақанның өнері, өнегелі өмірі халқымен мәңгі жасай бермек деген қаламгерлік ұстаным жанын жұбатады. Сәкен Жүнісов « Ақан сері » дилогиясымен өзіне мәңгі өшпестей етіп рухани ескерткіш соғып кеткен қаламгер.

Біртуар қаламгердің қазақ прозасының алтын қорына қосылған «Заманай мен Аманайы да » көркемдік – эстетикалық талаптарға бар қажетінше жауап бере алатын, ойлы оқырманның сана – сезіміне, ішкі рухани әлеміне, жан дүниесіне ерекше әсер ете алған салиқалы туынды. Қанқасап аласапыран отызыншы жылдар ойранының өтінде тұрып, қызыл саясаттың ырқына ыңғай бермеген қазақтардың зорлық-зомбылыққа төзбей, ата- жұртын тастап шекара асып арғы бетке өтуі шығарма тақырыбының өзегін құрайды.

Жалпы, шығарманы оқыс, тосын оқиғаларға құруға ықылас танытуы қаламгер шығармашылығының негізгі атрибуты, ешкімге ұқсамас өзіне ғана тән суреткерлік стилі. Туындының көркемдік – эстетикалық қуатын бәсеңдетпей, қайта қуатын арттыру, оқиға желісін босаңсытпай барынша қоюлату мақсатында қаламгер сүйіспеншілік сезімдерін орайын тауып әлеуметтік-қоғамдық тартыстар желісімен қиюластыра білуі көркемдік шарттылықтың талаптарына толық жауап қатады. Шығармада алдымен Балзия образымен қауышамыз. Ол бұла өскен бай қызы. Оқыған, көкірек көзі ашы, саналы жан. Қаламгер Балзия образын даралап, көпшіліктен ерекшелеп бейнелеумен ғана шектелмей, ішкі драматизм желісін ширықтыра түсіп, оқиғаларды, тартыс- қақтығыстарды күшейтіп, көркемдік бояуы қанық, ақиқат өмір шындығымен дамытады. Ол жар деген де жалғыз Заманайды туған еліне жеткізе алмады. Өзегін өртейтін өкініші осы. Ендігі бар арманы - Заманайынан қалған жалғыз тұяқ Аманайын қалайда ата - жұртқа оралту. Аурушаң, әбден уайым-қайғы жеп, жаны жүдеген кемпірдің өмірде көрген қиыншылығы аздай, қартайған шағында тау-тасты кезіп, өлермендік танытуы –туған жерге деген ыстық сағыныштан туған шарасыздық. Сондай- ақ, Балзияның ішкі әлемін, рухани болмысын, жүрек соғысының лүпілін, жандүниесіндегі екі ұдай сезімді шынайы бедерлейді.

Шығармада басқа да кейіпкерлер өз кескін келбеттерімен, болмыс бітімдерінің өзгешеліктерімен оқшауланып, заман шындығының бет пердесін жан-жақты ашып көрсетуде қаламгер зұмат жылдардың сұмдығын, адамдар тағдырын психологизм мен ширыққан драматизм арқылы бейнелейді. Әдебиеттің негізгі нысаны саналатын туындылар өмір құбылыстарын жан - жақты зерттеудің, жеке адамдар тағдырын үлкен қоғамдық даму заңдылықтарымен ұштастырудың нәтижесінде ғана пайда болады. « Көркем туынды суреткер белгілі бір идеялармен жалындап, көкірегіне ұялаған сырын айтпауға болмайтындай халге жеткенде ғана жазылуға тиісті», [3,78] – дейтін М. Горький сөздерінде кәміл шындық жатқаны күмәнсіз. Бұл пікірдің ақиқаттығына Сәкен Жүнісов шығармашылығына тереңдеп үңілген сайын айқын көз жеткізуге болады.

Сәкен Жүнісов қаламынан туған шығармалардың ескерілмей - елеусіз қалған кезі жоқ. Талғамы зор суреткердің толымды туындылары - алғашқы әңгімелерінен ақырғы романына дейін оқырман қызығушылығын арттырып , әдеби сында көркемдік –эстетикалық сипатымен бағаланып, әйтеуір көпшілік ортада еленбей қалған жері жоқ. Міне, бұл суреткердің текке қалам тербемендігінің нақты көрінісі.

Әдебиеттер:

- 1.Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі.– Алматы,1987,– 229 б.
- 2.Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік.– Алматы,1993,– 623 б.
- 3.Стиль сыры. Ұжымдық жинақ. – Алматы, – 1974,– 453 б.

Байтукова А.Р., Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, факультет философии и психологии , гр. МПС-62, магистрант
(*Научный руководитель – к. пс. н., ассоциированный профессор Алимбаева Р. Т.*)

«ОБРАЗ СЕМЬИ» В РЕКЛАМЕ

Семья – это комплексное и поэтому неоднозначное общественное образование. Социальные роли согласно моделям семьи весьма многогранны [1, с.77].

Семья считается основой общества. Во всех типах обществ семья рассматривалась как основная ячейка социальной организации, которая выполняет жизненно важные задачи, такие как социализация детей. Хотя семья является динамичным социальным феноменом, различающимся исторически, географически и культурно, в рыночных обществах нас, как правило, засыпают образами определенного типа семьи.

«Эдмунд Лич назвал это «изображением семейного пакета с хлопьями». Изображение счастливой супружеской пары с двумя детьми занимает видное место в рекламе, а «семейные» пакеты с хлопьями и другими продуктами предназначены именно для этого типа группировки. Обычно считается само собой разумеющимся, что потребности этого типа семьи удовлетворяются за счет кормильца-мужчины, в то время как жена играет преимущественно домашнюю роль.

Описывая образ типичной или традиционной семьи, Энн Окли говорит, что «обычные семьи - это нуклеарные семьи, состоящие из пар, состоящих в законном браке, добровольно выбирающих отцовство для одного или нескольких (но не слишком многих) детей». Такая нуклеарная семья считается «базовой структурной единицей общества». В таких семьях «гораздо меньше детей находятся под постоянным присмотром родственников, помимо собственных родителей». Другие типы семей, упомянутые Хараламбосом, Геральдом и Холборном [2, с.503], представляют собой модифицированную расширенную семью, которая представляет собой:

- коалицию нуклеарных семей в состоянии частичной зависимости;
- модифицированную элементарную семью, в которой внутренняя «элементарная» семья, состоящая из жен и мужей, их родителей, детей, братьев и сестер, часто помогают друг другу в трудные времена;
- рассредоточенная большая семья, которая состоит из двух или более семей (состоящих в родственных связях), которые сотрудничают друг с другом, но при этом живут на расстоянии друг от друга.

Данные типы семей можно назвать типичными, но недавние исследования показали так же и то, что современные индустриальные общества характеризуются множеством типов

домохозяйств и семей, и идея типичной семьи вводит в заблуждение. Другие формы семей, такие как семьи с одним родителем, однополые семьи, семейные пары без детей и расширенные семьи, хотя и все более распространенные в разных частях мира, не рассматриваются как нормальные или желательные [3, с.144].

Ряд изменений был также замечен в структуре семьи, включая увеличение возраста вступления в брак, уменьшение количества детей и увеличение числа разводов. К середине 1980-х только 10% семей в США были традиционными семьями, в которых отец работал, а мать оставалась дома, чтобы заботиться о детях. Женщины расширили свои роли, включив в них работу вне дома, а также роль жен и матерей. В то же время возросло участие мужчин в домашних ролях.

Таким образом, определение семьи, как мы видим, относительное. То, что человек воспринимает как семью, зависит от его или ее идеологического и культурного происхождения. Жизненный опыт обычно демонстрирует большее разнообразие, чем определение «традиционной семьи» [4, с. 956].

«Гоффман предположил, что люди понимают мир с помощью когнитивных фильтров, или фреймов, и что коммерческие типизации буквально создают популярные значения» Медиа-аналитики используют слово «кадр», чтобы объяснить важность телевизионных изображений. «Вообще говоря, фрейм в медиа-анализе действует примерно так же, как схема в когнитивной психологии, выделяя определенные аспекты воспринимаемой реальности и делая их более заметными, чем другие». [5, 325].

Исследования показали, что медиафреймы помогают определять проблемы, диагностировать причины, выносить моральные суждения и предлагать конкретные решения. Продолжительное и многократное воздействие шаблонных медийных обрамлений событий способствует восприятию того, что мы видим «естественным и неизбежным». Вот как эти рамки становятся частью наших само собой разумеющихся предположений о том, как вести нашу жизнь.

Средства массовой информации являются основным источником шаблонных социальных ожиданий в отношении социальной организации определенных групп в современном обществе. То есть по своему содержанию они описывают и изображают нормы, роли, ранжирование и санкции практически всех типов групп, известных в современной социальной жизни. Эти изображения стабильных моделей групповой жизни в средствах массовой информации определяют, что люди должны делать, когда они общаются друг с другом в семьях, взаимодействуют с коллегами по работе, поклоняются, учатся, покупают потребительские товары и многими другими способами принимают участие в жизни сообщества.

Теория социальных ожиданий также близка к теории социализации в том смысле, что она учитывает дальние и косвенные влияния СМИ и изображает СМИ как агента (непреднамеренного и незапланированного) обучения. Проще говоря, теория социальных ожиданий «основана на идее, что СМИ передают информацию о правилах социального поведения, которые помнит человек, и которые напрямую формируют явное поведение» [6, с. 225]. И центральный аргумент этой теории заключается в том, что телевидение «культивирует» или создает мировоззрение, которое, хотя и может быть неточным, становится реальностью просто потому, что люди верят в его реальность и основывают свои суждения о своих повседневных мирах на этой «реальности» [7, с. 245].

«Телевидение и представления о мире взаимно усиливают друг друга; определенный культурный, социальный и идеологический образ жизни и мировоззрения побуждают людей больше смотреть телевизор, и сообщения, которые они воспринимают, имеют тенденцию поддерживать эти взгляды. Короче говоря, изображения в СМИ отражают и укрепляют (то есть культивируют), но не вызывают изменений во взглядах на природу семьи в обществе» [8, с. 612].

Только что рассмотренные теоретические основы позволяют по-разному взглянуть на то, как средства массовой информации - и реклама в частности - могут изображать определенные вещи, придавать им различное значение и, в конечном итоге, формировать представления, отношения и ожидания аудитории.

Многие рекламные объявления имеют тенденцию показывать традиционную или обычную нуклеарную семью. Это особенно актуально для рекламы в западных обществах, где нуклеарные семьи считаются «обычным» типом семьи. В Казахстанской рекламе чаще используются традиционное устройство семьи, т.е. так называемая традиционная расширенная семья с двумя или более детьми, живущими вместе.

Хотя представление о «семье» может меняться в реальном социальном контексте, рекламные объявления по-прежнему связаны со старомодными ценностями и стереотипами в своих репрезентациях [9, с. 200]. Исполнительный директор по рекламе Джерри Гудис говорит: «Реклама не всегда отражает то, как люди действуют, но то, как они мечтают. В некотором смысле, то, что мы делаем, сводит на нет ваши эмоции и продает их вам обратно». В постоянно развивающемся обществе, есть тенденция к ностальгии по прошлым ценностям и идеологиям, и это то, о чем нам сообщает большинство рекламных объявлений.

В рекламе семейное счастье представлено как способ потребления. Дети являются одними из основных потребителей, для которых семья, которая теперь преобразована в единицу потребителей товаров, покупает детские товары, чтобы дети и семья были счастливы. Детское счастье, связанное с потреблением, приравнивается к счастью семьи. Счастливые семьи показаны как те, кто покупает товары и услуги для детей [10, с. 100].

Реклама заставляет людей поверить в то, что счастливые или чрезмерно довольные семьи в рекламе настолько «вместе» из-за определенного типа молока, которое они предпочитают пить, определенного чая или растительного масла, которые они выбирают, или универсального чистящего средства, которое они используют [11, р.]

Товары показаны как неотъемлемая часть нашей любви и заботы о других. Чем теснее рекламодатель сможет связать продукт с естественными и положительными эмоциями, тем успешнее будет реклама. «Автомобиль рекламирует себя как «часть семьи», не просто предлагая что-то семье, но фактически являясь ее частью». [12, с. 15]

Мужчины и женщины в семьях, изображаемых в рекламе, часто демонстрируются в стереотипных гендерных ролях, таких как кормильцы-мужчины и домохозяйки. Женщина изображена как домохозяйка на кухне или в магазине, в то время как муж работает.

Не показано, что отец активно занимается с детьми, если он не играет. В то время как матери, как правило, проявляют активность, когда присутствуют. Если будет показан один из родителей, то в рекламе, связанной с игрушками, играми или обучением, это будет, как правило, отец, который является веселой и авторитетной фигурой. В рекламе, связанной с едой или повседневными делами, будет показана мать. Эти результаты показывают, что, хотя в обществе могут меняться семейные идеологии, многие старые идеалы остаются в рекламе. Рекламодатели в значительной степени полагаются на стереотипы.

Однако есть новое движение в рекламе, объединяющей мужские и женские характеристики. Мужчины представлены чувственными и заботливыми, а женщины - сильными и уверенными в себе. «Однако в основе этого нетрадиционного кодирования лежит не празднование вытеснения стереотипных гендерных черт, а, скорее, постоянная потребность рекламы в новых средствах для привлечения и удержания внимания потребителя».

В завершении следует отметить, что счастливая семья в рекламе – дружная семья. А самая распространенная из семейных ценностей на телевидении - это семейная солидарность, включая верность, поддержку и любовь к своей семье.

Литература:

1. Измайлова М. А. Психология рекламной деятельности. Практическое пособие / М.А. Измайлова. - М.: Дашков и Ко, 2015. - 236 с.
2. Haralambos, M., Herald R.M., & Holborn M. Sociology: Themes and Perspectives (5th Edn), Collins Educational, London, 2000. – 537 p.
3. Abbott P., Wallace C., Tyler M. Introduction to Sociology: Feminist Perspectives, Routledge, 2005. – 144 p. Accessed on 14 November 2021, 1:00 a.m. from http://books.google.com.pk/books?id=-011UtR_0hMC
4. Borgerson, J. L., Schroeder, J. E., & Isla, B., Thorssen, E. (2007), The Gay Family in the Ad: Consumer Responses to Non-traditional Families in Marketing Communications //Journal of Marketing Management Vol. 22. – P. 955-978.
5. Coltrane S., Adams, & M. Work—Family Imagery and Gender Stereotypes: Television and the Reproduction of Difference // Journal of Vocational Behaviour, Volume 50, Issue 2, 1997. - P. 323-347.
6. DeFleur M.L. & Ball- Rockeach S. Theories of Mass Communication (5th Edn), White Plains. - NY: Longman, 1989. – P. 223 – 224.
7. Baran S.J. & Davis D.K. Mass Communication Theory - Foundations, Ferment, and Future, Wadsworth, Canada, 2003. – 323 p.

8. Fernanades L. Nationalizing 'the global' media images, cultural politics and middle class in India, in *Media // Culture and Society*, Volume 22, No. 5, 2000. – P. 611 - 628.
9. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация / Е. Медведева. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 277 с.
10. Анашкина Н. А. Рекламный образ / Н. Анашкина. - М.: Юнити-Дана, 2010. - 176 с.
11. Андреева Ю. В. Миссия и идеология современной рекламы: концепции, технологии, стратегии эффективности/Ю.Андреева. - Казань: Центр инновационных технологий, 2006.-356 с.
12. Тучкова В.В. Современная семья в зеркале российского телевидения // *Электронный научный журнал «Медиаскоп»*, №2, 2012. – С.13 – 21.

Балташева Д., Ю-20-4 тобының студенті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
(*Ғылыми жетекшісі – Уразбекова Д.У.*)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨНІРЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАСҚАТІЛДЕРДІҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСЫ

Әртүрлі халықтардың өз ана тілін дамытуға деген этникалық қажеттілігі, сөйлейтіндердің сандық көрінісіне қарамастан байқалып отыр, өйткені адамдар ана тілін білу арқылы өзін өз ұлтына сәйкестендіреді. Ал түрлі этностар мен этнос өкілдерінің бұл мүддесі Қазақстан Республикасының тіл саясатының негізі болып табылады. «Мемлекет Қазақстан халықтарының тілдерін оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай жасауға қамқорлық жасайды» [2, б. 6]. Тілдерді дамыту арқылы қоғам мүшелерінің тілдік егемендігіне қол жеткізу – Қазақстанның тіл саласындағы мемлекеттік идеясы. Ол азаматтың бірнеше тілді, соның ішінде мемлекеттік тілді меңгеруінен көрінеді.

Солтүстік облыстар – мемлекеттік тілді енгізуде жағдайы қиын өңірлер. Қазақстанның лингвистикалық жағынан күрделі аймақтары мыналарды айтуға болады: - қазақ халқының үлесі (46,3%) ұлттық деңгейден төмен көпұлттылығы жоғары (90-нан астам ұлт) сипатталатын аймақтарды. орташа (63,1%), мұнда әрбір екінші тұрғын қазақ тілінде сөйлейді, сонымен қатар орыс тілінде сөйлейді;

Орыс халқының үлесі жоғары аумақтар – 1885605 адам (38,4%) және қазақ тілін меңгергендердің төмен пайыздық көрсеткіші (бар болғаны 11-15%, оның 88,3% нашар сөйлейді); - тұрғындарының 753 239-ы (15,3%) әртүрлі этностарға жататын, өкілдерінің басым көпшілігі ана және мемлекеттік тілдерді нашар меңгерген елдің бөлігі. Полиэтностылық факторы, ең бастысы, қазақ емес ұлттар арасында мемлекеттік тілде сөйлейтін және ана тілінде сөйлей алмайтын қазақтардың пайызының төмендігі тілдік ахуалдың күрделенуіне алып келеді [4].

Солтүстік өңірінің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесінде (ӘКЖ) кәсіптіліктің алуан түрлері ұсынылған. МБЖ негізгі құрамдас бөліктерінің бірі қазақ және орыс тілдері болып табылады. Қазіргі тілдік жағдай орыс тілінің басқа тілдерге күшті ықпалымен сипатталады.

Бұл әсіресе лексика деңгейінде айқын көрінеді. Орыс тілінен және ол арқылы шетел сөздері мен терминдерінен енген сөздер басқа тілдерге қарағанда басым, мысалы, әртүрлі тілдердің жалпы сөздік құрамына келесі саланың элементтері кіреді: 1) әлеуметтік- саяси және халықаралық өмір (декларация, конвенция, миссионерлік, дипломатия); 2) жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік ғылымдар (химия, физика, экономика, технология); 3) өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы (мелиорация, ветеринария, агрономия); 4) тұрмыстық, киім-кешек, аяқ киім және т.б. (костюм, кроссовка); 5) халық өнері (балалайка, түймелік баян, гитара, музыкант) т.б.

Орыс тілінің қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы басқа этностардың тілдерімен тығыз қарым-қатынасы, қазақ ұлтының және басқа этностардың көптеген өкілдерінің орыс тіліне енуі болды және жалғасуда. Оған, ең алдымен, тілдің ең ұтқыр және өткізгіш деңгейлері болып табылатын сөздік, терминологияны дамытып, байытуда айтарлықтай әсер етеді. Бұл әсіресе тікелей байланыстар деңгейінде айқын көрінеді. Көбінесе қазақтардың орыс және басқа ұлт өкілдерімен күнделікті қарым-қатынасында.

Зерттеліп отырған аймақтың, әсіресе халқының басым бөлігі қазақтар тұратын аудандарының тілдік байланысы қазақ тілінің ықпалы тек орыс тілінің биллингтерінде ғана емес, басқа ұлт өкілдерінің де ықпалында екенін көрсетеді. өте маңызды. Ұзақ мерзімді қарым-қатынас процесінде қабылданған ең көп тараған қазақшылдықтарды келесі семантикалық категориялармен байланыстырады:

1) топонимдердің жалқы атаулары (Екібастұз, Ақсу, Қараоба, Құрғұл); 2) табиғи шындықтар, жануарлар дүниесі (жұт, тақыр, қасқыр, құсқар); 3) әлеуметтік және әкімшілік терминология (әкім, бастық, облыс, ауыл); 4) әдет-ғұрып, салт-дәстүр (сабантой, наурыз, қазақша-күрес); 5) культтік терминология (құрбан-байрам, айт, ораза, шариғат); 6) күнделікті өмір шындығы (бешбармақ, қымыз, қуырдақ, қазы); 7) эмоционалды экспрессивті лексика (қалымшық, барымтач, рахмет, сәлем) Қазақ тілінен алынған бұл сөздердің барлығын екі аспектіде қарастыруға болады: функционалдық, яғни. тілдердің ең белсенді әрекеттесетін функционалдық аймақтарын, олардың аумақтық, әлеуметтік және кәсіби диалектілерін анықтау тұрғысынан да, тиісті лексикалық терминдер тұрғысынан да, т.б.

Тілдің даму дәрежесіне қарай, олардың таралуына сәйкес қазіргі заманғы белгілі бір функционалдық салаларда қолданылуы.

Орыс тілінің ғалымдары қазақ тілінен лексикалық қабылданулардың мынадай негізгі топтарын ажыратады:

1) орыс әдеби тілінің сөздігіне енгізілген лексика, терминология және номенклатура. Мұндай лексика орыс тілінің ғана емес, сонымен қатар көптеген басқа тілдердің қызмет ету салаларында кеңінен қолданылады: ақсақал, дастархан, жұт, жайлау, жігіт, бәйге, шапан, айран.

2) жалпы лексика - бұл белгілі бір аумақта ең көп тараған және орыс тілінде оның қызмет етуінің әртүрлі салаларында - облыстық баспасөзде, радио мен теледидарда, жергілікті авторлардың көркем әдебиет тілінде қолданылатын сөздер. , әлеуметтік-кәсіби диалектілерде, жергілікті орыс халқының сөйлеуінде және жергілікті халық өкілдерінің орысша сөйлеуінде: балық, кесешка, байпақ, қарағаш, кемпір, ата, апашка, қазақша-күрес, наурыз, той, тамаша, т.б.

3) облыстың белгілі бір елді мекеніндегі орыс және басқа тілдердің диалектілерінде қызмет ететін жергілікті аймақтық сөздер. Бұл сөздік негізінен күнделікті қарым-қатынас саласымен және кейбір кәсіптік салалармен байланысты: бузына (бузау), қунажина, құнаншығар, мұрындық, тұнтушка, қотыр, сүтница, қаржын, қашық, қармақ, текимет, байпақтар, дамбалдар, шалпектер, көлтермендер, соқыр, бишара, балапаншық, балашка, қызымқа, тамыр, байғазы, қармақ.

Талқылау

Әртүрлі елдерде және елдердің, дүние жүзінің аймақтарындағы қауымдастықтарда ұлттық тіл мәселелері оларда қалыптасқан тілдік жағдайға, мәдени дәстүрлерге және белгілі бір елге тән қоғамдық-саяси жағдайға байланысты әртүрлі шешіледі. Осыған қарамастан, барлық айырмашылықтарға қарамастан, көптеген ортақ сұрақтар мен оларды шешудің тәсілдері бар. Әлеуметтік лингвистикалық мәселелерді шешуде әртүрлі елдерде жинақталған оң тәжірибені Қазақстанда қолдануға болады, әрине, көшіруге емес, шығармашылықпен меңгеруге болады.

Модернизациялаушы елдердің тәжірибесі трансформация кезеңінде дамудың аумақтық ерекшеліктері қуатты жұмылдыру күшіне айналуы мүмкін екенін көрсетеді. Аймақтық жағдайлардың алуан түрлілігін шебер пайдалану мемлекеттің жалпы тілдік стратегиясына икемділік бере алады. Сонымен қатар сарапшылар өңірлік қоғамдастықтардың жүріп жатқан процестердегі рөлі мен қатысуын күшейту әзірленген шаралар мен оларды жүзеге асыру тетіктерін тиімдірек етеді деп санайды.

Тіл дамытудың әмбебап үлгілері жоқ. Әрбір мемлекет тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде әртүрлі тілдік және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, тіл саясатының мақсаты мен мазмұнына сүйене отырып, өзіндік үлгісін жасайды. Қоғам моноэтникалық немесе көпұлтты болуы мүмкін. Мемлекеттегі тілдік ахуал көп жағдайда осы факторға байланысты. Әлемде әртүрлі әлеуметтік жүйесі, әртүрлі идеологиясы бар 200-ден астам мемлекет бар.

Мемлекеттердің басым көпшілігі көпұлтты. Жапония, Англия, Франция сияқты елдер моноэтникалық болып жіктелсе де, оларда әртүрлі ұлт өкілдері де тұрады. Іс жүзінде «таза» бір ұлтты мемлекеттер жоқ. Ал елдердің көпшілігі көп ұлтты болғандықтан, оларда тіл мәселесі бар. шешуді қажет ететін көп немесе аз дәрежеде. Бұл мәселе біздің мемлекетіміздің де алдында тұр, өйткені «Қазіргі таңда Қазақстанның жаңа қоғамдық-саяси шындығы еліміздің көп ұлтты халқының сұранысына жауап беретін, тілдік, демографиялық және саяси жағдайдың ерекшеліктерін ескеретін тіл саясатын жүзеге әкелуіне қажет. Әр ел өзінің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, тіл саясатының өзіндік үлгісін қалыптастыратындықтан, көпұлтты Қазақстанда тұратын барлық этностар мен ұлыстардың тілдерін дамытуға бағытталған, түбегейлі жаңа негізде белсенді тіл саясаты әзірленді. . Дегенмен, Қазақстан аймақтарының қалған тілдік біркелкілігі оның толыққанды тіл дамуына барған сайын елеулі әсер етуде. ргізуді талап етеді» [5, 11 б.].

Ал әр ел ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, тіл саясатының өзіндік үлгісін қалыптастырады, барлық этностар мен ұлыстардың қазақ тілдерін дамытуға бағытталған түбегейлі жаңа негізде белсенді тіл саясаты әзірленді. Дегенмен, Қазақстан аймақтарының тілдік біркелкі еместігінің сақталуы оның көп қырлы лингвистикалық дамуында көрінеді.

Қазақ-орыс, орыс-қазақ қостілділігін дамыту және өзара байыту тұрғысынан белгілі географ, қазақ халқының өмірі мен мәдениетін зерттеуші Григорий Николаевич Потаниннің өмірі мен шығармашылығының зерттелмеген қырлары үлкен қызығушылық тудырады. Павлодарға жақын жерде казак ауылында дүниеге келген, тұрғындары жергілікті халықпен тығыз араласып, оның тілін жақсы білетін Н. Потанин қазақ ауыз әдебиетіне үлкен қызығушылық танытты, мақал-мәтелдер жинады. Бұқар жыраудың қазақ тілінде жазылған поэтикалық шығармалары да қолжазбаларында сақталған. Осы және басқа деректер, сол кездегі белгілі тұлғалар Ө.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов және басқалармен жеке байланыстар Н.Ф. Потанин қазақ тілін жақсы меңгерген, сондықтан ғалымның тілін, жазба мұрасын, халықтардың тілдік өміріне ықпалын жан-жақты зерттеу қазақ-орыс қостілділігі үдерісін зерттеуде маңызы зор.

Өңірдегі этностардың өмірі белсенді қарым-қатынас процесімен, әртүрлі байланыстармен, басқа тілде сөйлейтіндермен байланыспен сипатталады. Мұның барлығын қоғам тілдерінде көрсету мүмкін емес еді. Қазақтардың осы өлкеге қоныстанған түрлі этнос өкілдерінің мәдениеті мен тілінің элементтерін қабылдағаны сияқты, басқа этностардың тілдері де сол әсерді сезінді. Сонымен қатар, ол тілдің әр түрлі деңгейлерінде кездеседі, дегенмен әр тілдің екіншісіне әсер етуінің шекарасы мен сипаты әртүрлі.

Орыс тілінде сол немесе басқа объектіні, құбылысты, ұғымды нақты белгілеу үшін қолданылатын қазақизмдер осы аймақтағы орыс тілінің лексика-семантикалық жүйесін байытады, оның экспрессивтік мүмкіндіктерінің кеңеюіне ықпал етеді. Өңірде тұратын орыстар қазақ тілінің жеке сөздерін біліп қана қоймайды (бұрынғы орыс казактары бұл тілде еркін сөйлейтінін ескеріңіз), сонымен бірге бұл тілді бағалайды, оның қолданылуына бақылауды жинақтайды, оны ана тілімен салыстырады және қорытынды жасауға тырысыңыз.

Тілдердің өзара әрекеттесуі, өзара ықпалы, өзара баюы, ең алдымен, лексика-семантикалық деңгейде байқалады. Аймақтық позициялардан тілдік байланыстарды жан-жақты зерттеу көпұлтты Қазақстанның рухани өрлеуі мен дамуының өзекті мәселесі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Конституция Республики Казахстан. - Алматы: Қазақстан, 2001. - 96с.
2. О языках В республике Казахстан // Основные законодательные акты о языках В Республике Казахстан. - Алматы: Юрист. 2004. - С. 5 –11.
3. Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020годы // Основные законодательные акты о языках в Республике Казахстан. - Алматы:Юрист. 2011.
4. Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Агентство по статистике РК. Статистический сборник. Астана, 2010. –112с.
5. Концепция языковой политики Республики Казахстан // Основные законодательные акты о языках в Республике Казахстан. - Алматы: Юрист. 2004. - С. 11–17.

Бақытқызы Д., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, филология факультет, гр. КО-21, студент
(*Ғылыми жетекші: қазақ әдебиеті кафедрасының оқытушысы*)

МАҒЖАН ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ СИМВОЛИЗМ

Қазақ әдебиетінің ірі өкілі Мағжан Жұмабаев шығармашылығында тамыр тартып жатқан әдеби үлгілердің бірі символизм екендігі белгілі. Олай болса, «Ақын Мағжанның символизмге айрықша ден қоюының сыры неде?»

Эстетикалық негіздері XIX ғасырдың 60–70-жылдарында Поль Верлен, Артюр Рембо, Стефан Малларме, Лотреамон сынды француз ақындарының шығармалары арқылы қалыптасқан символизмнің негізгі талаптарының бірі жаратылыс тылсымдарына түйсік арқылы бойлауға, түйсінгенін әрқайсысы өзіндік мән, идеяға ие поэтикалық символдар арқылы жеткізуге мүмкіндік беретін ақынның ой азаттығы болды.

«Мағжан культурасы зор ақын... Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілігіне қарағанда бұл бар заманның шегінен асқандай... бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі», [1, 12]- деп М.Әуезов айтқандай Мағжанның сыны кетпеген маржан сөздері әлі күнге дейін халық жадында. Сөзімді қорытындылай келе айтарым, Мағжан поэзиясындағы символизм ұлттық төл тумамыз, этностық ерекшелігімізден алынса да, әлемдік деңгейдегі символистік образдармен салыстырмалы салмақталады.

20-ғасырдың басында қазақ әдебиетінде символизм сарыны Ш.Бөкеевтің туындыларынан көрініс тапты. Бұл жөнінде Қ.Жұмалиев: «Шәңгерей қазақ әдебиетіндегі бірінші дарашыл ақын, өлеңдерінің көпшілігінде-ақ дарашылдықты жырлады. Фет пен Тютчевтің сыңары-Шәңгерей іспетті», - деді. Шәңгерей поэзиясындағы бейнешілдік тәсіл бостандықты аңсаған романтикалық қиялдан туды. Оның сыры-ақын Кенесары көтерілісінің дүбірі аяқталған кезде дүниеге келіп, халықтың мұн-мұқтажына қанып өскендіктен еді. Шәңгерей поэзиясындағы символизмге назар аударсақ, ақынның туындылары терең қиялға, шым-шытырыққа, халықты көтеріліске шақыруға үндемейді, тек байсалды, өзіне тән тұйықтылықпен, сақтықпен ғана астарлы ойларды қозғайды.

«Адамзаттың рухани дамуы алуан ұлттардың рухани өрісіндегі өміршең, өнегелі қасиеттерді игеріп, кәдеге жарата алуымен сабақтасады. Өйткені бір ұлттың рухани-эстетикалық әлемі екінші бір ұлттың болмыс-бітімімен еш уақытта бірдей болмайды. Әр ұлттың болмысты өзінше түйсініп, түсінуі оның табиғатын айқындайды. Сондықтан әрқайсысының өзіндік ерекшелігі дегеніңіз жалпыадамзаттық контексте алып қарағанда әрқайсысының өзіндік байлығы деп бағалануға да лайықты» [1, 17], – деп пайымдайтын біздің бүгінгі түсінігіміз Мағжан өмір сүрген қоғам үшін соншалықты маңызды емес еді.

«..Ол жүректің қобызын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер ете алмайтын құрғақ өлеңді, жабайы жырды Мағжаннан таба алмайсыз», - [2, 11] деп Ж.Аймауытов әділ баға беріп, бекер айтпаса керек.

Шәңгерей поэзиясынан Мағжандай оқырманның ойын онға, санасын санға бөліп, эмоциялық тебіреніспен ұтымды ойлар қалдыратын символдарды кездестірмейміз. Десек те, символизмнің қазақ әдебиетіндегі бастауы – Шәңгерей болып қала бермек. Ендеше Шәңгерей өлеңдеріндегі символизмдерге назар аударсақ, «Таудағы тас ұяда» деп аталатын шығармасында «Мен» сөзің еңсесі езілген елдің бойына күш жіберер құдірет деп біледі. «Мизан», «Сират» торын құрып жатқанда, оған қарсы тұрар рух осы меннен туады дейді. Бұл жерде Шәңгерейдің 1916 жылғы июнь жарлығынан соң болған көтерілісті символмен меңзеп отырғанын аңғарамыз. Ақынның символистерге тән дарашылдығы осы өлеңнен айқын сезіледі.

Ал елінің іргесі сөгілмеген бірлігін армандаған «Бұл дүние панилығын етеді екен» өлеңінде:

Шайтанға шаршап тұрған ат бергенің-

«Тамұққа жақынымды жақ!» дегенің.

Жыланды жолда жатқан соқпай кетсең-

Тап болған бір ғаріпті шақ дегенің [3, 10].

Елді азғырушы, қаскүнемдердің, төңкерілісшілердің образын мистикалық ойлау арқылы «шайтан» сөзімен образдайды.

19-ғасырдың екінші жартысындағы саяси ахуалға өз бағасын беріп, жекелеген символдық сөздерді пайдаланып, күрделі пікір айтуға ұмтылған, діни ағартушылық бағыт ұстанған-Мақыш Қалтайұлы еді.

Ақын поэзиясынан қазақ халқын бақытты болашаққа жеткіземін деген романтикалық сарынды аңғара аламыз. Образды бейнелі сөздерге зер салсақ, ақын «Айна» сөзін символ ретінде қолданады. Күнделікті тұрмыстағы қарапайым айна арқылы халықтың білімге құштар еместігін, мал шашатын мақтаншақтығын, өзгені көреалмай күндейтінін сын тезіне салады. 1914 жылы Омбы қаласында «Бірлік» қоғамы құрылғанда, оны Мағжанның «Айна» деп атағысы келгеніне Мақыш Қалтайұлының осы пікірі ықпал етсе керек.

Мағжан Жұмабаев «Иғлан» (жарнамалау) атты өлеңінде біздің милләт (ұлтымыз)-тоқсандағы кемпір деп қазақты бойынан қуаты кеткен кемпірге теңейді. Өзге ұлтқа құшақ жайып, қонақжай бола қаласың, өз туғаның қазаққа келгенде сараңдық танытып, көреалмай, күндейсің деп халық қасиетін сынға алады. Мақыш Қалтайұлының:

«Өзім айсыз түнде, қараңғыда қармалап жүрмін», - деген астарлы сөздері қазақтың білімге деген талпынысының баяулығынан туған ой еді. Қазақ әдебиетіндегі символизм Мағжаннан бұрын басталғанымен, Мағжан поэзиясындағыдай шырқау биікке көтеріле алмады.

Символистердің шығармашылығының маңыздылығы – қоғамға ой тастап, жаңаға ұмтылып, өлеңді өрнектеп, жетілдіріп отыру.

Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған, - деп хакім Абай айтқандай символистер шығармаларын мәңгілік ғұмырға теңейді. Мағжанның:

Мен өлмеймін,

Менікіде өлмейді [4, 11], - деуінің себебі де осыдан болар.

Бейнешілдік тәсілдің Мағжан поэзиясында қалыптасуы 19-ғасырдың орта кезінде Ресейдің қазақ даласына озбырлық әрекетінен, болымсыз болыстың залалынан туған еді. Бірақ халыққа ашық үндеу айтуға саясат мүмкіндік бермеді. Сол себептен, сақтықпен, ишарамен, символдарды қолданып, бейнелеп айтуға тура келді.

Мысалдап сөйлеу, ойын астарлап, меңзеп айту халқымыздың шешендік өнерінің бір тәсілі болған. Мағжан оны батыс пен орыс символистерінің шығармасымен жетілдіріп, қазақ әдебиетінде өзіне дейін болмаған көрсем әдебиет стилінің қалыптасуына ықпал етті.

Мағжан бейнешілдігінің бейнесін «Толқын» өлеңінен аңғара аламыз. Себебі, ақын сыбырлай сылдырлап, былдырлап, ұрланып аққан толқындардың да, назарға іліге бермейтін қатерлі тұстары бар екендігін, ескі қоғамды жаңаның алмастыруын су бетіне көтеріліп келіп, көрінбей жоғалып кететін толқынның образында бейнелейді. Бұл-ұрпақты ұрпақ алмастырады деген философиялық ой еді.

Ұлттың ұйықтап қалған сезімін ояту үшін қатаң дауысты дыбыстарды ерекше пайдаланады. Оны халықтың жігері мен намысын оятатын «Түркістан» және «Қазақ тілі» өлеңдерінен байқай аламыз. Қуатты екпін мен жігерлі сөз нөсерінен құйын ойнатқан «От» өлеңінде халық санасын отпен аластайды.

Үнді, ұяң дыбыстарын пайдалану арқылы, жігіт пен қыздың арасындағы іңкәр сезімді-«Шолпы» өлеңінде бейнелейді.

«Жүсіп хан» поэмасында «зат» сөзің символ етіп, Аббас ханның образын:

Шіркін, Аббас зат еді-ау!

Заттың ісі жат еді-ау, - деп көрсетеді.

«Айда атыңды, Сәрсембай»

атты өлеңінде қала еркектерін:

«Тамақтан басқа тілек жоқ.

Қорсылдаған доңыздар»-деп шеңейді [4, 22].

Символистер түнді жамандықтың образы ретінде бейнелейді. Мағжан да сол дәстүрмен «Түн айтқызды» өлеңінде:

Тауда түнде үн берген

Тәңірі ме әлде байғыз ба?

Үнді естіп, жаным күңіренген, - деп 1921-1922 жылдардағы аштыққа ұрынған халықтың қаралы жай-күйін түнге теңеп, символ етеді.

Аталған мысалдардан Мағжанның поэзиясында өзге символистерге тән сентименталистік сарын бар екенін аңғарамыз.

Қорыта айтқанда, ақынның символ-образдарға айналып яки символ – образдардың ақынға айналып, бірінші жақтан тіл қатуы өлеңнің әсері мен экспрессивті қуатын еселей түседі. Бұл да – Мағжан Жұмабаевтың өзіне дейін қалыптасқан қандай да бір әдеби үлгілерді жаңа сипаттар дарыта, көркемдік әсерін арттыра қолдануға бейім жаңашылдығының бір көрінісі.

Әдебиеттер

1. Ыбырайым Б. Эстетикалық тәжірибе және рухани даму // Әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Акад. Серік Қирабаевтың 75 жылдығына арнал. жин. – Алматы: Комплекс, 2002. – 121–125-б.

2. Елеуенов Ш. Батыс-Шығыс әдеби тоғысуы проблемасы және Мағжан Жұмабаев // Қазақ ССР ҒА хабарлары. – Тіл, әдебиет сер., 1990. – № 2. – 41–43-б.

3. Ахметов З. Ақын тұлғасы, адамгершілік мақсат-мұраты // Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. Нұсқаулық. – Астана: Фолиант, 2003. – 108-109 б.

4. Әлімбаев М. Толқыннан толқын туады. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1992. – 29 б.

Бодыкова А.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, филологический факультет, гр. МҚЯЛТ-51, магистрант
(Научный руководитель — к.ф.н., профессор Рапишева Ж.Д.)

КӨПЭТНОСТЫ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА КӨПТІЛДІ ЖӘНЕ ПОЛИМӘДЕНИ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Белгілі бір тілді тұтынушы адам ұлттық тілдің, ұлттық мәдениеттің де тұтынушысы, жасаушысы, иесі болып табылады. Сондықтан ХХІ ғасырдың тіл ғылымында тілді тұтынушы адамға, шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, қазіргі таңда жаңаша зерттеулердің өзегіне айналды.

Тілдік тұлға ұғымы тұлғаның жеке дара сана-сезімі, дүниеге көзқарасы мен тілдің өзара байланысын білдіреді. Кез келген тұлға өзін және өзінің субъектілігін заттық іс-әрекеті арқылы ғана емес, сонымен қатар тіл мен сөйлеусіз жүзеге асырылуы мүмкін болмайтын қарым-қатынас арқылы да көрсетеді. Адамның сөзі оның ішкі әлемін танытады, оның тұлғалық қасиетін танытатын мәлімет көзі қызметін атқарады. Сөзге құндылық сипат беру, бере алмау қабілеті тілді қолданушының ішкі дүниесінің дәрежесіне байланысты.

Жеке тілдік тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А.Манкееваның пікірлеріне жүгінсек: «Белгілі бір тілдік тұлғаның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты» [1, 281] болып шығады.

Демек, *алғашқы тілдік тұлға (бірінші)* өз мәдениетінде әлеуметтендіру шеңберінде қалыптасады (әлеуметтанудағы әлеуметтендірудің бұл түрі әлеуметтанушылардың алғашқы әлеуметтендіруі деп аталды). *Екінші тілдік тұлға* шет тілін оқыту үдерісінде қалыптасады, онда бөтен тіл мен бөтен мәдениет (әлеуметтануда бөтен мәдениетті меңгеру, өз және бөтен мәдениеттердің тілдік санадағы өзара қарым-қатынасы билингв аккультурация түсінігімен сипатталады) меңгеріледі.

И.И.Халеева ұсынған екінші тілдік тұлға моделі – екінші тілдік тұлға адамның мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынас жасау қабілеті ретінде анықталады. Бұл қабілет оқылатын тілдің вербалды-семантикалық кодын, яғни сол әлемнің тілдік бейнесін «әлемнің жаһандық суретін» меңгеруден құралады [2, 168].

Екінші тілдік тұлға мәселесі соңғы жылдары қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқыту мәселесіне қатысты зерттеулерде көтеріле бастады. Ересектерге, оның ішінде мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік тілді үйретудегі тілдік тұлға мәселесіне қатысты ғалым Б.Хасановтың «Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы және тілдік орта» атты еңбегін атауға болады. Ғалым: «Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы – нақты білім мен түсінік жиынтығын меңгерген, мемлекеттік қызметте өзін сөйлеу іс-әрекетімен танытатын тұлға», – деп атап көрсетеді [3, 99].

Толыққанды тілдік тұлғаны қалыптастыру үшін оның тіл туралы ғана емес, сондай-ақ ұлттық мәдениет, психология және сипаты туралы түсінігін қалыптастыру қажет.

Ұлттық (ана) тілді ғана емес, оның мәдениетін де тасымалдаушы болып табылатын тілдік тұлғаны *бірінші/бастапқы/алғашқы* немесе *ұлттық тілдік тұлға* деп атауға болады. Кейбір жағдайларда, әсіресе, Қазақстан, Ресей сияқты көпұлтты қоғамда функционалдық негізгі тілдер біреуден артық болуы мүмкін (ана тілі мен орыс тілі). Мұндай жағдайда адам сол және басқа тілді бірдей дәрежеде меңгерген, бұл тілдердің ана тіліне және екінші тілдерге бөлінуі өте күрделі етеді: екінші тіл материалдық және рухани орыс мәдениетімен, оның мәдени тұжырымдамаларымен, әдет-ғұрыптарымен және т.б. ана тілімен бірдей меңгеріледі, яғни тілдік тұлға оқытылатын екінші тілдің вербалды-семантикалық кодын (тіл тасымалдаушылар әлемінің тілдік және тұжырымдамалық суреттерін) меңгеруден құралады. Мұндай тілдік тұлғаны біз *екінші тілді тұлға* деп айта аламыз және оған анықтама бере аламыз: екінші тілдік тұлға – екінші тілде мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынас жасауға қабілеттілігінің жиынтығы бар тұлға [4, 38].

Сонымен, басқа тілдің вербалды-семантикалық кодын, яғни сол тіл әлемінің тілдік бейнесін және адамға жаңа әлеуметтік шындықты түсінуге мүмкіндік беретін әлемнің тұжырымдамалық суретін меңгерген тұлғаны екінші тілдік тұлға деп санауға болады.

Э.Д.Сүлейменованың айтуынша, кеңестік кезеңде Қазақстанда қостілділіктің дамуы «көптеген жылдар бойы қостілділік кезінде ана тілін сақтау, алмастыру және жоғалту бүркемеленіп келді. Керісінше, орыс тілімен байланыста болатын тілдерді байыту міндетіне ерекше көңіл бөлінді. Қостілдіктің әлеуметтік-қызметтік талдауы көбінесе тілдік түсінік пен ұлттық сана-сезім сияқты өте маңызды факторлардың есебінсіз жүзеге асты» [5, 57].

Осы мәселені арнайы зерттеген профессор Б.Хасанов «Қостілділік адамдардың рухани жағынан өсуіне жағдайлар жасайды. Адам үшін қостілділік – ойын жеткізу, шындықты тану құралы болумен бірге көпұлтты қоғамда қарым-қатынас жасау құралы да; бұл жерде оның негізгі компоненті (ана тілі) ұлттық компонентін сыпаттаса, басқа компоненті (екінші тіл) әртүрлі ұлт өкілдерін тану, басқа халықтардың мәдениеттерін игеру құралы болады. Қостілділіктің адамның үйлесімді дамуындағы рөлі орасан; өйткені, ол көпұлтты қоғамда жан-жақты дамудың және де өзін танытудың аса маңызды құралы» деп жазады [3, 12-13].

Еліміздің әлемнің дамыған елу мемлекеті қатарынан орын алуы үшін бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған жас ұрпақты қалыптастыру мәселесі алға шығып отыр. Өйткені тек бәсекеге қабілетті азаматтар ғана Отанымыздың тұрақты дамуына, бәсекеге қабілеттілігіне өз үлесін қоса алады. Адамның өзін-өзі ұстау мәдениеті мен өзгелермен қарым-қатынас жасау мәдениетін болашақ ұрпақ бойында қалыптастыруды білім беру үдерісі мен өз құқығын қорғай білетін сауатты тұлғаны тәрбиелеу үдерісінен бөліп қарастыруға болмайды.

Жаһанданудың барынша қанат жая түсуімен бірге тіл империализмі де күшейіп, қостілділік пен көптілділік басқаша сипат алып келеді. Сондықтан да, қостілділікке, «үш тұғырлы тілге» барынша назар аударылуда.

Қазіргі таңда Қазақстан қоғамында *үштілділік* саясаты жүргізілуде, ол қазақстандықтардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеруіне бағытталған.

«Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс, – деп Елбасы бірнеше рет айтып өткен болатын. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық экономикаға сәтті кіру тілі» (Н.Ә.Назарбаев).

Жаһандану мен интеграция заманында қазақ тілімен қоса көп тілді жеткілікті дәрежеде меңгеру және білім мен ғылымның барлық саласында білікті болу біздің жаңарған қоғамымыздың көрсеткіші болып отыр, себебі соңғы уақытта Қазақстан үштілділіктің әлеуметтік кеңістігіне айналууда.

Полимәдениеттілік – білім беруді мәдени плюрализм, қоғамды құрайтын барлық этникалық және әлеуметтік топтардың тең бағалылығын және тең құқылығын мойындау, адамдардың ұлт немесе дін тиесілілігі, жынысы мен жасы белгілері бойынша жіктеуді болдырмау ұстанымында құру. Білім беру жүйесінің түпкілікті модернизациялану үрдісінде шетел тілдері де алдыңғы қатарлы рөл атқарады. Үштілді білім беруге ұмтылу Еуропалық кеңес елдер тенденцияларына толыққанды сәйкес келеді [6, 15].

Ресей лингвистикасында тілдік тұлғаның барлық түрлері зерттелген, атап айтсақ: *русская/орыс* (Ю.Н.Караулов), *коммуникативная личность/коммуникативті тұлға* (В.П.Конечная), *языковая и речевая личность/тілдік және сөйлеу тұлғасы* (Ю.Е.Прохоров, Л.П.Клобукова), *словарная языковая личность/сөздік тілдік тұлға* (В.И.Карасик), *орфографическая языковая личность/орфографиялық тілдік тұлға* (Н.Д.Голев), *этносемантическая личность/этносемантикалық тұлға* (С.Г.Воркачев), *элитарная языковая личность/элитарлы тілдік тұлға* (О.Б.Сиротина, Т.В.Кочеткова), т.б.

Сонымен қатар, қазіргі тіл білімінде көпэтносты және полилингвалды қоғамдағы жаппай түрдегі тілдік тұлғаны қалыптастыру мәселелері, сондай-ақ бүгінгі таңда Қазақстан мектептері мен жоғары оқу орындарының оқу дискурсында дамитын тілдік тұлғаның типологиясы мәселелері жеткілікті түрде терең әрі жан-жақты зерттелмеген.

Кенжебекова И.О. [7], Жумагулова Е.В. [8], Жумагулова Н.С. [9] сияқты зерттеушілер қазіргі білім беру үдерісіндегі жаппай типті (немесе түрдегі) *еуразиялық тілдік тұлға мәселесін (евразийская языковая личность массового типа)* көтеріп жүр.

Біз жаппай түрдегі еуразиялық тілдік тұлға деп кемінде үш тілде – мемлекеттік тілде, ұлтаралық қатынас тілі мен халықаралық қарым-қатынас тілінде тіл, сөйлеу және мәдени құзыреттілікке ие тұлғаны түсінеміз. Қазіргі Қазақстан үшін мұндай тілдер **қазақ, орыс және ағылшын** тілдері болып табылады. Қазақстанның оқу дискурсының полиэтникалық және полимәдени кеңістігінде қалыптасатын *жаппай түрдегі тілдік тұлға* мәселесінің лингвомәдениеттану тұрғысынан бірқатар өзіндік ерекшеліктері бар. **Көпшілік тінтегі тілдік**

тұлғаны қалыптастыру үдерісінде сөйлеу мәдениетінің нормативтік аспектісін үш тілде: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде едәуір арттыру; тілдің негізгі коммуникативтік сапасын меңгеру және тілдік өзара қарым-қатынас пен паралингвистикалық мінез-құлық үдерісінде оларды ескеру, білім алушылардың сөйлеу этикетінің жалпы қабылданған нормалары мен түрлерін қалыптастыру қажет.

Бұқаралық түрдегі тілдік тұлға келешекте үш тілдің функционалдық үндесуін меңгеруді қажетсінеді, осы коммуникативтік жағдай үшін оңтайлы сөйлеу құралдарын таңдау мен ұйымдастыруға елеулі әсер ететін қарым-қатынастың прагматикалық жағдайларына бағдарлануы тиіс.

Қазақстанның қазіргі заманғы лингвистикалық ортасы біркелкі емес. Қазақстандық жоғары оқу орындарының оқу дискурсында **екі мега-тіл** – қазақ және орыс тілі басым, бірақ осы тілдердің әрқайсысының билингвизм аясында меңгеру деңгейі әртүрлі [10, 130].

Бүгінгі таңда студенттер қазақстандық білім беру кеңістігіне *жаңа түрдегі тілдік тұлғаны*, жаңартылып жатқан оқу дискурсында «өсіп келе жатқан» – жаңа, еуразиялық тілдік сананы тасымалдаушы, оның әлеуметтік және тілдік мінез-құлқын өзі білетін тілдік қоғамдастықтардың мәдениетімен детерминацияланған жаппай түрдегі еуразиялық тілдік тұлға болып табылады.

Біздің зерттеулерімізге сәйкес, бүгінгі жағдай бойынша, көпшілік түрдегі тілдік тұлға Қазақстандағы оқу дискурсының негізгі тілі ретінде қазақ және орыс тілдерін меңгеру белгісі бойынша екі топқа бөлінеді [11, 200].

Бірінші топқа біз тіл қызметінің барлық түрлерінде қазақ тілін меңгерген, екінші тілде – орыс тілінде белгілі бір коммуникативтік қабілеттері бар тілдік тұлғаны жатқызамыз.

Екінші топқа біз орыс тілінде ауызша және жазбаша түрде коммуникативтік қабілеттері бар, сонымен қатар қазақ тілінде шектеулі тақырып пен жанрлардың жеке мәтіндерін қабылдауға және жасауға қабілетті тілдік тұлғаны жатқызамыз.

Ағылшын тілінде екі топ жалпы типтегі тілдік тұлғаны Мектеп-ЖОО бағдарламасы шеңберінде меңгерген, яғни оқу және кәсіби қызметте ағылшын тілін өз бетінше пайдалану үшін сөйлеу шеберлігі жеткіліксіз деңгейде қалыптасқандар қолданады.

Еуразиялық кеңістіктің заманауи маманы, XXI ғасырдың жоғары білікті кәсіпқойы – бұл жаппай түрдегі тілдік тұлға, өйткені жаһандану және интеграция дәуіріндегі халықаралық қатынастардың көптүрлілігі, ақпараттық технологияларды кәсіби қызметте пайдалану әлемдік қауымдастықты мамандарды даярлау деңгейін үнемі арттыру қажеттілігінің алдына барынша жоғары деңгейдегі талаптар қояды. Бұл жағдайда дамудың осындай деңгейінің тілдік тұлғасын қалыптастыру стратегиялық мәнге ие болады. Келешекте қазақстандық қоғамда дәл осындай жаппай типтегі тілдік тұлға көптеген және кәсіби салада сұранысқа ие болады, бұл оның жеке әл-ауқатының артуына да ықпал ететін болады [12, 85].

Тілдік жағдайды есепке ала отырып, Қазақстан оқу дискурсының полилингвоменталдық кеңістігіндегі жаңа түрдегі *Еуразиялық тілдік тұлғаға* тән ерекшеліктердің бірі – бұл көптілділік, яғни кем дегенде төрт тілді – ана, қазақ, орыс, ағылшын, сондай-ақ басқа да шет тілдерін және Қазақстан халықтарының тілдерін белсенді меңгеру. Қазақстанның оқу дискурсында студент қандай да бір дәрежеде меңгерген тіл иерархиясында әрбір тіл идеалды түрдегі Еуразиялық тілдік тұлғаны қалыптастыруда ерекше орын алады. Осыған байланысты біз жоғарыда аталған тілдердің әрқайсысының оқу дискурсындағы мәртебесін дұрыс сипаттауымыз қажет.

Идеалды түрдегі Еуразиялық тілдік тұлға – бұл жоғары білімді, зияткерлік тұлға, ол ауызша және жазбаша түрдегі мәтіндерді ана тілінде, мемлекеттік тілде, ұлтаралық қатынас тілінде және шет тілінде / тілде жасауға және қабылдауға дайын. Сонымен қатар әрбір келесі шетел тілі осы тілдік тұлғаның Еуразиялық, ашық және толерантты сипатын одан әрі айқындайды. Идеалды түрдегі тілдік тұлға – бұл жаңа, еуразиялық тілдік сана иесі. Идеалды түрдегі Еуразиялық тілдік тұлға тілді меңгерген этностардың коммуникативтік мәдениетіне да ие. Еуразиялық тілдік тұлға ұлттық емес, ол өз ұлтының, титулдық ұлттың, сондай-ақ орыс ұлтының, яғни интернационалдық ерекшеліктерін біріктіреді.

Көптілділік мәселесі – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі, себебі жаһандандыру заманы тілдерді білуді талап етеді. Еуропада көптілділік қалыпты нормаға айналған, біз де осы қатардан міндетті түрде табылуға тиіспіз.

Қорыта айтқанда, «көптілділік» ұғымын «полимәдениеттіліктің» негізгі факторы ретінде қарастырып, полимәдениетті тұлға қалыптастырудың іргетасы болып табылатынын айқындау, «модернизациялану», «жаһандану» үдерістерін қабылдаудың бірден-бір құралы болып

табылатын «көптілділіктің» ғылыми тұрғыда маңызын анықтау әлі де болса терең зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Манкеева Ж.А. «Тілдік тұлға» мәселелерін зерттеу // Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: Арыс, 2010. – Б. 280-290.
2. Халеева И.И. О гендерных подходах к теории обучения языкам и культурам. – М., 2000. – 250 с.
3. Хасанов Б. Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы және тілдік орта. – Астана, 2008. – 264 б.
4. Кочеткова Т.В. Языковая личность носителя элитарной речевой культуры: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Саратов, 1999. – 54 с.
5. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алма-Ата: Демеу, 1992. – 129 с.
6. Жетписбаева Б.А., Шункеева С.А. Современная языковая ситуация в условиях казахстанского полиязычия // Язык и литература в социокультурном пространстве: Международный сборник научных трудов. – Szombathely, Венгрия: Savaria University Press, 2016. – С.12-17.
7. Евразийская языковая личность массового типа в современном учебном дискурсе казахстана // Междисциплинарные исследования: сборник статей по материалам XXIX международной студенческой научно-практической конференции. № 18(29). URL: [https://sibac.info/archive/meghdis/18\(29\).pdf](https://sibac.info/archive/meghdis/18(29).pdf)
8. Жумагулова Е.В. Учебный дискурс Казахстана вчера и сегодня // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова. – 2016. – №4. – С.67-71.
9. Жумагулова Н.С. К вопросу о Евразийской языковой личности идеального типа в учебном дискурсе Казахстана // Вестник Карагандинского университета. Серия филология. – 2010. – №2(58). – С.4-9.
10. Шайбакова Д.Д. Функционирование русского языка в Казахстане: вчера, сегодня, завтра. – Алматы: КазУМО и МЯ им. Абылай хана, 2005. – 250 с.
11. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана: Социолингвистический справочник. – Астана: Арман – ПВ, 2007. – 304 с.
12. Шаймерденова Н.Ж. Русский язык как фактор интеграции в деловом и культурном сотрудничестве представителей диаспор Казахстана // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Материалы II междунар. конгресса. – Астана, ИД Сарыарка, 2009. – С. 80-93.

Гилёва Ю.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, филологический факультет, гр. РО-11, студент
(Научный руководитель – м.п.н., старший преподаватель Назарова М.Г.)

**«ВЕЛИКИЕ ЛЮДИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ»
(ЕВНЕЙ АРЫСТАНОВИЧ БУКЕТОВ).**

«У поэтов и ученых в сущности одна задача – поиски красоты, совершенства. Ведь самое доброе и полезное на земле создается по законам красоты»
Е.А.Букетов.

Всем известно, что Казахстан знаменит не только богатыми полезными ископаемыми, но и великими людьми, внесшими огромный вклад в развитие науки и культуры. Одним из них является Евней Арстанович Букетов. Он известен миру как талантливый организатор науки и высшего образования в Казахстане, писатель и переводчик. Наш университет гордо носит его имя, начиная с 1991 года, и наши студенты не подводят этого великого человека.

Как гласит биография Евнея Арстановича Букетова, он родился в тяжелые для государства и всего народа годы, но это не помешало ему получить образование и стать великим человеком. Отец Евнея – Арыстан жил со своей семьей в ауле Баганаты, Шалкынского района (бывший

Октябрьский район) нынешней Северо-Казахстанской области. Он был обычным крестьянином. Арыстан и его семья, как и многие в то время, кочевали в поисках лучшей жизни и места, где детям можно было без проблем дать образование. Весной 1931 года они достигли предгорий древнего Урала и остановились в селе Малый Кизяк Мокроусовского района Курганской области. Любознательный Евней не мог дождаться момента, когда он пойдет в школу, навстречу к новым знаниям. Осенью этого же года он переступил порог сельской школы. В этой школе была учительница, которая оставила в памяти Евнея самые теплые воспоминания – Августина Устиновна Тарасова: «С первого класса я учился в русской школе, моими наставниками были прекрасно образованные люди, истинные педагоги... Особенно первая учительница по имени Августина, она была человеком исключительной чуткости, доброты». До студенчества маленький Евней и его семья перенесли немало трудностей и проблем. В школе мальчика обижали сверстники, но это не лишило его желания учиться. Был случай, как его семью обокрали и оставили практически без ничего. Когда Евнею исполнилось 14 лет, его семья приняла решение вернуться на Родину. Вернувшись в родные места, семья обосновалась в селе Двойники – центральной усадьбе колхоза «Красная планета», вблизи бывшего их родного аула – Алыпкаш. Евнея решили оставить в Марьевке, районном центре, так как здесь была школа, где можно было продолжить учебу, к этому времени он учился в 6 классе. В Марьевской школе Октябрьского района он не только опережал в знании своих сверстников, но и стал лучшим учеником. Вскоре мальчик стал посещать драматический кружок, а после стал его руководителем. Его любимым было творчество А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.А.Некрасова, С.А.Есенина, В.В.Маяковского, он знал многие произведения этих писателей, а некоторые знал наизусть.

1941-1945 годы известны для каждого человека, как самые страшные и жестокие. В 1941 году прогремела Великая Отечественная Война. Школьные беззаботные годы вдруг были неожиданно прерваны. Мужчины добровольно уходили на фронт с целью защитить свою Родину от фашистов. Со слов брата Камзабая Арстановича Букетова, в шестнадцать с половиной лет Евнею пришлось стать учителем: «... Во время войны, то есть с 1941 по 1945 годы, Евней работал учителем русского языка, литературы и математики в школах района: Афанасьевской школе, Ольгинской школе, Жалтырской школе, Двойниковской школе, Городецкой школе». Так и началась его рабочая деятельность. Евней преуспевал во многих науках и вел сразу несколько предметов в школе. Это были география, история, физика и математика. Евней Арстанович (как его уже называли в роли учителя) обладал шикарной, красивой, поставленной речью, слушать которую было одно удовольствие. На лекциях он выступал без записей, и это не мешало ему читать их без волнения, с чувством и толком. После лекции Евнея Арстановича превратились в регулярные литературные вечера, которые полюбили взрослые и детям. После окончания войны Евнею удалось успешно сдать экзамены и двигаться к цели, которая называлась «высшее образование».

Он всю жизнь мечтал о филологическом факультете, но поступил в политехнический из-за высокой стипендии. Она была необходима ему, чтобы содержать своих младших братьев, которые, к сожалению, остались без отца и матери. Вскоре став ректором университета, Букетов продолжал помогать не только своим родным, но и знакомым, друзьям, землякам. Евней Арстанович Букетов был человеком с большой буквы, который обладал доброй открытой душой и постоянной готовностью прийти на помощь. Его земляки гордились им: «Евней Арстанович стал большим человеком-ученым. Он из наших краев...». Душевность, доброта, высокая культура общения – все это об Евнее Букетове.

Люди, знавшие Евнея Арстановича Букетова, называли его творческой натурой, в которой дружно жило несколько ролей: ученый-химик, организатор, строитель, писатель, переводчик, воспитатель. Именно с его именем связано начало развития химической науки в Казахстане. Его научные разработки звучали во многих странах мира. За свою жизнь он написал 200 научных статей и 9 монографий. Несмотря на свою интеллигентность, он был человеком простым, обладал дружеской манерой общения и не отличался высокомерием. Все его резкие высказывания имели рациональное зерно, ссылку на конкретную ситуацию или совет. На счету академика Е.А.Букетова 19 подготовленных им докторов и 41 кандидат наук. Именно благодаря его исследованиям, широко изучены многие аспекты цветной металлургии. Особое место в жизни академика являются эпизоды, связанные с Карагандой. В 1972 году ему удалось открыть и возглавить Карагандинский Государственный университет, а также найти творческий коллектив ученых, приглашенных из России. С особым энтузиазмом он укреплял базу своего университета.

Евней Арстанович стал автором многих книг, посвященных великим людям Казахстана: «Грани творчества», «Человек, родившийся на верблюде», «Шесть писем другу», «Святое дело Чокана», «Об академике Сатпаеве» и другие. Неслучайно одним из главных героев его книги стал Чокан Валиханов, который являлся для Букетова идеалом человеческого благородства.

Так же Евней Арстанович Букетов известен как переводчик и критик. Именно его переводы позволили казахскому народу познакомиться с великими произведениями Шекспира, Пушкина, Есенина, Байрона и Маяковского. Одной из примечательных книг Евнея Букетова является «Шесть писем другу». Она посвящена его детству, молодости и людям, которые встречались ему на жизненном пути.

Несмотря на свои огромные заслуги в сфере науки и развития экономики, академику удастся до конца своих дней сохранить скромность. Трудности судьбы сократили его жизнь... Он прожил всего 58 лет, несмотря на то, что его жизнь была коротка, он прожил её насыщенно и ярко, оставив после себя богатое наследие для будущих поколений, а самое главное возможности для молодежи.

Я очень благодарна доле судьбы, что мне посчастливилось попасть именно в Карагандинский университет, который носит имя достойного сына своего народа Евнея Арстановича Букетова. Пусть память о нем и его трудах навсегда останется в нашей памяти, ведь благодаря его заслугам, наш университет сейчас живет и процветает, выпускает новых профессионалов, которые готовы служить полученными знаниями своему государству и покорять новые вершины!

Литература:

1. 9-томный популярный справочник. Казахи. Алматы: Білік, 2003
2. Е.Букетов. Святое дело Чокана. Об академике Сатпаеве. Караганда, 1994
3. В.Мальшев. Поступью командора и пророка. Караганда, 1994
4. Академик Е.А.Букетов.Петропавл, 2005
5. М. Сарсеке. Евней Букетов. Трагедия светлой судьбы. М.: Молодая гвардия, 2007
6. Е.А.Букетов «Шесть писем другу» — Алма-Ата, 1989
7. К.А.Букетов. Друг мой. Брат мой. Воспоминания. — Караганда, 1994.

Денисов В. Ю., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, факультет иностранных языков, гр. РАПус-31, студент
(*Научный руководитель — м.ф.н., старший преподаватель Калижанова А. Н.*)

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛОЯЗЫЧНЫХ КОМИКСОВ (НА МАТЕРИАЛЕ КОМИКСА ВЕНОМВЕРС)

В современном обществе все чаще используются креолизованные тексты, или тексты, которые состоят из вербальных и невербальных знаков [1, 56]. Объясняется популярность креолизованного текста тем, что он создается таким образом, чтобы воздействовать на все органы чувств человека [2, 27]. К креолизованным текстам, наряду с текстами средств наглядной агитации и пропаганды, печатной рекламы, афиш и постеров, относятся и комиксы, которые привлекают все более пристальное внимание лингвистов и специалистов в области перевода как объект когнитивной лингвистики [3, 6]. Будучи небольшой иллюстрированной книжкой, комикс упрощает и ускоряет процесс познания за счет яркости, лаконичности, динамичности и экспрессивности [3, 6-7].

Первые комиксы появились ещё в Валенсии и Барселоне в далёких XVI- XVII веках [4] и носили ярко выраженный религиозный характер. Это были картинки для простого народа на цветной бумаге, называющиеся в то время “аллилуйи” и рассказывающие о жизни святых. В 1896 году в “New York Journal” были напечатаны уже знакомые нам яркие изображения, повествующие об отважных героях [5]. А в 60–70 гг. XX века компания «Marvel Comics» запустила новую волну супергероев, а художники Marvel стали законодателями мод в индустрии комиксов [6, 64]. Комикс Marvel стал особенным, благодаря переселению фантастических героев с более человеческими чертами, в реальный мир, а именно в городское пространство Нью-Йорка, Лос-Анжелеса и других городов [6, 64]. Клиповое мышление современной молодежи [7, 174],

проводящей большую часть своего времени в интернете, вернуло комиксы на пик популярности в XXI веке, вследствие чего возросла потребность в их переводе [8, 1].

Если обратиться к истории перевода комиксов, то можно обнаружить, что длительное время они не упоминались в работах по теории перевода, да и сейчас перевод комиксов нередко причисляется к «ограниченному переводу» [9]. Тем не менее, такие фильмы как «Мстители», «Человек-паук», «Бэтмен», «Черная вдова», «Шезам» и другие, на основе комиксов, собирают кассы по всему миру, заставляя поклонников Вселенных Marvel, DC и т.п. обращаться к оригиналу, чтобы глубже понять особенности и культуру любимого героя.

Вселенная «Марвел» и «DC Comics» положили начало эпохе сложных и двусмысленных главных героев, от которых зрители (читатели) требовали человечности и двойственности [10, 103]. Такая мода на сложносочиненного персонажа, в котором практически стерта грань между супергероем и суперзлодеем свидетельствует и о развитии комикс-дискурса, чутко реагирующего на общественные умонастроения, и на процветание системы двойных стандартов, а потому налагает на переводчика еще и ответственность за судьбы и мировоззрение подрастающего поколения, которые скорее без ума от Джокера, Хэллбоя или Венома, а не от привычного более старшему поколению положительного Человека-Паука.

Не менее важно и сохранение культуры в переводе, чему способствует межкультурная осведомленность переводчика, от которого зависит степень транспонентности переводного текста в другую языковую и культурную систему [11, 37]. Понимание тонкостей социокультурного и межкультурного контекста, играющего решающую роль в переводческой деятельности, может быть реализована посредством повышения осведомленности о классификации таких ценностных параметров культур Гирта Хофстеде, как индивидуализм–коллективизм, дистанция власти, приемлемость неопределенности, мужественность–женственность, временной горизонт ориентации на будущее (короткая–длинная) [12]. А родоначальник межкультурной коммуникации как науки, Эдвард Холла, начинал с того, что рассматривал отдельные коммуникативные акты между представителями разных культур, постепенно классифицируя и обобщая полученные результаты, что позволило ему разделить все культуры на низкоконтекстные и высококонтекстные [13].

В настоящее время вопросы учета межкультурных, особенностей при переводе становятся все актуальнее, поскольку этого требует многокультурное общество глобального социума, чем и обусловлен выбор проблематики данного исследования. Несмотря на тот факт, что многие специалисты в области переводоведения исследовали проблему взаимосвязи языка и культуры (С. Г. Бархударов – в виде прагматического или экстралингвистического факторов; В. Н. Комиссаров – как культурологический аспект; Л. К. Латышев – в виде лингвоэтнического барьера; А. Д. Швейцер – в качестве учета национальной специфики; Я. И. Рецкер – в виде речевой ситуации; В. С. Виноградов – как фоновую информацию), работ, связанных с исследованием межкультурных особенностей перевода комиксов крайне мало.

Цель данного исследования заключается в анализе межкультурных особенностей перевода англоязычных комиксов.

Материалами исследования стали комиксы Веномверс на английском и русском языках.

Отбор фраз для переводческого анализа произведен методом сплошной выборки.

При толковании семантики некоторых исследуемых единиц языка мы обращались к следующим словарям: электронный мультиязычный словарь ABBYY Lingvo Dictionary 2008; толковому англоязычному словарю "The American Heritage Dictionary of the English Language", 1992; словари американского сленга (Barrett G. "The Official Dictionary of Unofficial English", 2006; Maitland J. "The American slang dictionary", 1891; Spears R.A. "NTC's Thematic Dictionary of American Slang", 1998; Thorne T. "Dictionary of contemporary slang", 2007); англоязычные интернет-словари (<http://www.urbandictionary.com/>, <http://onlineslangdictionary.com/>).

Выбор данного комикса обусловлен тем, что он объединил Веномов из всех вселенных, а потому позволил показать данного персонажа, и как злодея, и как героя, тем более, что, сейчас, благодаря фильму *Venom*, главный герой приобрел еще большую популярность среди детей и молодежи, не столько из-за харизматичного Тома Харди в главной роли, сколько из-за дуальности главного героя Венома, который воплотил в себе как черты антагониста, так и протагониста.

Уже в переводе английского названия *Venomverse* у переводчиков возникают разночтения. В официальном переводе слова *Venom* и *Universe* не разделяются, а перевод сделан с помощью транслитерации, при том, что многие неофициальные переводы разделяют эти два слова и

переводят их дословно как Вселенная Венома. Мы согласны с официальным переводом, поскольку название Веномверс звучное и сразу заявляет о главном герое Веноме.

Во фразе “Shake a leg! We need to clear some ground!”, которая переведена как «Пошевеливайся! Нам еще долго идти.» произведена замена “clear some ground” подходящей фразой «еще долго идти». По нашему мнению, можно было применить «оторваться» – одно из прямых значений данного выражения, чтобы получилось «Пошевеливайся, нам нужно оторваться!» Что касается фразы “Shake a leg!”, то, зная о понимании Веномом иерархических отношений, русский вариант кажется нам приемлемым, несмотря на соблазн употребить более грубые выражения, типа «шевели поршнями», что было бы в стиле отрицательного персонажа.

Веном – это пример низкоконтекстной культуры с прямым стилем общения, поэтому фраза “You can’t always trust your eyes”, расширенная переводчиком с помощью добавления до «Не всегда можно доверять своим глазам, кажущееся чаще всего обманчиво», что характерно сложному стилю, с точки зрения сцены, могла быть переведена дословно, а именно, «Не всегда можно доверять своим глазам».

Фраза “New fish on a line”, переведенная как «О, новая рыбка в пруду», подходит по смыслу, но, на наш взгляд, переведена некорректно. Знание фразеологизма «fish on a line», позволяет предположить, что персонаж вероятно имел ввиду еще «одного, кто заглотил наживку» или «еще одна рыбка на крючке».

Высококонтекстность переводчика в переводе низкоконтекстного Венома вновь очевидна в переводе фразы “You think the Poisons got Deadpool?” как «В смысле Яды – Дэдпула?». Более уместен здесь, на наш взгляд, дословный перевод, а именно «Думаешь, Ядовитые поймали Дэдпула?».

Фраза “Respect my territorial bubble!”, сказанная героем, демонстрирует прямой стиль общения. В переводе же использован более обходительный тон «Пора бы уже научиться уважать мое личное пространство». Нам кажется, что Веному был бы больше к лицу дословный перевод, а именно «Уважайте мои личные границы!».

Фраза “To have the guts to do smth” – это идиома, дословно переводимая как “Иметь кишки, чтобы сделать что-то”. В переводе произведена замена на “то, на что этот малодушный идиот никогда не был способен”. Она передает изначальный смысл фразы, но, на наш взгляд, уместнее было бы применить выражение “кишка тонка” и получить фразу “Я сделаю то, для чего у Человека Паука кишка тонка – убью Венома!”

Мы обнаружили еще один случай где дословный перевод был просто невозможен “Well Versed!” – “Веноминально!” Переводчик применил конкретизацию и адаптивную замену, чтобы в русском варианте предложение не утратило свой изначальный смысл.

Анализ нескольких эпизодов оригинала и официального перевода комикса Веномверс выявил различия героя и переводчика на контекстуальном уровне, что влияет и на подачу персонажа в переводе. При этом переводчик явно симпатизирует Веному, стараясь сделать его несколько благороднее и добрее, хотя возможно сказываются все те же межкультурные различия между персонажем и переводчиком.

Проведенный нами небольшой эксперимент показал как оригинал и перевод комикса влияет на восприятие главного героя с точки зрения культурной характеристики Коллективизм–Индивидуализм по Хофстеде. Мы попросили двух студентов прочитать один и тот же отрывок комикса Веномверс и ответить является ли Веном коллективистом или индивидуалистом. Ответы студентов были абсолютно противоположными: первый утверждал, что Веном – индивидуалист, делая отсылку к фразе «С чего вы взяли, что меня волнует выживание нашего вида?» как к отличному примеру индивидуализма, представителю которого наплевать на судьбу своего вида, а второй – что коллективист, который, находясь в сложной ситуации, решился на борьбу с ядовитыми, понимая, что может погибнуть, но спасти остальных веномов. При этом мы выяснили, что студент, читавший оригинал, оценивал речевые акты героя, а студент, который читал перевод – поступки.

Теперь нам предстоит выяснить что же так повлияло на разночтения одного и того же героя, еще более тщательно проанализировав перевод, а в нем и отношение переводчика к герою. Но уже сейчас подтверждается мнение французского философа Жиль Делёза о том, что двойной главный герой имеет несколько различных итераций: обе его идентичности составляют высшее существо, и поэтому люди ценят безумных антагонистов [14, 24]. Делез наверняка посчитал бы «Веном» своим любимым фильмом, призывающий зрителей позволить плохим парням иногда побеждать, если бы жил во время выхода картины на экран [14, 23]. Работа будет продолжена.

Литература:

1. Сорокин, Ю. А. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия / Ю. А. Сорокин. – М.: НиолаПресс, 1990. – 186 с.
2. Соболева Т. А., Суперанская А.В. Товарные знаки. М., 1986.
3. Нефёдова Л. А. Когнитивные особенности комикса как креолизованного текста // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2010. №1 (177). С. 4-9.
4. Садуль Ж. Всеобщая история кино. Том 2. // М.: "Искусство", – 1958г. – 88 с.
5. Comics Timeline [Электронный ресурс] Infoplease.com. – Режим доступа: <http://www.infoplease.com/spot/comicstimeline.html#CT-1930> (дата обращения: 18.01.2022).
6. Борщ К. О. Образ супергероя в американской культуре 20-21 века // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2014. – №. 5-6. – С. 63-65.
7. Kalizhanova A. N. Mind Map as a New Approach to Organizing an E-Dictionary Entry // Наука и Жизнь Казахстана. – 2018. – №4 (60). – С. 173-176.
8. Шумилина К. А. Специфика перевода комиксов на графическом и фонетическом уровнях // Огарёв-Online. – 2021. – №9 (162). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-perevoda-komiksov-na-graficheskom-i-foneticheskom-urovnyah> (дата обращения: 18.01.2022).
9. История перевода комиксов [Электронный ресурс] TransEurope. – Режим доступа: <http://transeurope.ru/publications/istoriya-perevodakomiksov.html> (дата обращения: 18.01.2022).
10. Булипопова Е. В. Двойной стандарт для супергероя // Дискурс-Пи. – 2013. – Т. 10. – №. 1-2. – С. 99-104.
11. Швейцер А. Д. Теория и практика перевода. – М. – 1998. – 268 с.
12. Hofstede, G. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. Online Readings in Psychology and Culture. – 2011. – 2(8). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014>.
13. Hall E. T., Hall M. R. Understanding Cultural Difference. Yarmouth, ME: Intercultural Press. – 1990.
14. Yücel V. Venom: A Desiring Machine // CINEJ Cinema Journal, 2020, Vol. 8.1. DOI: 10.5195/cinej.2020.231

Ельшибеков С.Х. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, филология факультеті, КЖ-21 тобының студенті
(*Ғылыми жетекшісі - ф.ғ.к., профессор Б.М.Айтбаева*)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қашықтықтан оқытуда өзіне керек білімді меңгеретін, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі басқара алатын, белсенді тілдік тұлға қалыптасады. Қашықтықтан оқытуда төмендегідей мүмкіндіктер болады:

- тілді жеке немесе топтық меңгеру;
- өзінің тілді білу деңгейін бақылау және бағалау;
- тілді үйрену уақытын үнемдеу;
- әр түрлі компьютерлік ойын элементтері арқылы тіл үйренуге қызығушылығын арттыру.

Қашықтықтан оқыту кезінде тіл үйренушінің өзіндік танымдық және ойлау қабілеті күшті болу керек. Сондықтан, қажетті технологияны пайдалану барысында, өзіне керекті ақпаратты алу, алған білімін бағалау, оны практикада қолдана білу және жаңа білім алуға талпыну. Қашықтықтан оқытуда тіл үйретуші мен үйренуші қарым – қатынасы үзілмейді. Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқытушының негізгі міндеті білім алушының келесі түрдегі орындалатын өз бетінше жұмысын басқару болып табылады: туындайтын мәселелерді қарастыру; мақсат пен міндеттерді қою; білім, тәжірибелерді беру; ұйымдастыру қызметі; білім алушылардың арасында өзара байланысты ұйымдастыру; оқу процесін бақылау.

Тындаушылар қашықтықтан оқыту кезінде білім беру процесінің негізін қолайлы уақытта, ыңғайлы орында, тиімді қарқында өз бетінше жұмыс құрайды. Сондықтан тындаушылар өз бетінше жұмыстың техникасы мен әдістемесін, жоғарғы деңгейде білімді өз

бетімен толықтыру негіздерін меңгеруі қажет. Сонымен бірге нәтижелі түрде оқу үшін жаңа ақпараттық технологияның құралдарымен жұмыс істей білуі тиіс.

Қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып оқу процесін ұйымдастырудың негізгі міндеттері:

1. Оқытуды даралау;
2. Оқытудың тиімділігін (сапасын) арттыру;
3. Дәстүрлі оқыту нысаны қолайсыз болып табылатын тұлғалар үшін білім беру қызметін ұсыну.

Қазір Қазақстан тұрғындарының көпшілігінде жоғары технологиялық, оның ішінде барынша интерактивтілікті қамтамасыз ете алатын, сондықтан тұтынушы нарығы үшін неғұрлым тиімді болып табылатын Интернет технологияларға негізделген ҚО-ның білім беру қызметін пайдалану үшін техникалық жарактандырылу деңгейі айтарлықтай жеткілікті. ҚО үдерісін қолдауды және оқу үдерісін басқаруды қамтамасыз ететін жоғары сапалы ақпараттық толықтыру бұл техникалық мүмкіндіктерді тиімді пайдаланудың басты шарты болып табылады.

Қашықтықтан оқыту үш түрлі болуы мүмкін:

- Синхронды оқыту
- Асинхронды оқыту
- Бірлескен тренинг

Синхронды қашықтықтан оқыту – тіл үйретуші мен үйренушінің оқу үрдісіне бір уақытта қатысатын формалар. Мысалы: вебинар, бейнеконференция (Skype және басқалары), онлайн чат. Барлық тіл үйренуші бір мезетте виртуалды кеңістікте отырады және ақпарат алмасады. Бұған қоса, бұл форматтың артықшылығы – интерактивтілік: сіз не болып жатқанын және тіл үйретушімен кері байланыс алуыңызға болады.

Асинхронды қашықтықтан оқыту – тіл үйретуші мен үйренуші арасындағы байланыстың мерзімін кешіктіріп өткізетін формасы. Бұл – электрондық пошта, электрондық оқыту жүйелеріндегі курстар, подкаст, скринкаст, блог. Әдетте тіл үйретуші оқу материалын дайындайды және құрылымдайды, тіл үйренушілерге қол жетімділік және әдетте, тегін кесте бойынша оқытылады. Кездейсоқтық: икемділік (әлемнің кез-келген жеріндегі кез-келген студенттер үшін осындай тренингтердің болуы), оқу тәртібі мен кестені таңдау мүмкіндігі, топтарды жинаудың қажеті жоқ. Кемшіліктер: оқу материалдарын дайындау, сондай-ақ арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуді сатып алу немесе жалға беру қажеттілігі.

Бірлескен тренинг– бұл синхронды және асинхронды оқыту түрлерінің комбинациясы. Мысалға, аптасына 2 рет веб-апталар + тіл үйренушінің жеке кабинетіне кіруге болады, онда дәрістер, бейнелер және тест тапсырмалары жасалады. Бұл жағдайда оқытудың тиімділігі күндізгі оқу орындарына қарағанда әлдеқайда жоғары болуы мүмкін.

Кез келген жағдайда оқыту формасы мақсаттарға байланысты болып келеді. Синхронды оқыту тыңдаушыларға өзара тығыз қарым-қатынас жасауға және топтармен өзара әрекеттесуге көмектеседі. Асинхронды оқыту көп материалдармен қамтамасыз етеді және еркін түрде өтеді [1].

Вебинар – байланыс негізінде оқыту, яғни интерактивті әдіс, қатысушылардың және нұсқаушы арасындағы талқылау түрін білдіреді. Вебинарлар – тіл үйретуші және барлық қатысушылар, яғни тыңдаушылардың тұратын жеріне қарамастан, әлемнің кез келген жерінде Интернет ресурстарды пайдалану, компьютерлік веб технологияларды қолдануға мүмкіндік береді, қашықтықтан оқытудың интерактивті нысаны семинарларға қатысу болып табылады және олардың компьютерлерінен олармен байланыс арнайы сайт арқылы, арнайы бағдарламалық кешен арқылы қамтамасыз етіледі. Вебинар сессиялары екі тарапты қамтиды: тіл үйретуші мен бірнеше тыңдаушы. Сондай-ақ, қажет болған жағдайда, басталғанға дейін сіз белгілі бір тапсырманы, проблемалық жағдайды немесе онлайн сабақты жібере аласыз. Психологиялық-педагогикалық зерттеу оқу материалының неғұрлым табысты қабылдануына ғана емес, сонымен қатар психикалық қызметін белсендіруге мүмкіндік береді, яғни оқыту мазмұнының ең маңызды элементтерін жүйелеу. Тіл үйретушінің міндеті - ауызша ақпаратты толықтырып қана қоймай, сонымен қатар ақпараттың тасымалдаушысы болатын формаларды пайдалану. Дәрісті оқыған мұғалімнің дайындалған визуалды материалдардың көмегімен тақырыпты толығымен айқындай отырып, дәйекті, егжей-тегжейлі түсініктемесі болады. Осындай ұсынылған ақпарат тыңдаушылардың білімін жүйелеуді, проблемалық жағдайларды жасауды және оларды шешу мүмкіндігін қамтамасыз етуі тиіс; когнитивті және кәсіби қызметте маңызды болып табылатын айқындықтың әр түрлі жолдарын көрсетеді [2].

Оқытушы экран дисплейінде көрнекі ақпаратты көрсетеді, сабақ барысында ол бірте-бірте тыңдаушыларға электрондық оқу материалдарына қолжетімді болу мақсатымен аудио және бейне, слайдтар, және басқа да материалдар енгізеді. Вебинар барысында байланыс жиі бір жақты (мұғалімі, стендтер) бағдарламалық қамтамасыз етіледі, тыңдаушылар талқылауға қатыса алады және дыбыс бар болса, ауызша, не арнайы терезеде чат (жазбаша) арқылы мұғалімге сұрақ қоя алады. Стандартты вебинарда тіл үйретушінің дауысын тыңдауға, сөйлесуге және сұрақ қоюға болады. Студенттер шаршап, зерігіп қалмас үшін 1 сағат және 20 минуттан аспауы тиіс. Қашықтықтан оқытуда вебинарлар белгілі бір жағдайларда кемшіліктерге де, артықшылықтарға да ие. Дәрістер вебинар қатысушыларына үйде немесе өздері үшін жұмыс істейтін ыңғайлы ортада болуы мүмкін. Сондықтан дыбыс және бейне қабылдау сапасы барлық нормаларына сәйкес болуы тиіс деп мәлімдеуге болады. Осыған байланысты вебинарлардың жағымсыз жағы туралы айта кету керек [3].

Біріншіден, тікелей өзара байланыс болмауы; оқытушылар мен студенттер арасындағы екінші, екі жақты кері байланыс, бұл жағдайда, жоспарланатын ақпарат қабылдануы тиіс, яғни оқытушы тексеріп отыру қажет, студенттерге кіріс ақпарат ретінде кешігіп келеді, бұл аспект те қарастырылуы тиіс. Негізгі мәселе – әдетте вебинар сұхбатында өз сұрақтарын жазбаша сұрайтын студенттердің сұрақтарына жауаптардың уақытында берілмей, кешіктірілуі. Жоғарыда айтылғандардың негізінде сыныптардағы вебинардың іс жүзінде оларды қолдануға қатысты кемшіліктері мен артықшылықтары бар екендігін көреміз. Вебинар-сессиялар өткізудің оң аспектілері: тұрақты және жоғары сапалы аудио тарату мүмкіндігі; нақты уақыт режимінде қатысушылардан вебинар сессияларынан кері байланыстың болуы (дәстүрлі чат); қатынауды бақылау мүмкіндігі – вебинарға қатысушыларды қосу, жою; файлдарды, материалдарды және т.б. жүктеу мүмкіндігі. Вебинар сабақтарының кемшіліктері: бейне- көрсетілімдер және т.б. нақты уақытта Интернет-арнасында ғана болуы керек, мұғалім ғана емес, барлық студенттер де қатысуы керек; дауысты кешіктіру (10 -20 секунд). Педагог үшін: вебинар сессия барысында негізгі функционалдық анықтауға қажеттілігі бар. Интерактивті тақтамен көріністі пайдалануға мүмкіндігі бар бір уақытта осы материалдардың Web конференция қатысушыларына қол жеткізуді қамтамасыз ету түрлі форматтарда PowerPoint презентациялар және басқа да құжаттар мен материалдар; жеке қолданбалы терезелердің суретін немесе басқа мұғалімнің жұмыс үстелін басқа қатысушыларға беру, студенттерге мұғалімнің қосымшаларына қашықтықтан кіруге мүмкіндік беру; микрофоннан және веб-камерадан алынған аудио және бейне деректерін жіберу. Тыңдаушылар үшін: экранда мұғалім көрсеткен материалдарды көру мүмкіндігі; оқытушының берген аудио және бейне материалдарын алу; интерактивті тақта мен мәтіндік хабарламалармен нақты уақыт режимінде бөлісу. Автоматтандырылған жазылған видео вебинар сессиялар студенттер білімін қайта игеру және студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру сапасын арттыру үшін пайдалы.

Бүгінгі әлемде білім беру маңызды рөл атқарады, бірақ қоғамның дамуы уақыттың жетіспеушілігінен туындайды, сондықтан сапалы білім алу қиынға соғады [4].

Осының салдарынан оқытудың ыңғайлы және жедел формалары пайда болады. Электрондық дүние күн сайын көбірек аумақты қамтиды. Мерзімді басылымдар, газеттер мен журналдар онлайн режимінде өтеді. Бұл уақыт пен ақша сияқты ресурстардың шығындарын оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда вебинарлар технологиясын болашақта дамып келе жатқан перспективалы технология деп атауға болады. Қолданыстағы экономикалық жағдайдың шынайылығында осындай тренинг көбірек орынды болады.

Вебинар – веб-технологиялардың көмегімен онлайн режимде ұйымдастырылған «виртуалды» семинар. Интернеттегі технологиялар арқасында тыңдаушылардың виртуалды аудиториясы қалыптасады, ол шын мәнінде хостпен қашықтықта орналасады.

Семинардың басты ерекшелігі – интерактивті вебинар. Бұдан басқа, бүгінгі таңда вебинар – бұл қашықтықтан оқытудың ең озық әдістерінің бірі, ол үшін шектеулер мен қашықтық жоқ, студенттердің шектеусіз санын тартуға, оқу үшін уақыт пен ақшаны үнемдеуге мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқыту ең негізгі 3 құрамнан тұрады:

1. Технологиялық;
2. Мазмұндылық;
3. Ұйымдастырушылық.

Технологиялық – материалдық-техникалық база, яғни, компьютер т.б.

Мазмұндылық – бұл ҚО курстары, электронды оқулықтар, арнайы сайттар.

Ұйымдастырушылық – әр түрлі ҚО моделдерін пайдаланып оқу процесін ұйымдастыру.

Қашықтықтан оқыту нысаны негізгі үш технология бойынша жүзеге асырылады:

- желілік технологиялар (автономды желілік курстар немесе виртуалды кафедралар);
- кейс-технологиялар негізінде қашықтықтан оқыту;
- ТВ-технологиялар негізінде қашықтықтан оқыту.

Интернет оқытушы мен тіл үйренушіге көп еркіндік береді. Тіл үйренуші интернет желісі арқылы ҚО курсына ыңғайлы уақытта айналыса алады. Интернет желісі тіл үйренуге қолайлы әсер етеді. Оқытушы берілген материалды жедел өзгерте алады. Тіл үйренушіге аудио-бейне материалдар арқылы тілді сөйлесім әрекетінің барлық түрлері бойынша қатысымдық қырынан меңгертуге мол мүмкіндік бар. Қазақ тілін қашықтықтан оқытудың өзіндік ерекшелігі бар, себебі оқылым мен жазылым сияқты қазақ тілінде сөйлеу әрекеттеріне оқыту кезінде желілік курспен шектелуге болады, өйткені сөйлеу әрекетінің бұл түрлер көлемді кестені қажет етпейді. Дегенмен айтылымға, сөйлесім мен тыңдалымға үйрету кезінде тек мәтіндік файлдарды ғана қолдану жеткіліксіз, дыбыстық көркемдеуге де, сондай-ақ білім алушылардың ауызша сөйлеуін ынталандыратын түрлі ситуацияларды құру, яғни суретті материалға да сүйену керек.

Қашықтықтан білім беруді мынадай бес негізгі жағдаймен сипатталатын білім беру ретінде анықтауға болады:

1. білім беруші мен білім алушының және олардың арасында келісімнің болуы;
2. білім беруші мен білім алушының арасындағы кеңістік алшақтығы;
3. білім алушы мен оқу орнының кеңістік жағынан алшақтығы;
4. білім беруші мен білім алушының екібағытты әрекеттестігі;
5. қашықтықтан білім алу үшін әдейі арналған материалдарды жинақтау.

Қашықтықтан білім беру – өзара бірлесе әрекеттесуге мүмкіндік беретін, түрлі географиялық өңірлерде орналасқан оқытушыны, білім алушыны, сондай-ақ дереккөздерді арнаулы технологиялар арқылы байланыстыратын тәжірибе. Әрекеттестік пошта және телефакс, аудиоконференция, компьютерлік конференция, бейнеконференция арқылы баспа материалдарымен алмасу сияқты түрлі тәсілдермен жүргізіледі. Е.А.Полаттың айтуынша, қашықтықтан оқыту - білім, білік дағдыларды алу үрдісі, бұл кезде оқыту процедураларының тұтас немесе белгілі бір бөлігі оқытушы мен тыңдаушының аумақтық алшақтығына қарамастан жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады. Қашықтықтан оқыту — адамның білім алуға және ақпарат алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі[5].

Әдебиеттер:

1. Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения.- М.: Издательство , МЭСИ, 2001.
2. Шабанов А.Г. Дистанционное обучение в системе непрерывного образования / А.Г. Шабанов // Инновации в образовании. – 2008. – № 9.
3. Богомолов А. Модели виртуальной среды обучения иностранному языку / Высшее образование в России. – 2008. – № 7.
4. Дмитриева Е.И. Основная методическая проблема дистанционного обучения иностранным языкам через компьютерные телекоммуникационные сети интернет. // ИЯШ. – 1998. – №1. – С.13-34.
5. Полат Е.С. Формы и методы использования Интернет-ресурсов на уроках иностранного языка. Журнал «Иностранные языки в школе» № 2,3 2001 г.
6. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991. – 224 с.
7. Подопрigorова Л.А. Использование интернета в обучении иностранному языку. // ИЯШ – 2003 – №5. – С.25-31.
8. Полилова Т.А., Пономарева В.В. Внедрение компьютерных технологий в преподавание иностранных языков. // ИЯШ. – 2007. – №4. – С. 17-39.

Кадрбек Ж., Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Бизнес, құқық және технологиялар факультеті, СПД-20-1к тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі – п.ғ.м., аға оқытушы Бажикеев К.К.)

ШАЛ АҚЫННЫҢ (ТІЛЕУКЕ ҚҰЛЕКЕҰЛЫ) ЛИРИКАЛЫҚ ӨЛЕНДЕРІ: ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ, КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шал ақынның шығармалары негізінен 1960 жылдан басылып шыға бастады, сол кездері оның шығармалары туралы ғылыми-зерттеу мақалалары да жарияланды. «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармалары» (1962), «Үш ғасыр жырлайды» (1965) басылымдарының алғы сөздерінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор И. Дүйсенбаев Шал ақынның шығармаларын Бұхар жырау, Тәттіқара, Ақтамберді есімдерімен қатар қояды. Шал ақынның мұраларын әдебиеттанушылар — Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, Ғ. Абетов, Ш. Елеуқенов, Ә. Дербісәлин, Ө. Күмісбаев тағы басқалар зерттеген. Шал ақынның шығармалары жоғарыда аталған басылымдардан басқа «Алдаспан» (1971), «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982), «Бес ғасыр жырлайды» (1985–1989) жинақтарына енген.

1999 жылы Алматының «Дайк-Пресс» баспасынан «Шал Құлекеұлы» (Шығармалары. Зерттеулер) атты 364 беттік көлемді кітап басылып шыққан болатын. Кітаптың алғы сөзін жазған филология ғылымдарының докторы, профессор М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми жетекшісі Жұмат Тілеповтың айтуынша: «Шығармаларын үлкеннен кіші, ұрпақтан ұрпақ жаттап, есімі ғасырдан ғасырға өлмей жетіп отырған Шал Құлекеұлы туралы алғашқы жазба дерек Шоқан Уәлиханов еңбегінде кездескенімен, ақынның бүкіл шығармашылық болмысын танытарлық туындыларының негізінен хатқа түсіп, зерттеліп қалың оқырманмен кеңінен жүздесуі — соңғы 40–50 жылдың жүзі» [2, 13]. Туғанына 250 жыл толған арқалы ақынның өз атымен тұңғыш рет жоғарыда аталған жинақ шықты. Жинақ негізінен үш бөлімнен құралған. Соңғы шыққан «Шал ақын» («Арыс», 2003) басылымына Шал ақынның қазақ және орыс тілдеріндегі шығармалары, белгілі ғалымдардың ғылыми мақалалары енгізілген.

1998 жылғы қазанның 25 күні Петропавл қаласында Шал ақынның туғанына 250-жыл толуы құрметіне халықаралық ғылыми-теориялық конференция, қарашада Алматыда Ұлттық ғылым академиясының ұйымдастыруымен «Шал Құлекеұлы және ақындық өнер» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар өткізіліп, облыс орталығында, ақынның туған ауданында оның 250 жылдық мерейтойына арналған әртүрлі өнер сайыстары, айтыс, тағы басқа шаралар өткізілді. 1999 жылғы желтоқсанның 14-де Елбасының Жарлығымен ақынның туған ауданы «Шал ақын ауданы» деп аталды.

Шал ақынға деп әдейі арналып шыққан алғашқы кітаптың алғы сөзінде Шал ақын жөнінде әдемі пікір айтылады. «Екі жарым ғасырға жуық уақыт бойы шығармалары ел жадында осыншама көлемде сақталған Шал Құлекеұлы — тек біздің ұлттық әдебиетімізде ғана емес, жалпы дүние жүзі халықтарының әдебиетінде өте сирек кездесетін феномендік құбылыс. Ол қазақ әдебиетінің айтыс өнерінде шағын да болса шығармасы сақталған бірінші ақын» [3, 7]. Бұл, әрине, ақынға берілген үлкен баға. Еліші алтын қазына, рухани байлықтың көзі, әсіресе, ауыз әдебиетінен қалған көне поэзияны сақтаушы. Шал ақын жөніндегі көптеген деректердің ел аузынан алынғандығы осының дәлелі болмақ. Біз осы дипломдық жұмысымызда ақын мұрасының зерттелу тарихына, шалтану ілімінің жүріп өткен сара жолына тоқталып, сол арқылы ақынға және оның шығармашылығына өз тарапымыздан баға беруге тырыстық..

Қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар халық ақыны Тілеуке Құлекеұлының сан қырлы әдеби мұралары бүгінгі күні де өз маңызын жоймаған асыл жауһарлар. Ұлттық әдебиетке сан алуан жаңашылдық алып келген ақын мұрасы әдебиетші, тарихшы, өнертанушы ғалымдардың келелі үлкен зерттеулеріне арқау болды. Ақын мұрасын зерттеп, өзіндік баға беруде, оны қалың көпшілікке танытуда, насихаттауда шалтану ілімінің кешегісі мен бүгінгісінде зор еңбек атқарған ғалымдар зерттеулерін бір арнаға біріктіріп, талдап, сараладық. Осы мәселелер біздің диплом жұмысымыздың зерттеу нысанына алынған тақырыптың өзектілігі мен көкейкестілігін көрсете алады ғой деп ойлаймыз.

Зерттеу тақырыбының тақырыбының жаңашылдығы Шал Құлекеұлы, оның әдеби мұрасы жайында әр түрлі сипатта айтылып жүрген пікірлер мен көзқарастарды, зерттеулерді бір ізге салып, ғылыми-зерттеушілік тұрғыда түйінді де тұжырымды ой айту болып табылады. Диплом жұмысымыздың негізгі зерттеу нысанасы – майталман ақын, сөз зергері Шал Құлекеұлының

әдеби мұралары және оның зерттелу тарихы, Шал ақынға қатысты ғалымдар зерттеулері. Шал ақын бір басына қаншама өнер қонған әмбебап дарын иесі. Жыраулар поэзиясынан бөлініп шыққан жеке ақындықтың негізін салушылардың бірі, бұрын-соңды әдебиетте сөз етілмеген тақырыптарды тұңғыш жырлаушы, айтыс өнерінің алғашқы майталмандарының бірі. Сондықтан оның сол кезеңде жасаған әдеби мұраларын ғылыми тұрғыдан талдап, саралаған шалтанушы ғалымдардың зерттеу еңбектерін басшылыққа алып, ақынның қазақ әдебиеті тарихында алар орнын айқындау, қазақ әдебиетіне қосқан үлесіне баға беру жұмысымыздың жаңашылдығы болып саналады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері ХУІІІ-ХІХ ғасырлар аралығында ғұмыр кешкен, әдебиетте өз ізін қалдырған Шал ақынның әдеби мұрасына ол жайындағы түрлі зерттеу еңбектері негізінде ғылыми талдау жасау, баға беру, ақын шығармашылығының жариялану мен зерттелуі тарихына тоқталу.

Шал ақын Құлекеұлының шығармашылығы, әдеби мұрасы әлі толық зерттеліп, бір арнаға түскен жоқ. Дегенмен ақынның ғұмырнамасы, шығармашылығы жайлы әр кезеңде сан алуан зерттеу еңбектері мен мақалалар жарық көрген болатын. Біз диплом жұмысын жазу барысында Б.Кенжебаев, М.Мағауин, Х.Сүйіншалиев, Ғ.Әбетов, Р. Сыздық, Ж. Ысмағұлов, Р.Бердібай, Ж.Тілепов, С.Негимов, Қ.Жарықбаев, Ө.Айтбайұлы, Н.Ибраева сынды ғалымдар еңбектерін қарастырдық. Аталған ғалымдар зерттеуіндегі ой-пікірлерді басшылыққа алдық. Г.Бельгер, К.Салықов, У.Латанов, Е.Зікібаев, С.Сауытбеков т.б. ақын-жазушылар мен ақынның жерлестерінің естелік, эссе, әңгімелерін де назардан тыс қалдырмадық. Ақын мұрасы жөнінде зерттеушілердің әдебиеттен бөлек лингвистика, стилистика, педагогика, философия, этика сынды ғылымдар саласына қатысты ойларын, мақалаларын да қамтуға ұмтылдық.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі зерттеу нысанасы – майталман ақын, сөз зергері Шал Құлекеұлының әдеби мұралары және оның зерттелу тарихы, Шал ақынға қатысты ғалымдар зерттеулері. Шал Құлекеұлының шығармашылық мұрасын салыстырмалық талдау мен тану негізінде ақын мұрасына қатысты әдебиет тарихы мен теориясын сөз ететін ғалым зерттеушілердің еңбектері дипломдық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негізін құрады. М.Мағауин, Ш.Ыбыраев, Қ.Өмірәлиев, Ө.Күмісбаев, Ж.Ысмағұлов, Қ.Сыдықұлы, Ө.Дербісалин, Ж.Тілепов, Н. Сағындықова сынды көрнекті ғалымдардың зерттеу еңбектері зерттеу жұмыстың тақырыптық идеялық, көркемдік-эстетикалық мәселесін тереңдете түсті. Т.Құлекеұлы жөнінде, оның шығармашылығын тақырыптық, тілдік, көркемдік жағынан талдап-екшеген, ақын поэзиясының ерекшелігін, ұлттық әдебиетті дамытуда атқарған еңбегін лайықты бағалауға ұмтылған, ұлттық әдебиеттанудағы ғылыми-зерттеу еңбектер басшылыққа алынды.

Бұл үшін біз әр түрлі материалдарға сүйене отырып сөз қозғай келе осы зерттеу жұмысымыздың зерттеу әдіс-тәсілдерін анықтап алдық. Шал шығармашылығының зерттелу тарихын салыстырмалық және талдау, жинақтау секілді әдіс-тәсілдер арқылы қарастыруды дұрыс деп таптық. Ұлттық әдебиеттану ғылымында Шал ақын мұрасы түпкілікті зерттеліп-зерделенбей жүргендігіне мән беруге тырыстық.

Ертеде өткен тарихи тұлғаларымызды, олар қалдырған бай асыл мұраны танып-таразылау мүмкіндігі туған шақта Шал Құлекеұлының қазақ әдебиетінің қалыптасуына, жеке ақындық өнердің дамуына үлес қосып, жыраулар салып кеткен дәстүрден нәр алып, талай тақырыпты сөз етіп, талай өлең-жырларымен қазақ әдебиеті қазынасына қосқан мол мұрасы туралы сөз етпеу ең алдымен әдебиетке жасалған қиянат болып табылар еді. Осы тұрғыдан әдебиетші, зерттеуші ғалымдар пікіріне сүйене отырып зерттеу жұмысымызда қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- Ш.Құлекеұлы – жыраулар поэзиясынан бөлініп шыққан жеке ақындық өнердің басы;
- Шал ақын ұлттық әдебиетте кедейлік, кәрілік, адамның жас ерекшелігі сынды тақырыптарды алғаш қозғаушы;
- Қазақ әдебиетінде айтыс өнерінің негізін салушы – Шал ақын;
- Қыз, әйел болмысын, әйел-ананы тұңғыш жырға қосып, образ деңгейіне дейін көтеруші;
- Шал ақын жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық, қадір-қасиет, көңіл, сыйластық, сабыр, қанағат, достық, махаббат, бірлік, бірлік, ынтымақ ұғымдарын жан-жақты талдап, өзіндік жүйесі бар этикалық ілімді жасады.

Әдебиеттер:

- 1 Құлекеұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Атамұра, 2003. – 250 б.
- 2 Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы: Мектеп, 2007, – 190 б.
- 3 Сыдиықов Қ. Көркемдік өрнектер. – Алматы: Рауан, 1992. – 80 б.
- 4 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. – 431 б.
- 5 Құлекеұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 264 б.
- 6 Ысмағұлов Ж Алтын ғасырдың ақ таңы. – Алматы: Арыс, 2009. – 504 б.
- 7 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1974. – 145 б.

Карим Ж.К., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, дене мәдениеті және спорт факультеті, МДМЖС-51 топ, магистрант
(Ғылыми жетекші - п.ғ.к., профессор Ж.Бөжіг)

ҚАЗАҚ КҮРЕСІ МЕН АУДАРЫСПАҚТЫҢ НЕГІЗІНДЕ ДЕНЕ САПАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Зерттеудің көкейкестілігі: ұлттық ойындар халқымыздың тарихи-мәдени мұрасы, ата-бабамыздың бізге жеткен асыл қазынасы. Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, батылдық пен қайсарлықты, шынығуды қажет етеді. «Қазақстан Ұлттық энциклопедия» кітабында қазақтың ұлттық ойындарының мән-маңызы туралы былай деп жазылған: «Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, балалардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған» [1].

Зерттеу мақсаты: спортшының дене сапаларын дамытудағы ұлттық ойындардың маңыздылығын зерттеу.

Зерттеу міндеттері: қазақтың ұлттық спорт ойындары қазақ күрес пен аударыспақ ойындарының спортшының дене сапаларын дамытудағы қызметін салыстыру.

Зерттеу әдістері: мақаламызда ұлттық ойындарды зерттеген ғалымдардың еңбектеріне әдеби талдау жасау және тұжырымдарын саралау.

Қазіргі заманғы педагогикалық үдерісте қазақ халқының ұлттық ойындарын енгізу жағдайларын қарастыра келіп, Ж. Т. Төлегенов қолданылып жүрген ойындарды ұтымды топтастыруға мүмкіндік беретін саралауды ұсынған. Бұл ұсыныс бес топтан тұрады.

- қимыл жылдамдығын, ептілік пен үйлесімділікті дамытуға бағытталған ойындар;
- күшті төзімділікті дамытатын ойындар;
- зейін мен қимыл реакциясына тәрбиелейтін ойындар;
- лақтыру қимылын дамытатын ойындар;
- негізгі қимылдық сапаларды кешенді дамытуға байланысты ойындар [2].

Қазақ халқының дәстүрлі ұлттық ойындарын зерттеп, алғаш рет жүйелеуді ғалым М. Гуннер жасаған: ол өзі жинаған қазақ халқының ұлттық ойындарын ескере отырып оларды мынандай белгілері бойынша саралауды ұсынады:

- жалпы сипаттағы ойындар;
- кедергіжәне күрес элементтері бар ойындар;
- ашық жердегі ойындар;
- қысқы уақыттағы ойындар;
- Демалысқа арналған ойындар;
- Ат спорты ойындары [3].

Мұндай ұсынысты автор қимыл ойындарың ережелерін сараптау негізінде жасайды.

Отандық ғалымдардың негізгі зерттеулерінің өзектілігі – ұлттық ойындардың дене сапаларын жетілдірудегі әсерін, ықпалын айқындау.

Ұлттық ойындар – халқымыздың салт-дәстүрін, тәлім-тәрбиесін дене шынықтырумен байланыстыратын алтын көпір.

Қазақ халқында әр түрлі бағыттағы ұлттық ойындар өте көп. Оның ішінде күш қолдануды талап ететін ойындардың түрлері алуан. Ежелгі заманнан келе жатқан бұл ойындар жаугершілік кезеңде найза ұстап, қылыш сермейтін жауынгерге қажетті қасиеттерді қалыптастырған. Қара

күшті қажет ететін, жалпы ер-жігіттің бойынан табылатын қасиеттерді қалыптастырушы ойындар ретінде қазақ күресі мен аударыспақты айтуға болады.

Қазақ күресінде кім мықтыны бозкілемде сарапқа салсақ, аударыспақта жеңімпазды ат үстінде, күресе отырып анықтаймыз. Аударыспақты осыған орай «шабандоздың күресі» деп те атай береді.

Қазақ күресі – қазақ халқының ұлттық спорты. Халқымыздың өмір сүру салты көшпенді тұрмысқа бейімделгендіктен, күнделікті іс-әрекетінің өзі күрес. Табиғаттың таза сұрыптауынан өткен халықтың жекпе-жек өнерге деген ынтасы классикалық түрде жетілген. Тарихқа көз жүгіртсек көшпенді тайпалардың түп атасы сақ, ғұн, түркілер дәуірінде садақ атудан, ат үстінде найзаласудан т.б. дәстүрлі сайыстар өтетіні жайлы нақты деректер бар. Бұл деректер қазақ күресінің тарихын ғылыми түрде зерттеген Елемес Әлімханұлы, Қыдырбек Рысбек, Жүсіп Хисымов секілді т.б. ағаларымыздың еңбектерінде жазылған.

Аударыспақ – ұлттық ат спорты ойындарының бірі. Екі салт ер үстінде отырып бірін-бірі аударып алуға тырысады. Аударыспаққа тәртіп бойынша ат үстіндегі айқасты жақсы меңгерген, тиянақты дайындығы бар спортшылар ғана қатыса алады. Қазіргі тәртіп бойынша сайысқа 18 жасқа толғандар ғана қатыстырылады. Сайысқа қатысушылар үш салмақтық категорияға бөлінеді. Аударыспаққа салмақтық категорияны енгізудің мақсаты — қатысушыларға неғұрлым теңдік жағдай туғызу.

Ойында аты белді, жарамды, өзі мықты, атқа отырысы мығым, білікті жігіттер жеңіп шығады. Сайып келгенде, аударыспақта негізгі рольді ат пен ойыншы жігіттер атқарады. Оспадарлық, жұла қашу, салып қалу, қол қайыру сияқты айла-амалдарды қолдануға болмайды. Аударысу ат пен жігіттің үндескен қимыл-бірлестігіне сүйене отырып, күш-жігердің басымдығын көрсететін қалыпты, байсалды шеберлікке ұласып жатуы шарт [4].

Қазақ халқының ұлттық спорт түрлері қазақ күресі мен аударыспақ спортшыдан асқан күштілікті, төзімділікті, ептілікті, жылдамдықты, батылдық пен жігерлікті талап ететін спорт түрлері.

Күш дегеніміз – палуан кілемге шығып белдескенде немесе шабандоз атқа мініп айқасқанда қарсыласының қарсылығын жеңіп жеңіске жетуі немесе бұлшық еттің күшімен қарсыласына тойтарыс беруін айтамыз. Күшті көбейтудің негізгі түрлерінің бірі жалпы дене шынықтыру жаттығулармен қатар арнайы жаттығулар жасау болып келеді

Төзімділік дегеніміз – әдістерді бүкіл белдесу бойына жоғарғы қарқынмен орындау қабілеті. Ол оған түсетін салмақты ұдайы және бірте-бірте арттырып отыру арқылы дамытады. Спортшының жалпы жан-жақты дене шынықтыру жаттығуларын орындағанда және арнайы дайындық жаттығуларын орындағанда шаршамауы деп екіге бөлінеді. Жан-жақты денені шынықтыру жаттығуларын орындағанда шаршамауы дегеніміз спортшының орташа қарқынымен шыдамдылықты өсіретін жаттығуларды ұзақ уақыт орындай алу қабілеті. Арнайы дайындық жаттығуларын орындағанда шаршамауы дегеніміз спортшының қимыл-қозғалыстарымен әрекеттерді әр түрлі дәрежеде күш жұмсап жүріп айқас бойына жоғарғы қарқынмен орындай алу қабілеті.

Иілгіштік дегеніміз – спортшының ең жоғарғы ауқымды қозғалыс жасау мүмкіншілігін айтамыз. Спортшының иілгіштігі буын-буындарымен дене мүшелерінің жалғасқан жерлерінің құрлысына, бұлшық еттерінің созылмалығына және жаттығулар жасаған кезде буындардың иіліп созылуының кең болуына байланысты. Иілгіштіктің екі түрі бар: өз күшімен иілу, сырт күшімен иілу.

Жылдамдық – күш және қозғалыс реакциясының жылдамдық сипатын анықтайтын кешенді қызметтік қасиеті, яғни өте аз уақытта қозғалыс әрекетін орындауды қамтамасыз ететін сапа. Қазақ күресі мен аударыспақта жылдамдық сапасын дамыту ерекшеліктері басқа дене сапаларының деңгейімен, әдістерді жетілдірумен, ерік-жігер сапалары мүмкіндіктерімен және т.б. тығыз байланыста болады. Жылдамдықты дамыту күрделі жұмыс тәртібі. Жылдамдық мүмкіндігін арттырудың барынша ұтымды, үйлесімді кезеңі балалық және жасөспірім шақ. Бұдан кейінгі ересек жастарда жылдамдық қабілеттерін дамыту күш және ептілік сапалары арқылы мүмкін болады және баланың ерте жас кезінде жылдамдықты дамытуға назар аударылмаса, көп тер төгуді талап етеді. Сондықтан жылдамдық бір сөзбен айтқанда спортшының әдісті қас-қағым сәтте шапшаң орындай алу қабілеті болып табылады. Спортшы жылдамдық сияқты дене қасиетін арттырмайынша жарыста жоғары нәтижеге жетуі мүмкін емес. Спортшы аса қайратты, қимылы оңтайлы, бұлшық етерінің күші дамыған болса ғана жылдамдығын арттыра алады.

Қорытынды: Ұлттық ойындар дене тәрбиесі сабақтарын дамытудағы негізгі құрал болып табылады. Бұл ойындарда көптеген тәсілдер жүйесі, үйрету мен тәрбиелеу әдістері жинақталған. Олар ұрпақтан-ұрпаққа таралып, әдет-ғұрып, салт-сана білімдерінің жиынтығы ретінде халық өмірін жан-жақты түрлендіруде. Арнайы спорт жабдықтары мен құрал-саймандарды көп қажет етпейтін қазақтың ұлттық ойындарының дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол.

Әдебиеттер:

1. http://www.tumba.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1948&Itemid=&e d=08
2. Төлегенов Ж. М. Қазіргі педагогикалық үрдісте қазақтың ұлттық дене тәрбиесінің құралы мен формасы. ... пед. ғыл. канд. дисс.: - Алматы: . 1992, – 165 б.
3. Гуннер М. М. Сборник казахских национальных игр и развлечений. – Алматы: МКЛКСМ, – Қазақстана, 1938.
4. Сағындықов Е. С. / Қазақтың ұлттық ойындары. — Алматы: «Рауан» баспасы, 1991 жыл .—176 бет. ISBN 5-625-01063-3

Колесниченко В.К., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, филологический факультет, гр. РФ-11, студент
(*Научный руководитель — старший преподаватель Шигабиева А. И.*)

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАННОЙ ЛЕКСИКИ В РЕЧИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Современные лингвисты и языковеды последних десятилетий наблюдают в языке неизменную тенденцию использования в речи заимствованной лексики. Рост заимствований и повышение частотности их использования обусловлен, конечно, не только внутриязыковыми факторами, но и влиянием возрастающей активности международных контактов, безграничных возможностей интернет-ресурсов. Заимствованные слова проникают в наш язык из разных сфер и областей.

«Под заимствованным следует понимать всякое слово, пришедшее в русский язык извне, даже если оно по составляющим его морфемам ничем не отличается от исконно русских слов», такое определение заимствованным словам дает Шанский Н.М. [1, с. 33]

Рост заимствований и интенсивность их употребления — это одна из самых ярких черт современной речи. При обсуждении проблем русской речи, именно данная тема является наиболее резко и категорично оцененной. «Средства массовой информации просто поражены вирусом коленопреклонения пред всем западным, что также осложняет и без того непростую обстановку, связанную с агрессивным вторжением чужеродной лексики в русский язык». [2, с.73]

Заимствование — это процесс не новый для всех поколений. Но нельзя категорично сказать, что он губителен для языка. Лингвист Б.А Серебренников высказывается так «Неверно, однако, думать, что заимствование непременно заполняет "пустое место" в системе языка или непременно, окончательно и бесповоротно вытесняет прежний, "свой", исконный элемент» [3, с.76] У заимствования есть значительные плюсы. Благодаря этому процессу обогащается словарный запас языка, при этом сохраняется база, основной словарный состав.

Иноязычные слова в лексике современного русского языка хоть и являются достаточно многочисленной группой, но тем не менее не превышают 10% всего словарного состава. Причины иноязычного заимствования могут быть внешними (внеязыковыми) и внутриязыковыми. Основными являются внешние заимствования. Также одной из причин многочисленных заимствований является тенденция к замене словосочетаний одним словом - стремление упростить речь. Часто в языке не находится краткого, лаконичного именованного явления, действия или реалии действительности, поэтому языку приходится заимствовать вместе с какой-то реальностью западной жизни и само название. Крысин Л.П. выявил еще одну причину «среди причин и условий заимствования иноязычных слов

определенную роль играют также общественные оценки "чужого" слова как более престижного, чем соответствующее по значению "свое" русское слово» [4, с.117] На укоренение иноязычного слова в языке имеет влияние то, насколько важно обозначаемое словом понятие, насколько оно актуально для жизненных интересов человека. Заимствованные слова, которые затрагивают интересы большого круга людей, сразу входят в оборот, приковывают на себя большое внимание: в определенные периоды, частота их употребления резко увеличивается, обычно эти периоды не длятся долго, от этих слов начинают возникать новые, они становятся объектами для создания словесных каламбуров. Со временем актуальность понятия утрачивается, перестает интересовать общество как раньше, и естественно угасает активность употребления, слова, обозначавшего это понятие.

У заимствования как уже упоминалось, есть плюсы, но почему тогда эта тема активно обсуждается, в чем же проблема? По мнению многих, кто занимался данным вопросом, основной проблемой является то, что теряются, забываются, выходят из употребления исконно русские слова, которые несут в себе сохраненное в семантическом значении, в своей структурной форме, историю, ментальную значимость и культурную память народа.

Данная проблема очень явно прослеживается в языке современной молодежи. Среди молодых людей сейчас особенно заметно влияние английского языка. Все потому, что современное общество стремится к интеграции и межкультурной коммуникации. Ещё одной причиной является активное освоение социальных сетей и других источников всемирной паутины. Молодые люди чувствуют себя увереннее, когда могут парировать модными, широко известными словами.

В нашей работе мы попытались проанализировать речь молодежи Карагандинской области и объяснить стремление молодых людей использовать иноязычные лексемы. Все примеры взяты с переписок, комментариев в социальных сетях и из личного общения со студентами КарУ.

В результате, мы описали самые частотные заимствования. И разделили их на группы.

1. *Заимствования, используемые в речи для компактности, лаконичности высказывания: Мессенджеры-соц.сети.* «Я часто общаюсь в мессенджерах», «Я часто проверяю свои мессенджеры». *Экшен-динамично развивающееся событие.* Это слово заменяет словосочетание. Оно пришло из кинематографии и компьютерных игр. «Сегодня я смотрел кино, там такой экшен». «Это был настоящий экшен», «Дальше будет экшен». *Окау - Хорошо.* Употребляется в предложениях, где выражается согласие с чем либо, или вместо слова «хорошо» например: «Окей, я сделаю это завтра», «Окей, скоро буду», «Если я знаю, что все окей то чувствую себя спокойнее». Существует и краткий вариант *Ок*, употребляемый гораздо активнее.

2. *Иноязычные заимствования, не имеющие аналогов в русском языке:*

Селфи- автопортрет сделанный с помощью фотоаппарата. Простое слово, обозначающее актуальную вещь в современном мире. «Я сделал новое селфи», «Классное получилось селфи, поставлю его на заставку», «Давайте сделаем селфи на память». *Френдзона*- это понятие означающее дружеские отношения между парнем и девушкой, в которых один хочет перевести отношения на уровень романтических, а другой нет. «Я во френдзоне», «Кажется меня закинули во френдзону», «Мне хочется выйти из френдзоны».

3. *Слова, тождественны в семантических компонентах, но использующиеся для экспрессивности и эмоциональной окраски:*

Trash - безумие. Употребляется, например, в таких случаях «Какой же треш сегодня со мной произошел», «Эта ситуация тот еще треш», «Что за абсурдный треш» и так далее. Проникло оно в наш язык из зарубежных (английских) песен, передач. Аналогичное слово *безумие* в русском языке имеет такое значение: «То же что сумасшествие. Безрассудство, утрата разумности в действиях» [5], а лексема *треш* с английского дословно переводиться как *мусор*. Поэтому заимствованное слово треш вносит дополнительную семантическую наполненность: *сумбур, грязь, хаос*.

Real - реально, правда. Его использование обосновывается частым употреблением в популярных видео иностранных блогеров. Часто выражает удивление. «Что рил!?!», «Ты рил так считаешь?», «Ты рил этого хочешь?», «Это рил какая-то ерунда». Лексема *правда*, имеет в русском языке следующие значения: «То, что существует в действительности, соответствует реальному положению вещей». [5] Оно также употребляется как частица выражающая подтверждение. *Хейт- ненавидеть.* Чаще всего используется в интернете, по отношению к негативным комментариям. «Он меня захейтил», «На меня сыпется большое количество хейта», «Он несправедливо получает много хейта». *Чил- отдых.* Слово *отдых* имеет такое толкование:

«Проведение некоторого времени без обычных занятий, работы, для восстановления сил» [5], а слово *чил* в английском имеет значение: отдыхать развлекаться, бездельничать. Сравнивая толкование в двух наименованиях, можно увидеть тонкую семантическую грань. *Отдых* рассчитан на восстановление сил для дальнейшей работы, а *чил* определяется как безделье. Это слово также более эмоционально выражает чувство, высшего расслабление. «Я сегодня чилю», «У меня настроение почилить», «Я все делаю на чиле», *Рофл- смеяться, насмехаться*. Это слово очень популярно на просторах интернета, именно поэтому активно используется молодыми людьми. В русском языке *насмешка* — это подвергание кого-либо насмешкам, издевательствам. Английское слово рофл является аббревиатурой выражения *Rolling On the Floor Laughing*, что дословно переводить как- «кататься по полу от смеха». «Да ты рофлишь!», «Это правда какой-то рофл». *Клининг- уборка*. Носитель языка называя уборку – клинингом, пытается добавить лоска к вполне бытовому процессу. Например, раньше говорили техничка, уборщица, а сейчас чаще встречается выражение «мастер по клининговым услугам», или «услуги клининговой компании».

Вайб- атмосфера. Слово, более точно обозначающее для молодых именно духовную атмосферу. В русском языке это слово толкуется как окружающие условия, обстановка. В английском слово *вайб* обозначает возникающее при общении с кем-либо, контакте с чем-либо настроение, атмосферу. «Я чувствую такой крутой вайб», «Это невероятный вайб», «От него исходит такой вайб». *Хайп- шумиха*. Этим словом называют навязчивую рекламу. Шум созданный вокруг какой-либо публичной личности с целью привлечения внимания. «Он хочет похайпить на этом», «Эта ситуация точно хайп», «Он сделал это ради хайпа». *Крипово- страшно, мерзко*. «Это очень крипово», «Я больше туда не пойду довольно криповая локация». Это еще не все примеры, но уже видно какому влиянию подвержена лексика современной молодежи.

Использование заимствованных слов происходит чаще всего именно в среде молодежи, где знание и умение пользоваться английскими словами повышают статус, возвышают над другими сверстниками. Эти слова известны в большом круге людей и это позволяет молодым людям из разных точек мира взаимодействовать друг с другом. Молодые люди чувствуют себя увереннее, когда употребляют эти слова и находятся на одной волне с другими людьми.

В русскую среду заимствования проникают с появлением новых предметов действительности, например, *селфи*. В какой-то момент появилась тенденция делать фото в стиле автопортрета, но в русском языке не было лексемы, которое бы обозначило этот предмет, именно поэтому мы сейчас активно употребляем заимствование *селфи* в речи.

Межкультурные коммуникации и всеобщая культурная глобализация является неотъемлемой частью современной жизни. Что напрямую отражается в речи носителей языка. Молодые люди часто в стремлении подражать модным тенденциям, забывают о самобытности культуры и индивидуальности восприятия мира. Будущее нашего языка в значительной степени зависит от молодежи и от их выбора употребления лексем. Предотвращение заимствованных слов невозможно, но возможна популяризация русских слов и сохранение культурного кода и языкового фонда языка.

Литература:

1. Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык: учеб. для студентов пед. институтов.- 2-е изд., испр. и доп.-М.: «Просвещение», 1987.- 710 с.
2. Культура парламентской речи.-М.: «Наука», 1994.- 115 с.
3. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление.- М.: «Наука», 1988.- 213 с.
4. Крысин Л.П. Современный русский язык. Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: учеб. пособие для студ. фил. фак. высш. учеб. заведений. -М.: «Академия», 2007.- 235 с.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка.- <https://slovarozhegova.ru>

Қайруллова Д.Ж., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 4-курс студенті, филология факультеті, ҚЖ-41
(Ғылыми жетекші — филол.ғ.к., қауымд.проф.Рамазанова Ж.С.)

ОҚУ ТЕЛЕВИЗИЯСЫ – УНИВЕРСИТЕТ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аннотация

Мақалада студенттік телелaborаториялардың қалыптасуы мен дамуындағы негізгі проблемаларды ашып, олардың идеологиялық жұмысының бағытын анықтап, университет телеарнасының редакциясы ұйымдастырған хабарлардың пәрменділігін, насихаттық ықпалын, қоғамдық пікірді қалыптастырудағы рөлін көрсеткен.

Бүгінгі күні білім беру үрдісі жаңа қадам басқаны сөзсіз. Білім алушы альма-матерінен полимәдени қоғамда орнын тауып, өмір сүруге икемді тұлға ретінде қалыптасқысы келеді.

Қос көз теледидарға тігілген күннен бастап онсыз өмірді елестету қиын. Бұқарада «интернет теледидарды тақтан тайдырды» деген ой кеңінен тарағанымен, оны бүгінде ықпалынан айырылған деп бағалау мүмкін емес. Егер де «телевизия көк экраннан интернетке көшті» деген позициядан қарасак, онда студенттік телеарнаға жаңа мүмкіндіктер ашылатынын көре аламыз.

Серікқазы Кәкібаланов «Интернеттегі PR» мақаласында көрсеткендей, интернеттің ұтымды тұсы– оның жас аудиториясында. Жас болғанына сай аудиториямен интерактивті жұмыстар өткізу біршама жеңілдеу болып табылады. Сонымен қатар, бейресми алаң болған интернетте аудитория өзін еркін сезінеді, осы орайда фидбектің жеңіл де жылдам алынуы арқасында ұйым ретінде көптеген проблемаларын тез де оңай шешу мүмкіндіктеріне ие боламыз [1, 19 б.].

Аудитория аталған біздің, жастардың дүниетанымы, қоғамдағы күрделі құбылысқа деген көзқарасы, арман-мақсаты бүгін бастамасын табуы тиіс. Жастардың рухани сана-сезімінің эволюциясының ашықтығы ондағы барлық өзгерістерге куәгер ете ғана қоймай, жастарды бір арнада тоғыстыру арқылы ертеңгі индивидуумның қоғаммен бір толқында болуына жол ашамыз. Қысқасын айтқанда, бұлай етуіміздің әлеуметтік я қоғами маңызы зор.

Осы үдерістің катализаторы болып табылатын университет жанында ашылған оқу теледидары– теңдесіз қоғаммен байланыс құралы. Жастарға бұқара алдында өз өнерін көрсетуге теледидарды беру пиар дамыған Еуропа мен Америка елдерінде бұл – қанатын кең жайған практика.

Мысалға алатын болсақ, 1964 жылы Альбиондық Глазгода жарық көрген GUST телеарнасының басты контенті кең ауқымды. 20 студент- рекдактор университет жаңалықтарымен қоса көрермен назарына спорт, ғылым, мәдениет саласынан хабардар етіп, оқу орнындағы лайфстайлмен бөлісіп, клубтармен жұмыс жасайды [2]. Глазго Университетінің студенттер телеарнасының бұл бастамасы тек оқушыларға ғана емес, оқытушылар үшін де таптырмас құрал. Замандас болмаса да аға буын мен жас өрендер арасында ортақ қызығушылық туа ұйым ішіндегі ұрпақтар сабақтастығы нығая түсері анық. Ұйымшылық байланыстың жақсы жұмыс істеуі арқасында компанияның сырт аланда беделі артып, компанияның әр мүшесі оның дамуына өз үлесін қосуын бастайды.

GUST’ты атап кеткеннен соң араға 3 жыл сала пайда болған York Student Television’ді елемей кетуге болмас. Заманауи техникамен жабдықталған бұл жобаның ерекшелігі– мындағы жұмыс журналистика мен киноматографияға бағытталған [3].

Контент-мейкерлер ұсынған материалға көз тіксек, эфир барысында саясаткерлермен, спортшылар мен музыканттармен бірлесе жасалған дүниеге тап болсаңыз, еш таң қалмаңыз. Сонау байыпты контенттің кураторлары– студенттер.

Дегенмен де бұндай телеарналардың толыққанды автономды деп атауға болмас. Жоғарыда аталған қос телеарнаны темірқазық етіп пайда болған арналарды бір арнаға тоғыстыру үшін 1970 жылы Ұлыбританияның студенттік телеарналарының Ұлттық ассоциациясы (NaSTA) құрылды.

Глазго мен Саутгемптонді бір шаңырақ астына жинаған бұл ассоциацияның басты міндеті – студенттік телеарналардың өзара тәжірибе алмасуы, жас қызметкерлерді ынталандыру мен жылына 2-3 конференция өткізіп, үздіктерді марапаттау болып табылады.

Аталмыш ассоциацияға ұқсас американдық ұйымның барын да атап өтуіміз керек. OSTN, яғни студенттік ашық телевизиялық желісі 2004 жылы жарық көрген ұйым бүгінде Огайо штатының Кливленд қаласында өз кеңсесіне ие.

OSTN'ның ұтымды тұсы – оның демеушілерінде. Желіні megatrax, All American High School Film Festival, National Academy of Television Arts and Sciences, CNN мен Sony сынды басқа да мемлекеттік және жеке-дара брендтер қолдап, қолпаштауда. [4].

Аталған ұйымдар, демеушілер өз көмектерін көрсеткенімен де бұл арналардың басқару күші студенттер болып қалуыда. Ресми тұлғалар бұл арнаға өзіндік өзгеріс енгізуден көрі ақыл-кеңес беріп, бағыт-бағдар көрсетуді абзал санайды.

Халықаралық дәрежедегі тәжірибе ТМД-да орын алған. “UNIVER” студенттік телеарнасы 2011 жылы Татарстан Республикасының ректорлар Кеңесінің бастамасымен Қазан Федералдық Университеті аясында өз жұмысын бастады. Шетелдік әріптестері секілді осында да оқу орны жаңалықтарымен қоса жергілікті мамандармен бірлесе бағдарлама жүргізе отыра студенттерді жаңа өмірге дайындап қана қоймай, сырт көз алдында өз имиджін дұрыс қалыптастыруға көмектесуде.

Оқу телевидиниесін біз қоғаммен байланыс құралы ретінде қарағандықтан, өзі қараған оқу орны философиясын кеңінен таратуы жөн. Осы кезде университетке қатысты азаматтардың оқу орны алдындағы әлеуметтік жауапкершілік сезімін ояту

Қазіргі жоғары оқу орындарында PR өте маңызды әлеуметтік-идеологиялық құрал болып табылады:

Ол ЖОО туралы толық, көпжақты және сенімді ақпаратты құру және тарату үшін қажет. Олардың ішінде:

- ағартушылық жұмыс;
- ақпараттық ағындармен жұмыс;
- ЖОО-ның алға басуы;
- ЖОО-ның жағымды бейнесін құру, қоғамдық пікірді қалыптастыру;
- ЖОО-ның өңірдегі, қоғамдағы ықпалын арттыру;
- нақты ақпараттық желілерді құру;

БАҚ-қа қатысты ақпараттық саясат тұжырымдамасын әзірлеу және іске асыру;

- талапкерлер мен қоғам тарапынан ЖОО-ға қызығушылықты қалыптастыру;

- студенттердің қызығушылығын, профессор-оқытушылар құрамы тарапынан көңіл бөлуді қолдау;

- «университет корпорациясының рухын» қолдау.

Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін көмекке телевизия кешені келеді.

Студенттер – жоғары оқу орнының қоғам қабылдауын қалыптастырудағы күшті факторлар болып есептеледі. Жоғары оқу орнының пиар, яғни, қоғамға таныту жолдары. студенттердің толық ынта-ықыласымен қалыптастырылуы керек. «Университеттік телеарналардың артықшылығы – ол жастарды өзіне тартып тұрады. Тіпті бағдарламаларды дайындаушы студенттердің кәсібилігі аз, видеолардың сапасы төмен болса да, студенттер оны көреді. Өйткені бұл олардың оқу орны, теледидарда сөйлеп тұрған диктор, журналист өздері тәрізді студент», - деген зерттеушінің пікіріне қосыламыз [5, 173 б.].

Әкімшілік пен студенттер арасындағы еркін қарым-қатынас болғаны дұрыс. Ал оқытушы әрдайым қажетті кеңес беруге дайын болса, онда жұмыстары алға басады.

Академик Е. А. Бөкетов атындағы ҚарУ-дағы Филология факультеті жанындағы журналистика кафедрасында болашақ журналистер мен пиар-мамандарын даярлануда.

Университет алға қойған мақсатына сай аймақтық деңгейде көшбасшылықты сақтай отырып заманауи сапа стандарттарына сай білім берілуде. Оқу орнымыздағы оқу телеарнамыз осыған мысал бола алады.

Студенттік телестудиялар кәсіби БАҚ-ғы студиялардан техникалық жабдықтау жағынан кем түспеуі керек. Бүгінгі күні ҚарУ телевизиясы барлық талапқа сай жабдықталған деп есептейміз.

Оқу телевизиясы 2002 жылдан бастап филология факультеті журналистика кафедрасы құрамында жұмыс істеп тұр. Оның қаржыландырылуы толығымен ҚарМУ басшылығы бекіткен талаптың негізінде жүзеге асырылады.

Онда өткізілетін тәжірибелік және өзіндік жұмыстары білім беру бағдарламасы аясында жүзеге асады.

Студенттің күзиреттілігі жинаған білімін тәжірибемен ұштастыра білгенде ғана байқалады,

сондықтан олар сабақтан тыс уақытта да оқу телеарнасының заманауи техникалық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жаңа-медиадың қыр-сырын меңгереді.

Бұл жерде шығармашылық бағдарламаларға қойылатын негізгі талап – ұжымдық этиканы сақтау, университеттік телеарнаның негізгі тақырыптық ауқымынан шықпау, өз өнімін ұсыну, журналистика мамандығы студенттерінің шығармашылығын шыңдау, басқа мамандықта білім алып жатқан студенттердің қабілет-мүмкіншіліктерін ашу және оларды осы жобаға тарту.

Сонымен қатар университет баспасөз қызметінің өтініштеріне сәйкес ksu.kz-да және YouTube-да жариялау үшін университеттік түрлі іс-шарадан бейнеклиптерді іріктеп, өңдеп орналастыру жұмыстары жүргізіледі. ҚарУ факультеттеріне конкурстар мен конференциялар үшін бейнероликтер дайындауға әдістемелік және техникалық көмектер көрсетіп тұрады.

Бөкетов Оқу телевизиясының өнімдері: «Buketov TV» және «Келбет» бағдарламаларының шығарылымы

«Buketov TV» бағдарламасы қазақ және орыс тілдерінде ай сайын 1 рет жиілікте шығып тұрады. Жоба университеттің бас және оқу ғимараттарының - LED-экранынан, ҚарУ веб-сайтының YouTube арнасында көрсетіледі.

«Buketov TV» - бағдарламасының негізгі бағыты университет студенттерінің тұрмыс-тіршілігін суреттеу, Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауының, Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының университетте жүзеге асуы, студенттердің заңсыз әрекеттері, діни экстремизмнің алдын алу шаралары бойынша ақпарат беру, студенттер арасында салауатты өмір салтын насихаттау және дене тәрбиесі мен спорт т.б. дамыту болып табылады. Бағдарлама өндірісіне журналистика мамандығының барлық курс студенттері қатысады.

«Buketov TV» бағдарламасы - негізінен, ақпараттық сипатқа ие. Келешекте оның қатарына шығармашылық, танымдық, сараптамалық бағытындағы бағдарламаларды жүзеге асыру ойда бар.

Бұл жерде шығармашылық бағдарламаларға қойылатын негізгі талап – ұжымдық этиканы сақтау, университеттік телеарнаның негізгі тақырыптық ауқымынан шықпау, өз өнімін ұсыну, журналистика мамандығы студенттерінің шығармашылығын шыңдау, басқа мамандықта білім алып жатқан студенттердің қабілет-мүмкіншіліктерін ашу және оларды осы жобаға тарту.

Күн сайын түрлі ауқымды тақырыпты көтеру арқылы біз болашақ жас мамандардың шығармашылық әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береміз.

«Келбет» бағдарламасы - портреттік сұхбат форматында, айына 1 рет қазақ тілінде шығарылады. Негізгі мақсаты- Бөкетов университетінде қаншама жыл еңбегі сіңген ардагер ұстаздардың үлгілі ісі, рух-байлығы, олардың мінез-құлқы, әлеуметтік белсенділігі, басқа да қасиеттерін ашуды көздейді. Мұндай үлкен хабарды жүргізуші студенттер, портреттік сұхбаттың қалай жасалынатынын үйреніп, мол тәжірибе жинақтайды. Портреттік сұхбат – журналистің рөлі берілетін сұрақтармен тежеліп қалмайды. Ол да әңгіменің тақырыбы немесе сұрақтары жөнінде өзінің алған әсері туралы хабарлайды. Белгілі бір дәрежеде өзінің әңгімелескен адамының бейнесін жасайды. Сұхбат беруші әңгіме барысында өз портретін өзі береді. Ал хабарды көрерменге қалай беру журналистің еншісінде. Бұл орайда, болашақ журналист осындай ауқымды жобамен жұмыс жасауды үйреніп қана қоймай, өзін режиссер, сценарист мамандықтарының да қыр-сырын меңгереді.

Күн сайын түрлі ауқымды тақырыпты көтеру арқылы біз болашақ жас мамандардың шығармашылық әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береміз.

Бүгінгідей ақпараттық соғыс өріс алған заманда университеттік телеарналарға жүктелетін міндеттің жүгі ауыр болмақ. Олар бірнеше функцияны қатар атқарады. Ең әуелі болашақ мамандардың кәсіби құзіреттіліктерін өсіреді, жастар саясатына араласып, студенттерді жамандықтан тыйып, жақсылыққа шақырады. Ақпарат соғысы өріс алған тұста сауатты, дұрыс мәлімет жеткізеді. Екіншіден, оқу телевизиясы танымалдылық үшін жасалынатын әрекеттердің бәрін орынды әрі тиімді қолдана білу керек. Мұнда негізгі мақсат – барынша сол ЖОО танымал ету.

Қорыта айтқанда, қиындықтар мен проблемаларға қарамастан, Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ басшылығы білім беру мекемесінің бәсекелес ортада өмір сүруі үшін, студенттер санын көбейтіп, оларға сапалы білім беру үшін күресте жеңіске жету үшін, оқу телевизия мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, жетілдіре бермек.

Әдебиеттер:

- 1 Медиаөнердегі жоғарғы технологиялар, Алматы, «Қазақ Университеті», 2019 ж., 93 б.
- 2 <https://gust.tv/team/team-2018-2019-semester-2/>
- 3 <http://ystv.co.uk/> York Student Television
- 4 <https://www.studenttelevision.com/sponsors.htm>
- 5 Цветкова Н. С. К проблеме формирования речевой концепции корпоративного издания / Н. С. Цветкова // Корпоративные масс-медиа (генезис, функционирование, трансформации): материалы науч.-практ. семинара «Современная печать в контексте коммуникативных процессов (корпоративные массмедиа)» / отв. ред. Б. Я. Мисонжников. – СПб. : СПбГУ, 2020. –173 б.

Қасымжанова Ж.Е., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, ИО-31 тобы, студент
(ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Амрина М. С.)

АЙҚАП ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ҚҰҚЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазір кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі гендерлік саясат, әйел құқығы тақырыптары. Сол әйел құқығы, бостандығы мәселесі ХХ ғасырдағы мерзімді баспасөз беттерінде де көтерілген мәселенің бірі. Сол кезеңдерде теңдік мәселесін кеңінен қозғағандардың бірі Айқап журналындағы қазақ жазушылары еді.«Айқап» журналы – қазақтың тұңғыш журналы және ұлттық кәсіпқой журналистикасының бастауы. Осы кезге дейін жарық көрген «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», т.б. барлығы патшалық Ресейдің қол астындағы бұратана халыққа арналған ресми баспасөз болса, «Айқап» журналы – қазақ оқығандарының өз күштерімен, өз қаражатымен өз дүниетанымдарына сай ұйымдастырған алғашқы ұлттық басылымы. 1911-1915 жылдар аралығында шығып, 88 саны жарық көрген «Айқап» журналы ағартушылық-демократтық бағыттағы басылым болды. Өз бетінде уақыт алға тартқан ірі-ірі күрделі проблемаларды көтеріп, олардың оң шешімін табуына ықпал етті. Сондай-ақ, журнал ұлттық бірлікті нығайту, қазақ елін мәдениет биігіне көтеру сияқты маңызды идеяларды алға тартқан ұлт зиялыларын маңына топтастыра білді. Олар патша өкіметінің отаршылдық саясатына, қазақ даласына «қарашекпендерді» қапталуға батыл қарсы шықты. Қазақтың ұлттық ақпараттық күн тәртібін қалыптастыру арқылы баспасөз бетіне қазақ қоғамындағы өзекті мәселелерді тұрақты шығарды. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті маңына топтасқан қазақ зиялылары мынадай төрт мәселе көтерілгенде пікір таластырып, пікірлері кейде тоғысып, кейде қақтығысып жатты. Олар – жер, яки отырықшылық тұрмысқа көшу, бас қосу (жалпықазақ съезін шақыру), емлені бір ізге түсіру және мүфтилік. Бұл орайдағы талас-тартыстар қоғамдық ойға қозғау салып, ел санасының сергек тартуына әсер етті. «Бостандық, теңдік, оқу-білім, мәдениет» деген мәнді сөздер елдің «жүрегі мен тілінде ойнай бастады». Елдің бір-бірімен пікір алысуына, тұтасуына, бірегейліктің қалыптасуына әсер етті[1,396].Менің түсінігімде, қазақ зиялыларының Айқап журналында әйел теңдігі мәселесін қозғауы әйелді ана, бала тәрбиесіндегі басты тұлға деп санауында. Айқап журналынан: Сақыпжамал Тілеубайқызы, Кұлайым Өтегенова, Мағрипа Қойбағарова, Мариям Сейдалина деген есімдерді оқуға болады, бұл Айқап журналындағы мақала жазуында қазақ әйелдерінің де үлесі болғанын көрсетеді.

Мұғалім Файсәлірахман Жихандаровтың «Қазаққарындастарыма» деген мақаласындаоқудың, жазудың пайдалы екенін. Газет-журналға мақала жазса немесе оқыса бұның дінге қарсы еместігін түсіндіргісі келді. «Құрметті қазақ қарындастарым! Мен сіздердің тұңғыш балаңыз орнында үмітті ең бірінші журналыңызға құтты болсын айтып, бір-екі сөз жазамын. Сіздер Россия қоластында алты миллиондай халықсыз. Сіздерге әлдеқашан өз жайларыңызды жазып тұруға, өзіңізді басқа халыққа танытуға һәм халық арасына пікір, ой таратуға бір журнал керек еді. Оның керектігін оқыған адамдарыңыз, шығаруға талаптанса да түрлі себеппен болған жоқ еді. Мінеки, Серәлин Жәнапләрі өзінің үміті һәм халқына болған махаббаты арқасында бұл «Айқапты» шығарды. Енді мұны алға жіберу һәм оның пайдасын көру сіздердің мойныңызға борыш. Сіздер жаңа ғана оянып келе жатқан халық болғандықтан бәлки журналдың халықүшін қандай пайдасы барлығын жете ойламассыздар. Бірақ дүниеге көз салып қарасаңыз, дүниедегі халықтың барлығын сол газет-журнал арқасындаіілгері кеткенін көресіз. Бұл заманда халықтыңғылым, өнер дәрежесі газет һәм кітаптардың көптігі-аздығыменен бай

қалады [2, 75]. Бағызы бір молдалар газет-журнал шарифатта жоқ, оны оқуға болмайды деп айтады. Бұлар бұрын газет көрмегендіктен, оның не екенін біле алмай қапаланып айтады, болмаса газет шарифат қосуы бойынша пайдалы саналады»[2, 76].

Сақыпжамал Тілеубайқызының «Қазақ қызының аталарына» деген мақаласында сол кезеңдегі қыздарға байланысты өзекті мәселелері сөз болған. «Қымбатты аталар! Біздағы сіздердің ер балаларыңыз секілді балаларыңызбыз. Ер балаларыңыз қанша жақсы, білімді, үлгілі болса, соншама сіздерге абыйыр емес пе?! Сол сияқты біздер де білімді, үлгілі болып, надан болмай, тәрбиелі болсақ, сіздерге абыйырлы болмас па едік? Шарифат бұйрығынша ер бала мен қыз бала тең болуға тиісті. Ер баланы артық көріп тәрбие қылсын да, қыз баланы кем көріп тәрбие қылмасын деген шарифат бар ма? Қыз баланы кемге тұтыну жаһиттік белгісі емес пе? Осы белгілі сын аталарға нық орнап қалған секілденеді. Неге десеңдер, сіз қыздарыңызды тәрбиелеуде кем тұтынасыз. Кем тұтынғандығыңыз ер балаларыңызды оқытасыз да, қыз балаларыңызды оқытпайсыз. Қыздарымыз оқыса бұзылады дейсіз де біздерді оқудан махұрым қалдырасыз. Бұрынғы ғаялдардың бұзылғандары оқығаннан бұзылған ба екен? Мұны ғақылыңызға салып неге қарамайсыз? Адамды оқу бұза ма екен? Біле білсеңіздер ең әуелі жақсылап қыз баланы оқыту тиіс. Тиіс екендігі мынау: Бұл қыздар түбінде балаларға болашақ ана, ана болған соң бала тәрбиелеу олардың жұмысы болады. Баланы тәрбиелеуші ана надан болса, балаға жақсы өнеге бере алмайды. «Алып анадан» деген ғой. Баланың әдепсіз жаман болып шығуы надан ананың дұрыстап баласын тәрбие қыла алмағандығынан болады. Болмаса бала іштен әдепсіз жаман болып тумайды. Біздер ғаял болған соң қала, далаға шығып оқи алмаймыз, соның үшін біздерді адам болсын деп кайғырсаңыздар біздерді ауылда оқытуға тырысыңыз»[2,37], деп қыздарды оқыту мәселесін жазған. С. Тілеубайқызының бұл мақаласынан сол кездегі қыздардың қоғамдағы ролы төмен болғанын, гендерлік теңдік мәселесінің кең етек алғанын көрсетеді.

Журналдың тағы бір санында «Нақақ төгілген көз жасы», атты мақалада ХХ ғасырдағы қыздардың өзекті мәселесі, жастай тұрмысқа беру туралы баяндалған. «Міне бұған мысал қылып Қостанай уезі, Сары болысындағы бір отағасының ісін көрсетейін: отағасы шикі надан, өзі бай кісі. Әлпештеп өсірген 16 жасар Мағрифа деген аяулы қызы бар. Бас-аяғы түзу бала болған соң маңайдағы жақсы да, жаман да құда болғысы келді. Ақырында Расұлим медресесінен хәтім қылған жаңа талап бір молдаға қызының көңілі түсуі себепті бермекші болды. Молда да әкесі надан болса да құдайдың бұйырғаны осы шығар деп, халық айтқан соң, 500 теңге мир ақыға көнді. Артынан қыз әкесі «әлден-ақ баланың ырқына жүргеніңіз бе?» деген кейбіреулердің сөзіне еліріп қызын жылатып қырыққа келген қырықпа сақал, қатыны өлген бір мақұлыққа берді. Қыздың әлі келетіні баяғы көз жасы. Жалғыс басы, жылаудан басқа шама жоқ, құдайдан басқа пана жоқ болып, бордай егіліп тұрған жайы бар, аман тұрса, шығар әлі қазақтан не сұмдық, не зорлық шықпас дейсін. Іштені шыққаны жылан тұрсын, періште болса да қазақ қызын жылатпай қоймайды, жылатып сатудан тоймайды», делінген [3,139]. Мақала 1913 жылы Айқап журналының №19 санында жарияланған [4, 34].

«Қыздан сорлы пенде жоқ деген өлең бөтен халықта жоқ һәм болуға да тиісті емес. Неге десеңіз, олардың қыздары сорлы болмайды. Жас ғұмырын рахатта өткізіп, ер жеткен соң Алланың қосуы бойынша ерге шығады, ана болады. Ал енді біздің қыздарымыз жас ғұмырында рахат көрмейді. Һәм ержеткен соң ерге Алланың қосуы бойынша шықпайды. Торы шолақ байтал есебінде сатып алушыға күң болып, ата-анасына шай-су болады. Енді осындай ой тіріліп, ұйқы кетіңкіреген, жаманнан жиіркеніп, жақсының иісі жақсының иісі мұрынға кіре бастаған кезде бауырларымынан өтінетінім мынау:

-Құда болып, құдай десін, бір жасар балаға бір жасар қызды айттырып қоюды тастаңыз, әйел затын кем көрмей, еркекпенен тең көріңіз. Қатынымыз күң болса, баламыз құл болады. Көрмей, сүймей некеленген себепті арада арада махаббат болмайды. Сол себепті іреніш көбейіп, ауру жайылып, тұқым бұзылып, халықтың құруына себеп болады. Соның үшін бар күшімізбен осы кемшілікті бітіруге ыждаһат қылайық»[3,169], деп журналда жарияланған «Қатын алу, ерге шығу» деген мақалады әйел теңдігі туралы жазылған.

«М.Сералин әйелдердің тең құқықтарын қамтамасыз ету, олардың қоғам мүшесі ретіндегі қадір-қасиетін төмендететін әдет-ғұрыптармен, көзқарастармен күресу мәселесін көтерді. Ол өзінің алғашқы өлеңдерінің бірін осы тақырыпқа арнады, бірқатар публицистикалық мақалалар жазды. 1903 жылы жазылған «Гүлқашима» поэмасы қазақтардың артта қалған қоғамындағы махаббаттың биік сезімін, оның қасіретін баяндайды. Ол публицистикалық мақалаларында оқырмандарына, «сауатты» халық өкілдеріне: «Бізді өмірге әкелген, өзіміздің анамыз, туған әпкелеріміз болған әйелдердің мал сияқты саудаға салынғаныөзіміз үшін ұят емес пе?»

Аналарымыз құл сияқты жеке бас бостандығынан айырылса, біз солардан туған аянышты емеспіз бе?», деп жазған. М.Сералин әйелдер мәселесіне әлеуметтік өткірлік берді, қазақ әйелдерінің теңдігі үшін күрескендер активін құрды. Журнал редакциясына бұл мәселеге байланысты даланың түкпір-түкпірінен көптеген хаттар келіп жатты. Бұл бағыттағы нақты іс М.Сералиннің қазақ тарихындағы ерекше құбылыс болған журналдың авторы ретінде білімді қазақ әйелдерін тартуы болды. Олардың қатарында: Сақыпжамал Тілеубайқызы, Кұлайым Өтегенова, Мағрипа Қойбағарова, Мариям Сейдалина болды [5,123].

XX ғасырда да өзекті болған әйел құқығы, гендер мәселелері қазіргі Тәуелсіз Қазақстан қоғамында да маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі Қазақстанда гендерлік теңдік саясаты Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жүргізіледі. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабының 2-тармағында: "Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды" делінген [6].

«Перед казахстанским обществом стоит задача по формированию и развитию гендерных ценностей, основанной на стратегии гендерного равенства прав и возможностей мужчин и женщин. Данная задача соответствует государственной гендерной политике, обозначенной в Стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы, утвержденной Указом Президента в 2005 году. Для решения обозначенной задачи необходимо реализация комплекса мер экономического, социально-психологического, психолого-педагогического, правового плана по укреплению и повышению статуса института семьи, как агента гендерной социализации, а также проведению профилактических и образовательно-просветительских мероприятий» [7, 377], осы тұжырымдама қазіргі кезде толығымен мектеп бағдарламасы аясында жүзеге асыралмаса да, тәрбие сағаттары кезінде оқушыларға «Ұлдар және қыздар тәрбиесі», т.б. тақырыптар негізінде жалпы түсінік берілуде. Ұлдар және қыздар тәрбиесі тақырыбы аясында 16.02.2022 ж. Қарағанды қаласы Назарбаев зияткерлік мектебінде 8 «С» сыныбында тәрбие сағатын жүгіздім, тәрбие сағатының негізгі мақсаты оқушыларға гендер ұғымын түсіндіру болды. Сабақ соңына қарай оқушылар арасында кішігірім диспут ретінде сұрақтар қойылды және сол сұрақтар бойынша қазіргі еліміздің өсіп келе жатқан жас буынында гендерлік саясат, әйел құқығы туралы дұрыс түсініктің қалыптасқанын байқадым.

Қорытындылай келе, «Айқап» қазақ баспасөзінің, қазақ елінің алғаш шыққан журналы. Ең бірінші кезекте бұл журнал бізге осынысымен ереше. Екіншіден бұл журналды ашып, жариялауда қазақтың XX ғ. қиын кезеңдегі саясаттан қорықпай елді білімге, оқуға шақырған сол жолда аянбай тер төккен қазақтың зиялы қауым өкілдері М.Сералин, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов сынды ұлттық интелегенттеріміздің еңбектері бізге бағалы әрі қымбат дүние. Сол кездегі зиялылар идеясы, көкsegені де осы тәуелсіздік болатын. Төрт жыл баспа бетін көрген «Айқап» журналы қазақ елі үшін ғасыр қызмет еткендей із қалдырғаны сөзсіз. Айқап жер, білім, дін мәселелерімен қатар әйел құқығы мәселесінде сөздеріне тиек еткен. XX ғасырдағы ең өзекті мәселелердің бірі - әйел еркіндігі болған. Жас қыздардың бай-шонжарларға сатылуы қазақ зиялылары арасында үлкен резонанс тудырған. Және қыздарға оқу-білім үйретуге қарсылықтар болған. Көп жағдайда оқу арқылы орыстанып, бұзылып кетеді деген ойларды жоққа шығару үшін мақаларды көптеп жазған. Әйелдің қоғамдағы ролы маңызды деп білген. Елдегі зиялы қауым өкілдерін тәрбиелейтін ана, егер сол ана үй тірлігімен айналысып оқу-білімге немғұрайлы қарайтын болса бала тәрбиесіне де кері әсері болатыны анық. Қазақ қоғамында ерте кезден әйел құқығы жоғары қойылған. Қыз балаға деген құрмет сол кездегі салт-дәстүрлерден көрініс табады. Алайда қазіргі таңда, әйел құқығын бұзатын фактілер жиілеп тіркелуде. Гендер сөзі - ағылшын тілінде ер және әйел деген мағынаны білдіреді. Гендерлік саясат алғашында батыс елдерінен өз бастауын алған. Бүгінде, бұл термин өз елімізде де кеңінен таралып келеді. Менің ойымша әйел бостандығы, теңдігі мәселелері қазіргі таңға дейін өзекті болып табылады. Әйел құқығын қорғау, гендерлік теңдік мәселесін қозғау мақсаты әйелдерді еркектерден биік қою, феминистік көзқарасты қалыптастыру емес, олардың өзіне тиесілі орнын айқындап беру. Жазылған деректерге қарап гендер мәселесі қазір ғана пайда болмағанын көреміз. Керісінше ерте заманнан өз бастауын алған мәселе қазір де өзекті болып табылады. Гендерлік саясат проблема ретінде емес, оны еліміздің қабылдай алған дұрыс көзқарасы ретінде қалыптастыру құба-құп шешім болады. XX ғ. өзекті болған әйел құқығы мәселесі қазіргі таңда тәуелсіз қазақ қоғамында өз шешімін табуда. Бүгінде, гендер мәселесі біздің еліміздің ғана емес, барлық елдің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Тәуелсіздік алған жылдардан бергі қабылданған

барлық заңдар, енгізілген баптар біздегі әйел құқығының белгілі бір дәрежеде қалыптасуына мүмкіндік береді. Және әлем елдеріне осы тұста үлгі бола алатындай деңгейге жетеді деген ойдамын.

Әдебиеттер:

- 1.Сәрсекеев Қ. Халықаралық қоғамдық-саяси, ғылыми, әдеби-көркем журналы Айқап // Асқаров Н.Ұлттық кәсіпқой журналистиканың бастауы – «АЙҚАП» журналы. – Алматы : ҚазҰУ, 2016. – 150б.
- 2.Қайрат С. Алаш көсемсөзі: дін мәселесі. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2014. – 400 б.
- 3.Субханбердина Ү., Дәуітов С. Айқап. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. - 370 б.
- 4.Субханбердина Ү. Айқап бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1995. - 305 б.
- 5.Зиманов С. З., Идрисов К. З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 165 с.
- 6.ҚР Конституциясы. Конституция Республики Казахстан. Қаулы ҚР Конституциялық кеңесі 1999 ж. 29 наурыз №7/2 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>
- 7.Тажин М.М. Гражданское общество и социальный прогресс в XXI веке// Кабакова М. П. Психологические аспекты формирования и развития гендерных ценностей в семье и обществе. – Алматы: Ассоциация Социологов Казахстан, 2008. – 577 с.

Максимова Д. В., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет философии и психологии, гр. С-12, студент
(*Научный руководитель – к.социол.н., ассоциированный профессор Валитова З.Х.*)

ВАКСЕРЫ И АНТИВАКСЕРЫ: ОТНОШЕНИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ К ВАКЦИНАЦИИ ПРОТИВ COVID-19

Появление вакцины против коронавирусной инфекции и ее обязательная рекомендация для общества усилил дискурс, так называемых ваксеров и антиваксеров в сети интернет и СМИ. Увеличилось число разного рода информации о вреде и опасности новых вакцин. Феномен инфодемии, переизбытка информации точной и неточной захлестнул информационное пространство. Повсеместно стали появляться блогеры, набирающие популярность своими, преимущественно негативными, высказываниями о вакцинации. Активисты антипрививочного движения, так называемые антиваксеры имеют немало последователей и разделяющих их мнения людей. Одни антиваксеры отказываются от вакцинации и не вакцинируют своих близких, другие, игнорируют карантинные меры в период пандемии, чем усугубляют и без того непростую ситуацию в мире.

История антиваксеров началась с появлением вакцины, которые в свою очередь вошли в использование в XIX веке. Отказы от вакцинации начались уже после появления первых вакцин. Поначалу основными аргументами против вакцинации были причины религиозные. Безусловно, история разработки и применения иммунобиологического лекарственного средства включала и трагические события, которые были связаны с несовершенством методов инактивации и очистки препарата. За двухвековую историю вакцинологии случалось более двух десятков эпидемических вспышек, спровоцированных носителями антипрививочных идей. Весь мир может пострадать из-за взглядов и настроений, которые активно распространяются [1].

Антипрививочные настроения в обществе начались двести лет назад – с началом массового оспопрививания. Стали появляться различные мифы и споры по поводу небезопасности вакцинопрофилактики. Появилось первое антипрививочное движение «малочисленное, но весьма скандальное». Главными причинами появления данного движения стали страхи перед побочными эффектами вакцинации и религиозные убеждения [1].

На сегодняшний день движение антипрививочников сформировано и распространено по всему миру: «В странах Западной Европы (French National League for Liberty in Vaccination), США (International Medical Council on Vaccination, Coalition for Informed Choice), на

постсоветском пространстве (Лига защиты гражданских прав (Украина), Российское антипрививочное движение) существуют общественные организации, использующие антипрививочную риторику с целью убеждения как можно большего количества населения в нецелесообразности, неэффективности и опасности проведения массовой вакцинации против инфекционных болезней» [2].

Среди стран можно выделить некоторую часть, которая имеет большинство вакцинированных (75%) - это жители США, Китая, Индии, Великобритании, Бразилии, Турции, Израиля и Германии. Ученые такую ситуацию связывают с тем, что в этих странах доверие к врачам намного выше, чем к другим немедицинским источникам [3]. Такие же данные привели и другие источники [4].

В мае 2020 года рядом исследователей было проведено масштабное исследование, результаты которого представлены в работе «Онлайн соперничество между взглядами сторонников и противников вакцинации (The online competition between pro- and anti-vaccination views)». Ученые провели опрос и приложили к статье карту, в которой указаны взгляды жителей разных точек мира на вакцинопрофилактику. Из нее становится очевидно, что и ваксеры, и антиваксеры, и нейтрально настроенные люди встречаются повсеместно [5].

Что касается отношения казахстанцев к вакцинации против COVID-19, то здесь, следует отметить, недостаточность социологической информации по данному вопросу. В Казахстане проводились различные исследования относительно влияния пандемии COVID-19 на различные аспекты жизнедеятельности человека, но исследований, касающихся отношения общества к вакцинации крайне мало. В этой связи автор статьи предпринял попытку выяснить отношение казахстанцев к вакцинации против COVID-19. Было проведено пилотажное исследование в виде анкетного опроса и три глубинных интервью.

В анкетном опросе участвовало 50 человек (25 женщин, 25 мужчин) разных возрастных групп (от 17 до 81 года), рода деятельности, материального благосостояния, уровня образования, проживающие в г. Караганда.

Так, среди опрошенных 78% вакцинированы, из которых 36% привились по собственному желанию, оставшаяся часть вакцинированных респондентов получили вакцину под влиянием работодателя, учебного заведения или родственников. Большинство респондентов, также, как и свидетельствует историческое прошлое антипрививочных движений, в основном боялись побочных эффектов вакцины, сомневались в эффективности и в том, какую вакцину им поставят в пунктах вакцинации. На вопрос «Из каких источников Вы получали информацию по поводу сомнительного содержания вакцины?» 60% отметили - СМИ, интернет-блогеров, 32% слышали от знакомых, остальные не получали такой информации.

Следует отметить, что результаты пилотного опроса не показали какой-либо выраженной зависимости отношения респондентов к вакцинации против COVID-19 от их возраста, места жительства, материального благосостояния, уровня образования, сферы деятельности. Антиваксеры, ваксеры и нейтрально настроенные люди могут быть коллегами по работе, жить в одной семье, одном городе, иметь одинаковое образование.

Кроме пилотного анкетного опроса автором было проведено три глубинных интервью. В интервью выяснялись следующие вопросы: Каково Ваше отношение к вакцинации против COVID-19? Что повлияло на Ваше отношение (положительное или отрицательное) к вакцинации? Будете ли Вы советовать своим близким вакцинироваться? Были ли у Вас сомнения или опасения по поводу вакцины? Если да, то какие? Что заставило Вас усомниться в безопасности вакцины? Есть ли среди Ваших знакомых те, кто имеет противоположное мнение Вашему?

Информанты также позиционировали различное отношение к вакцинации против COVID-19.

«Я против вакцинации, хотя я до сих пор не могу восстановиться после болезни и лечения в ковидном стационаре. На мое отрицательное отношение к вакцинации повлияло желание властей по всему миру всех вакцинировать...и мои опасения по поводу вакцины. С одной стороны, ни одна вакцина не прошла полного тестирования на безопасность. С другой стороны, людям не дают право выбора (вакцинироваться или не вакцинироваться), особенно работающим. Много людей в моем окружении вакцинировались, но после этого заболели ковидом, некоторые неоднократно. Много тех, кто не вакцинировался и не заразился. У меня сложилось впечатление, что вакцина абсолютно не защищает от коронавируса, а, напротив, ослабляет иммунную систему. Я знаю переболевших людей, но только один человек умер от

ковида, что тоже вызывает сомнения в статистических данных, на которые ссылаются государственные структуры... Среди моих знакомых есть, и кто вакцинирован и ревакцинирован. Каждый человек имеет право решать этот вопрос, исходя из личного жизненного опыта, состояния здоровья. У каждого есть собственное мнение, которое я уважаю. Думаю, что решение о вакцинации - это сугубо индивидуальный выбор». (Женщина, 50 лет, высшее образование)

«В целом отношусь к вакцинации положительно, но были сомнения к конкретной вакцине (российской и американской), потому что они, на мой взгляд, не завершили исследования по своим вакцинам. В меньшей степени сомнение к китайской вакцине, которая предназначалась для возрастных». (Мужчина, 70 лет, высшее образование)

«Сомнений в вакцине не было... Данные исследований многих современных ученых мира, большая и быстрая заболеваемость, а также исторические данные по поводу других вакцин, которые встречались скептически в свое время, но с годами практика показывает об их действенности и необходимости вакцинироваться». (Женщина, 53 года, высшее образование)

Таким образом, анкетирование и интервью показывают неоднозначное отношение опрошенных к вакцинации против COVID-19. Есть и явные противники прививок, и убежденные сторонники вакцинации. Источники влияния на мнение и отношение людей по поводу вакцинации могут быть совершенно различными. Это и публикации в интернете, социальные сети и мнение близких, друзей и знакомых. На наш взгляд, в настоящее время цифровой мир усиливает информационную атаку на разум человека, дезориентируя его не только в вопросах вакцинации. Более глубокое и масштабное изучение различных социальных причин и социальных характеристик различного отношения к вопросу о вакцинации позволит исследовать новые аспекты обозначенной темы.

Литература:

1. Мац А.Н. Современные истоки антипрививочных измышлений и идеологии // Эпидемиология и вакцинопрофилактика. - 2013. - №3. // <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-istoki-antiprivivochnyh-izмышleniy-i-ideologii/viewer> (Дата обращения 13.11.2021)
2. Пугач В.В., Горбич О.А. Антипрививочные тенденции в отношении к вакцинации противогриппозной вакциной среди студентов БГМУ // <http://rep.bsnu.by/bitstream/handle/BSMU/20658/7.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Дата обращения 13.11.2021)
3. Горошко Н.В, Емельянова Е.К., Пацала С.В. Проблема ковид-антивакцинаторства: Россия на мировом фоне - Электронный журнал «Социальные аспекты здоровья населения». - 2021. - №4. <http://vestnik.mednet.ru/content/view/1282/30/lang,ru/> (Дата обращения 16.11.2021)
4. Онищенко Г.Г и др. Сравнительная характеристика вакцин против COVID-19, используемых при проведении массовой иммунизации - БИОпрепараты. Профилактика, диагностика, лечение. -2021. -№3. С. 158-166
5. Johnson N. F. et al. The online competition between pro-and anti-vaccination views // Nature. – 2020. – Т. 582. – №. 7811. – С. 230-233.

Нурланова Ш.Е., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, философия және психология факультеті, Р-41 тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі – аға оқытушысы Уксукбаева М.Т.)

БҰҚАР ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӨНЕГЕСІ

2021 жылы қазақтың көрнекті ақыны, мемлекет қайраткері Бұқар жыраудың (1684-1781) туғанына 337 жыл толды. Оның шығармашылы түсінуге ғана емес, сонымен қатар ғалым ретінде халықтың тарихы туралы естеліктерге жүгіну қажеттілігін тудырды. Естеліктер маңызды, сондықтан әркім қазіргі өмір сүріп, өткенді ұмытпай болашақ туралы ойлайды. Өйткені, «адамзат тек сонда ғана қорғансыз», – дейді.

Арғын тайпасының қаржас руының алтынторы тармағынан тарайтын ақынның әкесі Қалқаман батыр қазақтың көрнекті батыры болған. Аңыздардың біріне сәйкес, Бұхардың туған

жері-сол кездегі мәдени ошақтардың бірі – Бұхара қаласының жанындағы сухар-Ния аймағы. Аңыз бойынша, туған балаға есімді қазақтың атақты данагері Әнет баба берген, оған сәбидің есімін беру үшін бақытты әке жүгінген: егер сен Бұхарада дүниеге келсең, оның есімі Бұхар болсын. Ұзақ өмір сүрген Бұқар жырау көптеген тарихи оқиғалардың куәсі болды. Ол Тәуке хан тұсында беделді билердің бірі болып, оның қасына кіріп, Төле би, Қазыбек би және Әйтеке билермен бірге атақты «Жеті жарғы» заңдар жинағын құрастыруға қатысқан. Аңыздардың бірінде сүйікті ұлынан айрылған Тәуке ханға қайғы-қасіретті жеңуге және оның жанын емдеуге тек Бұхар ғана көмектескені айтылады. «Аштықтан әлсіреген ханның басын көтеріп, оны өзі тамақтандырды» [1, 84]. Бұған ақынның әйгілі ханға арнаған жолдары да дәлел: өлім-тірі адамдардың тағдыры, ол әрқашан келеді-кетеді, ол ешқашан Алланың еркіне қарсы шықпауы керек. Жаратушының еркіне қарсы болмаңыз-және сіздің істеріңіз мәңгі жақсарады делінген.

Ақын XV-XVIII ғғ. қазақ әдебиетін дәріптеген басқа жыраулар сияқты хандардың дана ұстазы болған. Өйткені бұқара халық арасында жыраулар сөзіне мұқият құлақ асып, олармен халық өмірінің маңызды мәселелері бойынша ақылдасып отырды. Кейде оларды хандардың өзінен гөрі қадірлейтін, себебі айқын көріну мен пайғамбарлық сыйына ие болған жыраулар басқа тайпалардың арасында ең дана, басқа адамдардың қолы жетпейтін білімге ие болған.

Бұқар жыраудың тарихтағы ең қиын кезеңдердің бірі жылдарында халыққа адал қызмет ету үшін өзінің жалпы шақыруын көрген Абылай ханмен кездесуі қазақ халқының өміріндегі алтын бет деп аталды. Олардың екеуі де көптеген қазақ тайпаларын біртұтас күшті мемлекетке біріктіруді армандады. Біз Қазақ хандығының Абылай ханға арналған бас идеологы, ақын толғаудың көбінен шынайы азаматтық сезімін, Отанға деген терең сүйіспеншілігін және ауыр сынақ жылдарындағы тағдыры үшін қайғысын көреміз [2, 122]. Ол ханның кеңесшісі ретінде Абылай ханның саясатына белсенді түрде ықпал етуге ұмтылып, өз ойын батыл жеткізе білді. Қазіргі оқиғаларға тікелей қатысқан Бұқар жырау уақыты қазақ халқының тарихындағы қайғылы бетбұрыспен тұспа-тұс келді.

Ақынның иығында ауыр ауыртпалық болды – уақыттың байланысын, халықтың бірлігін сақтау. Сондықтан Бұқар жырау өзінің асқан шыдамды халқының нағыз патриоты ретінде өз тайпаларын өмірдің негізінің негізі ретінде бірлікке шақырады. Өйткені бірлік бар жерде өмір болады ғой – «Бірлік бар жерде тіршілік бар», мұндай өсиетті бізге ата-бабаларымыз қалдырған. Ақынның көп толғауының негізгі ойы-халықтың бірлігі, бірлігі: аспанда үйректердің отарын көрдің бе? Мен қарап тұрмын, мен қызғанып тұрмын, олар қалай ұшады. Сондықтан біз баяғыда қазақтар келіп, көшіп келуіміз керек, бір – бірімізбен бірге болайық, байлық емес, бұл достықты бірінші кезекте мақтан тұтамыз... жау сізді барлық уақытта айналып өтсін – сіздер қанды ағайынсыңдар басқа анадан туған! Абылай ханға арналған толғаудың бірінде ақын өз халқын отбасына біріктірген кезде Хан жақсы болады деп атап көрсетеді. Сонда бәрі оны құрметтейді, өз белбеуіне лайық. Бұқар жырау, оның көрнекті өкілдері сияқты, терең ұлтшыл. Ол өз халқының етінен шыққан, оның адал ұлы болған. Ақынның шығармалары-қазақ халқы өмір сүрген және өмір сүрген әлемнің портреті. Халықтың оны қызықтырмайтын өмірлік проблемасы болған жоқ. Бұхардың поэзиясы қазақ халқының рухының терең космозміне қаныққан ежелгі жыраулар поэзиясының тамаша дәстүрлерін сақтай отырып, өзінің ұлан-байтақ Отанының аспаны астында дүниеге келген ең әдемі нәрсені бойына сіңірді. Куәлік бойынша, Бұқар жырау жеке өмірінде бақытты болмаған, бірақ бүкіл қазақ жері оның үйі, отбасы және ошағы болған. Оның өмірі Отаным болды, оның таусылмайтын поэтикалық шығармашылығының қайнар көзі болды. Ол қарапайым халықтың өмірін жақсы білді, оған шын жүректен жанашырлықпен қарады. Сондықтан ақын-шежірешінің шығармаларында қазақ халқының мыңжылдық тарихы ғана емес, сонымен бірге Бұқар жыраудың бүкіл жаны сенетін оның ұлы болашағы да өмір сүреді.

Бұқардың Ислам дініне көзқарасына тоқтала кетейік. «Ей, айтушы, Алланы айт, Тәңірім сөзі бұрқанды айт, Төрт шадияр Мұстафа, Мұсқап ашқан ғаламды айт, Тәңірім салса аузыңа Аты жақсы құдайды айт, Кәлима Алла – Құранды айт, Жан жолдасың иманды айт!». Бұл жолдардан жыраудың Ислам дінінің жай-жапсарына қаншалықты қанық болғандығы көрінеді. Бұқар, сөз жоқ, діншіл. Оның атақты он бір тілегінің ең біріншісі – құдай қаламайтын іске аяқ баспау: «Бірінші тілек тілеңіз, Бір Аллаға жазбасқа!». Және Бұқардың діншілдігі жай тақуалық емес. Ол – «Құдайдың – бір, пайғамбардың – хақ» екендігіне шын көңілімен сенген жан. Құдайға құлшылық етіп отыру парыз ғана емес, дінді берік ұстанған адамға Алланың рахматы көп екеніне сенген. Кешегі өткен жырауларымыздың қай-қайсысы да Алланы бір деп таныған, ел-жұртына адал қызмет істеуге, көптің көңілінен шығуға тандайынан жар, маңдайынан терін төккен. Толғаулардың өзекті қырларының бір саласы ондағы діни-сопылық танымдардың жырлануында

жатыр. Жыраулар діни мектептерде білім алған, діни сауатты адамдар болды. Сондықтан олардың мұраларында діни-ұғымдар мен сопылық бағыттар анық сезіліп тұрады. Жыраулардың барлығы дерлік Ислам дінін қолдап, дінді халық арасындағы бірліктің сақталуына мұрындық еткені анық. Дін – абсолюттік шындық. Ал, сопылық – Ислам дінін көшпенді халық арасында кең уағыздауға құрылған ілімдердің негізі. Олай болса, қайбір жыраудың осы тақырыпқа орай арнаған жыр өрнектерінде сопылық ілімнің түйдек-түйдек көрініс алуы – Ислам дінін қазақ арасында уағыздауда әдебиеттің алар орнын анықтаса керек. Әсіресе, Алланы шексіз сүйу, оның бар екеніне шек келтірмеу идеясы сопылық поэзияның негізгі лейтмотивіне айналса, ал жырау мұраларында бұл идея халықтық түсінікке сай жырланып отырған. Мысалы, Бұқар жырауда: «Алла деген ар болмас, Ақтың жолы тар болмас». Дулат ақында: «Бір «Алладан басқаның, Көпті қылған ғайыбы». Көшпенді халық дүние танымына негізделген сопылық әдебиет өкілдерінің мұралары күнделікті уағыз айтушы молдалардың сөзіне қарағанда анағұрлым жұғымды болғандығы сөзсіз. Сопылардың адамгершілік, қанағат, әділет, қайырымдылық сияқты ислам философиясындағы терең ұғымдардың ақын-жыраулар поэзиясында кең жырлануы халық тарапынан қолдауға ие болды. Осы бағыттағы олардың әр сөзі құмған сіңген судай халық санасына жұтылып жатты [3, 72].

Қазақтың жыраулары мен шешендерінің жыр, термелерінде өмірге деген көзқарас, адалдық пен имандылық жеріне жете жырланады. Шешендер өз сөздерін мәнерлеп, тың ойлармен байытып, дәстүрмен және дәстүрлі исламмен байланыстыра жеткізген. Оны жыраулардың төгілген терме, толғауларынан байқай аламыз.

Бұқар жырау заманынад үш жүздің басын қосқан әйгілі Абылай ханға кеңесші болған шешен сөз иесі, білгірі. Бізге жеткен Бұқар жыраудың әдеби мұрасы түйінді ойлар мен кесімді сөздерге толы. Сонымен қатар жыраудың бірқатар толғаулары асыл дінімізді насихаттауға арналған. Бұқардың «Бірінші тілек тілеңіз» аты толғауында діни толғамдармен имандылыққа шақыру көзқарасы жырланады.

«Бірінші тілек тілеңіз,
Бір Аллаға жазбасқа» деп бастайды.

Мұндағы «Бір Аллаға жазбасқа» дегені күнә жасамау деген астарлы мағынаға сай келіп тұр. Қазақ баласы «Аллаға не жаздым?» деп, қиналғанда өз өзіне сұрақ қоятын болған. Бұл жерде жырау Бір Аллаға деген сенімді нақты көрсетіп тұр. Және «Бірінші тілек...» деп сөздің басында айтуы да тегін емес болса керек.

Екінші тілек тілеңіз,
Ер, шұғыл, пасық, залымның
Тіліне еріп азбасқа.
Үшінші тілек тілеңіз,
Үшкілсіз көйлек кимеске деп жалғасырады.

Мұнда үшкіл көйлек дегені кебін деген мағынада. Бір сөзбен айтқанда Бұқар жырау амандық тілеу туралы осы үшінші тілегінде айтады.

Төртінші тілек тілеңіз,
Төрде төсек тартып жатпасқа.
Бесінші тілек тілеңіз,
Бес уақытта бес намаз,
Біреуі қаза қалмасқа – деп мұсылман баласының бес парызына терең тоқаталады.

Бұған қарағанда Бұқар жырау атамыздың исламдағы бес парызды ұстанған адам болғандығын байқауға болады. Сонымен қатар мұсылмандық парызды ұстаумен бірге оны халқына тамаша насихаттай білгендігін көреміз.

Алтыншы тілек тілеңіз,
Алпыс басты ақ орда,
Ардақтаған аяулың
Күнінде біреуге
Тегіннен-тегін олжа болмасқа деп бейбітшілікті жырға қосса,
Тоғызыншы тілек тілеңіз,
Төреңіз тақтан таймасқа,
Тоқсандағы қарт бабаң

Топқа таяу бармасқа – деп қарт адамдарға ұрпағы тарапынан құрмет көрсету және қарттарға тән салауаттылық болу керектігін айтады. Жырау осылайша Ұлы Жаратушы Алладан тілейтін басты тілектерді осылай тізбектей жырлайды.

Қорыта айтқанда, Бұқар жыраудың жырында тәрбиелік имандылық сарындары басым болғандықтан тағылымдық маңызы ерекше [4].

Әдебиеттер:

1. Мағауин М. Қобыз бен найза. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ақындары мен жыраулары туралы әңгіме. Қаз. П. Косенко. Алматы: «Жазушы», 1970. 160 б.
2. Қазақстан ақындары. Кіріспе, мақала, құрастыру, өмірбаяндық анықтамалар және М. М. Мағауиннің жазбалары. Ленинград: «Советский писатель», 1978. 608 б.
3. Серікбай қажы Ораз Ұлы дала төсіндегі ислам Астана, 2018. 280 б.
4. Бұқар жыраудың термесіндегі діни толғамдар // <https://qalam.kz/featured-item/makala/item/1418-b-ar-zhyraudy-termesindegi-dini-tol-amdar.html>

Орловская А.С., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, факультет иностранных языков, гр. РАПус-32, студент
(*Научный руководитель – магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель Эм Т. В.*)

ОСОБЕННОСТИ СОХРАНЕНИЯ АВТОРСКОГО ИДИОСТИЛЯ В ПЕРЕВОДЕ РОМАНА Д. КИЗА «ЦВЕТЫ ДЛЯ ЭЛДЖЕРНОНА»

Сложно представить современный мир без художественной литературы и переоценить художественную ценность, значительной гранью которой являются результаты писателя в речевом пространстве. В данном контексте возникла необходимость рассмотреть индивидуальный стиль автора, иными словами, идиостиль. Идиостиль – это лингвистический термин, представляющий собой сокращение от словосочетания «индивидуальный стиль», обозначающего комплекс содержательных языковых характеристик, которые являются знаковыми для стиля какого-либо автора. Можно добавить, что эти характеристики зависят от особенностей языковой личности, от восприятия действительности, мировоззрения, а также психических и социальных характеристик личности, культурно-исторических истоков, национальной принадлежности, политических и философских взглядов и т.д. [1, 101].

Индивидуальный стиль каждого автора создается текстовыми средствами на всех уровнях языка - фонетическом, графическом, орфографическом, пунктуационном, морфологическом, синтаксическом, стилистическом. Идиостиль подразумевает также отбор языковых средств и референций, и использование сюжетов, языковых и стилистико-текстовых особенностей отбора связно-соотносительных единиц, включенных в тропы, фигуры речи, и прочие идиолектические особенности речи автора [2, 14].

Целью настоящего исследования является изучение и анализ особенностей сохранения авторского идиостиля в переводе романа Д. Киза «Цветы для Элджернона».

Данная работа подразумевала использование методов систематизации и классификации материала, сравнительно-сопоставительного анализа, описательный метод.

Материалом для исследования послужили произведение Д. Киза «Цветы для Элджернона» и переведенный материал, предложенный переводчиком С. Шаровым.

Анализ индивидуального стиля с целью выделения его знаков позволяет нам построить следующий алгоритм работы с индивидуальным стилем автора:

1. на основании массива оригинальных текстов конкретного автора выделить черты его индивидуального стиля на разных уровнях языка;
2. провести литературоведческий (интратекстовый) анализ переводимого произведения;
3. в выбранном для перевода произведении правильно определить знаки индивидуального стиля.

Особую трудность вызывает явление, когда языки оригинала и перевода принадлежат к разным культурам. При переводе художественного произведения, безусловно, необходимо обладать глубокими знаниями особенностей двух культур. Так, например, европейцу сравнение красивой женщины с верблюдицей кажется нелепым, а в арабской поэзии оно довольно распространено. А сказку «Снегурочка», в основе которой лежат славянские языческие образы, на языки жаркой Африки вообще очень сложно переводить.

Посредством уникального авторского стиля писатель довольно успешно создает через творчество неповторимое содержание произведения. И, благодаря такому сочетанию, произведение приобретает художественную оригинальность, поскольку затронута непосредственно личность автора. Относительно художественного замысла прозаика в своеобразном стиле произведения присутствуют языковые средства, которые объединены определенной связью и мастерски оправданы. Едва ли представляется возможным перечислить и прокомментировать все средства передачи индивидуально-авторского стиля. Мы можем отметить лишь некоторые наиболее частотные. К ним относятся эпитеты, которые передаются с учетом степени индивидуализированности (устойчивый эпитет фольклора, традиционный эпитет-поэтизм т.д.) и метафоры.

Учитывая все вышесказанное, рассмотрим практически идиостиль Дэниела Киза и то, как удалось сохранить его в своих переводах переводчику Шарову Сергею. История мировой литературы неразрывно связана с ярчайшим прозаиком своего времени Дэниелом Кизом. Писатель обладал неисчерпаемым творческим арсеналом, который позволял ему на высоком уровне использовать речевые качества и возможности читательской аудитории, для которой Киз и создавал свои шедевры. Автор известен всему миру, в первую очередь, как писатель, подаривший человечеству гениальный роман «Цветы для Элджернона». Книга под названием «Цветы для Элджернона» была опубликована в 1966 году. И именно этот роман впоследствии сделает его узнаваемым на весь мир. Изначально «Цветы для Элджернона» была написана в форме небольшого рассказа, а только потом автор дополнил его, сделав из рассказа научно-фантастический роман [3].

Дэниел Киз родился 9 августа 1927 года в Нью-Йорке, и является американским писателем и филологом. В общей сложности у писателя насчитывается 6 романов, один сборник рассказов «Собрание рассказов» и четыре документальные прозы. Несмотря на весьма популярное тогда течение постмодернизма, Дэниел Киз также ярко проявлял себя и в области научной фантастики. Большая часть произведений относится именно к этой тематике и до сих пор имеет огромное влияние на человеческие сердца.

По нашему мнению, одной из особенностей мира, создаваемого Кизом в его произведениях - это его динамичность, в связи с этим возникает чрезвычайная сложность взаимосвязи в этом мире всех явлений. Мир Киза наполнен научными фактами и теориями. Все они подпирают друг друга, громоздятся друг на друге, и друг от друга зависят. В произведении всегда присутствует завершение всех идей, полное описание тех или иных ситуаций, пояснение всех действий и характеров персонажей. Но, несмотря на все это поступки действующих лиц, зачастую совершаются вопреки ожидаемому и наперекор обычной психологии.

В арсенале автора романа «Цветы для Элджернона» к наиболее частотным элементам портрета относятся: характер персонажа – описание черт характера, особенностей личности, привязанностей, симпатий и антипатий, убеждений, идеалов персонажа; поступки персонажа как компонент сюжета; отношение персонажа к окружающей действительности; взаимоотношения персонажей; языковая характеристика персонажа [3].

Стоит также отметить, что на уровне словообразовательных моделей нами выделены следующие особенности:

- значительная частота употребления суффиксов, обозначающих превосходную степень прилагательных. В большинстве случаев это прилагательные, описывающие объекты и явления природы: *sweetest flower, greenest woods, deepest grass, fancifullest shells, downiest clouds, balmiest leaves, pearliest dew* и т. п.

На лексико-семантическом уровне идиостилю Киза присуще:

- изобилие имен собственных – персонажей из римской и греческой мифологии и античной литературы, излюбленным образом является образ Аполлона (Apollo);

- описание окружающих звуков (*voice, sound, music, silent, silence*), в том числе относящихся к и восприятию речи (*hear, speak, tongue, listen, spake*),

- описание человеческих чувств и состояний души (*happy, alone, sorrow, grief, pleasure, delight, passion, bliss*) [4].

В рамках данного исследования, мы пришли к выводу, что структура предложений в произведениях является достаточно упрощенной. Что, тем не менее, позволяет писателю донести до своего читателя глубинную суть и мораль романа. Автор не раскидывается словами, хотя и часто использует различные лексические приемы. Рассмотрим несколько из них на материале произведений «Цветы для Элджернона» и «Множественные умы Билли Миллигана»:

-эллипсисы (The first to discover the existence of all the others; Wears glasses, Reads and writes fluent Arabic) [5, 56];

- номинативные предложения (The keeper of hate; A weapons and munitions authority as well as a karate expert.) [5, 132];

- графическая стилистика (It was like a big hole opened up in the walls of my mind and I can just walk through. I think it's far back...) [6, 79];

Проводя анализ перевода, предложенного Сергеем Шаровым, мы отметили, что переводчик часто прибегал к использованию различных грамматических и лексико-семантических приемов. Использование при переводе грамматических трансформаций обусловлено различными грамматическими строями языков и для того, чтобы сделать в этом плане максимально адаптированный перевод, мы наблюдаем замену либо компенсацию.

В переводе романа «Цветы для Элджернона» Сергей Шаров довольно часто применяет замены. «And those picturs are stoopid to. I like to drawer the picturs of a man and woman but I wont make up lies about repul». [6, 20]. – «И картинки тоже дурацкие. Мне нравица смотреть на картинки на каторых мущины и женщины но я не буду выдумывать не правду про людей [6, 27]. В данном примере переводчик заменил существительное «drawer» глаголом «смотреть».

Сергей Шаров в своем переводе романа «Цветы для Элджернона» в нескольких случаях использует прием компенсации. «Dr Strauss and prof Nemur say it dont matter about the ink on the cards. I tolld them I dint spill the ink on them and I coudnt see anything in the ink». [6, 7] – «Док Штраус и проф Немур гаварят это ничево нащот чирнил на листках. Я сказал што это не я разлил чирнила и от куда я могу знать што там под ними» [6, 11].

Остановимся на примере лексико-семантических замен, которые также были использованы в качестве одного из приоритетных методов перевода данного произведения. Под лексико-семантическими заменами подразумевается метод перевода лексических единиц оригинала путем использования в переводе единиц языка перевода, значение которых не совпадает со значениями исходных единиц, но может быть выведено из них с помощью определенного типа логических преобразований.

«You're soaked. **The water is streaming down your face**» [6, 75]. – «Ты совсем промок. Даже с носа капает» [6, 65].

«I got an **A** in my history test!» [6, 81]. – «У меня **пятерка** за контрольную по истории!» [6, 69]

Следующим приемом является генерализация, а именно замена лексической единицы языка оригинала, имеющей более узкое значение, лексической единицей языка перевода с более широким значением. Прием генерализации является обратным конкретизации.

«Suddenly, Norma jumps off the couch and grabs the **history test** she had brought home so eagerly just a few minutes earlier...» [6, 82]. – «Норма хватает **тетрадку**, которую она всего несколько минут назад с торжеством принесла домой».

И, безусловно, трансформация, важная по своей сути, модуляция или смысловое развитие, включающая в себя замену слова или словосочетания исходного текста лексической единицей языка перевода, значение которой логически выводится из значения исходной единицы.

«You're the only one I can talk to» [6, 76] – «Мне больше некуда идти» [6, 66].

Смеем утверждать, что выбор переводчиком Сергеем Шаровым методов переводческих трансформаций, несомненно, помог ему преодолеть трудности перевода отклонений от литературной нормы и создать адекватный и эквивалентный перевод романа. Немаловажен и тот факт, что переводчик ориентировался на свое видение смысла и атмосферы произведения. Несомненно, качественный перевод напрямую зависит от того, насколько творческой личностью является переводчик.

В настоящей работе мы рассмотрели понятие идиостиля, его сохранение и методы переводческих трансформаций при переводе романа «Цветы для Элджернона». На основании проведенного анализа мы пришли к выводу, что наиболее часто употребляемые переводческие трансформации – лексико-семантические приемы. Именно они позволяют наиболее ярко проявить и сохранить индивидуальный стиль писателя в произведении.

Литература:

1. Самарская Т. Б., Поздеева Т. В. Языковые средства создания идиостиля // Научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2016. – 101 с.

2. Колосова О. А. Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация доктора филологических наук. Москва, 1996. – 14 с.
3. [Электронный ресурс]. <https://pandia.ru/text/78/559/9722.php> (дата обращения: 03.02.2022).
4. [Электронный ресурс]. <https://megapredmet.ru/2-8631.html> (дата обращения: 03.02.2022)
5. Keyes D. The Minds of Billy Milligan, Bantam book, 1994. – 220 p.
6. Keyes D. Flowers for Algernon, New York, Bantam, 1959. – 216 p.

Панкратова А. В., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, факультет иностранных языков, гр. РАП-43, студент
(Научный руководитель — магистр гуманитарных наук, преподаватель Куанова П. А.)

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА РЕЧЕЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ

В наше время публичные выступления политических деятелей – это обычное явление. Всё чаще мы можем наблюдать дебаты во всех возможных средствах массовой информации: телепрограммы, новостные статьи из газет или посты в социальных сетях. Выступления политиков стали настолько привычным делом, что многие люди перестали акцентировать на этом своё внимание.

Трансляция выступлений зарубежных политических деятелей сопровождается переводчиками, которые должны быть готовы ко всему: от перевода сложных речевых конструкций до шуточных высказываний. Зачастую от переводчика требуется быстрая реакция, находчивость и умение импровизировать, чтобы избежать неловких ситуаций. Политкорректность также является необходимым навыком для переводчика, так как преследует цель замены возможных оскорбительных терминов на нейтральные, называемые эвфемизмами [1, 164].

Еще одной особенностью политических речей является эмоционально окрашенная лексика, которую каждый политик использует в своих выступлениях [2, 29]. Поэтому перед переводчиком ставится проблема перевода стилистически окрашенной лексики таким образом, чтобы сохранить эмоциональную окраску оригинала [2, 29].

Наибольшая сложность возникает у переводчика при попытке прагматической адаптации исходного текста, требующей учета возможной реакции иноязычного читателя [3, 114]. Этим и обусловлена актуальность данного исследования, поскольку современные лингвисты все еще считают перевод общественно-политических текстов наиболее сложным и требующим от переводчика постоянной практики и изучения его особенностей [3, 114].

При переводе политических речей возможна и такая сложность как перевод различных вычурных или даже порой устаревших слов и выражений, которые политики зачастую норовят вставить в свои выступления, и которые могут быть непонятны переводчику. Борьба с такими трудностями переводчики могут с помощью следующих переводческих трансформаций:

1) Опускание. Позволяет синхронно переводить политическую речь прямо в момент ее произнесения. Главная задача переводчика при использовании данной трансформации - не упустить ничего важного, что может повлиять на достижение цели.

2) Упрощение. Позволяет передать суть речи без лишних, порой чересчур эмоциональных высказываний.

3) Замена. Позволяет заменить непривычные слова более обыденными и сделать перевод лаконичнее.

Объектом исследования выступают тексты речей политических деятелей на английском языке.

Предмет исследования – прагматические особенности английской политической речи в аспектах перевода на русский язык.

Цель исследования – определение прагматических особенностей перевода речей политических деятелей с английского языка на русский.

В работе использовались такие методы исследования как выборочный метод, сравнительно-сопоставительный анализ, описательный метод и обобщение.

Материалами для исследования послужили выступления политических деятелей и их перевод на русский язык, отобранные на сайтах:

- <https://inosmi.ru/politic/>
- <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2018/01/16/88063/>
- <https://kz.usembassy.gov/ru/>

Теоретическая значимость работы заключается в обобщении основных проблем прагматических особенностей перевода речей политических деятелей.

Практическая значимость работы заключается в том, что собранные материалы и результаты исследования данной работы могут быть использованы при разработке курсов перевода политических текстов с английского языка на русский.

Рассмотрим несколько примеров.

1) **Оригинал:** «Democratic and Republican administrations invested in great projects that benefited everybody, from the workers who built them to the businesses that still use them today». – **Перевод:** «Демократическая и республиканская администрация инвестировала в большие проекты в интересах всех, от рабочих, которые строили их и вплоть до предприятий, которые все еще пользуются ими сегодня».

Здесь можно заметить, что в речи используются слова с положительной семантикой, такие как: «great» (великие) «benefited» (принесли выгоду). Они используются только с одной целью – показать оправданность действий, предпринятых в прошлом. Перевод почти полностью передает написание оригинала. Это означает, что в данном случае используется метод *прямого перевода*. И хотя эти слова не являются заменой каких-либо неpolitкорректных слов, можно отметить, что их употребление в оригинальном написании и в переводе на русский язык, соответственно, можно назвать *эвфемизацией*. Это отвлекающие эвфемизмы, но в варианте английского написания это слово great (великий, замечательный, превосходный). И переведенный как отвлекающий эвфемизм, следует рассматривать сочетание: «... большие проекты в интересах всех...». Отвлекающим эвфемизмом считается сочетание, поскольку перевод "большой" также может служить "тревожным фактором для населения", ведь строительство крупных объектов предполагает трату больших денег, и отсюда может выйти ряд поводов для возмущения со стороны народа.

Еще одним аспектом написания и перевода здесь является намеренное *уточнение* в выяснении того, кто именно получил выгоду. Это делается предотвращения дискриминации по социальному и профессиональному статусам. Можно увидеть в этом подоплеку: зачем различать выгодные стороны? Такая разница есть не что иное, как предотвращение проблем, которые всегда возникают во время таких мероприятий, как, например, строительство крупного объекта. Другими словами, правительство, заранее зная мнение людей, которые в ответ на новость об инвестициях в этот объект будут требовать увеличения размера социальных выплат, дает более «толерантный» ответ: «Это выгодно обоим».

Следующий аспект написания такого контекста заключается в том, что составитель речи намеренно уточняет, кто именно получил выгоду. Это также делается для предотвращения дискриминации по признаку социального и профессионального статусов. Строители, как простые рабочие, так и офисные работники «как бы» поставлены в «один ряд». Более того, слов «менеджеры», «офисные работники», а также «строители» здесь не наблюдается.

2) **Оригинал:** «We learned that mortgages had been sold to people who couldn't afford or understand them». – **Перевод:** «Мы узнали, что ипотечные кредиты получали те, кто-либо не мог себе их позволить, либо просто не понимал правил».

Здесь приведен пример употребления местоимений «we» – «мы», вместо того, чтобы называть имена тех, кто учился и для того, чтобы обозначить причастность президента США к изучению данного вопроса. Такая форма написания политкорректных высказываний и речей является постоянной практикой, то есть редко в каких источниках, переведенных с английского на русский, можно встретить употребление местоимения «**И** или «**me**» – «**Я**». Местоимения при написании этого контекста и при переводе его с английского языка на русский являются не просто указательными, но и "маскируют" свои определения. Из контекста становится понятно, что глава государства имеет в виду ту часть населения, которая уже давно прибегает к взятию кредитов по необходимости, а именно из-за нехватки жилья, а жители, не имеющие недвижимости, в большинстве случаев, относятся к малоимущим. В русской версии действие

было совершено самими людьми, что, несомненно, меняет суть дела. Это также означает, что в английской версии в этот процесс вовлечены третьи стороны, а в русской люди купили это сами - они считаются виноватыми.

Дополнения в русском переводе также имеют очень значительную роль. Во-первых, это **добавление** отдельных союзов, например, «или» или местоимений – «они сами», «их» или простых наречий. Внешний вид всех этих слов нарушает лаконичность оригинального написания, делая высказывание более простым и «народным». Таким образом, вариант русскоязычного написания более «близок народу». Этот пример показывает роль переводческих преобразований в передаче политкорректной лексики с одного языка на другой. В данной конкретной форме это методы **добавления, изменения грамматической структуры**, которые повлияли на семантику и синтаксис предложения.

3) **Оригинал:** «Middle-income Americans will continue to enjoy tax benefits that favor important priorities, including home ownership, charitable giving, health care, and savings. But there will be some changes in the current deductions and exemptions for higher-income Americans». – **Перевод:** «Американцы со средним доходом продолжают получать выгоду от налоговых льгот, тех важных поддерживающих приоритетов, среди которых: домашняя собственность, благотворительность, здравоохранение и сбережения. Но будут определены изменения в текущих вычетах и в освобождениях от выплат для американцев с более высоким уровнем дохода».

Первое из двух предложений отрывка политической речи имеет курьезный смысл, если как следует вдуматься в него: «Middle-income Americans will continue to enjoy tax benefits that favor important priorities, including home ownership, charitable giving, health care, and savings» – «Получать выгоду от налоговых льгот» – «to enjoy tax benefits that favor important priorities, including home ownership, charity able giving, healthcare, and savings» – «Американцы со средним доходом продолжают получать выгоду от налоговых льгот, тех важных поддерживающих приоритетов, среди которых: домашняя собственность, благотворительность, здравоохранение и сбережения»... Все это лишь уловка, в которую общество должно поверить. Налоги – это вычеты, и из них ну никак нельзя извлекать выгоду.

В данном случае мы можем наблюдать **неправильный перевод** на русский язык, который **искажил** суть передаваемого значения из текста: глагол to enjoy был переведен как «приносить пользу». Словарный перевод для него – «наслаждаться», «веселиться». Словарный перевод словосочетания «get the benefit» – получать выгоду. То есть неправильный перевод всего одного слова в этой части контекста привел к **искажению** его общего значения. Само по себе сравнение людей по их материальному достатку считается политически некорректным явлением. Разногласия по реформам также являются неправильными для общества. Согласно определению демократии, все должны быть равны в своих правах. То есть, только в этой части можно сказать, что политкорректность с эвфемизмами практически утрачена из-за неправильного изложения в целом.

Таким образом, можно подтвердить уже имеющиеся утверждения о том, что политические речи составлены очень грамотно, включают политкорректность и включенные в нее эвфемизмы и неологизмы. Деликатные моменты также были приняты во внимание, так что политкорректность также подтвердила себя. Однако наше исследование не подтверждает пока выводы о том, что речи политиков сложны в построении предложений. Напротив, политики формулируют свои мысли настолько грамотно и в то же время лаконично, что их могут понять не только коллеги, но и простые граждане. Работа будет продолжена.

Литература:

1. Самарина И.В. Политкорректность в зеркале переводческих решений в политической коммуникации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – №9-1 (75). – С. 163-165.
2. Силина А.С., Ушанова И.А. Эмоционально окрашенная лексика в предвыборном дискурсе: проблемы перевода // Язык и репрезентация культурных кодов [Электронный ресурс]. IX Всероссийская с международным участием научная конференция молодых ученых. – Самара. – 2019. – Ч. 1. – С. 27-33.
3. Миронина А.Ю., Сибиряков О.Н. Прагматический аспект перевода общественно-политических текстов // Вестник ВятГУ. – 2013. – №2-2. – С. 114-117.

Рахымберлинова А., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, ИО-31 тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі – Тулегенова А.Ж., аға оқытушы, г.ғ.м.)

ҰЛАҒАТТЫ ҰЛТ ҰСТАЗЫ - АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

«Білім әлемді құтқарады»
А.Байтұрсынұлы

Қазақ халқының рухани мұрасының мәнін ашып, оны игеруде қазақтың жазушы-педагогтарының халықтық идея проблемасы туралы ой-пікірлерін зерттеудің қазіргі кезеңде маңызы ерекше. Осыған орай ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың 20-30-жылдары өмір сүріп, ағартушылық қызмет атқарған Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Досмұхамедов сынды педагог-жазушыларының халықтық идеяларының маңызы зор.

ХХ ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптастырып, халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы болды. Қазақ халқының рухани көсемі болып, болашақтың жарық, тыныш, көк аспан астында өмір сүруіне өзінің ақылын арқау еткен Ұлт ұстазының туғанына биылғы жылы 150 жыл толады.

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдың орны қандай болса, қазақ тіл білімі мен мәдениеті тарихында Ахмет Байтұрсынұлының орны сондай. Абай туралы алғашқы мақаланы жазған да Ахмет Байтұрсынұлы болды. Мақалада ұлы ақын Абайдың тарихи миссиясы, рухани болмысы, өлеңдерінің ұлттық сөз өнеріндегі маңызы, көркемдік-эстетикалық сипаты баяндалды.

Ахмет Байтұрсынұлы елімізде ұлттық білім беру жүйесінің негізін қалады. Ол жүйенің басты элементтері: ұлттық жазу жүйесі бойынша білім беру; ұлттық негіздегі бағдарламалар, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар; мектепке керек заттар; мектеп ісін жандандыратын мұғалімдер мен тәрбиешілер болып табылды.

Қазақтың ұлы ғұламасы Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметінің бірі – араб жазуына өзгерістер енгізіп, қазақ әліпбиін (алфавит) құрастыруы. Осы арқылы ғалым қазақ халқының тез сауаттанып хат тануына, оқу білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше ықпал етті. А.Байтұрсынұлы жазуы дамымаған ұлттың артта қалатынын, оның қоғамдағы қажеттілігін және адам өміріндегі маңызын өзінің шығарған оқулықтарында үнемі ескертіп отырады.

Жазу дегеніміз – шын мәнінде, кез келген халықтың рухани деңгейі мен мәдени дамуын көрсететін негізгі құрал. Ғалым осы құралды ұлттық деңгейге көтеру жолында жан аямай еңбек етіп, тер төкті. Себебі сол кезеңге дейін ұзақ ғасырлар бойы қолданыста келе жатқан араб жазуының халықты тез әрі жаппай сауаттандыру жолында үлкен кедергілері мен қиындықтары бар еді. А.Байтұрсынұлы осы кедергілер мен қиындықтарды жоюдың ең басты тәсілі – араб жазуын қазақ тілінің заңдылығына сәйкес реформалау деп білді. Ғұлама осылайша ұзақ ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып келе жатқан араб графикасын қазақ халқының игілігіне айналдыру идеясын көтеріп, оны іс жүзінде реформалады [1].

Латын әрпінің араб әрпінен гөрі көзге көрініп тұрған артықтығы мен пайдасы болған екен: онда ел көңілденіп, әсіресе сауаттылары көңілденіп, қолдап, жебеп, көтермелеп, бірдеме етер деп дәмеленер едік. Ондай артықтығы, пайдалылығы жоқ, қайта араб әрпінен гөрі толып жатқан төмендігі, кеңдігі, кеселдігі бар. Араб әрпін латын әрпіне алмастыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, терең қарап, артық-кемін тексеру мен зерттей түсті. Сол терең тексеру арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай, еске алынбай жүрген көп сындары, сипаты көзге түсті [2, 327б.]. Бұл орайда Ахмет Байтұрсынұлының жазу жүйесін даттағандар да, жақтағандар да, ақтағандар да баршылық еді. Тіпті «жөнсіз сынаушылар» да, «дәлелсіз мін тағушылар» да, «қисынсыз дау айтушылар» да табылғанды. Осы уақытқа дейін бұл алфавит елімізде қолданыста болмаса да, Қытайда, Ауғанстанда және Иранда тұратын қазақтар қолданып келеді.

Қазақ әліпбиі осы таңбада 1912 жылдан бастап 1929 жылы бопсамен латын таңбасына көшкенше қазақ тіліндегі барлық оқу орындарында, газет, журнал, кітап шығару хәм кеңселік

ресми жазуларда ұлттық тұтастықта қолданыста болды. Бұдан кейінгі кезеңде бұл таңба Қытай һәм мұсылман елдеріндегі қазақтар арасында қолданыста келеді. Алайда, латын таңбасына көшкенде де, одан 1940 жылы кирилше таңбаға көшкенде де қазақ әліпбиінің Ахаң негіздеген қағидалары өзгерген жоқ. Қазақ тіл ғылымына тән қағидалар мен қазақша тілтаным атаулары да сол Ахаң қалыптаған қалпында қалды[3].

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 8 тамыздағы тағы бір нөмірінде жарияланған «Земство» деп аталатын бас мақаласы біздер үшін өте құнды тағы бір мәлімет береді: «Россиядағы халықтың бәрін қосып жіберіп, топтап санағанда, жүз адамнан 20 адам-ақ хат білетін болып шығады, біздің қазақ облыстарында жүз кісіден 5 кісі-ақ хат біледі". Бұл- күні бүгінге дейін қазақ халқының революциядан бұрын 2%-ті сауатты болған деп келгенімізді жоққа шығарады. Жоғарыда келтірілген Қостанай уезіндегі цифрларға қарасақ, 1909 жылдың өзінде сауатты қазақтардың проценті 8-ден асып түседі, ал А. Байтұрсынов шамамен 5% деп келтіріп отыр[4, 21 б.]. А. Байтұрсынұлы сауатты жазуды бізге өсиет еткен. Алайда кейбір жағдайда сауатты жазу мәселесіне әлі де көңіл бөліне бермейтін тұстарды көріп, қынжылуға тура келеді. Мысалы, көшедегі жарнама, адамдардың аты-жөні, жер-су аттары т.б.

Қазақ ішінде әр жерде бала оқытатын адамдардан бала оқытуға програмы (жосық) көрсетілсе екен деген өтініштер келеді. Бұл күнде қазақ арасындағы оқу жосықсыз һәм жосық жасауға болмайды да. Өйткені қазақтың бастауыш мектебінде оқитын кітаптар белгіленбек түгіл, әлі шыққан да жоқ. Жаңа ғана әліппе шыға бастады. Оның да қайсысы оқылары белгіленген жоқ. Әліппеден әрі оқытатын кітаптар әлі шыққан жоқ. Дін жайынан оқытатын, есеп оқытатын, жағрафия һәм тарихтан қысқалап хабар беретін кітаптар әлі жоқ. Сондықтан програм деген сөз әзір ертерек. Әуелі бала оқытатын кітаптарымызды түзеп, сайлап алып, сонан соң неден бастап, неге шейін оқытатынымызға жосық белгілеуге дұрыс [5, 286.]. Сол заманда Ахмет атамның осы бір сөздері әлі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпады. Еліміздегі мектептердің әртүрлі баспадағы оқулықтарды қолдануы, біртұтас жүйенің болмауына әкеледі.

«Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта... жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады» деген Ахмет сөзін ту етіп көтеріп, әркім отбасы, ошақ қасында қазақ тілінің мәртебесін арттырса, бүгінгідей ұзын арқау, кең тұсаудан құтылып, Ахмет атаның арман-тілегіне жеткен болар едік.

Халықты ағарту баладан, мектептен бастау алады. Ең алғаш қазақ тілінде Әліппе кітабын жинақтаған Ахмет Байтұрсынұлы еді. Байтұрсынұлы әліпбиі, жоғарыда атап көрсеткендей, қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924), Құрылтайда (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпбиі ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылып, қазақ балаларының көзі ашық, сауатты азамат болып шығуына септігін тигізді.

Әліпбиі – тек сауат ашу ғана емес, ілім-білім үйренудің бастау көзі, ғылымға апаратын сара жол. М. Әуезовше айтсақ, «Ақаң ашқан қазақ мектебінің» ұстанымы – қазақ баласын ана тілінде сауатын аштырып қана қоймай, оның әлеуметтік ортада ой-танымы мен талғамын қазақша қалыптастыру болған. Өйткені, сол тұстағы қазақ арасынан оқыған, сауатты жандардың басым көпшілігінің тілі не татарша, не орысша шыққаны және сол тілдермен ана тілін араластырып, «қойыртпақ тіл» жасағаны тарихтан белгілі. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы қазақ ұлтының табиғи қалпын сақтау мақсатында, кемшіліктерді болдыртпау үшін өзінің білім беру жүйесінде ана тілмен оқытуды ұстанды.

2016 жылы еліміздегі орта білім беру ұйымдары жаңартылған білім беру бағдарламасына көшкенде әліппенің барлық тақырыптары, мазмұны 1-ші сыныптарға арналған сауат ашу оқулығына енгізілді. «Әліппе» және «ана тілі» атты екі бөлім сауат ашу оқулығында болды. 2020 жылдың жақсы жаңалығының бірі жаңа әліппенің 2021 жылы 1-ші сынып оқушыларына берілетіндігі туралы заңның бекітілуі болды. Әліппе Ахмет Байтұрсынұлының әдістемесі негізінде дайындалды.

Қазақ әдебиетінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы кітап жазумен қатар орыстың белгілі жазушыларының танымал еңбектерін ана тілімізге аударып, көпшілікке ұсынған. Көкейіндегі түйілген ойды ана тіліндегі асыл, ұтқыр сөздермен жеткізе білген. Сондықтан да қазақ әліпбиінің атасы, түркі тілтану ғылымының ағартушысы Ахмет Байтұрсынұлының мол шығармашылық мұрасының тарихи маңызы жоғары және әлі де зерттелетін үлкен ғылым.

Қорыта келе, табиғатынан дарынды және мінезі тұрақты Ахмет Байтұрсынұлы әлемді құтқаратын білім деп сенді. Ол үнемі адамдармен және өзімен жұмыс істеді. Жазуы дамымаған ұлттың артта қалатынын, оның қоғамдағы қажеттілігін және адам өміріндегі маңызын өзінің шығарған оқулықтарында үнемі ескертіп отырды. Тәуелсіз қазақ елінің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Ахмет Байтұрсынұлының 1998 жылғы 125 жылдық мерейтойындағы баяндамасында Ұлт ұстазына осындай жоғары баға берген еді. Шындығында, А.Байтұрсынұлының ғылыми, көсемсөздік, ақындық мұрасы уақыт озған сайын ел игілігіне қызмет етіп келеді және қызмет ете беретіні анық.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің тарихында үлкен бір дәуірді алып жатқан алып тұлға. Ол өзінің тума талантын туған халқына деген сүйіспеншілікпен сұғарып, толассыз еңбекпен шыңдаған қайсар да қаһарман қайраткер. Қайталанбас әрі теңдессіз тұлға!

«Басқасын былай қойғанда, тек зат есім, сын есім, сан есім, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, сөз таптары, сөйлем мүшелері, дыбыс, әріп, дауысты, дауыссыз дыбыстар, т.б. ондаған, тіпті жүздеген өміршең терминдерді білім мен ғылымымызға әкеліп орнықтырғаны үшін ғана Ахмет Байтұрсынұлының есімі қазақ мәдениеті мен ғылымының тарихына алтын әріппен енуі тиіс. А.Байтұрсынұлының қазақ халқының тәуелсіздігі үшін тартқан тауқыметі нағыз ерліктің, ұлтжандылық пен патриоттықтың айнасы бола бермек.

Әдебиеттер:

1. Мамырбекова Г. «Байтұрсынұлы жазуы» атанған Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиінің жарық көргеніне жүз жыл. // Ана тілі. - 2012. - № 37. - 6-7 бб.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы: Жалын, 1991. - 464 б.
3. Шүкірұлы С. Қазақ жазуының қалыптасуы һәм болашағы // Ана тілі. - 2012. - № 13.
4. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. - Алматы, 1990. - 58 б.
5. Күзембаева В.Қ. Ұлттың ұлы ұстазы: Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналады. - Алматы, 2001. - 264 б.

Серік Т., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, исторический факультет, группа ИО-32, студент.

(Научный руководитель – магистр истории, старший преподаватель Абдукаримова Ж.К.)

К ИСТОРИИ КАРКАРАЛИНСКОГО ДЕТСКОГО ДОМА В 1920 – 1950-е гг.

Детские дома были одной из самых распространенных и эффективных мер борьбы с детской беспризорностью. С приходом советской власти детские дома стали открываться по всей стране, т.к. сиротство, бродяжничество, безнадзорность приобрели, в виду исторических событий, массовый характер. Детские дома должны были обеспечить детей, оставшихся без попечения родных, крышей над головой, питанием, одеждой, обувью, дать образование и воспитание.

Вопрос о содержании и воспитании беспризорных детей остро стоял перед руководителями строящейся страны. В 1918 году декретом СНК о комиссиях для несовершеннолетних, детские приюты и сиротские дома преобразовывались в детские дома, и передавались в ведение специально созданных комиссий. В январе 1919 года был основан Государственный совет защиты детей, главной функцией которого являлось изыскание средств, для содержания воспитанников детских учреждений. Значительную помощь детским домам оказала, созданная в 1921 году при ВЦИК, Комиссия по улучшению жизни детей во главе с Ф.Э. Дзержинским. Все эти меры способствовали ликвидации беспризорности и безнадзорности в стране.

На территории Карагандинской области первый детский дом школьного типа открылся в 1920 году в городе Каркаралинск [1, с.178]. Изначально детский дом был размещен в трех зданиях по улице Энгельса, из них: два использовались под общежития для воспитанников и один для служебных целей (контора, изолятор, прачечные, склады и мастерские). Два помещения, в которых жили воспитанники, были рассчитаны на 120 человек.

В фонде Каркаралинского историко – краеведческого музея было обнаружено дело одного из первых руководителей детского дома - Кадирбая Танашева. Он родился в 1893 году в зимовке Огизтау Кентской волости Каркаралинского уезда. 1920 – 1932 годы он работал директором Кувского детского дома. 1933 – 1934 годы работал на должности директора Каркаралинского детского дома. После К. Танашева на должность директора детского дома был назначен Жунусов Жолжаксы. В архиве Каркаралинского района имеется его характеристика: «Товарищ Жунусов Жолжаксы родился 1909 году в местности «Сар Құлжа» Кентской волости Каркаралинского уезда. Окончил 3 класса в школе первой ступени. С 1 сентября 1930 года назначен директором библиотеки при Каркаралинском отделе народного образования, а так же был назначен старшим воспитателем в городском детдоме» [1, Л.182].

В 1937 году на должность директора детдома назначается Селиванов Петр Сергеевич [4, Л.5].

До начала Великой Отечественной войны в Каркаралинском детском доме проживали дети местных жителей и жителей близлежащих населенных пунктов, чьи родные погибли вследствие голода 1920-х, 1930-х годов. На 15 августа 1937 года численность воспитанников составил 215 человек, из них 104 мальчика и 111 девочек. Национальный состав был следующим: русских – 67, казахов – 127, татар – 3, немцев – 3, прочих 15 [4, Л.86].

1 августа 1938 года в Каркаралинский детдом с проверкой приезжает Заведующий Сектором детдомов ОблОНО товарищ Канаки. При посещении детского дома и санитарного лагеря он устанавливает следующие недостатки: постройка здания общежития была сделана недоброкачественно, протекала крыша, часть здания, вмещающая от 25 до 26 человек, которое следовало отремонтировать для размещения детей, было занято под жилье сотрудников, кроме того, для размещения сотрудников использовалось помещение в корпусе для детей. По этой причине было произведено уплотнение детей. Несмотря на большое подсобное хозяйство, питание детей было поставлено неудовлетворительно – однообразно, администрация детского дома и начальник лагеря, питанию детей и постановке работы в лагере уделяли мало внимания. Запасов продуктов не было, меню не составлялось. На момент посещения лагеря Канаки, 24 июня, лагерь находился в антисанитарном состоянии, отмечается грязное постельное белье, беспорядок в спальнях. Основываясь на вышеизложенном, директору Каркаралинского детского дома Селиванову и начальнику санлагеря Милиниченко был объявлен строгий выговор [4, Л.8].

Столовая и кухня детского дома размещались в бывшем купеческом магазине, построенном из гранитных плит, и не соответствовали никаким требованиям. Рацион питания детей был однообразным, а пища малокалорийной, ввиду отсутствия ассортимента продуктов на складах райпотребсоюза. Особенно зимой, испытывались трудности, когда вся транспортная связь с Карагандой надолго прерывалась, в связи с сильными снежными заносами дорог и буранами, а также отсутствием транспортных средств. Кипяченой воды в детском доме не было, из-за чего дети часто пили сырую воду. Не редко наблюдались случаи воровства: воспитанники воровали бушлаты, простыни из отрядов, овощи со склада, в момент их перевозки. Воспитанников, совершивших хищение, предоставляли на общее обсуждение их поступков перед воспитанниками всего детдома, где они давали обещание, что никогда не будут вновь повторять этих ошибок [5, Л.66].

В 1941 году начинается Великая Отечественная война, которая унесла жизни миллионов людей, оставив тысячи детей сиротами. Государство сразу же принимает меры для устройства детей, оставшихся без родителей. Начинается экстренная эвакуация детей из фронтовых и прифронтовых территорий СССР. Только в сентябре-ноябре 1941 г. в Казахстане было размещено 72 эвакуированных детских дома с 10835 воспитанниками, в том числе 1371 ребенок младенческого возраста. К апрелю 1942 г. контингент детей в детских домах республики увеличился вдвое, составив 33149 человек, что требовало увеличения их снабжения питанием и одеждой почти в два раза; остро встал вопрос о строительстве новых детских домов, так как имеющиеся не могли вместить всех прибывших. По подсчетам на 13 апреля 1942 г. в Казахскую ССР было эвакуировано 125 детских домов, с контингентом 15136 человек [6, Л. 12-13]. Большинство прибывших детских домов и детей размещались в имевшихся детдомах республики. Многие из прибывших детей не были обеспечены теплой одеждой, не имели постельных принадлежностей и т.д. Часть эвакуированных детей с территории Западной Украины были направлены в Каркаралинский детский дом. Происходит уплотнение, и без того переполненного детского дома.

Великая Отечественная война усугубила и без того трудное положение детей, потерявших родителей, находившихся в детских домах. Общая численность детей в СССР, оставшихся без присмотра родителей после войны, составила примерно от 2,5 до 3 миллионов детей [7, с. 31].

Почти при каждом детском доме республики имелись подсобные хозяйства, на которых трудились сами воспитанники. Такая мера была необходима для обеспечения дополнительного источника питания. Дети Каркаралинского детского дома трудились на полях, работали наравне с взрослыми. Основным источником питания детей становится подсобное хозяйство «Актерек», находившееся в 20 км от города.

По решению Облисполкома от 9 сентября 1948 года, Саранский детский дом переводят в Каркаралинск. Дети размещались по два-три человека на одной койке. Только что прибывшие сотрудники, не имевшие жилья, были вынуждены ютиться в общежитиях детского дома. Одинокие воспитатели размещались вместе с детьми, а тех, кто имел семью, располагали в коридорах, и часто детям приходилось просто перешагивать через них, чтобы перебраться в другую комнату. В спальнях, где спали дети, было очень холодно и грязно. Детский дом электричеством не снабжался, керосиновые лампы так же отсутствовали, поэтому для освещения употреблялись так называемые «коптилки», от которых и стены и белье становились черными. Ряд воспитателей на протяжении нескольких месяцев в своих планах писали одно и то же, и часто просто переписывали планы других воспитателей, поэтому большинство планов работ воспитателей носят однотипный и односторонний характер. В определенные часы, воспитанники готовили уроки под наблюдением воспитателя. В свободные от занятий время, организовано проводили свой досуг. Много интересных бесед проводили воспитатели с воспитанниками, читали им книги. Учитывая требования того времени, в частности им читали о вождях, героях войны и о труде [5, Л.35,36].

Свой досуг, воспитанники проводили вполне организованно. Периодически посещали городской кинотеатр, в зимнее время катались на коньках, лыжах, санках, ходили в лес на прогулки. При детдоме были организованы следующие кружки: рукодельный, музыкально-хоровой, художественный, кружок юных мичуринцев, физкультурный. Работа кружков не носила постоянный характер. Воспитанников детского дома с самого раннего возраста приобщали к труду, учили какой-нибудь профессии. И в связи с необходимостью трудового обучения, в разные годы работали столярная, сапожная и швейная мастерские. При детдоме имелась собственная библиотека, в которой насчитывалось 400 экземпляров художественной и технической литературы. Выдача книг производилась непосредственно через воспитателей, которые выдавали их воспитанникам и устраивали коллективные читки. По прочитанным книгам проводились беседы, где дети давали характеристику действующим лицам. Из газет и журналов детдом выписывал следующее: газеты – «Правда», «Социалистическая Караганда», «Пионерская правда», «Казахстанская правда», и местную газету «Еңбек майданы», журналы – «Вожатый», «Пионер», «Мурзилка» и др. [5, Л.65].

В зимний период воспитанники весь свой досуг проводили в спальнях, в компании своих отрядов. С приближением нового года воспитатели с детьми мастерили елочные украшения, так как не было возможности приобрести их. Елку проводили в столовой детдома. В виду того, что елка была очень хорошо украшена, районное начальство предложило дирекции детдома, отдать эту елку в клуб, для проведения новогодней елки с взрослым населением [5, Л. 65]. С наступлением тепла работа с детьми переносилась на свежий воздух. Проводили прогулки в лес, игры с мячом, скакалки и другие подвижные игры [5, Л.78].

В городе имелись две средние школы, казахская и русская, в которой обучались воспитанники детдома вместе с детьми местного населения. Тяжело давались занятия по русскому языку детям, прибывшим из западных территорий Украины, из которых многие впервые учились в русских школах. Учебниками и учебно-письменными принадлежностями детдом не был обеспечен полностью. Из наглядных пособий имелись всего 6 политических карт. Для приготовления уроков имелись лишь пару маленьких комнат, и во многих отрядах подготовки к урокам проводились в спальнях, где специально были расставлены столы. Однако столов не хватало, так же как и стульев и табуреток, которых фактически не было [5, Л.65].

С каждым годом состояние детского дома не становилось лучше. Все чаще поступали жалобы из центральных управляющих органов, за несоблюдение всевозможных норм для содержания детей. Материальная база Каркаралинского детдома была слабой. Другой трудностью было то, что город Каркаралинск был далек от железной дороги, в связи с этим приходилось вывозить все необходимое из Караганды преимущественно гужевым транспортом.

На 1 января 1955 года в Каркаралинском детском доме воспитывалось 113 детей. Из которых в этом же году были трудоустроены 21 воспитанник – переросток, переданы родителям – 16 воспитанников. На 1 апреля этого же года воспитывались 77 детей, которые подлежали отправке в ВУЗы, техникумы, в школы ФЗО и механизации, и к труду 31 воспитанник. Предполагалось передать родителям еще 15 детей. В итоге в детдоме должен был остаться всего 31 воспитанник. Руководство детского дома, во главе с его директором Аскатбеком Дурмаганбетовым, сочло нецелесообразным существование данного детдома с контингентом не более 40 детей. Вскоре, согласно решению Карагандинского Облисполкома от 2 августа 1955 года был издан приказ №467 «О закрытии Каркаралинского детдома» и передаче детей в Компанейский детдом [8, Л.15]. Стого момента завершилась 35-летняя история Каркаралинского детского дома, в котором сотни осиротевших детей нашли свой дом и новую семью. Именно здесь они могли обрести новых родителей, другие дети поступали в вузы, устраивались на работу и самостоятельно устраивали свою жизнь.

С тех пор прошло много десятков лет, нет уже в живых тех людей, которые в нем работали. Многие жители города не помнят и даже не знают о том, что когда-то в их городе существовал детский дом, приютивший и воспитавший сотни детей с разных уголков некогда существовавшей огромной страны.

Литература:

1. Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия / Г. ред. Р. Н. Нургалиев – Алма-Ата: Казахская Советская энциклопедия, 1986. – 607 с.
2. Государственный архив Каркаралинского района. Ф.132, Оп.1, Д.1. (далее ГАКР)
3. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.2.
4. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.3.
5. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.6.
6. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 1692. Оп.1. Д. 649
7. Тяпкина Т.Ю. Сиротство в СССР: причины и общее состояние проблемы // Евразийский Союз Ученых. Исторические науки. — 2015. — № 4 (13). — С.29-32
8. ГАКР. Ф.132, Оп.1, Д.7.

Тельман Ұ.Д., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, ИО-21 тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі – тарих магистрі Смағұлов Н.Б.)

ҚАЗАҚ-ҚАЛМАҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СОҢҒЫ КЕЗЕҢІ ЖӘНЕ 1771 ЖЫЛҒЫ «ШАҢДЫ ЖОРЫҚ»

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырда Алтайдан бастап, батыста Шығыс Еуропадағы Балқан түбегіне, оңтүстікте Әмудариядан солтүстіктегі Сібірге дейінгі территорияны алып жатқан орасан зор аймақ Ұлы Даланы мекендеген көшпелілер өркениеті дағдарысқа тап бола бастады. Ғылым мен техниканың жетістіктерін игергіп, зеңбіректі әскерімен маңайындағы елдерді ықтырып келе жатқан Ресей патшалығы мен цинь империясының қазақ хандығы мен жоңғарларға қарсы қысымы күшейе түсті. Бұл геосаяси үдерістердің салдарынан Еуразияның далалық аймағын жайлаған көшпелі қазақ пен ойрат-қалмақ ұлыстарының көшіп қонуының дәстүрлі жайылымдық жерлерінің тарылуына және сауда-саттық орталықтарына баруы қиындады. Қазақ хандықтары XVIII ғасырдың басынан-ақ сыртқы саяси жағдайдың одан әрі шиеленісуі туғызған аса ауыр халді бастан кешірді. Оңтүстік-батыстан Жайық казактары қолдаған Еділ қалмақтары шапқыншылық жасады. Оңтүстік жағынан қазақтарды Орта Азия хандықтарының (Бұхара, Хиуа) феодалдары ығыстырды. Бірақ ең қатерлі қауіп қазақ халқына шығыстан күші басым, басқыншы әскери-феодалдық Жоңғар хандығы тарапынан төнген еді [1, 82 б.]. Империялардың қысымынан кейін, көшпелі халықтар сауда жолдарынан біртіндеп ығыстырылып шығарылды. Ұлы даланы ежелден мекендеген қазақтар мен қалмақтардың кеңістігі қысқартылып, көшіп-қонудың дәстүрлі жолдары мен бағыттары өзгертілді. Жайылымдық жерлер және жақын жатқан аумақтардың сауда орталықтарына еркін баруы қиындаған көшпелі халықтар арасындағы өзара жанжалдардың өршуіне әкеліп соқты. Осының

негізінде Қазақ-Жоңғар қарым-қатынастарында әскери тайталастың жаңа түйіні пайда болып, ол XVIII ғасырдың өн бойында Еділ, Жайық бойының, Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігінде және Орталық Азия аймақтарының бүкіл кеңістігін қамтыды. XVIII ғасырдың басынан бастап қазақтардың сол кезде Ресей билігінде болған көршілес Еділ қалмақтарымен өзара қатынастары күрделі сипатта болды. Бұл кезеңде хандардың, билердің батырлардың ел болашағы үшін қабылдаған стратегиялық жоспарларының дұрыс болуы салдарынан Қазақ хандығының геосаяси, географиялық жағдайы тұрақтанды.

XVII ғасырдың орта шенінде Еділде пайда болған Қалмақ хандығы бір жарым ғасыр бойы айналасындағы түрік халықтарына қарсы жаулық саясат жүргізді. Олар Еділ мен Жайық аралығынан ноғайларды толық қуып шықты, башқұрттарды туған жерлерінен ығыстырып шығарды, Дағыстан мен Қабардаға шапқыншылықтар жасады, Қырым хандығы мен Осман империясына қарсы соғысқа қатысты, барлық уақытта біржола экспансия жолына түскен Ресейдің жазалаушы қолшоқпары болды. Шығыстағы көршісі – Қазақ хандығымен өзара қатынасты да үнемі бұзу шегінде болды. 1755 жылға дейін алыстағы Жоңғариямен байланыста кезде, олардың жаугерлік рухы жоғары болды. 1757-1758 жылдары Жоңғар хандығы мен бейбіт халқын жер бетінен Манджур-Цин империясы біржола қырып-жойып жіберген соң, Еділ қалмақтарының да жағдайы қиындап кетеді. Ресей империясы өз боданы қалмақ халқын барынша пайдаланды. Қалмақ халқының шығындары мен қайғы-қасіреті күн өткен сайын өсе берді, оның мыңдаған жас жігіттері ұзақ уақыт бойы Отанынан алыста жорықтарда жүрді, Ресейдің барлық соғыстарына қатысты. Осы кезде халықтың санасына шығысқа, туған Жоңғариясына қайтып оралу туралы аңсаған арман ұялады, ойраттар қырып-жойылғаннан кейін ата-бабаларының жері қаңырап, иесіз қалды деген лақап тарады. Қалмақ басшылары Убашы мен Церен тайшылар еділ қалмақтарын Жоңғарияға ұлы көш жасауға үгіттей бастады. Ресей тарапынан көрсетілген адам төзгісіз қысымнан түңіліп, жақсы келешектен үміттенген қалмақ халқы 1770 жылдың күзінде ұлы көшке бел байлады. Ұзаққа созылған жоңғар-қазақ соғысының ең соңғы кезеңі қазақ халқының жадында «Шанды жорық» деген атпен сақталып қалған. Шын мәнінде бұл, бейнелеп айтқанда, көкке дейін бұрқыратып шаң көтерген жорық емес, қайта қалмақтармен соғыс тарихындағы ең соңғы және ірі, аяусыздығы жағынан ең ауыр, сансыз жан құрбан болған күрес кезеңі еді [2, 263 б.].

1771 жылдың 5 қаңтарында қалмақтардың ұлы көші басталды [1, 249 б.]. Қалмақтардың негізгі бөлігін құрайтын торғауыттар Еділдің сол жағасын яғни оның шығыс жағын, дүрбіттер мен хошауыттар оң жағасын алып жатқан еді. Көшу туралы құпия әңгімелер басталған кезде қалмақтар әр түрлі сылтаулармен өзеннің сол жағасына өте бастады, ал қалғандары жасырын белгіні күтті. Алайда 5 қаңтарда, іс басталатын болып белгіленген күні, қатты аяз болып, Еділдің мұзы шытынады да, жарықтардан су көтерілді, соның салдарынан 11 198 отбасы өзеннен өтіп, ұлы көшке қосыла алмай, Ресей шегінде қалуға мәжбүр болды. Ал өзеннен дер кезінде өтіп алған шаңырақтар саны жалпы жинақтап алғанда 30 909 болатын. Бұл – шамамен 170-180 мың адам. Қарулы күштер де өте көп – 40 мың жауынгер еді [3, 153 б.]. Қалмақтардың көші қазақ жері арқылы өтуге тиіс болды, басқа жол болмады.

Еділ қалмақтарының көшіп кеткені туралы хабар алған орыс үкіметі оларды оқ пен семсердің күшімен кері қайтаруға ниеттенді. Орыстың өкімет орындары қуғыншылар ұйымдастырғанша, жолындағы жекелеген әскери отрядтарды қырып-жойып, тез ілгерілеген қалмақтар қазақтардың иеліктеріне тереңдеп еніп үлгірді. Жайық казактары қауіпті жорықтан бас тартты, генерал-майор Траубенбергтің әскері жарты жолдан қайтты [1, 251 б.]. Орасан зор топ болып ілгерілеген қалмақтар Жем өзенінің жағасында аз уақыт аялдады. Олардың ниеті Ырғыз арқылы өтіп және Сарыарқаны бойлай жүре отырып, Жетісу арқылы Жоңғарияның шекарасына шығу екені мәлім болды. Қалмақтардың жақындап келгенін білген Кіші жүз ханы Нұралы тез арада әскер жинап, оларға қарсы аттанды [4, 288 б.].

Алғашқы шайқас Жем өзенінің жағасында болды. Убашы жеңіліс тапты және шегініп бара жатып, Нұралыға уақытша бітім туралы хат жолдады, онда өзінің орыстардан ата-бабаларының жеріне қашуға мәжбүр болғанын, сондықтан қантөгіс жасамауды сұрайтынын жазды. Жауап хатында Нұралы қазақ жерінен тайып тұруды, кері қайтуды талап етті. Қалмақтардың кері қайтуы қиын еді, сондықтан Убашы Нұралы ханның хатына жауап қайтармады. Қалмақ көштері бастапқы жоспар бойынша одан әрі ілгері жылжи берді. Олардың аттары, малы қатты арыды, адамдары да шаршап-шалдықты. 1723 жылғы қазақтарға жасаған зауалы «Ақтабан шұбырынды» өз бастарына түсті. Көштің артында қалған өлген адамдардың мәйіттері, әл-дәрмені жоқ адамдар күн өткен сайын көбейе берді. Қалмақтар неғұрлым ілгерілеген сайын, қантөгісті қақтығыстар

соғұрлым жиілей түсті. Қазақтар көштің жүрісін қырағы қадағалап отырды, кейде қанатынан тиісіп, мындап қырып, тұтас ауылдарды айдап әкетті, мол олжаға кенелді.

1771 жылғы қалмақ көштерін әлдебір қорғансыз, дәрменсіз тобыр деп түсінуге болмайды. Ежелден түріктер мен монғолдар заманынан бері көшпелі халықтар жорық жағдайында өмір сүрді. Еділ қалмақтарының қарулы күштері, жоғарыда айтылғандай, жеткілікті дәрежеде қуатты болатын, олар Қырым мен Кавказдағы ұрыстарда шыныққан, жақсы қаруланған еді, ұрыс қимылдарын жүргізуден бай тәжірибесі болды; көшіп бара жатқан қалмақ ұлыстары үшін ең басты қиындық осы орасан ұзақ жолдан тыныш өтуге мүмкіндіктің жоқ болуы еді, оның үстіне түпкі мақсатының бағыты қарсыластарына мәлім болатын. 1771 жылдың наурыз айынан бастап, жаздың ортасына дейін, төрт айдай уақыт бойы қалмақтар аялдамастан ілгерілеп, қазақ жасақтарының толассыз шабуылдарын қиындықпен тойтарып отырды. 1771 жылдың маусымның аяғына қарай олар Сарыарқаны толығымен қиялай кесіп өтіп, Балқашқа жақындады, сол жерде Мойынты өзенінің жағасында аялдады. Балқаштың маңайында Абылай хан бастаған қазақтардың көп әскері жауды қоршауға алды. Қазақ жауынгерлерінің жалпы саны елу мың болды, жекелеген жасақтарды Нұралы хан, Әділ сұлтан, Орыс сұлтан басқарды. Егер осыған дейін қазақтар жау көшіне қарсы ұрыстар барысында және бір қанатынан соққы беріп келсе, енді олар оны осы арада біржола жойып жіберуді жоспарлады. Қалыптасқан жағдайдың өлім қатерін сезген қалмақ билеушілері елшілер жіберді, олардың ішінде ең беделді жеті адам болды [6, 155 б.]. Қалмақ елшілері ежелгі дәстүр бойынша хан ордасынан белгіленген қашықтықта аттан түсіп, Абылай ханға жаяу келді. «Алдияр! – біз Сізге Убачи мен Цереннің сәлемін жеткізіп тұрмыз. Қазақтар мен қалмақтар – ежелден туыстас халықтар, біздің бұдан әрі соғысуымыздың мағынасы жоқ. Бітімге келуді ұсынамыз. Сізге арнап ақ үй тігеміз, лайықты тарту әкелеміз және Сіздің бодандығыңызды қабылдаймыз. Біздің басқа барар жеріміз жоқ, бізге көшіп жүретін жер беріңіз, сөйтіп бүкіл қалмақ халқы Сіздің билігіңіздегі Сіздердің ұлыстарыңыздың бірі болады. Ежелгі туыстық әдет-ғұрыпты қалпына келтіруді ұсынамыз», – деді [2, 265 б.].

Қалмақ елшілерінің ұсыныстарын талқылау үшін Абылай хан әскери кеңес шақырды. Бізге жеткен үздік-создық мәліметтерге қарағанда, жиналғандардың пікірі екіге бөлінген. Абылай елшіліктің ұсыныстарын толық қабылдауға бейім болды. Ал қолбасшылардың үлкен тобы шарттың түк керегі жоқ, болып отырған мүмкіндікті пайдалану керек және қалмақтар уыста тұрғанда, оларды біржола жойып жіберу керек деп мәлімдеді. Жоңғарлар мен Қытайларға қарсы күрестің қаһарманы Батыр Баян: «Убашы мен Церен орыстарды да, қытайларды да жер соқтырып кетті, сені де алдап кетеді, менің ханым», – деді. Абылай ханның саясаты әлдеқайда терең болатын. Тәжірибелі, сыртқы жауларға қарсы күресте шыныққан қолбасшы, Қазақ хандығын қалпына келтірген данышпан саясатшы Абылай хан Дүрбіт-Ойрат талқандалып, 1755 жылдың көктемінде Жоңғарияға маньчжур-цин басып кіргеннен кейін ежелгі жауын нығайтуға енді оның өзі мүдделі болды. Ол ойрат халқын түп-тұқиянымен жойып жіберуге кедергі жасауға тырысты, Қазақ хандығы мен құдіретті Қытай империясы арасында тәуелсіз, дербес Жоңғар мемлекетін сақтап қалу керек, ол болашақта шығыстағы табиғи қалқан болады деп санады. Егер ол бұрын Жоңғарияны талқандауға бар күшін салса, жаңа жағдайларда оған барынша көмек көрсетті. Кеңес созылып кетті. Үш күндік тыныс жарияланды, оның соңғы күнінде тұтқындар алмасып, мәселе түпкілікті шешілетін болып белгіленді [2, 265 б.].

Убашы, сірә, әуел бастан-ақ қулық жасаған немесе тыныс алғаннан кейін бәрібір бітім болмайтынын түсінген болса керек, оқиғаның алдын орап кетті. Үшінші тәулікте, түн ортасында бірі қалмай бәрі шабуылға шықты. Қараңғы түнді жамылып, аса күшті соққы жасаудың нәтижесінде олар қоршау шеңберін бұзып өтті. Бірақ Убашы мен Цереннің төтенше шешімі қалмақ халқын дұрыс жолға шығарды деуге болмайды. Содан бастап келісімге, бітім жасасуға жеткізетін жолдың бәрі тарс жабылды. Мойынтыдағы шайқастан кейін 1771 жылдың шілдесінде «Шанды жорық» оқиғаларының тізбегіндегі ең соңғы, ақтық кезең басталды. Түнгі тұтқиыл шабуылдан есін жиып, таң алдында қазақтар жауынгерлік қатарын қайтадан тәртіпке келтірді. Енді олар мен қалмақтар арасындағы соғыс созылмалы, жорық сипатын алды. Қазақ жасақтары жауды күндіз-түні өкшелей қуып, оны титықтатып, әскери күштерін біртіндеп жоя берді. Қалмақтар Балқашты тұщы сулы батыс жағынан айналып өтуді және Іле өзенінің бойымен жоғары барып, Жоңғарияға өтіп кетуді жоспарлады. Алайда қазақтар оларды суға өткізбеді. Шөлден қаталап, сансыз көп шайқастарда алынған жарақаттан қалмақтар азапты ажал тауып қырылды, күн сайын жүздеп, мындап тұтқынға түсті; тек ең табанды, жақсы қаруланған ат төбеліндей адамдар ғана артына будақтаған шаң тұманын қалдырып, Қастек, Каскелең, Кеген және Нарынқол арқылы өтіп, зор қиындықпен Жоңғарияға жетті. Мойынтыдағы түнгі қарбаласта

қалмақтардан үлкен бір топ бөлініп шығып, қазақтар оларды байқамай қалған еді. Танжу тайшы басқарған бұл топ Балқаштың солтүстік жағалауын жағалай жүрді, біраз уақытқа дейін оған ешкім тиіспей, бұл көштің мүшелері өз жағдайын біршама жақсартып алды. Алайда қазақтар көп ұзамай бұл топқа да жетті, бұл кезде олар Аягөз, Лепсі, Қаратал өзендерінен өтіп, Ілеге жеткен еді. Аяусыз соғыстың салдарынан қалмақтардың оннан бірі ғана құтылып шықты. Олар Іленің жоғарғы жағына қарай быт-шыт болып қашып, Қытай шептеріне зорығып әрең жетті [2, 266 б.]. Бірақ осындай алапат қантөгісті жолдан, кейде адам айтқысыз азаптардан өтіп, тірі қалған қалмақтар туған Жоңғариясында ұзақ күткен құшаққа түспей, қайта құлдықтың қамытын киді. Цин әкімшілігі оларды жекелеген ұсақ ауылдарға бөліп жіберіп, өзінің боданы деп жариялады. Еділ бойынан Жоңғарияға небәрі 15-20 мың адам жетті, олардың өзі де дербес, тәуелсіз өмір сүре алмайтын еді [6, 473 б.].

Тағдырдың жазуымен ғана көшудің алғашқы күнінде Еділ өзенінен өте алмай қалған 50-60 мың адам ғана тірі қалды. Ресей құрамындағы 140 мың адамнан тұратын халқы бар қазіргі автономиялық республиканы құрап отырған нақ солар – бір кездегі қуатты, қаһарлы ойрат халқының ең соңғы тұяқтары [3, 156 б.].

Ойрат-қалмақтармен жүргізілген соғыстар ғана емес, «шанды жорық» барысындағы жеңісті шайқастардың өзі де қазақ халқына сансыз көп қасірет әкелді. Мыңдаған жауынгерлер ерлікпен қаза тапты, олардың арасынан орны толмас екі құрбанды ерекше атап өткен жөн. Мәселен, «шанды», дәлірек айтқанда, қанға бөктірген жорықтағы шайқастардың бірінде XVIII ғасырдағы аса көрнекті қазақ қолбасшыларының бірі, қазақ-жоңғар соғысында көптеген жеңістердің ұйымдастырушысы, маньчжур-қытайларға да қарсы жанқиярлықпен күрескен Жаңатай батыр қаза тапты. Қалмақтардың қалдықтарын қазақ жерінің шегінен асыра қуып тастап, тағы бір даңқты батыр – Баян жеңіспен қайтып келе жатты, бірақ тура жол үстінде ол кенеттен келген аурудан қайтыс болды. Оның есімі халыққа Шоқан Уәлихановтың туындылары мен Мағжан Жұмабаевтың дастанынан белгілі [7, 124 б.].

Қазақ мемлекеті XVIII ғасырдың орта шенінде Абылай ханның арқасында қайта түлеу жолымен жүріп, екі жүз жылдық соғысты жеңіспен аяқтады, ал одан кейін де неғұрлым елеулі сынаққа ойдағыдай төтеп берді. Қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресі қорытындыларының қазақ халқы үшін зор маңызы болды. «Шанды жорықтың» нәтижесіне қарасақ, ұзаққа созылған соғыстар мен халықтар арасындағы араздық елге ешқашанда жақсылық әкелмегенін көреміз. 1771 жылдың 5 қаңтарынан бастап, 1772 жылға дейін созылған Еуразия көшпелілерінің ең жауынгер ұлыстарының бірі қалмақтардың қайғы-қасіретке толы көші сол кездегі геосаяси және геогеографиялық жағдайлардың салдарынан тағдырдың тәлкегіне түсіп тас-талқан болып талқандалды. Жайықтан Жоңғарияға дейінгі ұзындығы бірнеше мың шақырымға жететін жолда үздіксіз жүргізілген соғыстың нәтижесінде ойрат-қалмақ халқының соңғы мемлекеті құлады. Цинь империясының жер бетінен жойып жіберген Жоңғар мемлекетін қайта жандануға әрекет жасаған Убашы мен қалмақ халқының арман-мақсаты біржолата жойылып тынды.

Әдебиеттер:

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. / (Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы, Санат, 1996. – 656 с.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2002. – 768 б.
3. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
4. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
5. Абылай хан. Тарихи жырлар – Т. 4. Алматы, 1993 – 416 б.
6. Казахско-русские отношения в XVI – XVIII вв. (сборник документов и материалов) Алма-Ата: изд. АН КазССР, 1961. – 743 с.
7. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. / Шоқан Уәлиханов. 2-басылым. – Алматы: Толағай групп, 2010. Т. 4. – 496 б.

Тұтқыш А.Ж., академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, МИО-61 тобы, магистрант
(Ғылыми жетекшісі — т.ғ.к., доцент Бейсенбекова Н.А.)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРİNДЕГІ – ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ

XX ғасырдың басындағы ұлы тұлға, қазақ интеллигенциясының бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Қазақ қоғамының дамуына қосқан үлесі, шығармашылық ізденістері мен батыл пайымдаулары жаңашылдықты бастады. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Ресей империясының саясаты құрамындағы халықтардың мәдениетін тоқырауға, әлеуметтік жағдайының төмендеуіне алып келді. Ахмет Байтұрсынұлы өмірінің басы мен соңына дейін қазақ елінің рухани жаңаруына арнап, XX ғасырдың 30 жылдарындағы жаппай қуғын-сүргін құрбаны болды. Ахмет Байтұрсынұлының қалдырған мұрасы ауқымды және орасан зор. Оның өмірі, қазақ жағдайының жақсаруының барлық салаларын қамтитын іс-шаралар, ой-пікірлері, идеялары осыған дәлел. Ғалымдар Ахмет Байтұрсынұлының осы күнге дейін еңбектерін зерттеумен келсе, өскелең ұрпақ үлкен құрметпен шығармаларынан білім алып жүр. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріндегі ұлт мүддесіне арналған шығармаларының кейбір үзінділерін көрсетуге тырысамыз. «Алаш» сөзі қазіргі тәуелсіз Қазақ елінің әр азаматының түсінігінде өз орны бар тарих. Ал XX ғ. басындағы бұл ел болу идеясы алдыңғы прогрессивті ойлайтын интеллигенция өкілдерінің үлкен мақсаты, болашақтағы арманы болды.

Ахмет Байтұрсынұлы 1995 жылдан ағартушылық қызметпен айналысып, көптеген еңбектер жазады. Саяси өмірге белсене араласуын 1905 жылғы «Қарқаралы петициясының» авторларының бірі болу арқылы танытады. Ел қамын ойлау мақсатында жазылған петицияда тіл еркіндігі, қазақ тіліндегі газеттің болуы, баспаханаға рұқсат, жер мәселесі, шаруаларды көшіруді тоқтату, сот және т.б. өзекті мәселелерді шешу талап етілді. Осы істен соң бақылауға алынып, нәтижесінде 1909 жылы Семей түрмесіне тұтқынға алынады. Сегіз ай абақтыдан соң Ерекше кеңестің шешімімен 1910 жылы Орынборға жер аударылады [1].

«Қырық мысал» атты алғашқы жинағын Ахмет Байтұрсынұлы 1909 жылы Петербург қаласында баспадан шықты. Бұл жинақ Эзоп, Крылов және Абай еңбектерінің түпнұсқаларына бейімделіп жазылған еді. Ақын бұл еңбек арқылы патша үкіметінің отарлық саясатын, жүйесіз шаруашылығын сынады. Жұртты білімге, дамуға, бірлікке, елге қызмет жасауға шақырды. «Аққу, шортан һәм шаян» мысалында Ахмет Байтұрсынұлы өзінің ойын жеткізу үшін қарапайым қазақ танымына түсінікті етіп жазған.

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,

Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.

Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,

Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін, -

деген жолдармен басталатын бұл мысал қоғамдағы үлкен мәселені қозғап отыр. Әркім өз пайдасына тартып, ауызбірліктің болмауы, бастаған істің соңына дейін аяқталмауы, қарапайым дүниені күрделендіру, берекенің қашуы және өзге де мәселелерді осы мысалмен көрсетеді. Соңғы шумағында алдыңғы үш шумақтағы мәселелер шешімін тауып, ынтымақ-бірлік арқылы үлкен нәтижеге қол жеткізу мүмкін екенін көрсетеді. Бұл мәселелер қазіргі таңда өзекті болып табылады. Аудармаларында адамдардың кейіптерін аңдардан тауып, кейді жұмбақтап, кейде тура жеткізеді. Әсіресе империялық зорлық-зомбылықты, ауқатты байлардың көрсеткен қысымын сынайды.

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,

Ойлаймын: оны мақтар шықпас кісі.

Нашарды талай адам талап жеп жүр,

Бөріден артық дейміз оның несі.

деп қоғамның әлеуметтік мәселесін көрсететін оқиғаларды, адамдардың мінез-күлқын бейнелейді. 1911 жылы Ахмет Байтұрсынұлының маңызды шығармаларының бірі «Маса» еңбегі жарық көрді. Бұл жинақ қоғамның мәдениеті мен жоғары білімін құруды поэзия түрінде жеткізеді. Адам қасиетінен надандықты, немқұрайлықты, бейжайлықты жоюға шақырды. «Маса» еңбегі қазақ әдебиетін жаңа деңгейге көтереді [2].

Ахмет Байтұрсынұлы өзінің алғашқы әдеби зерттеу жұмысын Орынборда жүргізді. Оның нәтижесі «Қазақ» басылымында жарияланды. Ғалым Абайдың рухани мұрасының қазақ мәдениетіне әсерін қарастырды, ұлы ақын шығармаларының орасан зор маңызын ашты.

Ақынның қоғамның демократиялық құрылымы туралы ойларын дамыта отырып, Ахмет Байтұрсынұлы оларды Қазақстандағы кәсіби журналистиканың негізіне қойды. 1926 жылы Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» ғылыми -теориялық еңбегін жариялады. Онда ол әдебиет теориясы мен сынына, тарих пен әдістемеге нақты анықтамалар берді. Бұл қазақ әдебиетінің алғашқы іргелі зерттеу жұмысы болып табылады.

«Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің атын «қазақ» қойдық» [3, 116.] - деп, Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылдың 2 ақпанынан бастап ұйымдастырушысы және редакторы болған «Қазақ» газеті туралы жазады. Халықтың тіршілігіндегі көз, құлақ және тіліне айналған бұл газет үлкен еңбектің нәтижесі. Газет мақсаты – бытыраңқы қазақты біріктіру, халықты ағартушылыққа үндеу, жерді сақтау, еңбекке шақыру және т.б. еді. Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы және т.б. ұлт зиялылары бастаған бұл газетте бостандық идеяларын насихаттайтын, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттейтін, әдеби туындылар, білім, оқыту және тәрбие, елдің әлеуметтік деңгейін, денсаулық мәселелерін ашатын мақалаларды жариялады. Оған дәлел: «Жазу мәселесі», «Тіл құрал», жоғарыда қарастырылған «Қырық мысал», «Білім жарысы», «Бас қосу», «Егін егу», «Ауру жайынан» - Ахмет Байтұрсынұлы; «Рухани мәдениет қарауылынан», «Без ауруы», «Ашық хат», «Қара қыпшақ Қобыланды» - Әлихан Бөкейхан; «Оян, қазақ», «Жазу жөндеу», «Елімай», «Шәкірт», «Оқушыларға жәрдем» - Міржақып Дулатов, «Тамыр дәрі қақында», «Жұқпалы ауру» - Халел Досмұхамедов және өзге де зиялылардың еңбектері. Алаш зиялылары халықты ағарту мен жалпы мәдениетке ұмтылуға шақырды, осы кезекте алдымен ана тілінде әдебиеттің дамуын көздеді.

1917 жылғы 21 қарашада «Қазақ» газетінде № 251 басылымында шыққан «Алаш партиясының бағдарламасы жобасының» авторларының бірі Ахмет Байтұрсынұлы болды. Тоғызыншы бөлімге ерекше назар аударылады: «білім беру ордаларының есігі барлығына ашық және тегін; барлық адамдарға міндетті білім алу талап етіледі. Бастауыш мектептерінде оқыту тек ана тілінде жүреді, қазақтар орта мектептер мен университеттерді өзінің тілінде құрады. Білім беру жүйесі дербес түрде тәуелсіз: билік білім беру жұмысына араласпайды, профессорлар мен оқытушылар белгілі конкурс негізімен тағайындалады, жаңадан кітапханалар ашылады» [4].

Байтұрсынұлы шығармашылық жұмысын өлең жазудан бастаған. Онда ол еңбекші халықтың ауыр халін, арман-тілегін, мұң-мұқтажын көрсетіп, жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани биіктікке, адамгершілікке, мәдениетті көтеруге, еңбек етуге шақырады.

Патшалық Ресейдің қанаушылық-отаршылдық саясатын, шенді-шекпендінің алдында құлдық ұрған шенеуніктердің опасыздығын сынады.

Ақынның алғашқы өлеңдері «Қырық мысал» атты аударма жинағында 1909 ж. Санкт-Петербургте жарық көрді. Бұл кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қараңғы елге жар салып, олардың ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын, білімін жұмсайды.

Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған.

Байтұрсынұлының екінші кітабы – «Маса» (1911). Бұл кітапқа енген өлеңдерінде ақын қараңғылық, надандық, шаруаға енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерді сынады[5].

Ұлт мүддесі үшін бар өмірін арнаған Ахмет Байтұрсынұлы өзінің серіктерімен қандай уақыт болмасын қазаққа үлгі болады. Себебі, бұл тұлғаларды зерттей отыра сіз жақсылық пен әділеттілікті, адалдық және парыз, намыс пен ар-ождан, оқу мен еңбектің не екенін түсініп, осы асыл қасиеттерді бойыңызға сіңіре аласыз. Олардың өмірлік ұстанымы – халқының болашағын жақсарту үшін үлкен жоспарлар құру және оны жүзеге асыру мақсат етілді. Тіл – халықтың негізі болып табылады. Қазақ зиялылары XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Ресей және т.б. елдердің белді университеттерінде білім алды. Онда олар өзге тілде оқып, білгенін сол тілде жазып қалдырды. Ахмет Байтұрсынұлының бастауымен қазақтың бір топ зиялысы қазақ тіліне ден қойдырып есін жидырды. Оған дейін орыс, татар және т.б. тілдерін өз еңбектерінде пайдаланды. Бұл әрекет Ахмет Байтұрсынұлының ұлт мүддесін ойлап, ел болашағына деген жанашырлығын, алыстан болжайтын көрегендігін байқаймыз. Мұхтар Әуезов: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газеті, жалпы қазақ баласына жасаған еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын. Оны жұрттың бәрі біледі. Бұның шындығына ешкім дауласпайды», - деп үлкен баға береді.

Қорыта келгенде, Ахмет Байтұрсынұлы ұлы тұлға екеніне көзіміз жетіп отыр. Бала жасынан әділетсіздік пен сұм саясаттың қатігездігін өз отбасынан көріп, бар өмірін осы әділдік

жолына арнайды. Қазақ тілінің мәртебесін көтеріп, «Әліпбиін» араб графикасымен жазып, ғылыми түрде латын графикасына қарағанда бізге жақын екенін дәлелдеп берді (Баку, 1926 ж.). Ахмет Байтұрсынұлы «Егерде біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек», - айтқан сөзінен тілге құрмет жоғары мәртебеде болуы тиіс екенін нақты айтады. Бұл сөзі қазіргі күні де өзекті мәселелердің бірі. Жарқын тұлғаның, талантты ақынның, ұлы реформатордың, атақты ғалымның еңбектерін әлем халықтарының тілдеріне аударса – үлкен іс болады. Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы өз халқының ғана емес, әлем халықтарының мұрасының бір бөлігіне жатады. Ғалымның еңбегі барлық адам баласына қол жетімді болуы керек деген ойдамыз. Өзге Алашордалықтар секілді Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының болашақта үлкен жетістіктерге жетіп, бәсекеге қабілетті болатынына кәміл сенді, және осы жолда өмірлерінің соңына дейін қызмет қылды.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
2. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал. Өлеңдер. - Алматы: Жазушы, 2004.–120 б.
3. Нысанбаев Ә. Қазақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
4. Байтұрсынұлы, А. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Алаш. 5 том: Ер Сайын. 23 жоқтау мақалалар.-2006.- 288 б.
5. Байтұрсынов, А. Тіл тағылымы /Құрастырған Г.Әнесов, А.Мектепов. - Алматы: Ана тілі, 1994. -446 б.
6. Байтұрсынов, А. Шығармалары Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1989. - 319б.

Усенова З.А., академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті, философия және психология факультеті, П-21 тобы, студент
(*Ғылыми жетекші — т.ғ.к., асс.профессор Жумасұлтанова Г.А.*)

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ ТЕРРОРИЗММЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізгенінен бүгінге дейін Қазақстан әлемдік деңгейдегі елдермен бәсекелес бола алатынын дәлелдеді. Барлық сала жағынан халықаралық деңгейде белсенді түрде даму үстінде. Бірақ қоғамды уайымдататын мәселелерде аз емес. Сол мәселелердің бірі – терроризм болып табылады. Соңғы он жылдықта терроризмнің зияны мен жиілігі адамзаттың ең үлкен халықаралық проблемасына айналды.

Терроризм бірден пайда болған жоқ. Ол ұзақ жылдар бойы түрлі бағытта дамып, осы күнге дейін өсіп келеді. Тарихтағы алғашқы ұйымдасқан лаңкестік топтардың бірі - сикария. Бұл атау латынның “sica” - “қанжар” - ал сөзбе-сөз аударғанда “қанжаршылар” деген мағына береді. Сикарийлердің іс-әрекеттерінде діни фанатизм мен саяси терроризмнің үйлесімі байқалады. Қиындық болған кезде олар қуаныш әкелетін нәрсені көрді және жеккөрінішті режимді құлатқаннан кейін Құдай өз халқына көрініп, оларды азаптан құтқарады деп сенді [1].

Қазіргі кейбір әдебиеттерде терроризм - экстремизмнің көрінісі: жарылыстар, өртеу, радиоактивті және күшті заттарды қолдану, апаттарды ұйымдастыру, адамдардың қаза болу қаупін туғызу немесе адамдарды ақшаға айырбастау және оларды жою деген мағынада түсіндіріледі [2, 19].

XX ғасырда лаңкестік әдістерін пайдалану жиіленіп мемлекеттік деңгейге дейін жетті. Соның ішінде, КСРО-дағы “қызыл террор” мен фашистік Германиядағы “ұлтшылдық террор” өз азаматтарына қарсы жасалған лаңкестіктің айқын көрінісі болды деп есептеуге болады. Ал, Араб елдері мен Израильдің қарым-қатынасы қатаң да аяусыз лаңкестік соғыстың басталуына әкелген. Міне осы кезеңдерде террор әрекеттері көп байқалған деген пікірлер ғалымдар арасында баршылық [3, 59].

Қазіргі таңда әлемді алаңдатып отырған маңызды діни мәселелердің бірі, тіпті ғаламдық мәселелердің қатарына жатқызуға да болатын құбылыс – діни экстремизм мен терроризм деп айтуға болады. Мысалы, 2020 жылы терроризм әрекеті бойынша 136 мемлекеттің рейтингісі жарияланды (Кесте 1) [4]. Осы рейтинг бойынша біздің еліміз 93 орынға жайғасқан.

Терроризм әрекеттері бойынша мемлекеттердің статистикасы
(2020ж.)

№	Мемлекет	Әсер ету индексі	Дәрежесі
1	Ауғанстан	9,592	өте жоғары
2	Ирак	8,682	
3	Нигерия	8,314	
4	Сирия	7,778	Жоғары
7	Пакистан	7,541	
8	Индия	7,353	
36	Украина	4,692	Орташа
39	Россия	4,542	
92	Қырғызстан	0,950	Өте төмен
93	Қазақстан	0,901	
134	Өзбекстан	0,010	
135	Түркменстан , Беларусь	0.000	Террористтік әрекеттер байқалмайды

Діни экстремизм мен терроризмнің бастапқы идеялары бойынша дәстүрлі діндерге сүйеніп, олардың өнін айналдырып, бұрмаланған күйде танитын және өзінің сол позициясын ақиқат ретінде дәйектеуге тырысатын бүлікшіл пиғыл тек Қазақстанға емес, дүниежүзіне өте үлкен қауіп төндіріп отыр. Соңғы жылдары әлемде террористік әрекеттердің жүздегені болып, оның салдарынан мыңдаған адам қаза тауып, тағы мыңдағаны ауыр жарақаттар алуда. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, террористік актілер тек шиеленіс аймақтарында ғана емес, сонымен қатар дамыған елдерде де орын алуда. Терроризмнің басқа жаһандық проблемалармен байланысы ашық түрде болуда. Сондай мәселелер қатарында мемлекеттер аралық қатынастардың қиындатуын, ұлтаралық және діндер арасындағы қатынастардың өткірленуін, халықаралық қылмыстың көбеюін және т.б. айтуға болады.

Қазіргі таңда өзіміздің елімізде терроризм ауқымды, халыққа тигізу зияндығы бойынша үлкен мәселеге айналып отыр. Қазақстанда терроризмнің жаппай болуы осыдан 8-9 жыл бұрын яғни 2011 жыл 17 мамыр - 2012 жыл 21 қыркүйек шамасында Қазақстан аумағында болған, «терроризмге қатысы бар» деп аталған оқиғалар кезінде 74 адам (оның 12-сі - полицейлер мен арнайы жасақ сарбаздары) қаза тапты [5]. Осы келтірілген мәліметтер бойынша жалпы террорлық әрекеттер Батыс Қазақстан облысында Атырау, Ақтөбе және оңтүстікте Алматы облысында көп тіркелген.

Көп жағдайға қатысты террорлық іс-әрекеттердің туындауы келесі себептермен байланыстыруға болады:

- біртұтас мемлекеттің ыдырауы және сепаратизм мен ұлтшылдықтың күшеюі;
- халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауы, қоғамның маргиналданған және люмпенизацияланған топтарының үлесін арттыру, қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің өсуі;
- саяси партиялар мен қозғалыстардың күші үшін күрес; қоғамның криминализациясы;
- азаматтардың құқықтық нигилизмі, яғни қоғамда белгілі бір мәдени мұраларды, діни нормалар мен құндылықтарды жоққа шығару.

Егер әлеуметтік-экономикалық себептерді қарастыратын болсақ, олардың арасында мыналарды бөлуге болады:

- елдегі өмір сүру деңгейінің төмендігі, өйткені, егер адам меншік құқығынан айырылса, террористік акт жасау туралы шешім қабылдау оңайырақ болуы мүмкін;
- жұмыссыздықтың өсуі;
- бір қатар әлеуметтік топтардың дағдарыстық жағдайы;
- террордың пайда болуының идеологиялық себептері;

- зорлық – зомбылықты насихаттайтын ағымдардың болуы (олардың ішіндегі ең көп тарағаны - ваххабизм);
- қазіргі қоғамның дағдарысы, адамгершілік құндылықтардың бұрмалануы;
- ұлттық өзін-өзі растау сияқты мәселелер қылмыстық әрекеттерге итермелейді.

Елдегі қылмыстық террәкттарды Қазақстан үкіметі Исламдық экстремизммен байланыстырды, оған қоса елде болған экономикалық жағдайларды айтуға болады. Оны дәлелдегу осы биылғы жылы қантардың басында елімізде болған қайғылы уақиғаларды да мысалға келтіруге болады. Бұл жолда, «негізгі ұстаным - адасқандар экстремистік қозғалысқа қатысу іс-әрекеттері дұрыс емес және одан құтылу жолы жоқ екендігін саналы түрде түсінеді, бірақ ұстанымдарынан бастарталмай жүреді. Ал оның себебі, не билікке сенімнің жоқтығы және ұлтының діни сеніміне қарсы шықпау» деген пікірмен келісуге болады [6, 105].

Осындай көптеген қылмыстық әрекеттерді алдын алу мақсатында Қазақстан Республикасында 2013-2017 жылдарға арналған “Діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес” мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Бағдарламада лаңкестіктің алдын алуға жұртшылықты жұмылдыруға және мақсатты топтар арасында ақпараттық үгіт-насихат жұмыстарын жетілдіруге жете мән берілген.

1999 жылы 13 шілдеде Қазақстанда “Терроризмге қарсы күрес” туралы заң қабылданған болатын. Сонымен қатар елімізде діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018–2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама бекітілген болатын. Бұл бағдарламаның мақсаты діни экстремизмнің зорлық-зомбылық көріністері мен терроризм қауіптерінен адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болды [7].

Терроризмге қарсы күрестің негізгі субъектілері мемлекеттің өзі, биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары болуға тиіс. Арнайы қызметтер мен құқық қорғау органдары терроризмге қарсы іс-қимыл тәжірибесінде, ең жоғары саяси деңгейде елеулі әлеуметтік, ұлттық, экономикалық және басқа да проблемалардың немқұрайлылығының салдарымен бетпе-бет келеді.

Бүгінгі таңда осы мәселелер бойынша еліміздегі барлық кәсіпорындар, мекемелер мен компаниялар өз қызметкерлерінің терроризм мен экстремизмге қарсы сауатын арттырып жатыр. Мұсылмандар діни басқармаларында да, мешіттерде де діни экстремизмнің алдын-алу жұмыстарын жүргізіп жатыр.

2006 жылғы қазанда Қазақстан Республикасының Бас Прокурорының мәлімдемесі бойынша Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотымен келесі халықаралық ұйымдар террористік деп танылып, олардың Қазақстан аумағындағы қызметіне тыйым салынған болатын. Олар: «Шығыс Түркістан ислам партиясы», «Күрд халықтық конгресі», «Өзбекістан ислам қозғалысы», «Әсбат-әл-Ансар» және т.б. ұйымдар. Кейін Нұр-Сұлтан қаласы сотының шешімімен тағыда үш ұйым «Хизб-ут-Тахрир-әл-ислами», «Аум Синрике» және Шығыс Түркістанды азат ету ұйымдарының қызметіне тыйым салынды. «қара тізімге» енгізілген барлық ұйымдар халықаралық террористік құрылымдар болып табылады, олардың қызметі көбінесе Қазақстанның айналасына, көрші елдерге қарсы бағытталған болатын. Бұл жағдай олардың бізден гөрі сыртқы елдерге төніп тұрған қауіп-қатер екенін растағандай болды [8].

Терроризмге қатысы бар қылмыскерлер Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексіне сәйкес жазаланады. Мысалы, 2003-2011 жылдар аралығында еліміздің аумағында террористік іс-әрекетке байланысты қылмыс жасағаны үшін тұтқындалған және сотталған адамдар саны төменде 2-ші кестеде көрсетілген [9]:

Кесте 2

Террористік іс-әрекетке байланысты қылмыс жасағаны үшін тұтқындалған және сотталған адамдар саны

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011 I-тоқсан
Қылмыскерлер деп танылған адамдар саны:	116	220	66	333	114	222	224	331	7

Көріп тұрғанымыздай осы жылдар аралығында террористік қылмыс жасағандар жалпы саны 1633 адам. Осы кезеңде Қазақстан үшін терроризм проблемасы көбінесе республика аумағында қашқын террористердің, яғни террористік іс-әрекеті және заңсыз әскери

құрылымдарға қатысқаны үшін басқа мемлекет азаматтарының біздің елде жасырынуымен байланысты болды.

Қазіргі таңда Қазақстан терроризм қауіпі төмен мемлекеттер қатарында тұр. Себебі Қазақстанда терроризмге қарсы мемлекеттік бағдарламалар жоғарғы деңгейде жұмыс жасайды. Мысалы, көптеген қоғамдық мекемелерде, білім беру орталықтарында халықты террорға қарсы іс-шаралармен таныстыру, жастар арасында дебат жұмыстары сияқты іс-шаралар жүргізіліп отырады.

Қорытындылай келе, террор әрекеті - қаталдықтың, саяси зорлықтың белгілі бір түрі. Террористтік қауіп ешкім бақылап, алдын ала біле алмайды. Мысалы, терроризм жиі болатын Сирияда терроризм әрекетін жеңсек те оның басқа жерде болмауына кепілдік болмайды. Менің ойымша, терроризмнің болуы ол, қоғамның шашыраңқы, шет-шетіне бөлініп, ажырап кетуінен болады. Терроризм жиі байқалатын басқа мемлекеттерге қарасақ, елде бірліктің, бейбітшілік, қанағаттың болмауынан туындайды. Сондықтан да осындай терроризмге жол бермеу үшін ең алдымен қоғамның достық пен татулықта өмір сүруінен бастау керек және бүкіл әлем бірлесе отырып онымен күресуі керек.

Әдебиеттер:

1. Терроризм тарихы / https://studbooks.net/556089/politologiya/istoriya_terrorizma
2. Көшімбаев С.Қ. Айбын энциклопедиясы / Бас ред. Б.Ө.Жақып, редакторы Д.Махранов. Алматы, 2011. - 880 бет.
3. Вишняков Я.Д., Киселева С.П., Васин С.Г. Противодействие терроризму / Редакторы Я.Д.Вишняков. Академия, 2012 - 256 бет.
4. Рейтинг опасных стран по уровню терроризма / <https://optimism.kz/2020/12/20/rejting-opasnyh-stran-po-urovnyu-terrorizma->
5. Қазақстандағы терроризм картасы / https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_terrorism_map_by_timeline_meograph/24734075.html
6. Кусбеков Д.К. Заманауи діни экстремизм мен терроризм. – Қарағанды, 2017. - 211 б.
7. Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл / <http://adilet.zan.kz/kaz/>
8. Қазақстандағы терроризмнің қауіп-қатері / <https://abai.kz/post/9087>
9. Ақпарат агенттігі / <http://www.zakon.kz/68872-za-uchastie-v-terroristiche...>, 03.02.06ж.

Аблаев А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, педагогический факультет, гр. МПО-52, магистрант
(*Научный руководитель – к.п.н., ассистент профессора Манабаева А.*)

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К РЕАЛИЗАЦИИ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Информационно-коммуникационные технологии внесли определенные коррективы в процесс образования школьников. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев высказался об образовании в нашей стране. «Необходимо сделать конкурентоспособным обучение на всех уровнях, преодолеть академическое отставание детей из социально уязвимых групп. Система образования должна готовить достойных граждан, обладающих суммой необходимых знаний, которые будут использованы на благо Отечества», - написал К.Токаев [1]. Изменения в сфере технологий, коммуникаций и науки предъявляют современные требования к учителям школ, которые должны понимать свою роль в процессах обновления содержания образования и обеспечивать внедрение новых методов, стратегий, подходов в обучении учащихся общеобразовательных школ.

В процессе обновления содержания среднего образования особое значение придается навыкам применения в жизни. Учащиеся должны научиться творчески применять знания на практике, критически мыслить, выполнять задания исследовательского характера, уверенно использовать информационно-коммуникационные технологии в решении творческих задач, владеть способами коммуникативного общения, включая также и языковые навыки и навыками работы в группе и индивидуально. Все качества современного обучающегося формируются на основе общечеловеческих и этнокультурных ценностях, которые в последующем обеспечивают успешное овладение компетенциями.

В достижении этой цели совершенствование системы образования играет важную роль. Для того, чтобы в будущем войти в число цивилизованных и развитых стран, необходимы знания, соответствующие современным требованиям.

В концепции 12-летнего среднего общего образования Республики Казахстан определена главная цель – формирование и развитие образованной и творческой, компетентной личности, способной жить в динамично развивающемся обществе, готовой к саморазвитию, самообразованию и самосовершенствованию. Сейчас система среднего образования готовится к переходу на 12-летнее обучение. Поэтапное его введение предполагается начать в 2023 году [2].

Деятельность современной школы направлена на воспитание и обучение молодого поколения, в связи с чем современное общество предъявляет к учителю высокие требования. Поэтому в настоящее время идет процесс модернизации высшего профессионального образования, вызванного потребностями общества в конкурентоспособных, компетентных специалистах, обладающих стремлением к профессиональному росту. Государству нужны образованные, профессионально компетентные и здравомыслящие личности, умеющие самостоятельно добывать знания, приобретать навыки, необходимые для жизни в современном информационном обществе.

В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» (2021 г.) отмечается роль системы образования в развитии общества, о необходимости направления всех усилий на повышение качества образования» [3]. Поэтому меняется подход к получению знаний. На смену простому усвоению и воспроизведению информации должно прийти развитие критического мышления, анализ и креативность.

Образование в нашей стране призвано дать обучающимся возможность осознать не только мир природы, но и свое место в изменяющемся мире, которое направлено на формирование мировоззренческих, культурологических и практикоориентированных характеристик, интеллектуальных и творческих способностей, критического мышления на основе развития функциональной грамотности, воспитание системы ценностных и личностных качеств.

Республика Казахстан уверенно заявляющая о себе на международном уровне не может оставаться в стороне от влияния новых тенденций развития в системе образования. Одной из актуальных проблем нашего общества является формирование конкурентоспособной личности,

готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему. В связи с этим обновление структуры образования, заключается в преодолении традиционного репродуктивного стиля обучения и переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и формирование критического мышления школьников.

В свете обновленного содержания образования педагог обязан обладать высоким уровнем сформированное ряда компетентностей:

Специальная компетентность - способность заниматься собственно профессиональной деятельностью на достаточно высоком уровне и проектировать свое дальнейшее профессиональное развитие;

Социальная компетентность - способность заниматься совместной (коллективной, групповой) профессиональной деятельностью, сотрудничать и использовать принятые в профессии управленца приемы профессионального общения;

Образовательная компетентность - интерес к освоению профессиональных знаний, умений и навыков, целеполагание в образовательной деятельности, мотивация развития субъектности и креативности в образовательной деятельности, способность применять основы педагогической и социальной психологии.

Для этого необходимо сформировать у учащихся умения использовать возможности выстраивать индивидуальную траекторию образования (темп, уровень усвоения учебного материала), способы, приемы своей деятельности, использовать знания, умения и навыки и имеющуюся информацию для разрешения учебных ситуаций на уроке.

Формирование и развитие образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности, способной жить в динамично развивающейся среде, готовой к самореализации в своих собственных интересах, так и в интересах общества. В соответствии с заданной целью ожидаемые результаты образования определены в виде ключевых компетенций ученика.

Ценностно-ориентационная компетенция - способность ученика принимать решения в разнообразных жизненных ситуациях. А самое главное - быть патриотом своей Родины – Казахстана.

Культурологическая компетенция - обладание познанием и опытом деятельности на основе достижений общечеловеческой культуры и национальных особенностей, ценить культуру своего народа и культурное многообразие мира; быть приверженным идеям духовного согласия и толерантности.

Учебно-познавательная компетенция - обеспечивающая процесс самостоятельной учебно-познавательной и исследовательской деятельности учащегося.

Коммуникативная компетенция предусматривает знание родного и других языков, овладения навыками общения на казахском языке как государственном, на языке межнационального общения, на иностранных языках.

Информационно-технологическая компетенция предполагает умение ориентироваться при помощи реальных технических объектов и информационных технологий.

Социально-трудовая компетенция означает владение знанием и опытом активной гражданско-общественной деятельности в сфере семейных, трудовых, экономических и политических общественных отношений.

Компетенция личностного саморазвития предполагает формирование психологической грамотности, внутренней экологической культуры, заботу о собственном здоровье и владение основами безопасной жизнедеятельности [4].

Наряду с этим выделяется актуальность и своевременность проблемы формирования ИТ-знаний, финансовой грамотности, воспитания патриотизма молодежи. Все это должно сформировать у молодежи новые компетенции, обеспечивающие развитие жизненно-важных умений и навыков, необходимых для развития государства. Поэтому высшее профессиональное образование Республики Казахстан приобретает особую значимость, интегрируясь в мировую цивилизацию, используя новые прогрессивные технологии, которые привели к модернизации профессиональной подготовки педагогов. Программа обновления содержания образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях созданной коллаборативной среды, с учетом дифференциации обучения.

В рамках обновленного содержания внедряется критериальная система оценивания учебных достижений обучающихся, призванная обеспечить объективное и равное оценивание учебных достижений учащихся вне зависимости от региона, расположения и языка обучения школы. На занятиях по методике преподавания художественного труда используются деловые игры, выполняются практические задания и тренинги со студентами. Данная форма организации занятий обеспечивает наибольший интерес к дисциплине и вовлекает в учебный процесс. Студенты работая в группе чувствуют себя комфортно.

На начальном этапе во время групповой работы студенты активно обсуждали проблемные ситуации. Работа в группе позволяет индивидуально регулировать объем материала и режим работы, дает возможность формировать умение сообща выполнять работу, использовать прием взаимоконтроля.

Групповые формы работы позволяют создать более широкие контакты между школьниками, чем при традиционных формах классно-урочной системы. Воспитательная ценность заключается в совместном переживании, вызванном решением задач группой и в формировании собственной точки зрения, научных убеждений. Из опыта групповой работы замечено, что учащиеся лучше выполняют задания в группе, чем индивидуально, что обязательно сказывается на улучшении психологического микроклимата на уроке.

Групповое обучение привносит новизну в организацию традиционного процесса, способствует развитию социально значимых отношений между учителем и группой учащихся, учащихся между собой. Именно в группе происходит обучение рефлексии, то есть умению смотреть на себя, на свою деятельность со стороны, понимать, что ты делаешь, зачем и почему ты делаешь и говоришь то или иное, и оценивать свои действия.

Групповая работа развивает навыки коммуникации и сотрудничества, они терпеливо выслушивали разные точки зрения. На практических занятиях студенты обсуждали различные мнения, аргументировали и доказывали правильность своей точки зрения, ответы студентов стали полными, в результате развития речи происходит развитие мышления. Ставя перед собой цель, они старались найти решение, учились мыслить не стандартно, креативно. Во время групповой работы создавалась зона ближайшего развития для слабых обучающихся. Они чувствовали поддержку со стороны членов группы и преподавателя.

Переход на обновление содержания высшего образования предъявляет новые требования к работе в рамках компетентностного подхода к образованию, ориентированного на результаты обучения, формирование готовности работать в условиях индивидуализации образовательного процесса. Сложившаяся ситуация в системе высшего образования свидетельствует о необходимости кардинальных организационных, структурных преобразований, обновления содержания подготовки и педагогов, совершенствования качества их обучения согласно выбранного направления обучения в соответствии с современными социально-экономическими и политическими условиями развития страны. Мероприятия и механизмы модернизации подготовки бакалавров, обладающими креативностью, социальной ответственностью, развитым интеллектом обеспечивают высокий уровень профессиональной грамотности, устойчивой мотивацией к познавательной деятельности.

Таким образом, результаты обучения на основе обновленного содержания образования способствуют усвоению учащимися знаний путем самостоятельной деятельности, расширению кругозора, повышению мировоззренческих взглядов и познавательной активности, развитию творческой компетенции через исследование.

Литература:

1. pic.twitter.com/T3LSVN2Wun - Qasym-Jomart Toqayev (@TokayevKZ) 16 августа 2019 г.
2. <https://www.nur.kz/family/school/1773601-novaa-sistema-obrazovania-v-kazahstane/>
3. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana.
4. <https://конспекты-уроков.pф/other/articles/file/50233-> «Влияние обновленного содержания образования предметов естественно-математического цикла на развитие личности школьника»

Бурдина Л. Ю., НАО Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр. МФКиС-62, магистрант
(Научный руководитель – к.б.н., профессор Кузнецова Л.С.)

ЭФФЕКТЫ МОТОРНОЙ КОРРЕКЦИИ ДВИГАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЦ С ПОДА СРЕДСТВАМИ ПЛАВАНИЯ

Актуальность. В Послании «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» Президент К-Ж. Токаев отметил: «Только по официальной статистике на учете по инвалидности состоит более 80 тыс. детей. Мы обязаны создавать равные возможности для людей с особыми потребностями» [1].

Сегодня в мире важнейшими в системе мер социальной защиты инвалидов становятся ее активные формы. Наиболее эффективными из них являются физическая реабилитация и социальная адаптация средствами физической культуры и спорта. Использование средств физической культуры и спорта является эффективным и в ряде случаев единственным средством физической реабилитации и социальной адаптации этих лиц [2].

Анализ литературы показал, что для людей, страдающих нарушениями опорно-двигательного аппарата, адаптивное плавание является незаменимым средством оздоровления и двигательной реабилитации [3].

Таким образом, можно констатировать, что спортивная деятельность является для лиц с ограниченными возможностями здоровья одним из действенных средств социально-психологической адаптации, которая создает дополнительные предпосылки социальной реализации их личностных возможностей.

С учетом изложенного выше изучение и оценка в динамике эффективности занятий адаптивным плаванием очевидна, так как дает возможность обосновать и найти индивидуальный подход к контролю и двигательной коррекции физического состояния спортсменов-инвалидов.

Целью нашего исследования явилось совершенствование контроля моторной коррекции спортсменов-пловцов с ПОДА на основе индивидуального подхода к оценке их двигательных возможностей.

Материалы и методы исследования: анализ литературных источников, педагогическое наблюдение, контрольные испытания, метод математической обработки.

В наблюдении приняли участие спортсмены группы спортивного совершенствования 1 года обучения КГУ «Областная специализированная школа по инвалидному спорту» Управления физической культуры и спорта Карагандинской области. Всего - 7 человек. Преимущественная направленность данного этапа заключается в совершенствовании техники, развитии специальных физических качеств, освоении повышенных тренировочных нагрузок, достижении высоких спортивных результатов, накоплении соревновательного опыта.

Занятия проводились по стандартной программе в соответствии с Регламентом «О специализированных школах инвалидного спорта (СШИС) в Республике Казахстан» [4]. Наблюдения проводились в течение двух лет (2018-2020 г). Объем недельной нагрузки составлял 12 часов по 4 учебно-тренировочных занятий в неделю. Продолжительность занятий 135 мин. Критериями для оценки двигательных возможностей лиц с ПОДА, занимающихся адаптивным спортом, выступали показатели развития физических качеств.

На основании данных научно-методической литературы и практического опыта был подобран комплекс двигательных тестов, адаптированных к контингенту испытуемых, для оценки скоростных (бег 30м.); скоростно-силовых (пресс за 30", прыжок в длину с места, бросок мяча); силовых качеств (подтягивания/отжимания); гибкости (выкрут палки, наклон на гимнастической скамейке).

При выборе двигательных тестов исходили из принципа доступности и индивидуализации, а также соблюдения требования адекватности особенностям контингента испытуемых. Анализ данных проводился в абсолютных величинах и по темпу прироста индивидуальных результатов. Данные тестирования были статистически обработаны по принятому в педагогических исследованиях методу [5].

Функциональная классификация спортсменов с поражениями опорно-двигательного аппарата, с церебральным параличом, а также с прочими неврологическими и локомоторными нарушениями – это постоянный процесс, где все спортсмены находятся под регулярным

наблюдением классификаторов с целью создания спортсменам условий последовательности, согласованности и честности.

В нашем исследовании приняли участие спортсмены-инвалиды (Табл.1), отнесенные по заболеванию к группам S6 (2чел.), S7(3чел.), S10 (2чел.).

Таблица 1 - Классификация пловцов по заболеванию (ГСС-1 г.об.)

Класс	Заболевание
S 6	<ul style="list-style-type: none"> • Последствия перинатальной энцефалопатии, нижняя параплегия • Артрогрипоз
S 7	<ul style="list-style-type: none"> • Врожденная двусторонняя косолапость тяжелой степени • ВПР обеих верхних и нижних конечностей, многоплоскостопные деформации обеих нижних конечностей • Хондродистрофия
S 10	<ul style="list-style-type: none"> • Врожденный вывих правого бедра • Врожденный вывих левого бедра, укорочение левой нижней конечности

Для оценки эффективности занятий плаванием лиц с поражением опорно-двигательного аппарата, нами была изучена индивидуальная динамика двигательной подготовленности в каждом классе отдельно, рассмотрены показатели темпа прироста от 1 к 4 срезу в рамках 2-х лет наблюдений.

Изучая показатели темпа прироста спортсменов класса S6, отметим следующее. Спортсменкой с диагнозом «Последствия перинатальной энцефалопатии, нижняя параплегия», максимальное высокое значение данного показателя было достигнуто в тесте «Бросок мяча 2 кг.» и составило 57,1%, а в тесте «Отжимания» (силовые способности) равнялось 33,3% соответственно (Рис.1).

Особенностью динамики изученных показателей спортсменки с диагнозом «Артрогрипоз» по отношению к исходным данным явилось увеличение в показателях темпа прироста в упражнениях «Бег 30м.» (33,75%), «Пресс за 30"» (25%), «Прыжок в длину с места» (17,3%).

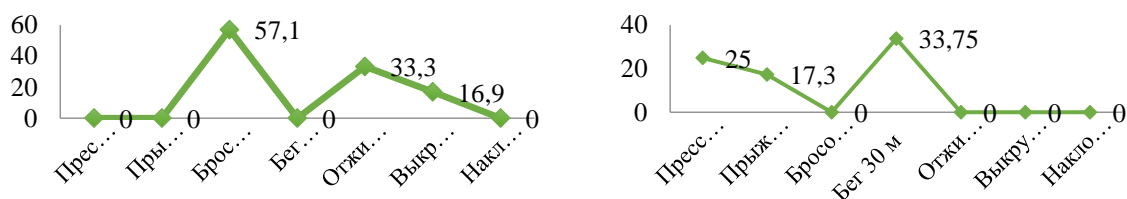

Рисунок 1 - Прирост показателей спортсменов класса S6 от 1 к 4 срезу

Показатели темпа прироста спортсменов класса S7 выглядели следующим образом (Рис.2). Спортсмен диагнозом «Врожденная двусторонняя косолапость тяжелой степени» по итогам 2-х лет наблюдений показал регресс в тесте, отражающим развитие силовых способностей («Отжимания»), что составило -37,5%. Следует отметить, что максимальный темп прироста в результатах наблюдался в тесте «Наклон на гимн. скамейке» и составил 100%.

Анализируя индивидуальный прирост спортсмена класса S7 с диагнозом «ВПР обеих верхних и нижних конечностей», следует отметить, что наиболее сложным для данного контингента спортсменов оказался тест на гибкость, характеризующий подвижность позвоночного столба («Наклон на гимн. скамейке»), что, по-видимому, связано со спецификой нарушений состояния здоровья. Данный двигательный тест спортсменом не выполнялся.

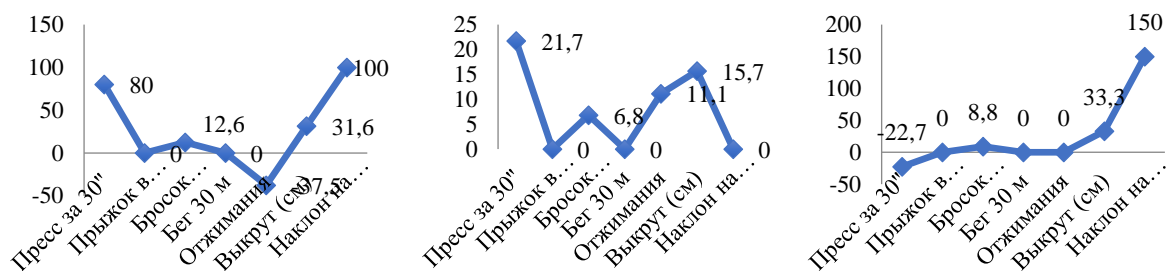

Рисунок 2 - Прирост показателей спортсменов класса S7 от 1 к 4 срезу

Минимальный прирост результатов в развитии скоростно-силовых качеств был выявлен в тесте «Бросок мяча 2 кг.» и был равен 6,8%.

Максимальный же прирост спортсмен продемонстрировал в тесте, отражающем развитие скоростно-силовых способностей («Пресс за 30"») и составил 21,7%.

Спортсменка с диагнозом «Хондродистрофия» к концу 2 этапа эксперимента показала следующие результаты. Среднее значение темпа прироста было достигнуто в тесте, отражающим развитие скоростно-силовых способностей, и было равно 8,8%.

Регресс наблюдался в тесте «Пресс за 30"», а максимальный темп прироста был достигнут в тесте, характеризующим гибкость позвоночного столба, и составил 150% по отношению к исходным данным. Такое высокое значение изучаемого показателя объясняется индивидуальными особенностями наблюдаемого нами спортсмена.

Анализ индивидуального прироста спортсменов класса S10 (рисунок 3) отражает следующее. У спортсмена с диагнозом «Врожденный вывих левого бедра, укорочение левой нижней конечности» максимальный прирост результатов был замечен нами в тесте, характеризующим гибкость позвоночного столба – «Наклон на гимнастической скамейке», что составило 40%. Отрицательный, по отношению к исходному уровню результат наблюдается в тесте, направленном на выявление уровня развития скоростно-силовых качеств «Бросок мяча на дальность 2 кг.», который равен -30,8%. Средний результат (33,3%) был показан в тесте «Отжимания».

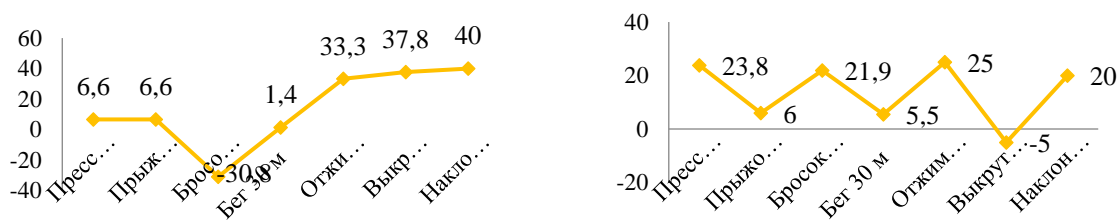

Рисунок 3 - Прирост показателей спортсменов класса S10 от 1 к 4 срезу

У спортсмена того же класса с диагнозом «Врожденный вывих правого бедра» отрицательное значение изучаемого показателя наблюдалось в тесте «Выкрут палки», что составило -5%.

Максимальный же темп прироста был достигнут в тесте «Отжимания» (силовые способности) и составил 25%. Минимальное же значение наблюдаемого показателя составило 5,5% в тесте «Бег 30 м.» (скоростные способности).

Таким образом, результаты проведенного исследования позволяют заключить, что в целом положительные эффекты моторной коррекции средствами плавания выражаются в индивидуальном приросте двигательных возможностей у спортсменов с ограниченными возможностями здоровья. Вместе с тем, полученные данные указывают на различия в приросте физических качеств в каждой классификационной группе и свидетельствуют о необходимости индивидуального подхода, как к подбору тестов, так и оценке двигательных возможностей спортсменов с учетом класса заболевания и диапазона адаптивных компенсаций.

Литература:

1. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/address/02092019>

2. Махов А.С. Оценка эффективности формирования мотиваций к занятиям физическими упражнениями и спортом у людей с инвалидностью // Вестник спортивной науки. 2012. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-effektivnosti-formirovaniya-motivatsiy-k-zanyatiyam-fizicheskimi-uprazhneniyami-i-sportom-u-lyudey-s-invalidnostyu> (дата обращения: 12.01.2021).

3. Булгакова Н.Ж., Морозов С.Н., Попов О.И. Оздоровительное, лечебное и адаптивное плавание. - Уч. пос. для вузов». - /под ред. Н. Ж. Булгаковой. — М. : Издательский центр «Академия», 2008. — 432 с.

4. Регламент "О специализированных школах инвалидного спорта (СШИС) в Республике Казахстан, 2005 год.

5. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. – М.: Изд. Центр «Академия», 2010, – 264с.

Данияр С.М., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет физической культуры и спорта, магистрант-2курс.
(*Научный руководитель — к.п.н., Ассоциированный профессор Иманбетов А.Н.*)

АНАЛИЗ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ВРАТАРЕЙ В ХОККЕЕ С ШАЙБОЙ

В настоящее время совершенствование техники игры вратаря-требование времени. Ведь есть такое понятие, как «вратарь-половина команды». В настоящее время, кажется, пришло время улучшить игру вратаря и подготовить вратарей, которые смогут показать игру мирового уровня. Поэтому, безусловно, подготовку детей и подростков следует начинать в детских спортивных школах, где специализируется хоккей с шайбой. Наше исследование заключается в проведении оценки уровня технической подготовленности юных вратарей, за 2020-2021, 2021-2022 годы учебно-тренировочного процесса. Оно проводилось для того, чтобы определить по результатам исследования динамику уровня роста повышения специальной физической подготовленности юных хоккеистов. Исследование проводилось среди юных хоккеистов 11-12 лет.

Исследования проводились на хоккейной площадке в Ледовом Дворце «Караганды-Арена». В тестировании принимали участие 10 учащихся, занимающихся в секциях хоккея. Каждое испытание сначала объяснялось, а затем показывалось испытуемым. Это делалось для более точного воспроизведения. Каждое испытание вратари выполняли по очереди, в порядке, в котором они вызывались тренером. При выполнении любого теста на площадке находились только испытуемые и тренер[1].

При проведении тестирования по ловле и отбиванию шайбы оценивалось не только количество отраженных бросков, но и качество исполнения технических приемов испытуемыми вратарями. Поскольку оценка качества весьма субъективная характеристика, для его оценки были привлечены пять наиболее опытных тренеров из КГУ ОСДЮШОР по хоккею с шайбой.

При проведении тестирования, которое проводилось в Ледовом Дворце «Караганды-Арена» использовался шайбомет, который может выстреливать шайбы со скоростью до 60м/сек по заданной траектории и с определенным временным интервалом. Использование данного аппарата тем более оправданно, так как испытуемые должны находиться в процессе тестирования в равных условиях. Шайбомет был настроен на постоянную скорость метания шайбы 60 м/сек с интервалом между бросками 3 секунды.

При выполнении ловли шайбы испытуемый вратарь должен был зафиксировать ее в ловушку при траектории полета на уровне 1 метр над поверхностью льда и, отбросив в сторону от ворот, отражать следующий бросок. Всего производилось по 20 бросков в ворота каждого испытуемого с дистанции 7 метров. Кроме подсчета количества пойманных шайб проводилась оценка качества исполнения технического приема, исходя из следующих требований учебно-тренировочного процесса.

Анкетный опрос проводился с целью выявления значимости элементов техники игры вратаря для юных хоккеистов. Опрос проводился по специально разработанной анкете, содержание которой одинаково для всех опрошиваемых. Респондентам предлагалось оценить значимость, трудность и интерес в освоении элементов технической подготовки вратаря.

В анкетировании использована десятибалльная система оценки. В опросе принимало участие 10 тренеров, 10 спортсменов хоккеистов, играющих на позиции вратаря и 10 студентов специальности физической культуры и спорта карагандинской области.

Результаты анкетирования позволили сделать вывод, что ведущими техническими элементами для успешного ведения игровых действий стали передвижение вратаря на коньках и умение отбивать шайбу, летящую в створ ворот.

Испытуемые должны были выполнить четыре теста:

1. Бег на коньках на 18 м. (сек.)

2. Бег на коньках на 18 м. спиной вперед (сек.)

3. Челночный бег 10 x 10 м. (туда - лицом вперед, обратно - спиной вперед) - торможение полное (сек)

Комплексный тест. Перемещение от штанги к штанге, ускорение на точку вбрасывания, выбить шайбу клюшкой (в высокой стойке), возвращение спиной вперед, «стенка» и на другую точку вбрасывания[2].

В тестировании принимало участие 10 юных вратарей группы УТГ первого года обучения, и они же, но уже второго года обучения. Результаты проведенных испытаний находятся в работе. В Программе по хоккею КГУ ОСДЮШОР по хоккею с шайбой предлагается дифференцированная оценочная таблица техники катания на коньках вратарей из групп УТГ разработанная Ю.В. Никоновым в 1999 году[3].

Использование данных тестов позволило нам определить уровень развития техники катания на коньках у юных вратарей, в возрасте 11-12 лет, а также выяснить динамику изменения показателей.

Результаты тестирования №1

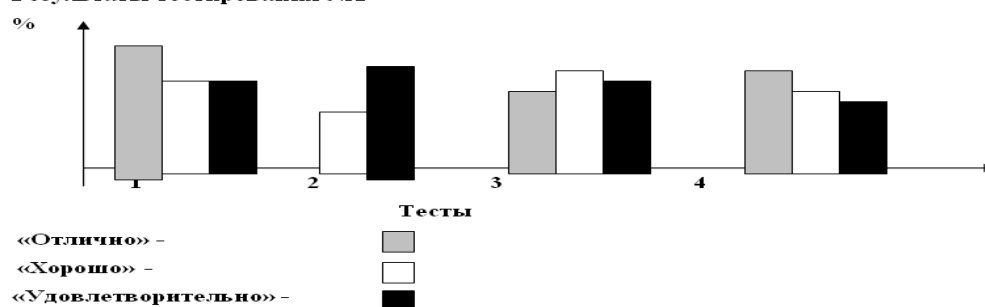

Рисунок 1. Результаты тестов

Результаты тестирования №2

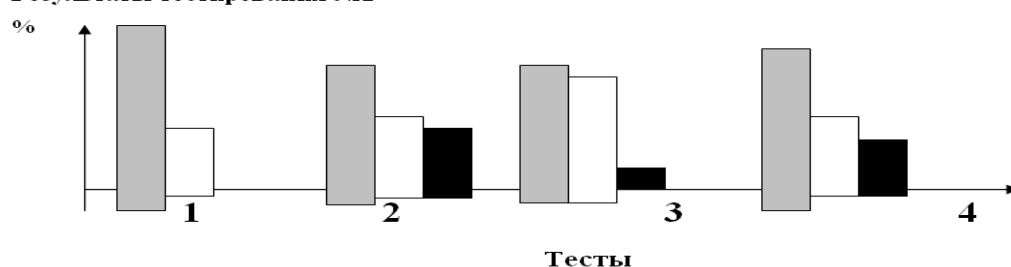

Рисунок 2. Результаты тестов

Анализ результатов контрольных испытаний, проводимых в конце первого года обучения и в конце второго, показывают, что в первом тесте при передвижении лицом вперед тестирование на оценку «неудовлетворительно» не выполнил ни один испытуемый. А на оценку «отлично» показатели возросли на 20%, на оценку «удовлетворительно» снизились на 13%, и оценку «хорошо» снизились на 13%, что позволяет сделать вывод, что результаты повысились.

В упражнении «спиной вперед» процентное соотношение изменилось достаточно хорошо. Так, на оценку «удовлетворительно» сдало 46% в первый год, а 26 % во второй; «хорошо» - 33%

в первый год, 46% во второй год; на «отлично» - 20% в начале первого и 26% в конце второго, что также свидетельствует о повышении результата.

Рисунок-3. Результаты тестов

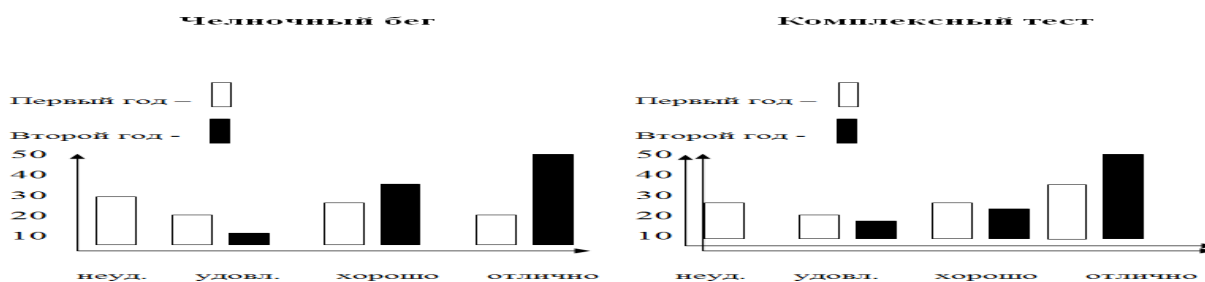

Рисунок-4. Результаты тестов

Третье упражнение является сложным по координации и после первого года обучения 26% выполнили на оценку «неудовлетворительно», но после второго года обучения данную оценку получило 26% учащихся; на оценку «хорошо» - 26% и на оценку «отлично» - 46%, что свидетельствует о более устойчивом и эффективном катании.

В четвертом упражнении по соотношению оценок идет резкая динамика роста результатов. Так, на оценку «отлично» в конце первого года обучения не справился ни один юный вратарь, а к концу второго года показатель возрос на 40%, так же снизились на 9% показатели «удовлетворительного» результата. Полученные результаты итогового тестирования показывают, что уровень техники катания на коньках у юных вратарей повысился.

По итогам выполненного исследования можно сделать следующие выводы:

В процессе нашей работы мы изучили технические приемы, применяемые в игре вратаря, методику их освоения и описали правильность их выполнения. Изучили не только основные элементы катания на коньках (стойка, широкий скользящий и стартовый шаг, повороты, торможение, скольжение спиной вперед), но и второстепенные (ведение коньками, торможения «плугом», «волокуша», «полуплугом», передача коньком, повороты на одном коньке...), которые используются в игре не так часто. В процессе обучения основные и второстепенные элементы техники катания на коньках должны переплетаться - овладение одних идти на основе других и наоборот.

Анализ обучения техническим приемам юных вратарей показал, что методика должна предусматривать использование подготовительных и подводящих упражнений без коньков вне льда, на коньках вне льда, на коньках на утрамбованном снегу и специальных упражнений на льду.

Литература:

- 1 Климин В.П., Колосков В.Н. Управление подготовкой хоккеистов. - М.: Физкультура и спорт, 1982. - 271 С.
- 2 Никонов Ю.В. Игра и подготовка хоккейного вратаря. - Минск: Полымя, 1999. - 372 С.
- 3 Никонов Ю.В. Хоккей: Программа для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва. - Минск: Министерство спорта и туризма, 2001. - 94 С.

Жакудина Г.Ж., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, педагогический факультет, гр. ПМНО-52, магистрант
(Научный руководитель — *Ишанов П.З. к.п.н., доктор философии Ph.D., профессор.*)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Переход на обновление содержания образования предъявляет новые требования к работе в рамках компетентного подхода к образованию, обеспечение педагогов здоровьесберегающими технологиями, формирование готовности работать в условиях возросшей индивидуализации образовательного процесса.

Обновление структуры образования, заключается в преодолении традиционного репродуктивного стиля обучения и переход к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей развитие познавательного интереса и активности, а также формирование творческих способностей учащихся.

Качественные изменения в любой области нашей жизни, а тем более в образовании невозможны без формирования нового взгляда учителя на свое место и роль в учебном процессе. Без осмысления, нами учителями, новых целей и задач в обновлённом содержании и технологии обучения, новых форм оценивания с учетом компетентно-ориентированного подхода в обучении это сделать наверно практически невозможно.

Именно поэтому педагогу необходима готовность к восприятию методологии и содержания обновленного ГОСО начального образования, к изменению программного и методического обеспечения образовательного процесса, к изменению целей и способов педагогической деятельности.

В условиях обновления содержания образования, проблема формирования творческих способностей — одна из актуальных, так как педагогической наукой доказана необходимость теоретической разработки этой проблемы и осуществление её практикой обучения.

Несомненно то, что формирование творческих способностей учащихся совершенствует мыслительную деятельность, устную речь, память, внимание, воображение, волю, эмоциональную сферу младшего школьника. Необходимость готовить к творчеству каждого растущего человека не нуждается в доказательствах. Именно на это должны быть направлены усилия педагогов.

В педагогическом процессе начальной школы, овладевая глубокими теоретическими знаниями, у учащихся формируются такие качества, как инициативность, стремление добросовестно, активно и систематически трудиться, сознательно расширять свою учебно-познавательную деятельность.

В младшем школьном возрасте ведущей является учебная деятельность. В психологии есть разные подходы к пониманию учения как деятельности, мы излагали понимание целостной учебно-познавательной деятельности как оно представлено в работах В.В.Давыдова и Д.Б.Эльконина.

Для того, чтобы осмыслить категорию творческих способностей, нужно знать его конкретную структуру. В структуру учения входят те же компоненты, что и в любой деятельности: цель, мотив, действие, средство, результат, оценка. Для ученика цели обучения трансформируются в мотивы учебной деятельности. Вот почему смыслообразующим началом деятельности учения являются его внутренние побуждения. Если мы не хотим, чтобы с первых лет обучения ребенок стал тяготиться школой, мы должны заботиться о пробуждении таких мотивов учения, которые бы лежали не «вне», а в самом процессе обучения. Цель в том, чтобы ребенок учился именно потому, что ему хочется учиться, чтобы он испытывал удовольствие от самого учения.

К тому же учебная деятельность в младшем школьном возрасте выступает ведущей деятельностью, так как основные достижения ребёнка на данном этапе развития связаны с ней. Ребёнок приходит в школу с определённым уровнем знаний, совокупностью врождённых задатков, сформированных склонностей и способностей. Задача творческого учителя состоит в том, чтобы из потенциальных возможностей каждого ребёнка сформировать реальные творческие способности в непрерывном образовательном процессе.

В данном контексте, реформирование системы образования, направления которого определяются Законом РК «Об образовании» от 27 июля 2007 года, основаны на принципах

государственной политики в области образования, каковыми являются: равенство прав всех на получение качественного образования; приоритетность развития системы образования; доступность образования всех уровней для населения; светский, гуманистический и развивающий характер образования, приоритет гражданских и национальных ценностей, свободного развития личности; уважение прав и свобод человека; стимулирование образованности личности; непрерывность процесса образования; единство обучения, воспитания и развития; демократический характер управления образованием; разнообразие организаций образования [1].

Известно, что в качестве основного нормативного документа, определяется «Государственный общеобязательный стандарт начального образования Республики Казахстан», который устанавливает ожидаемые образования в виде знаний, умений, навыков, компетенций как целей краткосрочного характера; описывает требования к базовому содержанию начального образования, максимальному объему учебной нагрузки [2].

В нашем же понимании, именно формирование интереса к учению – важное средство повышения качества обучения. Чтобы формировать у учащихся интерес к знаниям необходимо воспитывать в них потребность в этих знаниях с целью формирования творческой деятельности.

Творческая деятельность человека напрямую связана с его эмоционально-ценностной ориентацией. Ценностные ориентации - важнейший компонент структуры личности, определяющий ее поведение и взаимодействие с окружающими. Эмоции помогают человеку оценить прогресс и результат своей деятельности.

Эмоционально - ценностные отношения определяют, насколько всесторонне и творчески школьники реализуют себя в учебной деятельности, предпочтительную для каждого ребенка сферу учебной деятельности [3].

Учебная мотивация- стремление к улучшению результатов, настойчивость в достижении поставленных целей. Стремление к успеху является одной из основных личностных черт, влияющих на жизнедеятельность школьников [4].

Психологи и педагоги различают две группы мотивов, побуждающих учащихся к обучению: социальные и познавательные. Направленность на содержание учебного предмета говорит о наличии познавательных мотивов. Направленность на другого человека в ходе учения - о социальных мотивах.

Здесь мы отмечаем, что и познавательные и социальные мотивы могут иметь разные уровни.

Познавательные мотивы имеют уровни: широкие познавательные мотивы (ориентация на овладение новыми знаниями - фактами, явлениями, закономерностями), учебно-познавательные мотивы (ориентация на усвоение способов добывания знаний, приемов самостоятельного приобретения знаний), мотивы самообразования (ориентация на приобретение дополнительных знаний и затем на построение специальной программы самосовершенствования).

Социальные мотивы могут иметь следующие уровни: широкие социальные мотивы (долг и ответственность, понимание значимости учения), узкие социальные или позиционные мотивы (стремление занять определенную позицию в отношениях с окружающими, получить их одобрение), мотивы социального сотрудничества (ориентация на разные способы взаимодействия с другим человеком).

Различные мотивы имеют неодинаковое проявление в учебном процессе. Например, широкие познавательные мотивы проявляются в принятии решения задач, в обращениях к учителю за дополнительными сведениями; учебно- познавательные - самостоятельные действия по поиску разных способов решения, в вопросах учителю о сравнении разных способов работы; мотивы самообразования обнаруживаются в обращении к учителю по поводу рациональной организации учебного труда, в реальных действиях самообразования.

Социальные мотивы проявляются в поступках, свидетельствующих о понимании учеником долга и ответственности; позиционные мотивы - в стремлении к контактам со сверстниками и в получении их оценок, в инициативе и помощи товарищам: мотивы социального сотрудничества - стремление к коллективной работе и к осознанию рациональных способов осуществления творческой учебной деятельности. .

В условиях творческой учебной деятельности у школьников появляется расположенность к изучению нового, к познавательной деятельности в области одного, а может быть, и ряда учебных предметов. Опираясь на познавательный интерес, учитель может рассчитывать на то,

что одновременно он содействует интеллектуальной активности, эмоциональному подъёму, волевым устремлениям школьника.

Общеизвестно, что личность развивается только в процессе собственной деятельности. Научить человека плавать можно только в воде, а научить ребенка действовать можно только в процессе деятельности. Вопрос о движущих силах развития ребенка решается в контексте понятия ведущей деятельности.

Для этого должны быть созданы соответствующие психолого-педагогические условия, т.е. такие условия, которые обеспечивают педагогические меры воздействия педагога на обучающегося, призванные повысить эффективность образовательного процесса и стимулирование образованности личности,

Создавая психолого- педагогические условия для формирования творческих способностей учитель обеспечивает благоприятную атмосферу обучения, движения своих учеников к решению тех целей и задач, которые ставятся обучением. Этому способствует широкое использование фактора новизны знаний, элементов проблемности в обучении, привлечение данных о современных достижениях науки и техники, показ общественной и личностной значимости знаний, умений и навыков, организация самостоятельных работ творческого характера, организация взаимообучения, взаимоконтроля учащихся и т.п.

В процессе нашего исследования нами разработаны психолого- педагогические условия, формирования творческих способностей младших школьников:

1. Создание комфортной и безопасной образовательной среды:

- гуманизация процесса обучения;
- создание для ребёнка ситуации успеха;
- создание благоприятных эмоционально- ценностных отношений в классе.

2. Создание мотивационной образовательной среды, способствующей возникновению устойчивых познавательных интересов и потребности в творческом саморазвитии в учебной деятельности, а также формированию учебной мотивации на основе познавательных мотивов.

3. Построение образовательного процесса на основе лично- ориентированного обучения, способствующего формированию у младших школьников самостоятельного творческого мышления и точки высокого уровня интеллектуального развития:

- индивидуальная траектория формирования творческих способностей каждого ученика;
- включение рефлексивных функций в деятельность школьников;
- активизация познавательной деятельности учащихся;
- сотворческое взаимодействие ученика и учителя в ходе овладения знаниями и решения проблем;
- признание активной роли учащегося в процессе обучения;
- применение технологий развивающего обучения.

Несомненно то, что учёт и внедрение вышеуказанных психолого- педагогических условий, повысят эффективность формирования творческих способностей младших школьников.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.04.2021г.)
2. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года №604. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 1 ноября 2018 года №17669.
3. Amabile T.M. Social Psychology of creativity : A consensual assessment technique / T.M. Amabile // Journal of Personality and Social Psychology. - 1982. - №43 (5) . - 997-1013.
4. Georgsdottir A. La flexibilité cognitive et la créativité / A.Georgsdottir, T.Lubart // Psychologie française. - 2003. - 48 (3). - 29-40 p.

Иманова А. Қ., Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, шетел тілдері факультеті, топ: МИЯ -51, магистрант
(Ғылыми жетекші — п.з.к., профессор Копжасарова У. И.)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ШЕТ ТІЛІНДЕ АУЫЗША СӨЙЛЕУГЕ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оқу іс-әрекетінің негіздері оқытудың алғашқы жылдарында дәл белгіленеді. Оқу іс - әрекеті, бір жағынан, балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып құрылуы керек, екінші жағынан, оларды кейінгі даму үшін қажетті білім көлемімен қамтамасыз етуі керек. Тәжірибе мен іс-әрекеттен алынған сабақтар: тұжырымдама кезінен бастап балалар қоршаған ортаны зерттеуге деген терең ықыласқа ие. Біз мұны кішкентай балалардың заттарды қалай зерттеп, тәжірибе жасағысы келетінін, пернелерді, қосқыштарды және т. б. басқысы келетінін көре аламыз.

Бастапқы деңгейде тілді меңгеру процесінде ең үлкен күш-тыңдау шеберлігі. Балалар тыңдау қабілетінің арқасында әр тілді түсінуді үйренеді. Тілді үйрену түпсана деңгейінде болмайды, сондықтан олар автоматты түрде жаза және оқи алмайды. Тіл үйренудің басында олар құлақтарымен әртүрлі дыбыстарды естиді. Дәл осы орган балалар сөйлеуді үйренетін негізгі құралға айналады. Олар тілді қайта-қайта естиді, түсінеді, баяу қайталай бастайды және осы баланың айналасындағы ересектер айтқан сөздерге еліктей бастайды. Құрылыс кезеңінде етістіктер сөз формасының стандартына сәйкес келеді, онда олар тіпті бүкіл сөйлемдерді де түсіне алады [1, 142].

Тыңдалым - бұл қарым-қатынас процесінде хабарламаларды дәл қабылдау және енгізу мүмкіндігі. Біздің мұғалім ретіндегі жұмысымызда қолданатын құралдар, жас оқушыларымызға, сондай-ақ олар оқуға дайындалып жатқан контексте қол жетімді болуы. Кіші мектеп оқушыларын тыңдау өте қиын болуы мүмкін. Осылайша, кіші жастағы оқушылардың тілді меңгеру мүмкіндігін оңтайландыру үшін осы цикл туралы алаңдамайтындығына көз жеткіземіз.

Ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренуге деген қажеттілік артып, ағылшын тілі халықаралық тілге айналды. Ағылшын тілі әлемдік экономикаға тиімді кіру қажеттілігі ретінде қарастырылады және қазіргі уақытта мемлекеттік саясаттың басты мақсаттарының бірі болып табылады. Демек, қазіргі жаһандық ортада ағылшын тілінде сөйлеу қабілеті өмірдің маңызды дағдыларының бірі болып саналады. Бұл үрдіс бүкіл әлемдегі білім беру құрылымдарының жақсаруына, сондай-ақ ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытудағы жаңа қиындықтар туғызуда. Шет тілін оқыту саласындағы кейбір заманауи эзірлемелер ағылшын тілін үйренушілердің өсіп келе жатқан жасымен және олардың ХХІ ғасырда қажет болатын қарым-қатынас дағдыларына қажеттілігімен байланысты.

Зерттеулер көрсеткендей, тіл үйренушілерге, әсіресе жастарға жиі қажет:

- Тілдік шаблондар тыңдау, жазу және өзектілік;
- Өрнектер мен сөз тіркестерін айтудың бірнеше әдісі;
- Өнімнің жылдамдығы мен дәлдігін арттыру үшін рейтингтер.

Ағылшын тілін ерте жастан үйренетін төменгі сынып оқушылары үшін сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамыту қажет, өйткені олар ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренуде үлкен маңызға ие. Мұғалімдер бастауыш сынып оқушыларын оқытуда белгілі бір дағдылары, ұмтылыстары мен сүйікті оқыту әдістері бар екенін айтады. Мұғалім максималды әртүрлілікті қамтамасыз ету үшін өз стратегияларын бейімдеуі керек.

"Тыңдау және қайталау" сабақтары өте жағымды және бастауыш сынып буынына тілді тыңдауға мүмкіндік береді: тондар, шу, рифма және интонация. Бұл студенттерге ым-ишаралармен, нысандармен немесе фигуралармен үйлескенде сөздер мен олардың мағыналары арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді [2, 114-115].

Жаттығу - бұл айтылымды үйретудің негізгі және өте сәтті әдісі. Қарапайым түрде студенттер үлгіні жасау кезінде мақсатты құрайтын терминдерді немесе конструкцияларды қайталауға қызығушылық танытады.

Музыка - бастауыш сынып оқушылары арасында ағылшын тілін үйренудің ең тиімді әдістерінің бірі. Әндер айтылымды жақсартады, ал балалар тыңдауда қиындық көрмейді.

Әңгімелеу - бұл бастауыш сынып буынының тыңдау және қарым-қатынас жасау қабілетін дамытудың тағы бір сәтті тәсілі. Барлық жастағы балалар мұғалімнің жетекшілігімен сабақ оқығысы келеді, сондықтан нұсқаушылар оларды тыңдауға көп уақыт бөлетіні белгілі.

Ойын барлық жеңілдігі үшін маңызды мәселе екенін есте ұстаған жөн. Егер ойындар сабаққа тек көңілді, демалу түрі ретінде енгізілсе, онда студенттер мен мұғалімнің өзі үшін жеңіс шамалы. Әрине, ойынның мұндай функциясы бар, бірақ ол екінші дәрежелі. Мұғалім осы немесе басқа әрекеттің қандай дидактикалық әрекетке әкелетіні туралы жақсы біледі. Шет тіліндегі сабақ барысында ойын тек сыйымды ыдыс, мысал болып табылады және оның негізгі мақсаты-оқыту, атап айтқанда сөйлеу мінез-құлқының бірнеше қарым-қатынас құралы ретінде игеру тәсілі.

Шет тілі сабағында ойынды қолданудың алты негізгі мақсаты бар:

- 1) қажетті қабілеттер мен психикалық функцияларды дамыту;
- 2) белгілі бір сөйлеу дағдыларын дамыту;
- 3) белгілі бір дағдыларды қалыптастыру;
- 4) қарым-қатынас дағдыларын дамыту;
- 5) мәдени фактілерді білу;
- 6) сөйлеу материалын еріксіз есте сақтау.

Дәстүрлі тыңдау сабағы үш кезеңнен тұрады: алдын-ала тыңдау, тыңдау кезінде және тыңдаудан кейін кезеңдері. Осы кезеңдердің әрқайсысының белгілі бір мақсаттары бар. Алдын - ала тыңдау кезеңінде мұғалім бес негізгі әрекетті орындайды, олардың әрқайсысы оқушылардың тыңдалған материалды түсінуін жақсартуға бағытталған. Бұл міндеттер келесідей:

- a) сюжеттермен және кейіпкерлермен танысу
- b) тақырыпқа байланысты маңызды деректерді алу үшін жас оқушылардың интенсификациясы
- c) оқушыларды болжау ойынына қосу
- d) сөздік қорын қайталау немесе алдын ала дайындау
- e) тексеру немесе алдын ала құрылымдарды дайындау.

Мұнда ауызша нұсқауларға қатысты бірнеше кеңестер мен идеялардың қысқаша мазмұны берілген:

- Ауызша сөйлеуді дамыту сабақтарын таңдағанда, жас оқушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері әрқашан ескеріледі. Өйткені, бұл олардың одан әрі дамуына ықпал ететін алғашқы қадамы.

- Сабақ жоспарларын алдын-ала құрып, сабақ барысында мүмкін болатын мәселелерді алдын-ала болжау керек.

- Ауызша өндірістік қызмет "қарқынды оқытуда қолданылатыннан гөрі төмен тілге" негізделуі керек. Оқушылар тапсырманы тиімді орындау үшін қажетті лексика мен ұғымдарды түсініп, қолдана алатындығын назардан тыс қалдырмау керек.

- Егер сабақта жазбаша материалдарды пайдалану керек болса, олардың әлі де кішкентай екенін есте сақтау қажет, сондықтан бастауыш сынып оқушылары үшін мәтін қиын болмауы керек. Кейде түсініктемелер мен мысалдар керек болуы мүмкін.

- Жоғарыда айтылғандай, олар әлі де кішкентай, сондықтан топтық немесе жұптық жұмысты жоспарлау кезінде шулы атмосфераны қаншалықты тез жоюға болатындығын алдын-ала жоспарлау керек, сондықтан сабақ барысында олар бір-біріне тақырыпты түсінуге кедергі жасамайды.

- Брифинг алдын-ала жоспарлағып, бастауыш сынып оқушыларына қандай форматта сабақ өткізілуі керек екенін болжау. Барлығы сөзбе-сөз түсіндірілмей, оларға ойлануға уақыт беру қажет.

- Жаттығу кезінде шекті уақыт қою. Балалар тапсырмаларды мұқият және ептілікпен орындайды, тәртіпке үйренеді.

- Сөйлеу қабілетін жақсарту үшін жаттығулар кезінде белсенділікті мұқият қадағалау керек, өйткені балаларға көмек пен кері байланыс қажет.

Халықаралық тілде оқытатын бастауыш сыныптардың оқу бағдарламасына сәйкес, бастауыш мектепті бітіруге қарай оқушылар:

- шет тілінің дыбыстарын, сөйлемдерді, сөз тіркестерін дұрыс айту және ажырату;
- сөйлемдердің негізгі формаларының интонациясын зерттеу;
- бастауыш мектеп үшін таңдалған тақырыптарда жылдам сөйлеу, балалар фольклорының танымал поэтикалық шығармаларын жатқа айту;
- көрнекі ұсыну және тілдік болжау көмегімен автордың, оқушылардың дауысын, жеңілдетілген құжаттардың негізгі мазмұның есту арқылы түсіну;

- диалогтық әңгімеге белсенді қатысу: сыпайы диалогтар және қарапайым екі жақты диалогтар жүргізу-осы сөйлеудегі күнделікті қарым-қатынас жағдайында сұрақ қою;

- өзі туралы, отбасы мүшелері, серіктестері, білім, орын және т.б. туралы айту, сонымен бірге алған білімдеріне немесе сөйлеу тақырыбына өз реакциясын айту.

Шет тілдерін тыңдау мен сөйлеуді оқытуда ұсынылған әдістер мен іс-шаралардың тиімділік дәрежесін тексеру үшін эксперимент қажет болды.

Эксперимент гипотезасы - оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, шет тілінде тыңдау және сөйлеу дағдыларын жетілдіретін стратегиялар мен жаттығуларды қолдану оқушылардың тілді меңгеру деңгейін арттырады.

Гипотезаны растау үшін, ең алдымен, бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу және есту қабілетінің дәрежесін тексеру қажет болды. Ол үшін деректерді жинауға арналған үш құрал қолданылды, атап айтқанда:

- Шет тілдері оқытушылары арасында сауалнама;

- Жас оқушылар арасында сауалнама;

- Сыныпта бақылау және тестілеу.

- Бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлық ерекшеліктері анықталды. Әр адам өз жылдамдығымен дамитын болса да, кейбір типтік белгілерді ажыратуға болады:

- Физикалық даму: кинестетикалық еңбек түрлеріне бейімділік

- Әлеуметтік және эмоционалды даму: теру жиілігі, қауымдастық функциясы, қосылу мүмкіндігі

- Психолингвистикалық даму: олар еститін дыбыстарға еліктеу және ересектердің айтқанын көшіру

- Танымдық даму: қалыпты қызығушылық, зейін және өте қысқа назар.

Оқушыларды сабаққа қатысуға, тыңдау және сөйлеу дағдыларын жақсарту үшін жаттығулар жасауға ынталандыру үшін сабақ барысында жүзеге асырылатын бірнеше идеялар ұсынылды. Оқушыларға шынымен көмектесетін және шабыттандыратын әртүрлі әдістерді қолдана отырып, олар жаңа және көңілді тәсілдерді үйренеді. Көрнекі суреттер, күлкілі және ерекше заттар, дене қимылдары сыныптағы тыңдау және сөйлеу жаттығуларын толықтырады. Оның мақсаты - студенттерге қызықты тақырыптарды тыңдауға және сөйлеуге мүмкіндік беру арқылы ойды ағылшын тілінде жеткізу.

Бастауыш сынып буыны:

- өз ана тілін үйренгендей, нағыз ағылшын тілін тыңдау арқылы үйрену;

- іс-әрекет арқылы үйрену, ойын арқылы жаңа сөздерді табиғи жолмен меңгерту;

- тондар бойынша жаттықтыру, сөзбен және сөйлеммен ойнау, әнмен әрекеттесу;

- олар көңіл көтеруді ұнатады және шет тілін үйрену туралы білудің қажеті жоқ;

- әдетте, олар оқи және жаза алмайды, сондықтан әңгімелесу және ойын арқылы жаңа сөздерді үйрену керек;

- олар грамматикалық ережелерді қалай сақтау керектігін білмейді, олар өздерінің грамматикасын құру үшін көптеген ағылшын тілін, терминдер мен сөз тіркестерін үйренуі керек.

Сондықтан музыканы, ойындарды (мысалы, "Total Physical Response"), пьесалар/сандық әңгімелер, өлеңдер, рифмалар, рөлдік ойындар – әртүрлі стратегиялар мен жаттығулар (тыңдаңыз және орындаңыз, тыңдаңыз/сипаттаңыз және сурет салыңыз, бет-әлпет, сауалнамалар, болжамдар және т.б.) қолдану шет тілін түсіну дәрежесін ғана емес, сонымен қатар оқушыларға үлкен кері байланыс беріп, әртүрлі пәнаралық іс-әрекеттерге қол жеткізе отырып, шет тілін үйренудегі қызығушылықты арттырады [3, 5-6].

Зерттеу жалпы білім беретін мектептердегі жағдайды зерделеу және ұсынылған тәсілдердің орындылығын тәжірибе түрінде тексеру мақсатында жүргізілді. Жоғарыда сипатталғандай, деректер сауалнамалар, сыныптағы бақылаулар және тестілеу арқылы алынды. Бастапқыда зерттеу толығымен сәтті болмады. Бақылау және зерттеу топтары түпнұсқаға жақын нәтиже көрсетті. Зерттеу топтарында біз шетел тілін оқытудың әртүрлі әдістерін қолдандық, зерттеу топтағы оқушылар ағылшын тілін айтарлықтай төмен деңгейде бастағанымен, тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамытып, бақылау тобынан басым түсті. Тілді үйрену кезінде бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін және басқа психолингвистикалық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың алғашқы тыңдау және сөйлеу дағдыларын жетілдіргені тиімдірек және жетістікке жетер еді. Осылайша зерттеуге қойылған мақсаттарға қол жетілді.

Зерттелген мазмұн мен шынайы зерттеулер негізінде мектеп мұғалімдеріне сөйлеу және тыңдау дағдыларын ерте оқытуда шын мәнінде пайдалы болатын сабақтар мен дидактикалық нұсқаулықтарды дайындау бойынша бірнеше ұсыныстар жасалды.

Әдебиеттер:

1. Баржела-Чиापпини Ф. Искерлік дискурс бойынша нұсқаулық. — Эдинбург, Шотландия: Эдинбург университетінің баспасы, 2009. -142б.
2. Кристалл, Д. Ағылшын тілі жаһандық тіл ретінде. Кембридж: Кембридж университетінің баспасы, 1997. – 114-115б.
3. Сулейменова Э. Д., Шаймерденова Н. Ж., Аганова Д. Х. Қазақстан халықтарының тілдері. Әлеуметтік лингвистикалық анықтамалық. — Астана: Арман - ПВ. 2007. – 5-6б.

Қайырбекова Г.М., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, педагогика факультеті, ДФ – 43 тобы, студент
(*Ғылыми жетекшісі –п.ғ.м.,аға оқытушы Арбабаева А.Т.*)

ЦЕРЕБРАЛДЫ САЛ АУРУЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҰСАҚ МОТОРИКАСЫН ДАМУЫ

Ұлы ұстаз Василий Александрович Сухомлинский "балалардың қабілеттері мен таланттарының бастауы олардың саусақтарының ұшында" деп жазды. Көп сенімділік қозғалысы балалар қолдар, соғұрлым жұқа өзара іс-қимыл қолды құралы еңбек, қиын, қозғалыс, жарқын шығармашылық стихия, балалардың ақыл-ой. Баланың қолында шеберлік неғұрлым көп болса, бала ақылды болады...".

Ерекше білімді қажет ететін балаларда ұсақ моториканы дамыту мәселесінің өзектілігі бүгінгі күні айқын және мектепке дейінгі білім берудің көптеген заманауи тұжырымдамалары саусақ ойындарының баланың сөйлеу және ақыл-ой дамуына таптырмас әсерін мойындайтындығында.

Менің тақырыбымды таңдау кездейсоқ емес және бірқатар себептерге байланысты.

Тірек-қимыл аппараты бұзылған балалар бірнеше ондаған жылдар бойы арнайы мұғалімдердің, психологтардың, логопедтердің, клиниктердің назарында болды. Білім беру жүйесінде осы балаларды бұзылыстардың ерекшелігін ескере отырып, тәрбиелеу, оқыту және оңалту үшін арнайы мектепке дейінгі және мектеп мекемелерінің желісі құрылды.

Соңғы жылдары елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар санының артуы байқалуда, оның ішінде, балалардың церебральды сал ауруы соңғы жылдары ең кең таралған аурулардың бірі болып отыр. Балалардың церебральды сал ауруы шала дамудың немесе онтогенезде мидың зақымдануынан пайда болады. Мұнда мидың "жас" алаптары – үлкен жартышар терең зардап шегеді. Ол ерікті әрекеттерді, сөйлеуді және басқа да қызметтерді реттеп отырады. Церебральды сал ауруы әр түрлі қимыл-қозғалыс, психикалық және сөйлеудің бұзылыстарынан көрініс береді.

Олай болса, церебральды сал ауруы салдарынан адам өмірі үшін ең маңызды деген, яғни қимыл-қозғалыс, психика, сөйлеу қызметтері зардап шегеді. Нәтижесінде практикалық әрекеттердің бағыты қалыптаспайды және бұл баланың психикалық дамуына әсер етеді. Сондықтан, алғашқы сәттерден бастап танымдық белсенділік пен шығармашылықты қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасау қажет [5].

Мамандар қолдар мен саусақтардың қатысуымен өтетін ойындар дене мен ақыл-ойды үйлесімді байланыстырады, физиологтар қолдың тілдің дамуымен байланысын растайды. Әр түрлі елдердің зерттеушілері балалардың сөйлеу тілінің даму деңгейі саусақтардың нәзік қозғалыстарының қалыптасу деңгейіне тікелей байланысты екенін анықтады және тәжірибе растады. Сондықтан саусақтар мен қолдардың қимылдарын жаттықтыру баланың сөйлеу дамуын ынталандыратын, артикуляциялық қозғалыстарды жақсартуға, қолдарды жазуға дайындауға және, ең бастысы, ми қыртысының жұмысын жақсартатын, баланың ойлауының дамуын ынталандыратын күшті құрал болып табылады.

Қолдың бұлшық еттерін дамыту жөніндегі жұмысты бастау ерте жастан бастап қажет.

Саусақ пен қолдың қимылын дамыту бойынша жұмыс жүйелі түрде күн сайын 2-5 минут ішінде жүргізілуі керек. Алғашында балалар көптеген жаттығуларды орындауда қиналады.

Сондықтан қимылдар біртіндеп жатталып, басында ересектердің көмегімен пассивті түрде орындалады.

Церебральды сал ауруы бар балаларда қолдың ұсақ моторикасын дамыта отырып, мен осы жұмыстың екі маңызды құрамдас бөлігін анықтадым:

1. Заттарды басқарусыз қол жаттығулары.
2. Әр түрлі заттармен қол жаттығулары.

Бірақ ұсақ моториканы дамытуға арналған жаттығулар жасамас бұрын, олардың көпшілігі балаларға қиындық тудырады, балаларға қол жаттығуларын жасауға үйрету пайдалы.

Мақсатты қол қимылдарының қалыптасуы балалардың жалпы қабылданған қимылдарды және адамдар мен жануарлардың әрекеттеріне еліктеуін жүзеге асырудан басталуы мүмкін. Мысалы, саусағыңызды шайқаңыз, саусағыңызды бір затқа бағыттаңыз (мұнда), бағытты (сол жақта), саусақтарыңызды өзіңізге шақырыңыз (барыңыз), бірдеңе сұраңыз (беріңіз), қолыңызды сілтеңіз («сәлем» немесе «қош болыңыз»), бір саусағыңызбен есікті соғыңыз, бірнеше иілген саусақпен (соғу-соғу) ; баланың басын, қуыршақты сипаңыз («жақсы», «жақсы»), жұдырықты соғыңыз («балға»), «шамдар», «қоңыраулар », « жуу », т.б. Содан кейін ұсақ моториканы дамытуға арналған күрделі жаттығуларға ауысуға болады. [3].

Сондай-ақ кішкентай резеңке массаж шарларымен және пластикалық су-джок массаж шарларымен жаттығуларды белсенді қолдануға болады:

- допты алақанның арасына айналдыру;
- допты оң жақта немесе сол қолда қысу және ашу (4 рет);
- допты алақанға әр саусақпен алдымен оң жақпен, содан кейін сол қолмен айналдыру; доптың «тіккелеріне» екі қолдың барлық саусақтарының жастықшаларын бірден басып, алға және артқа айналдыру; [4].
- допты қолдың сыртынан домалату (оңға, содан кейін солға).

Қарындашты ұстаудың дұрыс тәсілін білу үшін, қолына қалам ұстағанға еліктейтін қол мен саусақ позасын алып, оны серпімді жолақпен біраз уақыт бекіту керек. Біршама уақыт саусақтардың орналасуын жақсы есте сақтау үшін қол осы күйінде қалуы керек пассивті әдісті саусақтарды дұрыс сәндеуді ересек адам тіркеген кезде де қолдануға болады, ол баланың қолымен сызықтар немесе басқа фигуралар жүргізеді. Ұзақ жаттығудан кейін де бәрі бірдей қарындашты дұрыс ұстай бермейді. Ең ауыр жағдайларда баланы қимыл-қозғалыстың бұзылуына байланысты бейімделу әдісі ретінде өзі таңдаған тәсілмен қарындаш ұстауға үйрету жеткілікті.

Церебральды сал ауруы бар балаларға оны ұстап алу ғана емес, оны шығару да қиынға (босатуға) соғады. Қолды босату оны саусаққа қарай сілкіп, алақанды жоғары қаратып, сонымен қатар қолды тегіс емес (құм) үстімен жылжыту арқылы жеңілдетіледі.

Құм ойнап, бала оны саусақтарының арасынан өткізеді. Құм ағынымен бірге шиеленіс кетеді, бала өзін еркін ұстайды.

Қорытындылай келе, церебральды сал ауруы бар балалар үшін ұсақ моториканы дамыту өзіндік ерекшелігімен ерекшеленетінін тағы бір рет атап өткім келеді: моторикасы бұзылған балалардың моторикасын дамытудың ерекшеліктері моториканы дамытуға бағытталған арнайы әдістер мен тәсілдерді таңдап, арнайы ұйымдастырылған сабақтарды дамытуды қажет етеді. Ұсақ моториканы дамыту бойынша арнайы ұйымдастырылған сабақтар мотор функцияларын дамытуға ғана емес, сонымен бірге баланың жеке басының дамуына да оң әсер етеді. Қозғалыс бұзылыстарын түзетумен қатар, баланың іс-әрекет процесінде есте сақтау, зейінің дамытады, сабаққа тұрақты қызығушылық қалыптасады. Топтық және ұжымдық жұмыстарды орындау кезінде балалар серіктестік пен өзара көмек сезімін дамытады. [6].

Барлық осы жаттығулар, ұсақ моторикадағы ойындар бастапқы кезеңде церебральды сал ауруы бар балаларға айтарлықтай қиындықпен беріледі. Біраз уақыттан кейін сабақтар автоматтандырылып, қозғалыстар жеделдетіледі. Ерте жастан бастап сәбилерде ұсақ моториканы, яғни саусақтардың қимыл-қозғалысының икемділігі мен дәлдігін дамыту өте маңызды. Бұл баланың церебральды сал ауруымен ауыратын балалар үшін өте маңызды болып табылатын қабылдау, есте сақтау, зейін, ойлау және сөйлеуді дамытуға күшті ынталандыру. Қолдың қарапайым қимылдары шиеленісті тек қолдардың ғана емес, еріндердің және ақыл-ой шаршауын жеңілдетеді.

Ұсақ моториканың дамуы балалардың сөйлеуін қалыптастыруға оң әсер етеді, баланың жұмысын, зейінділігін арттырады, белсенділікті арттырады, зияткерлік және шығармашылық белсенділікті ынталандырады.

Әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. – М.: ЭКСМО, 2004 -200 б.
2. Тебенова Қ.С., А.Р.Рымханова. Арнайы психология. Алматы, 2011-61 б.
3. «Ұсақ және жалпы моториканың баланың жан-жақты дамуына әсері»// Дефектология №10. 2015. – 7б.
4. Сорокина М.Г. Система М. Монтесори: Теория и практика – М.: Академия, 2003 - 55 б.
5. Большакова С.Е. Ұсақ қол моторикасын қалыптастыру: Ойындар мен жаттығулар, 2007 - 2 б.
6. Вартапетова Г.М., Гребенникова И.Н., Прохорова А.В., Кирякина Л.И. Новые подходы к коррекционной работе с детьми с нарушением речи и опорно-двигательного аппарата в процессе подготовки к школе. -Новосибирск: Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 118 б.

Кан К.П., Карагандинский университет им академика Е.А. Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр. МФКиС-62, магистрант.
(*Научный руководитель – к.п.н., ас.профессор Божиг Ж.*)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИЛОВОГО ТРЕНИНГА В ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ ЖЕНЩИН СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА

Актуальность. Благополучие нации в основном определяется здоровьем женщин, укрепление, поддержание и сохранение которого является важной задачей любого государства. Вместе с тем, исследования многих авторов свидетельствуют об устойчивой тенденции к снижению состояния здоровья женщин среднего возраста [1, 2]. Регулярное и эффективное использование средств оздоровительной физической культуры в повседневной жизни данного контингента может способствовать снижению этой динамики [3].

На сегодняшний день большой популярностью у женщин пользуются такие виды фитнеса, как аэробика и ее разновидности, шейпинг, калланетика, пилатес, йога и многие другие [4]. Оздоровительная тренировка в условиях тренажерного зала является одной из важных и популярных форм физической подготовки женщин среднего возраста, и благодаря своему позитивному влиянию на поддержание здоровья в целом, этот вид тренировок завоевал одно из важных в фитнес-индустрии.

При этом для женщин среднего возраста наиболее привлекательными видами фитнеса являются силовые тренировки. По мнению авторов предпочтение программы оздоровительной тренировки силовой направленности в условиях тренажерного зала наиболее соответствуют анатомо-физиологическим особенностям женщин среднего возраста, а самое главное – способствует профилактике развития патологии возрастных хронических заболеваний [5,6].

В этой связи актуальность выбранного направления нашего исследования очевидна и определяется необходимостью дальнейшей разработки и реализации на практике новых программ и методик оздоровительной физической культуры. Полученные данные позволят обобщить опыт и оценить возможность использования силового фитнеса в практике оздоровительной работы со средней возрастной группой женщин.

Цель настоящего исследования – изучить эффективность использования силового тренинга женщин среднего возраста в условиях тренажерного зала.

Методы исследования. Теоретический анализ, контрольные испытания, педагогическое наблюдение, методы математической статистики. В исследовании приняли участие 7 женщин в возрасте 29-44 лет, привлеченные для занятий оздоровительным фитнесом на базе центра спорта Абайского района г. Караганды (тренажерный зал «Скиф»). Занятия в группе проводились по разработанной нами программе с использованием упражнений силовой направленности в течение 6 месяцев.

Для оценки физического развития использовали антропометрические показатели: длина тела; масса тела; окружность грудной клетки (ОГК); индекс массы тела (ИМТ); индекс Пинье; Индекс Ярхо-Краупе; Индекс Эрисмана; уровень физического состояния (УФС). Для оценки полученных данных по массе тела была использована: таблица Егорова-Левитского [6].

Физическую подготовленность оценивали по 4 тестам: поднимание туловища из положения лежа (сила мышц брюшного пресса); сгибание-разгибание рук в упоре лежа (сила

мышц плечевого пояса); (наклон туловища вперед в положении стоя (гибкость позвоночного столба), приседания, количество раз (уровень силовой выносливости мышц ног). Для уровневой оценки полученные результаты сопоставляли с нормативными требованиями к показателям физического состояния указанной возрастной категории женщин [7].

Результаты исследования и их обсуждение. На основании анализа имеющихся в научно-методической литературе сведений [5,6], мы разработали тренировочную программу оздоровительной направленности для женщин среднего возраста в условиях тренажерного зала. В таблице 1 представлен фрагмент этой программы, направленной на коррекцию физической подготовленности женщин средствами силовой тренировки.

Таблица 1 – Фрагмент программы коррекции физической подготовленности женщин среднего возраста средствами оздоровительной силовой тренировки (1 неделя)

Упражнения	Дозировка	Примечания
Понедельник (Ноги-плечи)		
приседания со штангой	6x5 р	Отдых между подходами 4 минуты, вес отягощения – 80% от одноповторного максимума
болгарские выпады с гантелями	6x5 р	
жим ногами в тренажере с узкой постановкой ног	6x5 р	
разведение ног в тренажере	6x5 р	
«мертвая тяга» со штангой	6x5 р	
жим штанги с груди стоя	6x5 р	
тяга гантелей на наклонной скамье	6x5 р	
тяга штанги к подбородку	6x5 р	
разводка гантелей в стороны с разворотом	6x5 р	
разводка гантелей в наклоне сидя	6x5 р	
Среда (Спина-трицепс)		
становая тяга	6x5 р	Отдых между подходами 3 минуты, вес отягощения – 80% от одноповторного максимума
тяга верхнего блока к груди	6x5 р	
тяга нижнего блока к животу	6x5 р	
тяга штанги в наклоне	6x5 р	
гиперэкстензия	6x5 р	
французский жим лежа со штангой	6x5 р	
жим гантели из-за головы	6x5 р	
разгибание рук с гантелями в наклоне	6x5 р	
разгибание рук на блоке	6x5 р	
обратные отжимания на скамье	6x5 р	
Пятница (Грудь-бицепс)		
жим штанги лежа	6x5 р	Отдых между подходами 3 минуты, вес отягощения – 80% от одноповторного максимума
жим гантелей лежа	6x5 р	
сведение рук в тренажере-бабочке	6x5 р	
разведение гантелей на скамье	6x5 р	
отжимания на петлях	6x5 р	
подъем штанги на бицепс	6x5 р	
концентрированные подъемы на бицепс	6x5 р	
подъем гантелей на наклонной скамье	6x5 р	
подъемы гантелей с супинацией	6x5 р	
попеременный подъем гантелей на бицепс	6x5 р	

В начале эксперимента нами была проведена первичная диагностика физического состояния женщин, привлеченных для занятий фитнесом. Из полученных данных динамики процентного соотношения женщин с различным уровнем физического развития (1- 2 срез) видно, что в 1 срезе в группе преобладали показатели «Норма» и «Выше нормы» (Рисунок 1).

Так, в показателях Индекс массы тела, Индекс Пинье женщины показали результаты, совпадающие с нормой (72%- 5 человек, 57% - 4), а в показателях Индекс Ярхо-Краупе, Индекс Эрисмана, Уровень физического состояния «Выше нормы» – 57% - 4, 72% - 5, 57% - 4 женщины.

При анализе результатов итогового среза у женщин среднего возраста было установлено, что в показателях Индекс массы тела (57%), Индекс Эрисмана (72%) и УФС (72%) женщины продемонстрировали уровень физического развития «Выше нормы». Наблюдаемая динамика указывает на положительное влияние предложенной нами программы на оптимизацию физического состояния женщин по критериям показателей физического развития.

Итоговый срез показал (Рис.1), что после выполнения программы тренировок (6 месяцев) уровень «Ниже нормы» показала одна женщина в тесте Индекс Ярхо-Краупе и Индекс Пинье. В то время, как результаты 1 среза говорят о том, что у большей части женщин преобладал уровень «Ниже нормы» во всех показателях.

Из рисунка 1 видно, что после 1 среза показатель «Выше нормы» преобладал в тестах Индекс Эрисмана и Индекс Ярхо-Краупе (5 и 4 женщины соответственно). После контрольного среза спустя 6 месяцев работы по разработанной нами программы, женщины среднего возраста показали уровень «Выше нормы»: ИМТ – 4 женщины, Индекс Я-К – 5, ИП – 4, ИЭ – 5, УФС – 5 женщин.

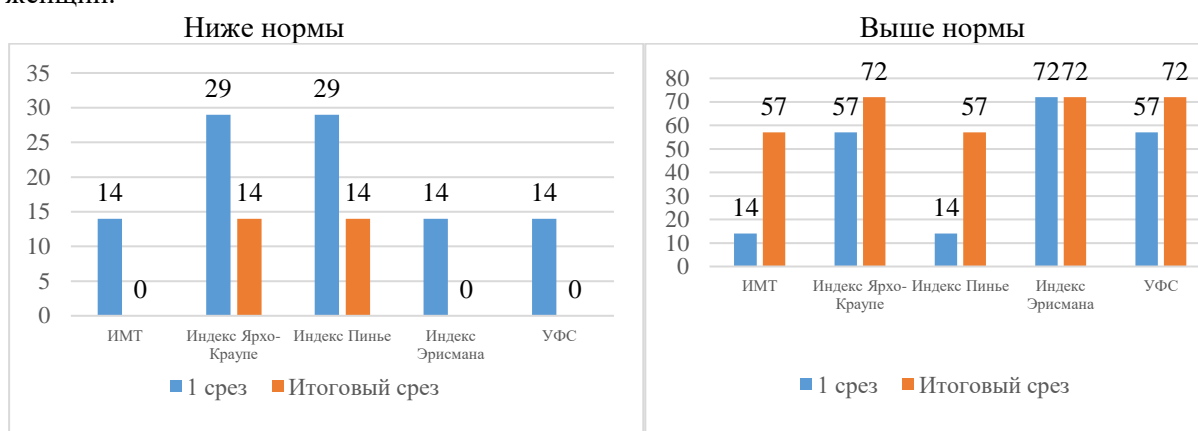

Рисунок 1. Процентное соотношение динамики уровня «Ниже нормы» и «Выше нормы» физического развития женщин среднего возраста (1, 2срез))

При первичной диагностике физического состояния было выявлено, что у женщин среднего возраста преобладают средний и низкий уровни физической подготовленности. Так, в тесте на определение силы мышц брюшного пресса большинство женщин (5 женщин – 71%) показали средний уровень развития мышц пресса. 29% из них (2 женщины) показали высокий уровень. В тесте «отжимание» все семь женщин показали низкий уровень, что говорит о слабом развитии мышечном аппарате верхнего плечевого пояса (Рис. 2).

В тесте на гибкость позвоночного столба в процентном соотношении 6 женщин показали средний уровень развития гибкости (86%), одна женщина – высокий уровень. В тесте «приседания» процентное соотношение распределилось следующим образом: 42% - высокий уровень (3 женщины), 29% - средний и 28% - низкий уровень.

Полученные данные говорят о том, что в начале эксперимента у обследуемых женщин среднего возраста преобладали низкий и средний уровень развития физических качеств. Исключением явился результат в тесте на измерение силы ног (приседания).

После проведенного итогового тестирования было выявлено, что лишь одна женщина показала низкий уровень в тесте «отжимания», в то время как результаты остальных женщин распределились между высоким и средним уровнями. Так, в тесте на брюшной пресс 57% (4 женщины) показали высокий уровень результатов, 43% (3 женщины) – средний. В тесте на гибкость 71% (5 женщин) продемонстрировали – высокий уровень показателей, 29% (2) – средний. В тесте на силу мышц ног (приседания) высокие результаты показали 71% (5 женщин), средние -29% (2) испытуемых.

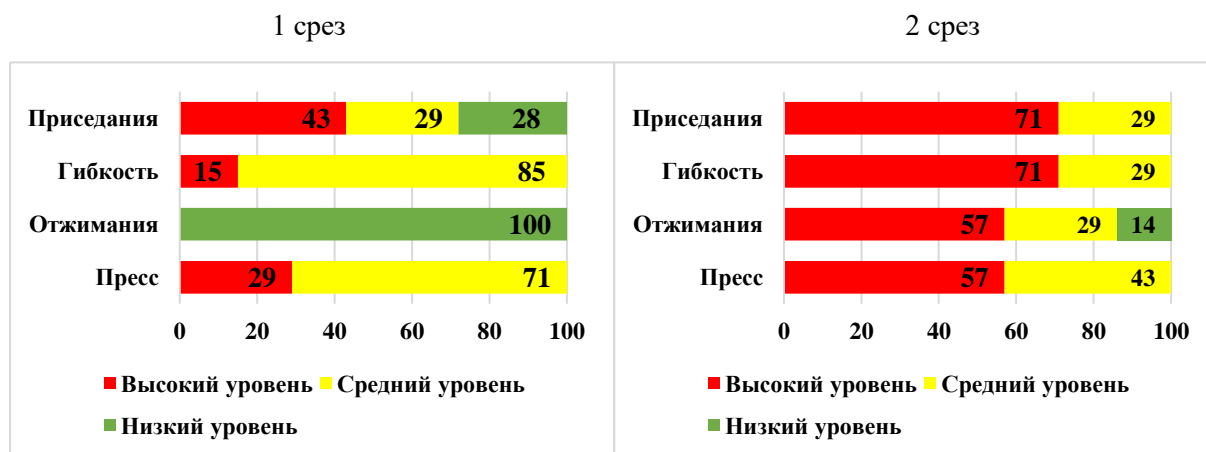

Рисунок 2. Процентное соотношение женщин среднего возраста с различным уровнем физической подготовленности

Заключение. Разработанная и апробированная нами программа оздоровительной силовой тренировки доказала свою эффективность, о чем свидетельствует улучшение физического состояния женщин по критериям показателей физического развития и физической подготовленности. Полученные в эксперименте данные о положительном влиянии силового тренинга позволяют судить о возможности и перспективности его использования в качестве средств оздоровительного фитнеса у женщин среднего возраста.

Литература:

- 1 Гусалов А. Х. Физкультурно-оздоровительная группа / А. Х. Гусалов. - Москва: Физкультура и спорт, 2001. - 80 с.
- 2 Иваненко, О. А. Фитнес технологии : Учебное пособие / О. А. Иваненко, Т. М. Мелихова. Челябинск: УралГУФК, 2007. - 58 с.
- 3 Иккес Д. В. Crossfit - функциональное развитие организма / [Электронный ресурс] / Д. В. Иккес, Г. И. Семенова // Материалы IX Международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум». - Режим доступа : <https://www.scienceforum.ru/2017/2219/34701> (дата последнего обращения 05.05.18).
- 4 Иккес Д. В. Петли TRX как средство повышения физических способностей в фитнесе / Д. В. Иккес, Г. И. Семенова // Агаджанянские чтения : материалы II Всероссийской научно-практической конференции. - Москва: Изд-во «РУДН», 2018. - С. 108-109.
- 5 Сабадырь Н.В., Сударь В.В. Методико-организационные особенности фитнес-тренировки силовой направленности для женщин./ Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2021. – № 11 (201). – 383-387с .
- 6 Милюкова И. В., Евдокимова Т.А. Большая энциклопедия оздоровительных гимнастик /Милюкова И. В., Евдокимова Т.А. - АСТ, 2010. - 992 с.
- 7 Миронов С.П. Спортивная медицина : национальное руководство. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2012. –1184 с.

Королёва О.А., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, педагогический факультет, гр. ПМНО-22, студент
(Научный руководитель — м.п.н., старший преподаватель Сафарова Н.Б)

ПОЛОВОЕ ВОСПИТАНИЕ В КАЗАХСТАНСКОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В настоящее время в образовании всего мира происходят перемены. Казахстан не стал исключением. Начиная с 2016 года система образования переживала значительные изменения. Это связано, в первую очередь, с постоянно меняющимися тенденциями современного мира. Наука, техника и информационные возможности находятся в постоянном динамичном развитии, которые несут за собой изменения во всех сферах жизни.

Современная система образования Казахстана направлена на подготовку не только квалифицированных кадров, но и "человека будущего", который будет обладать широким спектром возможностей: начиная от знания своей профессии, заканчивая саморазвитием, мобильностью и результативностью.

В системе образования меняется абсолютно всё. Оценивание, длительность учебного процесса для детей разных степеней образования, план ведения урока и многое другое, что действительно требует улучшений и контроля. Но есть то, что остаётся под запретом. То, что долгие годы не входило в школьные нормы и программу. Это тема полового воспитания на уроках и как отдельный предмет. Если учитывать тот факт, что в основном подростки начинают половую жизнь в 14-15, то эта тема приобретает ещё более масштабный оборот и становится как никогда актуальной. Младший возраст: в процессе этого периода очень важно относиться правильно к детям и подросткам разных возрастов. Условно периоды полового воспитания можно выделить следующие этапы: 1й- с 5 до 7 лет; 2й- с 7 до 13; 3й- с 12 до 15 лет; 4й- с 15 до 17 лет [1].

Психическое и сексуальное развитие в совокупности происходит с малых лет. Можно заметить, что будучи малышом, ребёнок реагирует на прикосновения. В 6 месяцев он начинает интересоваться своим телом. Приблизительно в 1,5-2 года знает расположение частей тела. В 3 года может отличать девочек и мальчиков по примитивным признакам.

Дошкольный/младший школьный возраст: в пять лет у ребёнка можно заметить стеснение. В этом возрасте очень важно развивать половое воспитание ребёнка. Особую роль играют родители его пола. Если ребёнок принимает душ самостоятельно, то нужно принимать ванну либо с родителем своего пола, либо научить принимать душ самостоятельно. Это поможет ребёнку не закрыться в себе в период полового созревания.

В 7-8 лет дети стараются разделяться на 2 группы: девочки и мальчики. В этом возрасте ребёнок полностью подражает родителям, именно поэтому так важно подавать правильный пример здоровых половых отношений. Исходя из этого, ребёнок выбирает себе социально-половую роль. Можно заметить, что дети младшего школьного возраста обсуждают друг с другом тему интимных отношений. Здесь можно сформировать доверительные отношения между ребёнком и родителем. С девочками в этом возрасте обычно начинают разговор о менструации.

Подростковый возраст: в подростковый период можно наблюдать изменение гормонального фона. Гормональное созревание идёт намного быстрее. Мальчики начинают созревать быстрее, поэтому они более выражено стремятся к совершению полового контакта. К этому периоду подростки, в особенности девочки, должны приобретать все необходимые навыки ухода за собой, в плане гигиены. Половое воспитание должно захватывать все происходящие изменения в организме подростка. Пробуждение полового влечения обосновывается тем, что в этот период увеличиваются функции половых(эндокринных) желёз. Самым важным в этот период является объяснение подростку плюсы и минусы половой жизни. Предостеречь их от ранних половых актов [2].

Основная цель полового воспитания, именно подростков, это воспитать стойкость к различным соблазнам и устойчивость к различным влияниям со стороны. Старший подростковый возраст: последний этап- это половое воспитание старших школьников и подростков, которые окончили школу. Это очень важная группа, так как именно здесь важно привить нравственные, социальные и гигиенические качества, которые касаются половой жизни и института брака. В этот период девушки стараются нравятся мальчикам, быть предметом восхищения. А мальчики, наоборот, стараются выглядеть взрослее, нередко перенимая вредные привычки. Здесь очень важно воспитывать уважение к противоположному полу, у мальчиков мужество и достоинство, а у девочек женское достоинство и честь. Половое воспитание проводят родители, медработники, воспитатели и педагоги.

Если говорить о сути полового воспитания, то она строится на том, чтобы здоровых женщин и мужчин подготовить к самостоятельной, взрослой жизни. Если говорить о правильном половом воспитании, то оно включает: осознавать свои психические и физические особенности, установление адекватных отношений с людьми, а особенно противоположным полом во всех отраслях жизни, в соответствии с общественными ценностями и правилами. Если говорить о конечной цели - это воспитание эмоционально стабильной и зрелой личности [3].

В широком смысле «половое воспитание» означает влияние среды на психо - сексуальное развитие и формирование личности. Половое просвещение детей и подростков включает в себя

не только темы половых отношений. Оно способствует гармоничному развитию ребёнка в личной и социальной сфере.

Место полового воспитания в Казахстане и его проблемы. Если мы посмотрим на статистику, которая представлена в исследовании Центра изучения общественного мнения о репродуктивном здоровье молодежи, то можно заметить, что в Казахстане почти треть молодежи от 15 до 19 лет живут половой жизнью. А показатель подростковой беременности – 40 случаев на тысячу девушек, что в целых шесть раз выше, чем показатели в развитых странах [3]. Это свидетельствует о том, что в нашей стране не хватает работы с половым воспитанием и просвещением. Наш менталитет направлен на изучение традиций, культуры, языков, но мы забываем про самое главное и самое основное.

В Казахстане были введены пилотные проекты. Один из них был введён в 2007 году в Южно-Казахстанской области проект внедрения в школах предмета «валеология». «Валеология» предусматривала с собой конечной целью - это формирование человека с хорошим здоровьем и состоянием, через 3 формы воспитания: нравственное, физическое и половое воспитание. Но в 2010 году депутат нижней палаты парламента Алдан Смайыл выступил против предмета, который «описывает все половые органы – как девушек, так и юношей». Он заявил, что в эту тему не стоит сильно углубляться, а детям нужно давать нравственное воспитание [4]. Но если мы посмотрим на статистику исследования, которое проводилось по заказу Министерства здравоохранения РК и Фонда ООН в области народонаселения в 2018 году, только один из 10 подростков в Казахстане имеет всесторонние знания о ВИЧ/СПИДе. На 174 правильно ответивших девушек приходится 1910 неправильно ответивших девушек, а на 221 правильно ответивших мужчин приходится 2055 неправильно ответивших мужчин. Это говорит о том, что уровень знаний об элементарных заболеваниях крайне низок [4].

В нашем обществе не принято говорить о половых отношениях. Эта тема стоит под жёстким «запретом». Но именно не проявив вовремя внимание к этой теме, не увидев и не решив проблемы, наше общество рискует оказаться на низком социальном уровне. По сведениям известной казахстанской редакции Zakon.kz, в 2017 году Казахстан стал почти "рекордсменом" по количеству изнасилованных женщин. Это ещё раз свидетельствует о том, что нашему обществу не хватает знаний и наставлений в половых вопросах. Тема полового воспитания всегда была актуальна и актуальна до сих пор.

Просвещение нужно начинать с самых малых лет и приучать ребёнка к личной гигиене, правилам поведения между противоположным полом. Чем раньше в Казахстане начнутся уроки полового воспитания, тем раньше наше общество станет более лояльным и гуманнее по отношению к половым вопросам и противоположному полу. Безусловно, половое воспитание детей и подростков требует много времени и сил. Но с помощью полученной информации они научатся выстраивать гармоничные отношения с противоположным полом. Если посмотреть статистику, то дети, с которыми родители/педагоги/наставники говорили о половой жизни, реже заражаются венерическим заболеванием и незапланированной беременностью. Это говорит о том, что вопрос о необходимости введения уроков полового образования не закрыт, а наоборот, очень нужен в Казахстане, особенно, в современном мире. Если не позаботится об этом сейчас, то в будущем могут быть ужасающие последствия, которые перерастут в глобальную катастрофу. Именно поэтому так важно поднимать этот вопрос на государственный уровень. Самое главное не бояться говорить об этом и не молчать, а говорить об этом и уделять внимание. Только тогда мы можем быть уверены за безопасность своего народа и его спокойствие.

Литература:

1. Аккузина О.П. Установки подростков по отношению к началу половой жизни// «Вопросы психологии».- 2001. - №4. – М.: Наука
2. Каган В.В. Что мы знаем о половом воспитании? - М.: Просвещение. 2017 – 109с.
3. Дворецкий Я.С. Всё о половом воспитании детей и подростков. – Научные исследования. – 2006 – 84с.
4. <https://cabar.asia/ru/pro-eto-pochemu-v-kazahstane-net-seksualnogo-obrazovaniya-v-shkolah> Материал в рамках проекта IWPR «Giving Voice, Driving Change — from the Borderland to the Steppes Project».

Михейлис К.П., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр.МФКиС-52, магистрант.
(Научный руководитель – к.б.н. ас. профессора Кузнецова Л.С.)

ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ШКОЛЬНИКОВ 11-12 ЛЕТ С РАЗЛИЧНЫМ УРОВНЕМ ИНТЕРЕСА К ЗАНЯТИЯМ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ

Актуальность работы. Значительные преобразования, произошедшие в Казахстане за последние годы, заметно изменили не только всю структуру образования в целом, но и потребовали обновления в сфере школьной физической культуры. В настоящее время только около 20% школьников выполняют нормативные требования, предъявляемые школьной программой по физической подготовке. Одной из причин низкого уровня здоровья и физической подготовленности учащихся школ специалисты ставят отсутствие у них потребности в физкультурных занятиях [1].

Анализ современных исследований по проблеме обнаруживает снижение интереса школьников к занятиям физической культурой и спортом [2]. В средних и старших классах потребности школьников уже не соответствуют содержанию учебной программы, наличию материальной базы школ и другим факторам. Не имея возможности удовлетворить индивидуальные потребности, многие из учащихся теряют интерес к занятиям физической культурой. Часто наблюдается безразличие учащихся к физической культуре, спорту, нежелание использовать их средства для активного отдыха, проведения досуга, совершенствования физических кондиций.

Между тем авторами показано, что занятия физической культурой будут эффективны только тогда, когда участие в них вызвано внутренними побуждениями школьника, интересом к двигательной деятельности [3]. Несмотря на имеющиеся в литературе данные, вопросы повышения интереса к занятиям физической культурой изучены недостаточно. Малочисленны исследования, посвященные поиску путей оптимизации физической подготовки и ресурсов здоровья школьников на основе повышения их спортивных интересов, а также двигательной активности. Наблюдается противоречие между требованиями, практикой общего физкультурного образования и формированием интереса школьников к физической культуре. Очевидно, что изучение особенностей физической подготовленности учащихся среднего звена во взаимосвязи с формированием у них интереса к физической культуре с учетом гендерного аспекта будет способствовать повышению эффективности школьного физического воспитания.

Целью исследования явилась оценка физической подготовленности школьников 11-12 лет с различным уровнем интереса к занятиям физической культурой.

Методы и организация исследования. Теоретический анализ, опросные методы, контрольные испытания, методы математической статистики.

В наблюдении приняли участие учащиеся 11-12 лет школы КГУ «Школа-лицей №66» г. Караганды. Всего 42 школьника, из них 20 мальчиков и 22 девочки. В начале учебного года нами были приняты нормативы по физической подготовленности. Оценивали: скоростные способности (бег 30м.), координационные способности (КС) (челночный бег 3*10) и скоростно-силовые способности (бросок набивного мяча, прыжок в длину с места). Полученные данные сопоставлялись с нормативными требованиями школьной программы по физической культуре и имеющимися в литературе рекомендациями [4,5].

Для выявления отношения и интереса к занятиям физической культурой среди учащихся 5 классов в начале 2021-22 учебного года проведен опрос по анкете: «Интерес и потребность учащихся в физической культуре», предложенной Дворкиным и соавторами [6]. В содержание анкеты входило 9 вопросов. Для обработки полученных данных использовали стандартизированный набор оценок как своеобразную оценочную шкалу. Оценочное суждение респондента выражалось в баллах (от 1 до 3), а всей группы средним арифметическим числом. Полученные нами результаты обработаны по принятым в педагогических исследованиях методам [7].

Полученные результаты. На первом этапе нашей работы мы изучили отношение и интерес школьников к физической культуре. Суммарные среднегрупповые баллы по признакам, входящим в критерии оценки, соответствовали у школьников условно 2 уровням «сформированности» интереса и потребности в физкультуре: высокому и среднему (Рис. 1). На начало учебного года у 61,0 % мальчиков отмечен высокий уровень интереса к физической

культуре, а у 39,0% мальчиков – средний. У девочек высокий уровень «сформированности» интереса к физической культуре по суммарной бальной оценке признаков имели 46,0 % девочек, средний уровень – 54,0% школьниц. Процент мальчиков с высоким уровнем потребности в физической культуре и спорте оказался на 15,0% выше, чем у девочек.

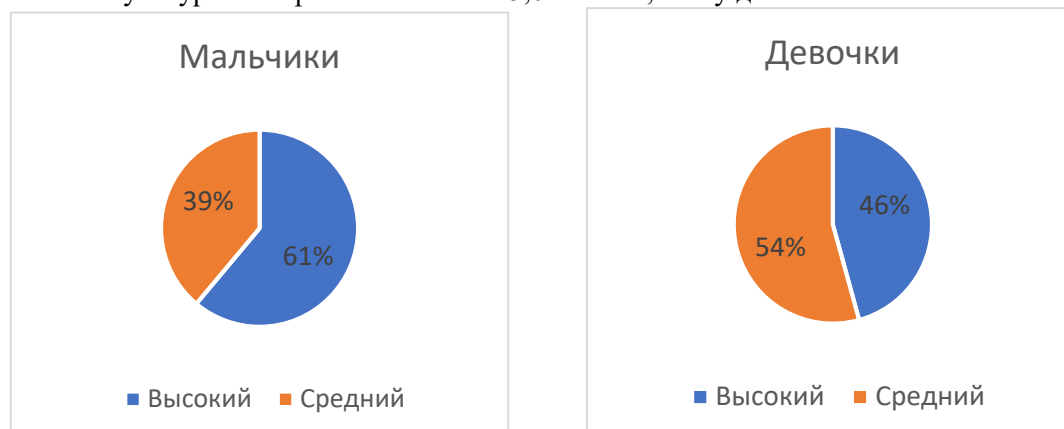

Рисунок 1. Процентное соотношение выпускников начальной школы с различным уровнем потребности к физической культуре (%)

Изучение особенностей физической подготовленности школьников с различным уровнем интереса выявило, что мальчики с высоким и средним уровнем интереса показали низкий уровень скоростных способностей в тесте «бег на 30 м.) при незначительной разнице результатов в 2,9% (Таб.1). В тесте на координационные способности «Челночный бег 3x10» мальчики с высоким уровнем интереса имели средний уровень КС, а со средним - низкий уровень с разницей результатов в 1,2%. В тесте «Т₂-Т₁», характеризующем абсолютные КС, мальчики 1 группы получили уровневую оценку выше среднего уровня, а мальчики 2 группы – среднюю с разницей результатов в 12,5%. В тесте на скоростно-силовые способности «Бросок набивного мяча» мальчики как в 1 группе, так и во 2 группе показали средний уровень результатов при разнице в 14,2%. В втором тесте «Прыжок в длину с места» мальчики с высоким уровнем интереса проявили средний уровень скоростно-силовых способностей, а мальчики со средним - низкий уровень таковых при разнице показателей в 4,4%. По сумме тестов у мальчиков с высоким уровнем интереса установлен средний уровень, а в группе с средним - уровень физической подготовленности ниже среднего.

Таблица №1 - Разница показателей физической подготовленности мальчиков с различным уровнем интереса к занятиям физической культуры

Показатели	Мальчики (1 группа - высокий уровень интереса)		Мальчики (2 группа - средний уровень интереса)		Абс. разница	Разница в %
	М±m	Уровень	М±m	Уровень		
Бег 30м.	6,9±0,3	НУ	6,7±0,5	НУ	0,2	2,9%
Челн.бег 3x10	9,3±0,2	СУ	9,4±0,4	НУ	0,1	1,2%
Т ₂ -Т ₁	2,4±0,2	В/С У	2,7±0,2	СУ	0,3	12,5%
Броски н.мяча	377,3±31,5	СУ	323,6±30,9	СУ	53,7	14,2%
Прыжок в длину с места	146,1±6,9	СУ	139,9±10,0	НУ	6,2	4,4%
S(сумма)		СУ		Н/С У		

Результаты педагогической диагностики физической подготовленности девочек с различным уровнем интереса выявили, что девочки с высоким уровнем интереса имели уровень скоростных способностей в тесте «бег на 30 м.» ниже-среднего, а со средним - низкий уровень при разнице 7,8%. (Таб.2). В тесте на координационные способности «Челночный бег 3x10» девочки 1 группы имели средний уровень КС, а девочки 2 группы – ниже среднего уровень КС, разница в тесте составила 8,6%. По абсолютным КС в тесте «Т₂-Т₁» у девочек первой группы

уровень результатов оказался выше среднего, а второй – среднего уровня при их разнице в 10,3%. По скоростно-силовым способностям девочки с высоким уровнем интереса имели оценки выше среднего в тесте «Бросок набивного мяча», а во втором тесте «Прыжок в длину с места» - средний уровень. У девочек второй группы отмечен в первом тесте средний уровень результатов, а во втором - ниже среднего при их разнице соответственно в 19,6% (1 тест) и 11,6% (2 тест). По сумме тестов девочки группы более высокого ранга имели средний, а девочки группы среднего ранга - ниже среднего уровень физической подготовленности, что вполне согласовывается с имеющимися в литературе данными о роли мотивации в эффективности занятий школьников физкультурой.

Таблица №2 - Разница показателей физической подготовленности девочек с различным уровнем интереса к занятиям физической культурой

Показатели	Девочки 1 группа (высокий интереса)		Девочки 2 группа (средний интереса)		Абс. разница	Разница в %
	M±m	Уровень	M±m	Уровень		
Бег 30м.	6,4±0,1	Н/С У	6,9±0,3	НУ	0,5	7,8
Челн.бег 3x10	9,3±0,1	СУ	10,1±0,2	Н/С У	0,8	8,6%
T ₂ -T ₁	2,9±0,1	В/С У	3,2±0,1	СУ	0,3	10,3%
Броски н. мяча	388,5±31,9	В/С У	312,5±22,3	СУ	76	19,6%
Прыжок в длину с места	149,5±5,1	СУ	132,2±6,4	Н/С У	17,3	11,6%
S (сумма)		СУ		Н/С У		

Сравнение показателей скоростных качеств по тесту «Бег 30 м» выявило, что у мальчиков и девочек 1 группы в этом тесте разница в составила 7,2%. У мальчиков оценка соответствовала низкому уровню, а у девочек – ниже среднего уровня. (Рис.2). У мальчиков и девочек 2-группы разница в тесте «Бег 30м.» минимальная - 2,9% при низкой уровневой оценке результатов в обеих группах.

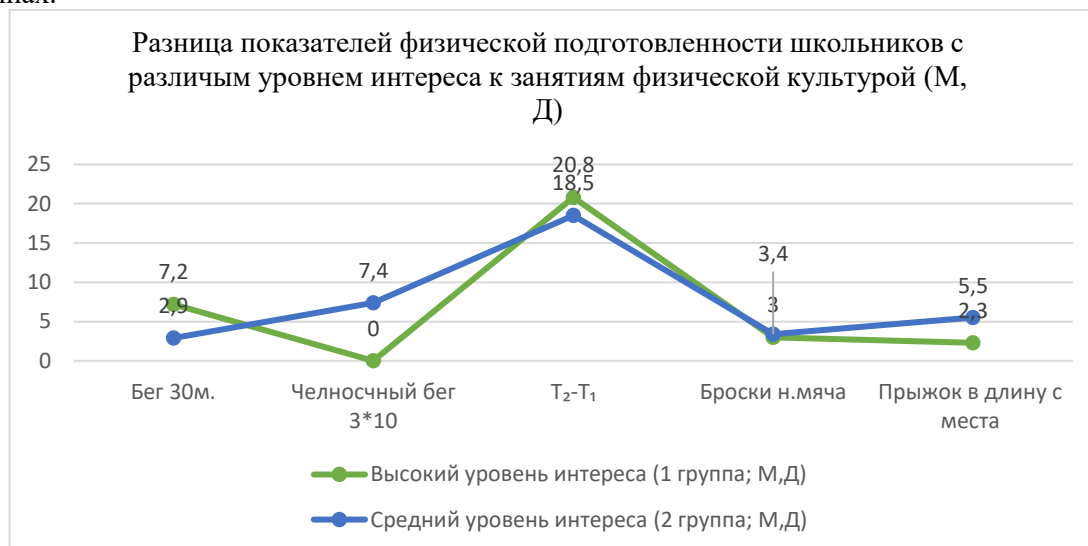

Рисунок 2. Разница показателей физической подготовленности школьников с различным уровнем интереса к занятиям физической культурой (М, Д).

В тесте на КС «Челночный бег 3x10 м.» мальчики и девочки первой группы показали результаты среднего уровня, во 2-группе мальчики получили низкие оценки, а девочки - ниже среднего уровня при разнице между ними в 7,4%. В координационном тесте «T₂-T₁» мальчики и девочки с высоким уровнем интереса получили оценки выше среднего при разнице 20,8%, а мальчики и девочки с средним уровнем интереса – средние при разнице в 18,5%.

В развитии скоростно-силовых качеств мальчики с высоким уровнем интереса к физической культуре имели в тесте «Бросок набивного мяча» результаты среднего уровня, а девочки - выше среднего, при разнице 3,0%. В группах со средним уровнем интереса мальчики

и девочки показали в тесте «Бросок набивного мяча» средний уровень результатов при разнице 3,4%. Во втором скоростно-силовом тесте «Прыжок в длину с места» результаты мальчиков и девочек первой группы соответствовали среднему уровню при минимальной разнице (2,3%). Во 2 группе у мальчиков среднegrupповые результаты отвечали низкому уровню, а у девочек – ниже среднего при разнице в 5,5%. В итоге по сумме тестов в группах мальчиков и девочек с высоким рангом определен средний уровень физической подготовленности, а с средним уровнем интереса - ниже среднего.

Заключение. Таким образом, школьники с высоким уровнем интереса к занятиям физической культурой имели более высокие абсолютные показатели и уровневые оценки в развитии отдельных физических качеств и физической подготовленности в целом, чем школьники с средним уровнем такового, что свидетельствует о значимости и необходимости формирования, начиная с младших классов, позитивного отношения и интереса к физической культуре.

Литература:

1. Дуркин, П.К. Научно-методические основы формирования у школьников интереса к физической культуре [Текст] : Автореф. дисс. д-ра наук / П. К. Дуркин // Архангельск : Трикта. – 2007. – С. 43.
2. Степанова Г.А. Средства воспитания у школьников интереса двигательной активности: Автореф. Дис. Конд. Пед. Наук: - Екатеринбург: УГПУ, 2005 - 21 с.
3. Левушкин, СП. Сенситивные периоды развития физических качеств школьников 7-17 лет с разными типами телосложения / СП. Левушкин // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - № 6. - 2006. - С.
4. Типовая учебная программа по учебному предмету «Физическая культура» для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию образования от «25» октября 2017 года № 545.
5. В. И. Лях- Координационные способности спортсменов.
6. Дворкин Л.С., Воробьев С.В., Хабаров А.А. Физическая подготовка школьников 4-6 классов на основе занятий борьбой самбо //Физическая культура. – 1998. - №4. – С.21-26.
7. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Ю.Д.Железняк, П.К.Петров. — 6-е изд., перераб. — М. : Издательский центр «Академия», 2013. — 288 с.

Мухамедзянова А.В., Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр. ФКиС-62, магистрант
(*Научный руководитель — к.б.н., ас. профессора Кузнецова Л.С*)

ВЛИЯНИЕ ЗАНЯТИЙ ГИМНАСТИКОЙ «ПИЛАТЕС» НА ФИЗИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ СТУДЕНТОК МЕДИЦИНСКОГО КОЛЛЕДЖА

Актуальность. Проблема формирования, укрепления здоровья студенческой молодежи является одной из приоритетных задач и признается фактором национальной безопасности в связи с прогрессирующим снижением доли здоровых людей [1]. Высокие темпы жизни, постоянные информационные перегрузки, гиподинамия оказывают негативное влияние на здоровье студентов и часто являются причиной разнообразных отклонений в нормальной деятельности тех или иных физиологических систем организма. При длительных и непрерывных стрессовых ситуациях может наблюдаться нарушение механизмов регуляции вегетативного гомеостаза и, как следствие, возникновение различного рода патологических изменений со стороны функциональных систем [2]. Таким образом, нерационально организованные процессы обучения в колледже и образ жизни современных студентов можно рассматривать как один из факторов, негативно влияющих на здоровье молодежи.

Как показывает современная действительность, введение самоизоляции и переход на онлайн обучение в различных звеньях образования ограничивают двигательную активность на улицах, спортивных площадках, а это значит, что реальным местом для занятий является место проживания студента. Выше изложенное ставит в число приоритетных задач поиск путей

оптимизации двигательного режима учащейся молодежи на основе использования фитнес-технологий, обладающих высоким тренирующим эффектом в различных условиях обучения.

Как показывают исследования, проведенные в последние годы, одним из эффективных и доступных для молодежи видов фитнеса, является система упражнений Д. Пилатеса (А.В.Владимирова, 2003; Л. Робинсон, Г.Томсон, 2003; О. Буркова, Т.Лисицкая, 2005; Дж. Крис, 2005; С. Вейдер, 2006; Э. Алперс, 2006; М. Дозонс, 2007; Е.А. Макарова 2007; Д. Истин, 2009 и др.). Более того, занятия пилатесом не требуют особых условий и вполне возможны по месту проживания [3]. Между тем, в настоящее время отсутствуют научно разработанные рекомендации по применению гимнастики Пилатес при удаленных формах обучения в системе физического воспитания учебных заведений.

Актуальность исследования вызвана необходимостью получения информации о функциональном состоянии студентов и ориентиров по его оптимизации при разработке программ занятий по физкультуре на основе оздоровительного фитнеса в колледже.

Целью нашей работы явилось изучение эффективности использования системы упражнений «Пилатес» как средства оптимизации функционального состояния студенток колледжа в условиях удаленных форм обучения.

Методы исследования: анализ и обобщение научно-методической литературы, педагогическое наблюдение, контрольные испытания, экспертная оценка, методы математической статистики. Полученные результаты двух срезов обработаны по принятым в педагогических исследованиях методам [4].

Организация исследования. Исследование выполнено на базе НАО МУК «Школа сестринского образования» г. Караганды (2020-21уч.г.) в период самоизоляции при удаленной форме обучения. В наблюдении приняли участие студентки первого курса медицинского колледжа основной и подготовительной групп в возрасте 15-17 лет (28 человек). В соответствии с требованиями типологического отбора взятые в эксперимент девушки по исходному уровню подготовленности не отличались и составили контрольную (n=14 д.) и экспериментальную (n=14 д.) группы.

Для оценки функционального состояния выбраны информативные пробы, которые в условиях удаленных форм обучения могли выполнить студенты: ортостатическая проба, проба Генчи, проба Штанге, проба Ромберга, проба Руффье [5]. Эти методы оценки функционального состояния организма позволяют изучить показатели сердечно-сосудистой и дыхательной систем, обеспечить индивидуальный подход к дозированию физических нагрузок на занятиях. Тестирование проводилось в онлайн режиме (программа «ZOOM») со студентами два раза в начале и в конце второго семестра. Данные тестирования были обработаны с помощью Google формы по принятым в педагогических исследованиях методам [3].

Исходя из цели нашей работы мы разработали и апробировали в условиях удаленного обучения в период самоизоляции студентов программу упражнений по системе «Пилатес». Основанием для выбора содержания программы послужили результаты проведенного опроса, согласно которым большинство студенток первого курса при положительном отношении к физкультуре (71,4%) предпочли бы обычному уроку использование привлекательных для них видов фитнеса. В программу были включены комплексы упражнений двух видов: «Базовая тренировка Пилатес» и «Базовая тренировка Пилатес с усложнением». Каждый комплекс включал 12 упражнений и выполнялся в среднем 35-40 минут. Упражнения подбирались с учетом условий и специфики занятий (ограниченное место для занятий и возможности контроля). Учебная работа в ЭГ проводилась в два этапа с использованием записанных на видео комплексов «гимнастики «Пилатес» в онлайн формате на платформе «ZOOM». Первые 8 недель после разучивания выполнялись комплексы упражнений базовой тренировки Пилатес, следующие 8 недель - комплексы упражнений Пилатес с усложнением. На занятии во время визуального наблюдения преподавателем исправлялись ошибки, делались замечания и методические указания.

Результаты исследования. Сравнение изученных исходных показателей в начале эксперимента не выявило у девушек обеих групп (ЭГ, КГ) существенных различий абсолютных среднегрупповых результатов, а уровневые оценки функциональных проб были одинаковыми.

Мониторинг выполнения учебной программы и итоговая диагностика в конце эксперимента позволили определить динамику показателей функционального состояния организма девушек обеих групп, которая имела отличительные особенности в контроле и эксперименте (Табл.1). Так, в ортостатической пробе, отражающей по изменению ЧСС и

вариабельности сердечного ритма состояние вегетативной нервной системы и сердечно-сосудистой системы, среднегрупповой результат у девушек экспериментальной группы (ЭГ) составил - $9,8 \pm 1,1$, а в контрольной - $10,8 \pm 1,1$, что отражало среднюю степень тренированности и адаптации сердечно-сосудистой системы к изменению нагрузки в обеих группах девушек. Вместе с тем темп прироста в ЭГ составил - 27,9%, и был выше чем в контрольной группе на 11,3%.

В пробах, характеризующих состояние дыхательной системы, среднегрупповые значения показателей составили в тесте Генчи у девушек ЭГ - $30 \pm 1,2$ и отвечали высокому уровню, а у девушек КГ - $26,6 \pm 1,3$ отвечали среднему уровню в группе. Прирост результатов в ЭГ составил 17,2%, в КГ отсутствовал. В пробе Штанге среднегрупповые результаты равнялись у девушек ЭГ - $40,3 \pm 1,1$, у девушек КГ - $33,7 \pm 1,3$ и соответствовали в эксперименте высокому, а контроле - среднему уровню. Темп прироста в ЭГ составил - 22,9%, у девушек КГ - 9,4%. В двух дыхательных пробах уровневые оценки девушек экспериментальной группы поднялись со среднего до высокого уровня (КГ - средний уровень в обоих срезах).

В проведенной пробе Ромберга, используемой для определения функции статической координации, среднегрупповой результат в ЭГ составил - 51 ± 2 и отвечал среднему уровню (1 срез - ниже среднего), у девушек КГ - $41,6 \pm 2,8$ при уровне ниже среднего, как и в первом срезе. Разница темпа прироста между группами составила - 14,2%. Отсутствие у девушек КГ положительной динамики уровневой оценки в этой пробе (прирост - 4,1%) может косвенно указывать на недостаточное развитие вестибулярного аппарата [6].

Анализ показателей пробы Руффье, применяемой для оценки работоспособности сердца и тренированности организма в целом, выявил в итоговом срезе положительные сдвиги среднегрупповых результатов, темп прироста при этом составил у девушек ЭГ - 26,1%, у девушек КГ - 16,4%. Уровневая оценка пробы повысилась в соответствии с принятыми возрастными нормами от ниже среднего до среднего уровня у девушек обеих групп по отношению к исходным данным [7]. Значения индекса Руффье, показанные в наших условиях студентками колледжа в возрасте 15-17 лет, указывают на хорошую способность сердечной мышцы обследуемых приспосабливаться к физической активности и могут служить ориентиром для индивидуального подхода к определению допустимых физических нагрузок. Динамика оценки функциональной подготовленности девушек (ЭГ, КГ) выражалась в повышении суммарной уровневой оценки от ниже среднего уровня в обеих группах до выше среднего в ЭГ и среднего - в КГ.

Таблица 1. Динамика показателей функциональной подготовленности студенток экспериментальной и контрольной группы (I-II срез)

Показатели	М ср.(1 ср.)	Ур.	М ср.(2 ср.)	Ур.	АП	ТП %
Функциональная подготовленность (ЭГ)						
Ортостат. проба (уд./мин)	$13,6 \pm 1,1$	н.ср	$9,8 \pm 1,1$	ср.	3,8	27,9
Проба Генчи (сек)	$25,6 \pm 1,6$	ср.	$30 \pm 1,2$	выс.	4,4	17,2
Проба Штанге (сек.)	$32,8 \pm 1,2$	ср.	$40,3 \pm 1,1$	выс.	7,5	22,9
Проба Ромберга (сек.)	$43,1 \pm 3,6$	н.ср	51 ± 2	ср.	7,9	18,3
Проба Руффье	$12,1 \pm 1,2$	н.ср	$9,6 \pm 0,8$	ср.	2,5	26,1
Сумма тестов		н.ср.		в.ср.		
Функциональная подготовленность (КГ)						
Ортостат. проба (уд./мин)	$12,6 \pm 1,2$	н.ср	$10,8 \pm 1,1$	ср.	1,8	16,6
Проба Генчи (сек)	$26,6 \pm 1,3$	ср.	$26,6 \pm 1,3$	ср.	0	0
Проба Штанге (сек.)	$30,8 \pm 1,8$	ср.	$33,7 \pm 1,3$	ср.	2,9	9,4
Проба Ромберга (сек.)	$43,3 \pm 3,2$	н.ср	$41,6 \pm 2,8$	н.ср	1,7	4,1
Проба Руффье	$10,6 \pm 1,0$	н.ср	$9,1 \pm 1,1$	ср.	1,5	16,4
Сумма тестов		н.ср.		ср.		

Разница уровневой оценки изученных функциональных показателей в конце эксперимента, представленная на рисунке №1, проявилась у девушек ЭГ в приросте оценок высокого уровня на 19,2% и снижении оценок ниже среднего уровня на 7,5% по отношению к

контролю. В контроле процент девушек, имеющих оценку выше среднего на 5,9 % и средние оценки - на 5,8 % выше по отношению к эксперименту.

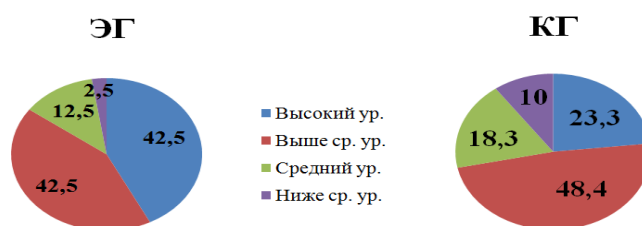

Рисунок 1. Разница уровней оценки показателей функциональной подготовленности в конце эксперимента (%)

В рисунке №2 представлена динамика темпов прироста показателей функциональной подготовленности экспериментальной и контрольной группы. Так, в ортостатической пробе абсолютная разница составила - (2уд./мин), а разница темпа прироста составила - (11,3%). В дыхательной пробе Генчи разница темпа прироста составила - (17,2%), разница абсолютного прироста - (4,4 сек.). Во второй дыхательной пробе Штанге разница темпа прироста составила - (13,5%), разница абсолютного прироста - (4,6 сек.). В пробе Ромберга разница абсолютного прироста составила - (6,2 сек.), а темпа прироста – (14,2%). В показателе пробы Руффье, применяемой для оценки работоспособности сердца и тренированности организма в целом, разница темпа прироста – (9,7%).

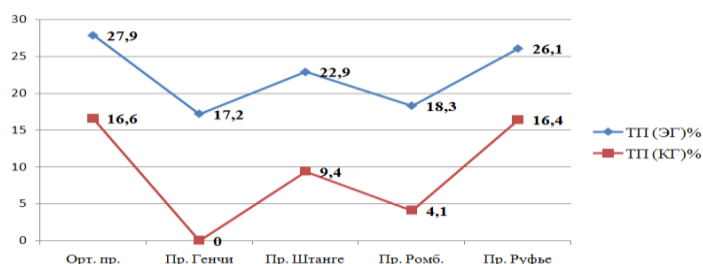

Рисунок 2. Динамика темпов прироста показателей функциональной подготовленности (ЭГ, КГ)

Заключение. Полученные нами данные прироста функциональных показателей девушек ЭГ служат доказательством эффективности применения системы гимнастических упражнений «Пилатес» и свидетельствуют о возможности использования в содержании физического воспитания современных, интересных для студенток колледжа видов фитнеса, в том числе при дистанционных формах обучения. После подведения итогов обследования студентки были проконсультированы и получили рекомендации для дальнейших самостоятельных занятий физическими упражнениями в условиях удаленного обучения.

Полученные при апробации данные использованы для разработки программы оптимизации физического состояния студентов медицинского колледжа на основе средств оздоровительного фитнеса, внедрение которой составила цель нашей работы.

Литература:

1. Артеменко А.А., Шестаков В.Я. Комплексная оценка функционального состояния сердечно-сосудистой системы студентов для гигиенической оптимизации возможных отклонений // Здоровье населения и среда обитания. – 2013. – № 3 (240). – С. 16 – 18.
2. Иванчикова, С. Н. Изменение функциональных показателей студентов университетов в процессе внеаудиторных занятий формирования культуры здоровья средствами фитнеса /С. Н. Иванчикова // Физическая культура и спорт. – 2016. – № 4. – С. 49-53.
3. Дозонс, М. Пилатес для «чайников» / М. Дозонс ; пер. с англ. —М. : Издательский дом «Вильяме», 2007. -230 с

4. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Ю.Д. Железняк, П.К. Петров. — 6-е изд., перераб. — М. : Издательский центр «Академия», 2013. — 288 с.

5. Логвин, В.П. Методы контроля и самоконтроля физического состояния при занятиях оздоровительной физической культурой и спортом: пособие / В.П. Логвин; Белорус. гос. ун-т физ. Культуры. – Минск: БГУФК, 2009. – 60 с.

6. Тимошенко В.В., Тимошенко А.Н. Физическое воспитание студентов и учащихся, имеющих отклонения в состоянии здоровья. Учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. - Мн.: «Веды», 2001.

7. Коледа, В.А. Основы мониторинга функционального и физического состояния студентов / В.А. Коледа, В.А. Медведев, В.И. Ярмолинский. – Минск: БГУ, 2005. – 127 с.

Рахимберлина Н.Б., ЖМ «Bolashaq» академиясы, Мин-20-2, магистрант
(*Ғылыми жетекші - Какжанова Ф.А. ассоциированный профессор*)

CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ШЕТЕЛ ТІЛДІК КӘСІБИ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ МЕН ОНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Болашақ биология мұғалімдерін шетел тілдік даярлауды кәсібилендіру жағдайында ЖОО-дағы шетел тілін кәсіби-бағдарлы оқыту проблемасы өзектендіріледі. *Кәсіби-бағытталған оқыту* деп болашақ мамандықтың ерекшеліктерін есепке алуға негізделген шетел тілін оқыту түсініледі (О.Г.Поляков., 2004). Қазіргі уақытта шетел тілін кәсіптік-бағдарлы оқытуды оқытушылар коммуникативтік, жобалық, әрекеттік, аралас және басқа да тәсілдер арқылы жүзеге асырады. Шетел тілдерін оқытудың неғұрлым талап етілетін тәсілі өзінің қолданбалы сипатымен басқа тәсілдерден ерекшеленетін интеграцияланған тәсіл (Integrated Teaching Approach) болып табылады.

Интеграцияланған тәсіл аясында шетел тілін оқытудың әртүрлі технологиялары бар. Осы алуан түрліліктің ішінде болашақ биология мұғалімдерінің шетел тілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін біздің ойымызша пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL – Content-Language Integrated Learning) технологиясы неғұрлым тиімді және орынды болып табылады.

Қазіргі заманғы технологиялар мен бүгінгі таңда интернетте қол жетімді көптеген түпнұсқалық материалдармен біздің еліміздегі тілдік сыныптар соңғы онжылдықта түбегейлі өзгеріп, жаңа мүмкіндіктерге ие болды деп ойлауға болады. Алайда, біздің тәжірибемізде бұл өзгеріс болған жоқ. Көптеген сыныптарда ағылшын тілін оқыту әлі де негізгі ресурс ретінде оқулықтары бар дәстүрлі білімге негізделген. Біз көрген оқулықтар көбінесе пішінге бағытталған және мәтіндер мазмұнды білуге немесе тереңірек түсінуге мүмкіндік бермейді, бірақ көбінесе грамматикалық құрылымдардың тасымалдаушылары болып табылады. Сонымен қатар, бұл оқу материалдары шектеулі және стереотиптік мәдени көріністерді жиі жаңғыртады. Біз оқытудың бұл әдісі студенттерді ынталандырмайды немесе оларды тіл үйренуге ынталандырмайды.

Модельдеу процедурасы объективті және әмбебап эпистемологиялық процедура ретінде педагогикада кеңінен қолданылады. "*Модель*" термині (латынша *modulus*) ғалымдар мен практиктер педагогикалық шындықты түрлендіруде басшылыққа алатын бейнені, стандартты білдіреді; педагогикалық шындықтың өзгеру өлшемі, шекаралары мен шарттарын нақтылау; педагогикалық объектінің әртүрлі элементтерінің үйлесімділігі идеясын дамыту үшін қолданылатын педагогикалық зерттеу әдісі [1].

Модель – бұл схема түрінде жасанды түрде жасалған объект, физикалық нысан (немесе құбылыс) сияқты көрінетін және одан да көп қарапайым және жалпыланған түрде құрылым, қасиеттер, қатынастар; осы нысанның элементтері арасындағы өзара қарым-қатынасты бейнелейді. [2].

Педагогикалық құбылыстар немесе процестер моделін ұсыну тек схемалар түрінде ғана емес, сонымен қатар пайымдаулар, алгоритмдер, белгілер, графиктер және т.б. түрінде де болуы мүмкін. Сондықтан, педагогикалық модельдерді құру және дамыту кезінде белгілі категориялар, анықтамалар мен сипаттамалар арқылы зерттелетін объектінің мазмұны мен сапалық талдауын

жақсы түсіну өте маңызды. Біздің зерттеуімізде бұлар "шетелдік дайындық", "шетелдік білім беру", "шетел тілдік құзыреттілік", "мәдениетаралық–коммуникативті құзыреттілік", олардың алғашқы екеуін синоним ретінде қарастырамыз, ал екінші екеуін қатар категориялар ретінде қарастырамыз, өйткені біз оларды шетел тілдік дайындықтың нәтижесі ретінде қарастырдық. Педагогикалық объектілерді модельдеу процесінде әртүрлі *принциптер* қолданылады: сызықтық-функционалды, жүйелік, желілік, алгоритмдік принцип, блок–модульдік принцип, даму принципі, толықтыру принципі, педагогикалық қызметтің шарттары мен кеңістігін кеңейту және жаңарту принципінің мазмұны, толықтығы мен жеткіліктілігі принципі, тарихизм және педагогикалық контекст принципі, педагогикалық мәселені шешудегі мүмкіндіктер мен тиімділікке сәйкестік принципі, интеграция және саралау принципі, өзін-өзі дамыту және деңгейді көтеру принципі, стандарттау принципі және т.б. [3].

Модельдер шартты түрде үш түрге бөлінеді:

физикалық (түпнұсқаға ұқсас табиғаты бар);

заттық-математикалық (физикалық табиғаты прототиптен ерекшеленеді, бірақ түпнұсқаның мінез-құлқының математикалық сипаттамасы болуы мүмкін);

логикалық-семиотикалық (арнайы белгілерден, символдардан және құрылымдық схемалардан жасалған).

Аталған модельдердің арасында қатаң шекаралар жоқ. Педагогикалық модельдер негізінен аталған түрлердің екінші және үшінші тобына кіреді. Оқыту модельдері мен дидактикалық модельдерді ажыратуға болады. Дидактикалық модельдер объективті педагогикалық білімді қалыптастыратын теориялық, жалпылау ретінде жіктеледі. Модельдерді құру кезінде модельдің мақсатын көшірудің қажеті жоқ, бірақ жаңа нақты жағдайларда талданып, қолданылуы керек кескіннің бір түрі ретінде есте сақтау қажет. Осылайша, педагогикалық модельдер тұжырымдамалық, рецептивті сипатқа ие [4].

Педагогикалық зерттеуде, сонымен қатар, келесі модельдер ерекшеленеді:

- тұжырымдамалық (теориялық) модель;
- тұжырымдамалық сипатталған модель;
- мазмұнды-генетикалық үлгі;
- эксперименттік модель;
- нормативтік модель.

Педагогикалық модельдерді таңдау және қолдану негізгі теориялық немесе практикалық тұжырымдамамен, сондай-ақ зерттеуші қойған нақты міндеттермен анықталады. Зерттеу міндеттерінің логикасына сүйене отырып, біз модельдің тұжырымдамалық түрін таңдаймыз.

Тұжырымдамалық модель - бұл мазмұнды модель деп аталады, оның тұжырымында осы пәндік білім саласының теориялық тұжырымдамалары мен конструкциялары қолданылады. Кең мағынада, *тұжырымдамалық модель* дегеніміз – белгілі бір тұжырымдамаға немесе көзқарасқа негізделген мазмұнды модель деп түсініледі. Тұжырымдамалық модельді тұжырымдау көбінесе объектіні алдын-ала сипаттаудан оған дейінгі жолда абстракцияның белгілі бір деңгейіне қол жеткізуді білдіреді

Концептуалды модель (ағылш. Conceptual model) - бұл:

1) көптеген ұғымдармен және олардың арасындағы байланыстармен ұсынылған модель, қарастырылатын пәндік аймақтың немесе оның нақты объектісінің құрылымы;

2) осы саланы сипаттау үшін пайдаланылатын өзара байланысты ұғымдардың тізбесінен тұратын пәндік аймақтың моделі, қасиеттері мен сипаттамалары, осы ұғымдардың жіктелуі, белгілі бір саладағы типтер, жағдайлар, белгілер және ондағы процестердің заңдылықтары;

3) модельденетін жүйенің құрылымы, оның элементтерінің қасиеттері және жүйеге тән және мақсатты модельдеуге қол жеткізу үшін маңызды себеп-салдарлық байланыстар [5].

Электронды оқыту құралдары өндірісінің өсу динамикасының, қазіргі заманғы оқыту құралдары жүйесіндегі үлесінің артуымен оларды жіктеу және стандарттау қажеттілігі туындады.

Модель арқылы біз зерттеу үшін жасанды түрде жасалған құбылысты (тақырып, процесс, жағдай), зерттеу қиын немесе мүмкін емес басқа құбылысқа ұқсас деп түсінеміз. Осылайша, модель зерттеу объектілерінің аналогы ретінде әрекет етеді, яғни ол оларға ұқсас, бірақ олармен бірдей емес (Жүйелік әдістер, 2002).

CLIL технологиясы негізінде болашақ биология мұғалімдерінде шетел тілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың біз әзірлеген моделі мақсатты, әдістемелік-мазмұндық және нәтижелі компоненттердің жиынтығымен ұсынылған.

Мақсатты компонент мақсаттарды біріктіреді және болашақ биология мұғалімдерін даярлау деңгейіне мемлекет пен жұмыс берушілердің талаптарын ескеретін мемлекеттік білім беру бағдарламалары негізінде белгілі бір мамандықтар үшін білім беру бағдарламаларын құруды қамтиды. Бұл талаптар екі топқа бөлінеді: *білім беру* (жалпы дағдылар) және *салалық* (белгілі бір мамандыққа қажетті арнайы дағдылар).

Әдістемелік-мазмұндық компонент шеңберінде оқытудың тәсілдері мен қағидаттарын, таңдалған тәсілдерді және оқыту мазмұнын іріктеу қағидаттарын таңдауды, оқытудың негізгі кезеңдерін айқындауды және бөлінген кезеңдерге сәйкес оқыту мазмұнын ұйымдастыруды айқындайды. Шетел тіліндегі кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үшін біз CLIL технологиясының ережелерін, контекстік, құзыреттілік, жүйелік-әрекеттік және коммуникативтік тәсілдерді қолдануды ұсынамыз. Тиімді компонент деңгейлерді бөлумен және шетел тілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттіліктің қалыптасуын бағалау критерийлерін таңдаумен байланысты.

Педагогикалық модельді қолдану кейбір педагогикалық шарттардың орындалуын талап етеді. Біз студенттерге, оқытушыларға және білім беру ортасына қолданылатын келесі педагогикалық шарттарды бөлдік:

- Оқу мақсаттарына бейімделген түпнұсқалық материалды пайдалану:

Түпнұсқалық материал - бұл ауызша және жазбаша мәтіндер, сондай-ақ ана тілінің нақты өнімі болып табылатын және оқу мақсаттарына арналмаған, олардың тілді меңгеру деңгейін ескере отырып, білім алушылардың қажеттіліктеріне бейімделмеген басқа да мәдениет объектілері [6]. Е. Н. Соловьева түпнұсқалық материалдарға шетел тіліндегі түрлі хабарландырулар, радио және теледидар жаңалықтары, түрлі нұсқаулар мен хабарландырулар, актерлердің сөйлеген сөздері, әңгімелесушілердің әңгімелері, телефон арқылы сөйлесулер, сондай-ақ фильмдер, әндер, бейнеклиптер жатады, оқытудың интерактивті түрлерін қолдану, оларды қолдану оқытушылардың ынтасын едәуір арттырады деген (Е.Н. Соловьева, 2002). Түпнұсқа мәтіндердің білім беруден бірнеше артықшылығы бар, себебі олар ұлттық мәдениеттің фактілері мен ерекшеліктерін көрсетеді. Шынайы материалдар арқылы білім алушылар жаңа білімді, құндылықтарды, оқытылатын тілдің ана тілін меңгереді. Тірі шынайы өмірдің мәтіндеріндегі көрініс студенттердің қызығушылығын тудырады, материалды талқылауға дайын, ал сәтті түсіну тілді одан әрі үйренуге деген ынтаның артуына әкеледі. Шын мәнінде, оқытылатын тілдің афоризмдеріне, идиомаларына және басқа фразеологиялық бірліктеріне тап болған студенттер ана мен шетел тіліндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстыру және талдау, табу мүмкіндігіне ие болады. Түпнұсқа материалдарды жұмысқа қосу студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамыту үшін қолайлы негіз жасайды. Сонымен қатар, түпнұсқа мәтіндер сөйлеудің тірі интонациясымен, табиғи эмоционалдылықпен, үзіліс толтырғыштарымен сипатталады – студенттердің қызығушылығын арттыратын табиғи бейресми қарым-қатынастың тән белгілері. Сонымен қатар, түпнұсқа материал тілдік материалдың күрделілігі сияқты белгілі бір қиындықтарды тудырады. Түпнұсқа материал эллиптикалық, қысқартылған формаларды қолданумен сипатталады. Сонымен қатар, түпнұсқалықтың белгілері - бұл жеке бөліктердің қатаң логикалық байланысы, презентацияның дәйектілігі, мәлімдеменің егжей-тегжейі, терминдер мен тиісті атаулардың болуы.

- Мәдени компонентті таңдау:

Шетел тілдерін оқытудың мақсаты тек білім алу, студенттерден дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар олардың аймақтық, лингвистикалық және мәдени-эстетикалық сипаттағы ақпаратты игеруі, олар үшін басқа ұлттық мәдениеттің шындықтарын білу болғандықтан, оқыту мазмұнын анықтау кезінде мәдени компонент туралы мәселе сөзсіз туындайды;

- Шетел тілі сабақтарында студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға ықпал ететін проблемалық тапсырмаларды қолдану (танымдық дағдыларды дамыту):

Шетел тілі сабақтарында студенттердің ынтасын арттыратын әдістердің бірі - *коммуникативті әдіс*. Коммуникативтік әдістің өзіне тән белгілері: негіз қалаушы - мағынасы; тілді үйрену - коммуникацияны үйрету; мақсаты коммуникативтік құзыреттілік (лингвистикалық жүйені тиімді және адекватты пайдалану қабілеті); тырысу және қателік жіберу арқылы оқушы өзінің тілдік жүйесін дамытады. Бұл әдістің шарттарының бірі -функционалдылық, ол, ең алдымен, лексика мен грамматикамен жұмыс істеу әдісіне әсер етеді. Сөйлеудің лексикалық дағдыларын функционалды қалыптастыру процесі Е.И. Пассов жасаған шартты сөйлеу жаттығулары арқылы жүзеге асырылады. Мұндай жаттығулардың ерекшелігі – сөйлеу

тапсырмасын жаттығуға орнату ретінде пайдалану. Ойын әдістері шетел тілдерін оқытудың кез-келген кезеңінде өзекті, лексикалық және грамматикалық материалды жанама түрде дамытуға, реакция жылдамдығын, зейінін дамытуға мүмкіндік береді.

Шетел тіліндегі коммуникативті құзіреттілік – бұл тілдік, сөйлеу және әлеуметтік-мәдени білімнің, дағдылардың белгілі бір деңгейі, бұл оқушыға қарым-қатынастың функционалды факторларына байланысты сөйлеу әрекетін коммуникативті түрде қабылдауға және мақсатқа сай өзгертуге мүмкіндік береді. Биология мұғалімдерінің шетел тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігі тілдік, сөйлеу және әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қамтиды. Кәсіби құзіреттілік философиялық, психологиялық, социологиялық, мәдени, жеке тәртіптің аспектілерін қамтитын жүйе ретінде ұсынылуы мүмкін және қалыптасудың үш деңгейіне ие бес компоненттен (мотивациялық, білім, практикалық, жеке қызмет және субъективті) тұрады (төмен, орташа, жоғары). Болашақ биология мұғалімдерінің шетел тіліндегі кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың неғұрлым тиімді құралы пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL) технологиясы болып табылады. CLIL технологиясы оқыту процесі жүзеге асырылатын бейіндік пәннің және шетел тілінің пәндік мазмұнын зерттеу бір мезгілде жүргізілетін оқыту болып табылады [7].

Әдебиеттер:

1. Тілдік емес колледждер мен факультеттерге арналған шетел тілі. Үлгі бағдарлама / қол астында. және жалпы ред.с. Г. Тер-Минасова. М., 2009. 29 б.
2. Иоганзан Б.Г., Иголкин Н. И. табиғатты қорғау. Томск: ТМУ баспасы, 1976. 262 Б.
3. Ирисханова К.М. Еуропа Кеңесінің жалпыеуропалық жобасы контекстіндегі " ресейлік тілдік Портфель " / / Ресей Федерациясының Білім беру жүйесіне " тілдік портфельді " енгізу перспективалары. М.: тұман, 2000. Б.58-60.
4. Карасик В. И. дискурстың түрлері туралы. Тілдік тұлға: институционалды және жеке дискурс. Волгоград: Үзіліс, 2000. С. 16-20.
5. Китайгородская Г.А. Шетел тілдерін қарқынды оқыту. М.: Жоғары Мектеп, 2009. 277 б.
6. В. А. Козырев, Н. Л. Шубина Болон процесінің айнасында Ресейдің орта білімі: ғылыми.- әдіс. жәрдемақы. СПб. : РМПУ баспасы. А. И. Герцен, 2005. С. 12-14.
7. Крайнов Г.Н. Болон процесі және Ресейдегі орта білім беруді модернизациялау мәселелері // іргелі зерттеулер. 2008. № 9. М.: жаратылыстану академиясы. С. 76-78.

Торғаев Н.Қ. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, педагогикалық факультеті, 7М011001 - «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
(*Ғылыми жетекші - Айтжанова Р.М. п.ғ.к., профессор*)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІПТІК МӘДЕНИЕТІН ТҮЛҒАҒА БАҒДАРЛАНҒАН ҚАТЫНАС ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ МОДЕЛДЕУ

Білім алушылардың ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, маман тұлғасын қалыптастыруда білім беру жүйесіндегі инновациялық технологиялардың ендірілуі үлкен жетістіктерге жетелейді. Осы орайда, педагогика ғылымында білім алушылардың тұлғалық дамуына бағытталған инновациялық технологияларын шығаруға ұмтылыс көбеюде. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі — маңызды мәселелердің бірі.

«Білім беру реформасы табысының басты өлшемі тиісті білім мен білік алған еліміздің кез келген азаматы әлемнің кез келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады», — делінген Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Қазақстан халқына жолдауында [1].

Бұл мәселенің шешімін табу болашақ педагог-психологтардың кәсіптік дайындығын инновациялық технологиялар мен цифрландырудың талаптарына сай даярлау міндетін қоя отырып, болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін тұлғаға бағдарланған қатынас технологиясы арқылы қалыптастыруды моделдеуді проблема ретінде қарастырады.

Осы орайда, болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін тұлғаға бағдарланған қатынас технологиясы арқылы қалыптастыру бойынша іске асыру процесін модельдеу – өзінің даму қисыны, заңдылықтары мен принциптері бар жүйелі құбылыс.

Тұлғалық-бағдарланған қатынас технологиясын жүзеге асырудың оқу-қызметтік қызметтің сипатына заңды тәуелділігі бар. Әлеуметтік маңызды және қоғамдық пайдалы тіршілік әрекеті – жан-жақты және үйлесімді тұлға дамуының негізі. Қызметсіз, қиын оқусыз, қызметтегі, тұрмыстағы, демалыстағы қоғамдық пайдалы жұмыссыз кәсіпқой тұлғасының қалыптасуы мүмкін емес.

Болашақ маманның шығармашылығы — еңбектің, танымның және қатынастың күрделі ара қатысының нәтижесінде пайда болатын берілген процестің аса белсенді және өнімді негізі. Шығармашылық қиялды, дербестілікті, белсенділікті, жоғары зияткерлік және эмоциялық қауырттылықты, ойлау жеделдігін, догматизмді жеңуді талап етеді.

Тұлғалық-бағдарланған қатынасты іске асырудың оны жүзеге асыратын қызметкердің кәсіптік мәдениетіне тәуелділігін атап кету керек. Адамның қол жеткізген мәдениетінің деңгейі оның әрі қарай жетілдірілуінің әрекетті факторы болады. Педагог-психолог маманы тұлғасының зердесі мен сана-сезімінің, адамгершілік және эстетикалық сезімдерінің, еркі мен сипатының дамуы көбінесе оның жалпы мәдениетіне байланысты болады.

Өз зерттеуімізде біз жоғары оқу орнындағы тұлғалық-бағдарланған қатынас технологиясын оқу-тәрбие процесін құруға негізгі, алғашқы талаптардың арнайы жүйесі болып табылатын негізгі принциптерін ұсынамыз, оларды орындау болашақ маманның кәсіптік даярлау процесінде дамыту міндеттерін шешуді қамтамасыз етеді. Сонымен бірге біз білім беруде тұлғалық-бағдарланған қатынас технологиясын жүзеге асырудың педагогикалық принциптерінің жүйесі – бұл кәсіптік даярлау процесінде біртұтас жұмыс істейтін және оның нәтижелеріне әсер ететін объективті педагогикалық заңдылықтардың көрсетілуі деген пікірді ұстанамыз.

Тұлғалық-бағдарланған қатынас технологиясын жүзеге асыру принциптері мыналар болып табылады:

- тұлғалық-кәсіптік мақсатқа талпынушылық принципі қалыптасқан мақсаттардың және тұлғамен ұғынылатын және қабылданатын кәсіптік даярлық мазмұнының байланысын көрсетеді.

- шығармашылықта өздігінен жетілу және өзін-өзі көрсету принципі өздігінен дамуға бағытталғандық негізі ретінде білім алушыда осы қасиеттің бар немесе жоқ болуын есепке алады. Өздігінен жетілуге қабілеттілік алғышарттар, нышандар, оқу еңбегіндегі және оқудан тыс қызметтегі нақты айқындалулар түрінде болуы мүмкін.

- кәсіптік мәдениетті саралау принципі сабақтарды біртекті белгісі: білім алушылардың белгілі қызметке қатыстылығы, лауазымы, тәжірибелілігі, қабілеттері, кәсіптік білімділік деңгейі бойынша; өңделетін әрекеттер тегі және т.б. бойынша жинақталған оқу топтары бойынша жүргізу қажеттілігінен тұрады;

- оқыту мен тәрбиелеу проблемаларын кешенді шешу принципі кәсіби істің кешенді сипатын және оның әрбір түрін, жағын, субъектілерін ұйымдастырылған түрде қалыптастыру қажеттілігін есепке алады;

- топтық және жеке даярлықты іске асыру принципі топтарда оқытуды жеке амалды бір мезгілде іске асыру кезінде жүргізу қажеттілігі мен мүмкіндігін сипаттайды.

- кәсіптік қызметтің нәтижелері үшін жеке жауапкершілік принципі оқытушының тіршілік әрекетінің ол кезде кез келген қызмет жауапты және дербес қадам ретінде қарастырылатын жағдайларын жасау бойынша жұмысын анықтайды.

Атап өтетін бір жайт, ол жоғары оқу орындары болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін қалыптастырудағы тұлғалық-бағдарланған қатынасты жобалау теория мен практикадағы проблемалы және жеткіліксіз әзірленген міндет болып табылады. Бар зерттеулер білім беру процесі субъектілерінің тұлғалық қатынасының ерекшеліктерін қозғамайды. Біз ол кезде гуманистік парадигма принциптері іске асырылатын, білім алушының тұлғалық-кәсіптік дамуы үшін қажетті шарттар құрылатын амалды болашақ мамандардың кәсіптік даярлығындағы тұлғалық-бағдарланған қатынасты жобалау негізі деп есептейміз.

Педагогикалық жобалау педагогикалық қызметтің маңызды жақтарының және педагогика мамандығының ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Латын тілінен аударғанда «жоба» - «алға лақтырылған» дегенді, яғни объектінің болашақ үлгісі түріндегі түпкі ойды білдіреді.

Жоба – бұл бірдеңені құрудың әзірленген жоспары; қандай да бір құжаттың алдын-ала мәтіні [2].

Педагогикалық жобалаудың бастамасы конструкторлық пәндерге: жүйелі техникаға, операцияларды зерттеу әдістеріне, шешімдер теориясына, желілік жоспарлауға, эргономикаға, техникалық эстетикаға салынған болатын. Бұл пәндер техника мен адамды қалай болса да байланыстыратын конструкциялау теориясында құрылған [3].

Біздің зерттеуімізде жобалық амал қызметтің интуициялық та, қисындық та тәсілдерін қосады. Соңғылары студенттерді белсенді оқытудың проблемалы-алгоритмдік жүйесінің негізінде елеулі дамуы мүмкін. Жобалық амалды біз интерактивті, проблемалық, дамытушы және эвристикалық оқыту сияқты инновациялық дидактикалық жүйелермен өзара байланыста іске асырамыз.

Біздің көзқарасымызша, жобалаудың маңызды жетістігі нақты оқу орнының білім беру процесінің жинақталған тәжірибесін және бар ерекшеліктерін есепке алып, оқу-тәрбие процесінің практикасына жаңа амалдарды ендіру үшін жағдайлар жасау болып табылады.

Мұндай процестің жобасына білім алушы тұлғасын кәсіптік дамыту бойынша мақсаттар, кәсіптік дамытушы оқу материалының мақсатын, мазмұнын нақтылайтын міндеттер, жалпы дидактикалық әдістер мен нысандар, сондай-ақ шығармашылық ойлауды дамытудың арнайы эвристикалық әдістері мен нысандары, болашақ мамандардың әлеуметтік-кәсіптік әлеуетін арттыратын фасилитациялық тәсілдер мен шаралар кіруі тиіс.

Жобалау – «құрылған модельді одан әрі әзірлеу және оны практикалық пайдалану деңгейіне жеткізу», ал құрастыру - «... құрылған жобаны нақты жағдайларда пайдалану үшін жақындататын одан әрі нақтылау» [4].

Зерттеу барысында, көптеген авторлардың тәсілдерін талдай отырып, біз жоғарыда қарастырылған көзқарастар арасындағы зерттеу үшін елеулі келіспеушіліктер жоқ деген қорытындыға келдік. Белгісіздік «жобалау», «құрастыру», «модельдеу» ұғымдары бір уақытта кең мағынада да, тар мағынада да қолданылады.

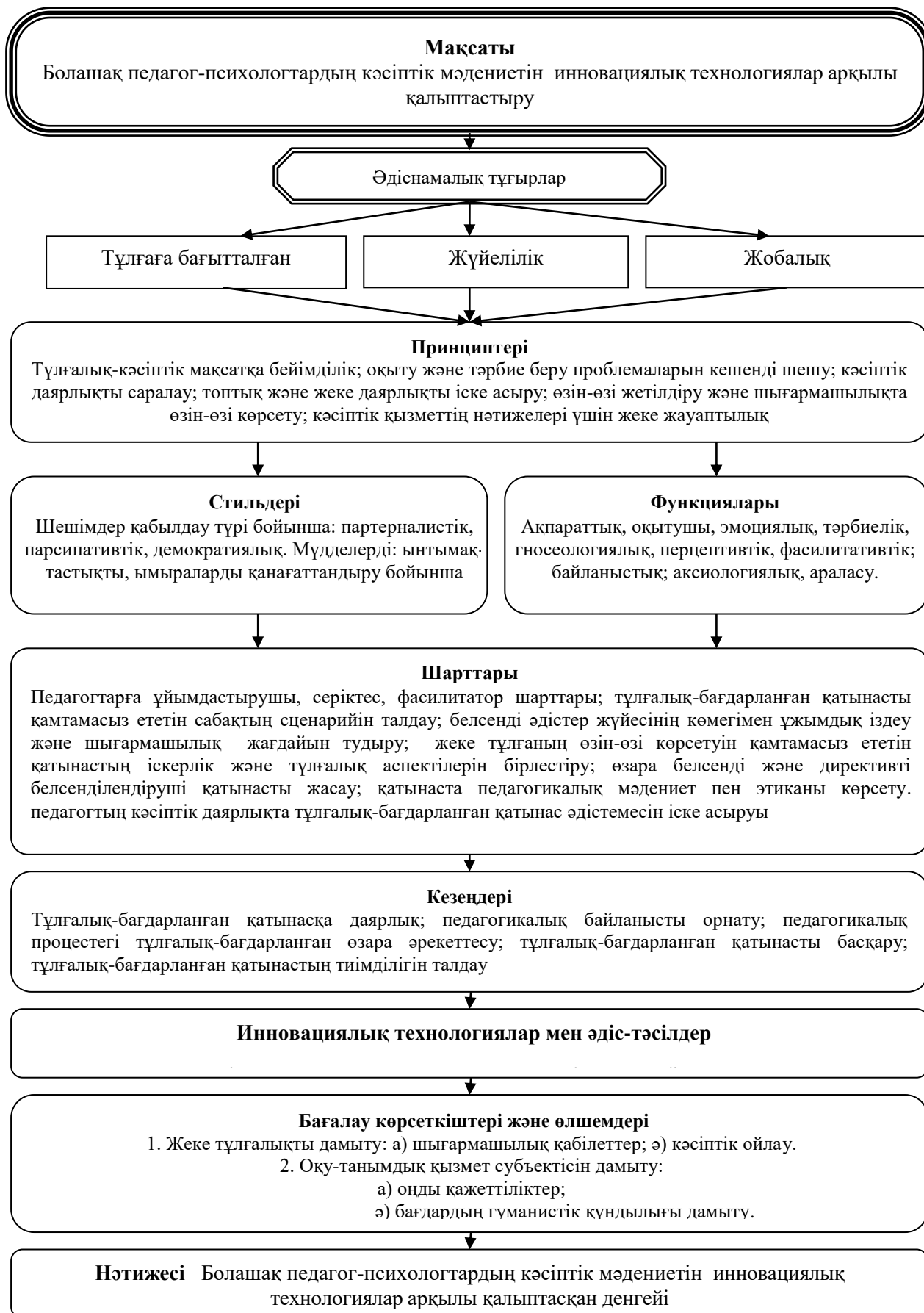
Сонымен қатар, біз айқындаған теориялық ережелер және модельдеу әдісі негізінде болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін инновациялық технологиялар арқылы қалыптастыру моделін әзірледік, ол жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшелігін есепке алады және ынтымақтастықтың гуманистік педагогикасын іске асырады.

Берілген модельдің негізгі компоненттері тұлғалық-бағдарланған қатынас технологиясын жүзеге асыру мақсаты, әдіснамалық амалдары, міндеттері, функциялары, стильдері, шарттары, принциптері, кезеңдері, әдістер мен тәсілдері, бағалау критерийлері және нәтижелері болып табылады (1-сурет).

Біз берілген модельді әзірлеу кезінде қатынастың жалпы құрылымын есепке алдық, оған Г.М. Андрееваның, А.А. Бодалевтің, И.А. Зимняяның, А.А. Леонтьевтің, Б.Ф. Ломовтың, В.Н. Панферовтың жұмыстарын жалпылап қорыту негізінде ашылған функционалдық және құрылымдық ұйымдастыру кіреді.

Ғылымдағы объект құрылымы деп сыртқы және ішкі өзгерістердегі құбылыстар ретінде оның біртұтастығын қамтамасыз ететін зерттеу объектісінің элементтері арасындағы тұрақты байланыстардың тәртібі түсіндіріледі [5].

Осыдан біз, болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін инновациялық технологиялар арқылы қалыптастыру моделінің тиімділігі дәлелденген деп тұжырымдаймыз, яғни ол жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие процесінің және онда педагогикалық процесс субъектілерінің әр түрлі нысандары көзқарасынан субъект-субъектілік өзара әрекеттесу мүмкін болатын ынтымақтастық педагогикасының ерекшеліктерін есепке алады, оқытушының да, болашақ маман тұлғасының дамуын қамтамасыз ететін оң және теріс кері байланыстардың айқындалуынан өзара белсенді және директивті белсенділендіруші қатынас, студент тұлғасын белсенділендіру және дамыту мақсатында педагог белсенділігінің басым болуы деп негіздейміз

1-сурет — Болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін инновациялық технологиялар арқылы қалыптастыру моделі.

Әдебиеттер:

1. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. — Алматы: Жеті жарғы, 2007.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. — М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1995.
3. Столяренко Л.Д. 100 ответов по педагогике: экспресс-справочник для студентов вузов / Л.Д. Столяренко, С.И. Самыгин. — Ростов н/Д.: Март, 2010.
4. Кульневич С.В. Педагогика личности от концепции до технологии / С.В. Кульневич. — Ростов-н/Д: Творч.центр («Учитель», 2011).
5. Психология: учебник для гуманитар. вузов / под ред. В.Н. Дружинина. — СПб: Питер, 2015.

Утебаев А.Д., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр. МНВП-52, магистрант
(*Научный руководитель – д.м.н, профессор Садыков К.И.*)

РОЛЬ ВСК «ЖАС СҰНҚАР» В ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

Актуальность. Военно-патриотическое воспитание молодежи – одно из основных направлений деятельности Вооруженных Сил РК. Оно предусматривает: формирование и развитие социально значимых ценностей, гражданственности и патриотизма в процессе обучения и воспитания в образовательных учреждениях всех типов и видов; проведение массовой политико-воспитательной работы в трудовых коллективах, армии, общественных организациях; осуществление деятельности средств массовой информации, направленной на анализ, изучение и освещение темы патриотического воспитания граждан.

В Казахстане активно развивается сеть военно-патриотических и военно-спортивных формирований при школах, университетах, расширяются военно-шефские связи, укрепляется взаимодействие между военной и гражданской молодежью. На сегодняшний день по оценке военных аналитиков почти каждый четвертый воспитанник военно-патриотического клуба связывает свою жизнь с армией. Как вывод – молодые люди, прошедшие воспитание и закалку в стенах военно-патриотических клубов, призванные в армию или поступившие в военные учебные заведения, имеют более высокие навыки в освоении азов военной науки, легче адаптируются к условиям армейской службы [1].

Цель исследования заключается в теоретическом обосновании и выявлении основных принципов формирования патриотизма у студентов.

Объект исследования: студенты, воспитанники ВСК «Жас Сұнқар»

Предмет исследования: процесс военно-патриотического воспитания студентов в условиях обучения ВСК «Жас Сұнқар»

Методами исследования выступали: теоретический анализ, наблюдение.

Военно-спортивный клуб «Жас сұнқар» является общественным объединением, осуществляющим физкультурно-оздоровительную деятельность и создан для содействия и развития допризывной подготовки, военно-патриотического, физического и нравственного воспитания обучающейся в университете молодежи. ВСК «Жас сұнқар» является неполитическим, добровольным объединением. Клуб проявляет и реализует потребности в спортивно-оздоровительной деятельности на самостоятельном уровне, а также решает проблемы организации отдыха и занятости молодежи, профилактики вредных привычек и наркомании, пропаганды славных боевых традиций Вооруженных Силах РК. ВСК «Жас сұнқар» призван формировать у его членов сознательное и ответственное отношение к вопросам личной и общественной безопасности; вырабатывать практические навыки и умения действовать в ситуациях экстремального и криминогенного характера; содействовать военно-патриотическому формированию взглядов, положительному отношению к здоровому образу жизни.

Цели и задачи ВСК «Жас сұнқар». Основные цели ВСК: совершенствование системы военно-патриотического воспитания; создание благоприятных условий для развития творческих, физических, способностей молодежи. Задачи клуба: проведение военно-спортивных игр, секций

по видам спорта; организация бесед, лекций, встреч с привлечением специалистов в области физкультуры и спорта, подготовки допризывной молодежи к службе в Вооруженных Силах; решению проблем и организации отдыха и занятости молодежи; ознакомление с основами безопасности жизнедеятельности и профилактики вредных привычек и наркомании.

Возвращение государства к проблемам воспитания связано с обозначением его приоритетных направлений. Особое место среди них, принадлежит патриотическому воспитанию, которое является главным средством укрепления единства и целостности Республики Казахстан.

Стратегический курс Казахстана – это молодежь. И именно на эту категорию руководство страны делает ставку в достижении поставленных задач, призывая не концентрироваться на достижениях, а обозначать проблемы и предложить пути их решения.

Чувство патриотизма не является врожденным, его надо воспитывать. Процесс этот сложный, многоплановый. Он включает в себя формирование исторического сознания, т.е. уважительного отношения к истории страны с учетом ее героических и трагических страниц, уважительного отношения к государственной символике, законам, обычаям и традициям. В значительной степени этот процесс зависит от семейного воспитания, от существующих традиций, от уровня и качества жизни в стране, от удовлетворенности социальными программами, т.е. от всех тех факторов, которые позволяют человеку гордиться своей принадлежностью к данной стране. Каждый казахстанец должен осознавать, что Казахстан его родное государство, которое всегда на страже прав и свобод гражданина и человека. «Только в этом случае появляется корневая основа для взращивания и воспитания чувства казахстанского патриотизма, только в этом случае сограждане испытывают чувство гордости за принадлежность к государству, которое весь мир знает теперь как Казахстан» [2].

В Статье Первого Президента государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» отмечено, что любому казахстанцу, как и нации в целом, необходимо обладать набором качеств, достойных XXI века. И среди безусловных предпосылок этого выступают такие факторы, как компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость [3].

Что представляет собой военно-патриотическое воспитание? Прежде всего, это организованный и непрерывный процесс педагогического воздействия на сознание, чувства, волю, психику и физическое развитие студента с целью формирования у учащихся высоких нравственных принципов, выработки норм поведения, должной трудовой, физической и военно-профессиональной готовности к безупречному несению службы в рядах Вооруженных Сил, выполнению священного долга по вооруженной защите Родины. Военно-патриотическое воспитание учащихся включает в себя морально-политическое воспитание, физическую, военно-техническую и начальную военную подготовку (НВП).

Составной частью военно-патриотического воспитания является физическое воспитание. Цель физического воспитания допризывной молодежи - укрепление здоровья, улучшение физического развития и формирование физических качеств: выносливости, силы, быстроты и ловкости. Все эти качества ребята проявляют на военно-спортивных эстафетах, проводимых совместно с преподавателями физической культуры. Эти соревнования формируют у учащихся здоровый дух, чувство коллективизма [4].

Как известно, патриотизм всегда конкретен, направлен на реальные объекты и субъекты. Действенная часть патриотизма является определяющей, именно она способна преобразовать чувственное начало в конкретные для родины позитивные дела и положительные поступки. Патриотизм является нравственной основой жизнеспособности нашего государства и выступает в качестве важного внутреннего мобилизующего ресурса развития казахстанского общества, активной гражданской позиции отечественной молодежи, готовности ее к самому настоящему самоотверженному и беззаветному служению независимому Казахстану. В патриотизме гармонично и органически сочетаются лучшие национальные традиции казахского народа и национальных диаспор с преданностью к служению нашей общей и единой родине [5].

Патриотическое воспитание молодежи предполагает формирование у молодых людей общественно-значимых ориентаций, гармоничного сочетания личных и общественных интересов, преодоление чуждых казахстанскому обществу процессов и явлений, разрушающих его цельный каркас.

Безусловно, основными принципами патриотического воспитания казахстанской молодежи можно выделить:

- принцип системно-организованного подхода, который предполагает скоординированную, целенаправленную работу всех молодежных объединений республики по патриотическому воспитанию друг с другом;
- принцип адресного подхода в формировании патриотизма, предполагающий использование специфических форм и методов патриотической работы с учетом особенностей деятельности той или иной группы молодежи;
- принцип учета исторического опыта прошлых поколений, культивирующий чувство гордости за своих легендарных предков, национальные традиции в быту и внутрисемейных отношениях, учебе и подходах к созидательному труду;
- принцип учета региональных условий в пропаганде патриотических идей и ценностей и так далее [6].

Основным объектом патриотического воспитания является сама же молодежь Казахстана, среди которой закладываются основы нравственного, духовного, культурного, физического и другого развития личности. Будучи включенной в систему патриотического воспитания, в то же время сама молодежь выступает и как субъект патриотического воспитания. Как правило, патриотическое воспитание молодежи должно быть плановым, системным, постоянным и целенаправленным. Поэтому и деятельность молодежных объединений также должна быть таковой [7].

В системе патриотического воспитания важнейшей составляющей является массовая патриотическая работа, организуемая и проводимая на постоянной основе коллективом при активном участии средств массовой информации, представителей научных и творческих союзов, ветеранских, молодежных и других общественных организаций и объединений [7].

Таким образом, патриотическое воспитание – это разноплановый и разноуровневый процесс. Он охватывает государственные органы, политические партии и движения, общественные организации и объединения, осуществляющие целенаправленную и скоординированную деятельность по формированию патриота и гражданина Казахстана, верного своему Отечеству, готового выполнить свой гражданский и конституционный долг.

Однозначно, система патриотического воспитания призвана обеспечить формирование у молодежи Казахстана активной жизненной позиции, способствовать готовности к включению их в решение общегосударственных проблем, создавать условия формирования государственного мышления и подхода, выработке навыков и привычек действовать в соответствии с общенациональными интересами страны [7].

Итоговым результатом функционирования системы военно-спортивного клуба «Жас Сұңқар» должны стать духовный и культурный подъем уровня молодых людей. ВСК «Жас Сұңқар» еще предстоит заложить и воспитать у студентов общенациональные идеи любви к своей Родине, почтения и уважения к истории своей отчизны.

Высокая духовность, активная гражданская позиция, патриотическое сознание молодежи будут в значительной степени определять будущее нашего университета, его имиджа в международном масштабе.

Таким образом, можно сделать вывод, что патриотизм был и остается нравственным и политическим принципом, социальным чувством, содержание которого выражается в любви к своему Отечеству, преданности ему, в гордости за его прошлое и настоящее, стремление и готовности его защитить. Чувство национального самосознания и чувство любви к Отечеству должны формироваться и быть воспитаны в человеке семьей, школой, системой образования. С самого раннего возраста нужно закладывать в молодежи патриотизм с помощью родителей и в дальнейшем воспитывать его в учреждениях образования на всех его ступенях и уровнях.

Литература:

1. Военно-патриотическое воспитание молодежи // <https://mod.gov.kz/rus/presscentr/novosti/?cid=0&rid=3262> (2016 г.)
2. Ферхо С. И. Патриотическое воспитание молодежи: состояние и перспективы» // Казахстанская правда. – 2011. – 25 января
3. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // <http://www.akorda.kz/ru/events>
4. Военно-патриотическое воспитание // <http://mugalimder.kz/25-voenno-patrioticheskoe-vospitanie-na-urokah-nvp-i-vo-vneurochnoe-vremya.html> (14 июнь 2015)

5. Жумагулов Б.Т. Патриотизм – путеводная звезда молодых: Наша задача – дать поколению, устремленному в будущее, позитивные жизненные ориентиры, научить его гордиться своей страной // Казахстанская правда. – 2011. – 16 июня.

6. Кабульдинов З.Е. Патриотическое воспитание граждан на опыте молодежных организаций. Учебно-методическое пособие. – Астана, 2011. – 210 с.

7. Карманова Ж.А., Маженова Р.Б., Шарзадин А.М., Манашова Г.Н., Джабаева Г.Н. Основные принципы формирования патриотизма у молодежи в условиях современного Казахстана // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-6. – С. 1022-1024;

URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34998> (дата обращения: 14.02.2022).

Фаизова А.Ф., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, филологический факультет, гр. РО-21, студент

(Научный руководитель — ст. преподаватель Карасева Н.В.)

ЦИФРОВОЙ ЭТИКЕТ: ПРАВИЛА ПЕРЕПИСКИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И МЕССЕНДЖЕРАХ

Жизнь в 21 м. веке уже готовила нас к тому, что часть общения как делового, так и личного перейдёт в режим онлайн. Пандемия 2020 года ускорила эти процессы, обнажив ряд проблем, связанных с вопросами компьютерной и медиаграмотности. Одним из часто обсуждаемых стал вопрос о цифровом этикете. Мы стали участниками множества групп в мессенджерах и социальных сетях. Эти группы объединяют людей по самым разным вопросам и негласно требуют соблюдения правил общения в группе. Если вы сами и не участвовали в виртуальной словесной перепалке группы, то наверняка были свидетелями таковой. Обычно заканчивается подобный конфликт либо выходом из группы, либо призывом прийти к каким-то договоренностям, ограничивающим круг обсуждаемых проблем, таких как переход на личности использование не нормативной лексики, не соответствующих тематике группы картинок и видео и т.д.

В ответ на проблему, связанную с соблюдением пока не совсем четких и ясных правил появились названия и определения характеризующие новые правила цифрового общества. Самыми распространёнными стали понятия цифровой этикет, нетикет, сетикет.

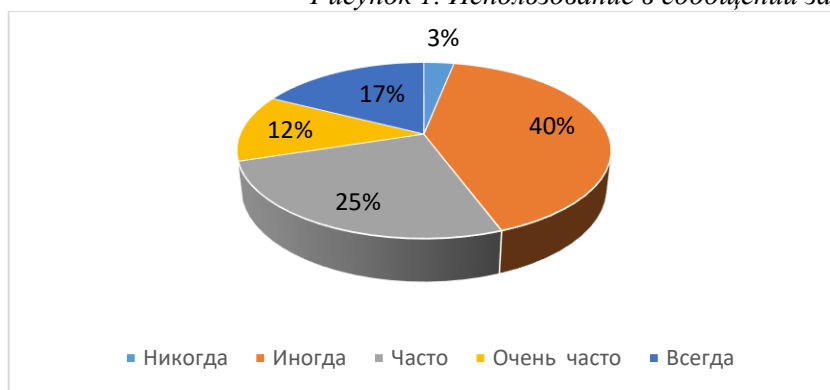
Этикет – это принятые в обществе стандарты поведения, которые помогают современному человеку произвести на окружающих приятное впечатление, а также дают шаблоны поведения в незнакомой ситуации с незнакомыми людьми. Раньше вежливым человеком считался тот, кто умеет вежливо общаться со старшими и пропускает дам вперёд. Сегодняшнему, передовому молодому человеку уже недостаточно соблюдать только правила светского этикета, чтобы считаться культурным. Порядок соблюдения нового этикета предполагают понимание правил общения в сети, написания электронных писем и соблюдения конфиденциальности личной переписки.

Результаты опросов зарубежных исследователей на темы, связанные с вопросами этикета, свидетельствуют что почти половина из них связаны с цифровым этикетом.

Обучаясь на втором курсе филологического факультета, практически все время в режиме онлайн, за исключением некоторых видов занятий и временных послаблений карантина, регулярно сталкиваясь с описанными проблемами, решила опросить своих однокурсников и выяснить как они понимают для себя цифровой этикет, соблюдение каких норм и правил считают обязательными, а каких нет.

Прочитав и проанализировав работы авторов, изучающих правила поведения в сети, имеющих в открытом доступе и пользующихся популярностью в Интернете, был составлен опросник. Методом анкетирования было порошено 30 человек, обучающихся на филологическом факультете. Ниже представлены результаты проведенного исследования.

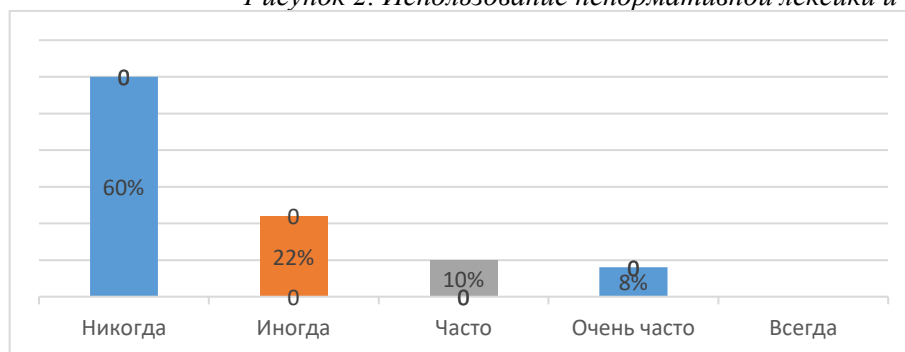
Рисунок 1. Использование в сообщении заглавных букв

40% опрошенных используют заглавные буквы в сообщениях иногда, для того чтобы акцентировать внимание на своем сообщении либо выразить его более эмоционально. 25% признались, что делают это часто, 12% очень часто, а 17% всегда.

Автор одной из самых популярных книг о правилах поведения в Интернете считает, что использование заглавных букв недопустимо т.к. может производить впечатление агрессии или повышения голоса [1, с. 83]. Результаты совсем небольшого опроса показывают слабое владение данным правилом нетикета либо намеренным его пренебрежением.

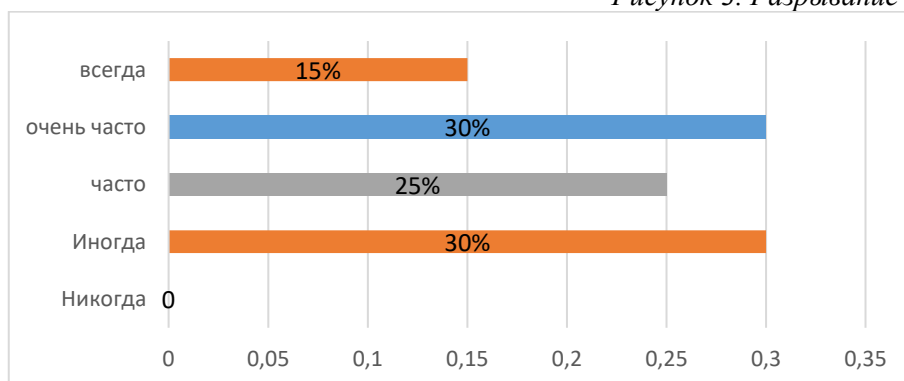
Рисунок 2. Использование ненормативной лексики и «новояза»

Сегодня можно встретить большое количество споров о том, что допустимо и что нет при общении в режиме онлайн. Появился целый набор фраз и словосочетаний ставших некоторой нормой. Однако продолжают идти активные споры вежливо это или нет. Происходит умышленное сокращение слов с использованием сознательных грамматических ошибок в виде подмены букв или использования жаргона. [2, с. 7].

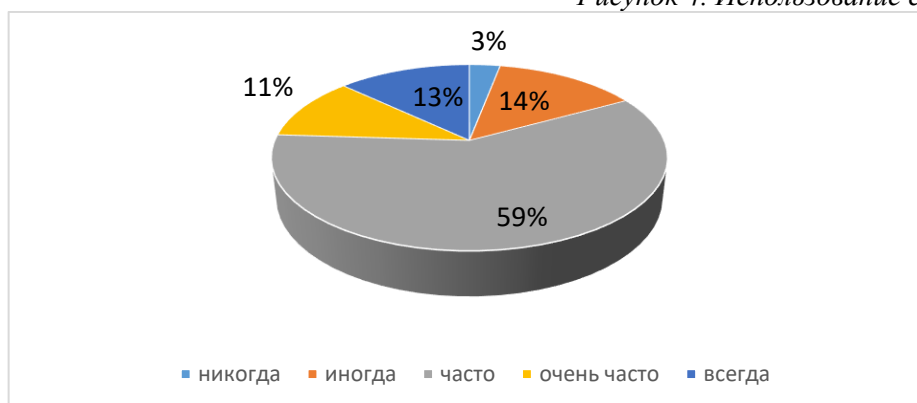
60% информантов утверждают, что не используют ненормативную лексику и элементы «новояза» никогда, возможно такой показатель обусловлен тем что, опрашивались только студенты филологического факультета и данная норма цифрового этикета является для них важной. Почти 40% респондентов признались, что так или иначе нарушают неписанные правила сетевого этикета.

Рисунок 3. Разрывание фраз в сообщениях

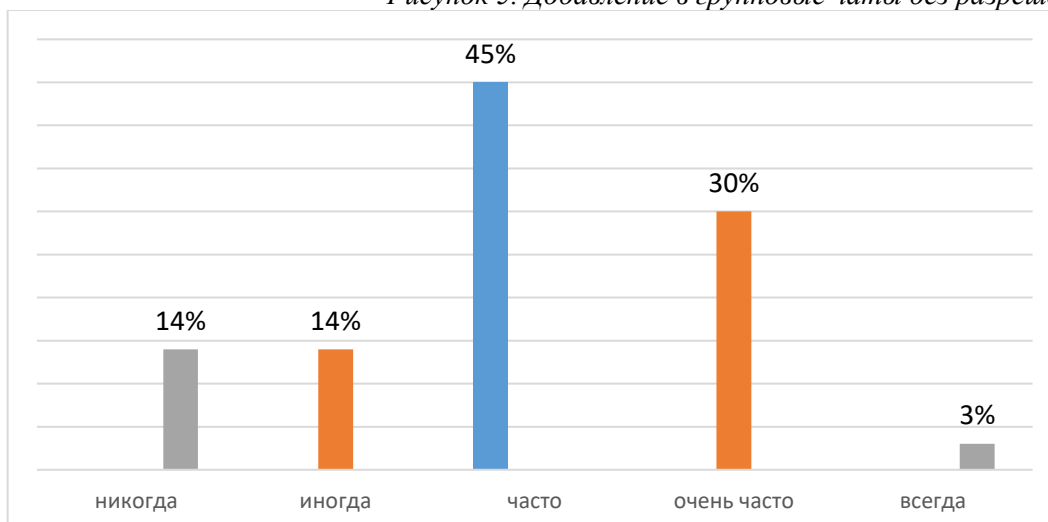
Каждое новое сообщение – это звуковой сигнал и новое уведомление в телефоне оппонента. Каждое присланное слово вынуждает оторваться от дел и посмотреть на экран. Понимание того что сообщение не завершено вынуждает приостановить работу и ждать следующего сообщения. Больше всего трудностей возникает если в чате несколько участников и все они пренебрегают данным правилом. В этой ситуации появляется неразбериха в авторстве сообщений и теряется смысл. Казалось бы, такое явное и простое правило, однако 45% опрошенных делают так всегда или очень часто и 25% делают это часто. Только 30% ответили, что поступают так иногда, и никто не выбрал вариант ответа «никогда». Не соблюдение этого правила может быть спровоцировано отсутствием соответствующего этикету поведения со стороны других собеседников и желание ответить им тем же. А значит это можно классифицировать как цифровую бестактность.

Рисунок 4. Использование смайликов

Очередной элемент цифрового этикета, без которого сегодня сложно представить общение в Интернете, – это смайлики (от англ. smile – «улыбка»), рожицы, помещаемые в текст сообщения. Каждая из таких рожиц выражает какую-то эмоцию. Смайлики в какой-то мере компенсируют недостаток «живости» при общении через Интернет. Чтобы ваш собеседник смог понять вкладываемые вами в слова эмоции, нужно, чтобы он хорошо знал и вас, и вашу манеру общения [2, с. 15]. А значит необходимо учитывать, что собеседник может по-своему интерпретировать полученный смайл, тем более что они могут быть графическими и текстовыми, добавляя двоякости в понимании. Спорным является и возможность использования смайлов в групповой переписке с преподавателем или в группе участниками которой являются представители разных возрастных категорий. Какими бы очевидными не являлись трудности, связанные с использованием смайлов 59% опрошенных, используют их часто и 11% очень часто, 14% иногда, 13% всегда. Только 3% выбрали вариант ответа никогда. Необходимо четко разграничивать официальную переписку и личную. Если личная допускает корректное использование смайлов, то деловая практически никогда.

Рисунок 5. Добавление в групповые чаты без разрешения

Еще одним трендом перехода обучения в режим онлайн, стало появление самых разнообразных чатов. Их число растет с большой скоростью. Можно вспомнить шутки известных стендап комиков которые шутят как являясь родителем одного ребенка в саду, являются участниками двух связанных с садом групп. Очень часто группы дублируются, являются не информативными и временными. Стало распространённым явлением создавать группы однодневки для сдачи денег на день рождения или для сбора ответов на задания текущего, рубежного и итогового контроля или еще для кучи малозначимых поводов. Зачастую вас добавляют в группу даже не спросив на это вашего согласия. Действительно это отнимает время и заставляет задуматься, а можно ли создавать подобные группы, не поинтересовавшись предварительно о желании самого человека стать участником той или иной группы.

Анализ ответов на 5 вопрос показал, что 45% опрошенных совершали подобное часто и 30% очень часто. А значит в студенческой среде практически не распространено правило сетевого этикета предполагающее предварительно поинтересоваться о желании респондента стать участником того или иного группового чата.

Действительно соблюдение этих не сложных правил цифрового этикета способно облегчить нашу онлайн жизнь, занимающую все большее время. Потребность и запрос на вежливость в сети все больше формируется у современных студентов. Однако несмотря на то, что в свой адрес они ожидают вежливое обращение с соблюдением правил цифрового общения, сами зачастую этими правилами пренебрегают.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP08052518 «Формирование информационной культуры казахстанской молодежи как фактор роста интеллектуального потенциала общества» (2020-2022 гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан).

Литература:

1. Лукинова О. Цифровой этикет. Как не бесить друг друга в интернете. – М.: Эксмо, 2020. – 240с.
2. Лоянич А. Жизнь online. Просто как дважды два. – М.: Эксмо, 2008. – 500с.
3. Мамина Р.И. Этикет и его измерение в современном обществе//Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего. – 2018(№2). - С. - 204-216.

Хавалаш Ш., ЖМ «Bolashaq» академиясы, Мин-20-2, магистрант
(*Ғылыми жетекші - Какжанова Ф.А. ассоциированный профессор*)

ШЕТ ТІЛІН ЕРТЕ ЖАСТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Белгілі Әлеуметтік және экономикалық жағдайға байланысты шет тілдерін үйренуге деген қызығушылық жоғалмайды. Ересектерге ғана емес, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балаларға да сұраныс бар. Көптеген сарапшылардың пайымдауынша, осы жас аралығындағы балалардың белгілі бір психикалық және психо-физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты мектепке дейінгі жастың ең қолайлы кезең екендігі айтылады. Ата-аналар үшін шет тілін меңгеру бойынша көптеген бағдарламалар ұсынылады, бірақ оқыту әдістемесін, оқу процесін, ұйымдастыру тәсілін таңдау, әдiстемелiк материалдарды дайындау мәселесі өзектілігін жоғалтпайды. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың шет тілін меңгертіп, сөйлеу әрекетін дамыту ерекшеліктері мәселесінің негізгі принциптері қаралады.

Түйінді сөздер: шет тілін үйрену, мектеп жасына дейінгі балалар, психолінгвистикалық ерекшеліктер.

21 ғасыр заман талабына сай өсіп келе жатқан ұрпағымызға заманға сай білім мен тәрбие беру әр ұстаз бен тәрбиешінің мақсаты мен міндеті. Мектепке дейінгі ұйымдарда яғни балабақшаларда білім сапасын арттыру күрделі де өзекті мәселе болып отыр. Себебі, бірнеше тілді меңгеру біздің жас ұрпағымызға әлемдік ғылыми – танымдық құпияларын зерттеп, басқаша жаңашыл көзқараспен қарауына септігін тигізеді.

Мектепке дейінгі ұйымдарда шет тілін үйрету заман талабына сай келеді. Шет тілін оқытуда коммуникативты мақсат қойып және соған жетуге талпыныс қажет. Шет тілін ерте

жастан оқыту барысында соған сай бағдарлама жасалу үшін , тақырыпқа сай , жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалынуы тиіс.Себебі, сол бағдарлама балаға ой-өріс дамуын, дүниетанымын ,сезім мен эмоциясын, адамгершілік пен эстетикалық қасиетін және білімін ары қарай жетілдіруге көмек болуы тиіс.

Мектепке дейінгі мекемелерде шет тілін оқыту мәселесінің өзектілігі балалардағы сезімтал кезеңді барынша пайдалану керектігі туралы ғылыми мәліметтермен негізделген.Қарастырылып отырған мәселе бойынша жас тобы ерекше психолингвистикалық сипаттамалармен сипатталады.Ол лексикалық қорды белсенді түрде кеңейтуге грамматикалық құбылыстарды интуитивті түрде игеруге ,сондай-ақ фонетикалық, лексикалық –грамматикалық ,стилистикалық деңгейлерде имитациялық сөйлеу қабілеттеріне мүмкіндік беретін жақсы тілдік жадымен ерекшеленеді.

Ғалымдардың қазіргі кездегі зерттеуіне сәйкес , 3 жасқа қарай ми даму жасушаларының 80 % аяқталады.Бұл жаста баланың сөйлеу дағдылары қалыптасады.Егер балаға ақпаратты дұрыс әрі тиімді жеткізсе ол көптеген ақпаратты есте сақтай алады.Сондай-ақ бұл жаста ұзақ есте сақтау қабілеті ерекше дамыған.Материалдарды жүйелі түрде қайталай отырып,бала шетелдік сөздерді оңай есте сақтай алады.

-Шет тілдерін үйрену балалардың есте сақтау қабілетін, олардың қабылдауын ,ойлауын, қиялын және т.б жақсартады.

-Шет тілдерін ағылшын тілінен бастаудың мағынасы бар, өйткені бұл халықаралық тіл,болашақтың тілі.Жалпы өзіміз өмірде шетелдік музыканы жиі тыңдаймыз,оның ішінде жастар жағы .Сонымен қатар компьютердегі бағдарламалардың көпшілігі ағылшын тілінде ,интернетте көптеген бейнелер ,көптеген кітаптар да ағылшын тілінде жазылған.Осы бойынша, көптеген сарапшылар баланың белгілі бір психикалық ерекшеліктеріне байланысты мектеп жасына дейінгі шет тілін меңгеру үшін қолайлы кезең екендігімен келіседі.Тілдік ақпаратты тез есте сақтау, әртүрлі тілдердегі сөйлеу ағындарын талдау және жүйелеу мүмкіндігі ,еліктеудің табиғи қабілеті, тілдік тосқауылдың болмауы.

1997 жылы « Мектептегі шет тілдері» журналының №2 санында «Балабақшада ағылшын тілінде сөйлеуді оқыту» мақаласының авторы В.В.Щебедина төрт жылдық эксперимент табысты аяқталғандығы туралы ақпаратпен бөліседі.Мақала авторы: «енді осы жастағы балалардың шет тілінде сөйлеуін ертерек оқыту заңды деп айтуға болады, өйткені бұл ерте жастағы балаларды шет тіліне оқытуға және тереңдетуге мүмкіндік берілді делінген.Алайда, осы тәжірибе барысында қандай іс-әрекеттер қолданғаны туралы құпия болып отыр.

Елбасымыз Назарбаев Н.Ә айтып өткендей , «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуы тиіс» деген болатын.Сондықтан шет тілін ерте жастан оқыту мақсаты-сәбилердің коммуникативті даму біліктілігін арттырады,қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді.Баланың шет тілдегі сөйлеу мәселесінің оны қабылдауының оңтайлы жолын қарастыру қажет.Сол оңтайлы жағдайдың бір жолы-ойын элементін пайдалану.Ойын-баланың білім-білік дағдысын қалыптастыратын тәрбие құралы болып табылады. Мектепке дейінгі жаста ойын әрекеті жетекші әрекет екенін ескере отырып, балалар өзінің жеткен ертерек көру үшін ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттерімізді көбіне сөйлеу қабілетін дамытуға бағытталған ойын формасында өткізу өте тиімді.Ойын тілді әр жаста тез меңгеруге өте жақсы жағдай жасайды әрі көмектеседі.

Осы ретте ағылшын тілін оқытуға бағытталған әр түрлі ойындарды кеңінен қолдануға болады: ережелерге негізделген ойындар, рөлдік, білім тереңдету ойындары ,лингвистика-грамматикалық ойындар пайдалануға болады.Мысалы, сабақтың ұйымдастыру кезеңіне фонетикалық рифмовкалады алуға болады.

Шет тілін оқытуда ең басты орын фонетика екенін ескере отырып,фонетикалық әдісті белсенді қолдану қажет.Балаларды сөйлеу әрекетіне жаттықтыру үшін сабақты көңілді әрі қызықты өту үшін фонетикалық жаттығуларды қолдануға да болады. Мысалы, әр түрлі тілді жаттықтыруға арналған тақпақтар айтқызып, ертегі оқып беріп ондағы таныс сөздерді айтқызу, аудио тыңдалым арқылы тыңдап,айтқызу.Жаңа сөздерді 4-5 жас аралығындағы балаларға түсіндіргенде немесе енгізгенде баланың жас ерекшелігіне және психофизиологиялық ерекшеліктеріне аса мән берген жөн.Себебі , бұл жаста балалардың сөйлеу сезім мүшелерінің заңдылықтарына бағынады.Түрлі түсті көрнекіліктер, ашық суреттер кіші жастағы балаларды үйрету үшін таптырмас құрал.Жаңа сөздерді әдемі көрнекіліктермен қанық түсті суреттермен байланыстыра отырып түсіндірсе,және де оны белгілі бір іс-әрекетте қолданып көрсетсе бала

тез қабылдап, меңгеріп кетеді.егерде балаға бір суретті қайта-қайта қолданып көрсетсе бала жалығып кетеді.Сондықтан көрнекі құралдарды жаңартып отырған жөн.

Шет тілін ерте жастан сөйлеуге үйрету барысында 5-7 жастағы балалаға саусақ ойындарында кіріктіріп үйрету де оң нәтиже береді.Себебі, саусақ ойындары арқылы баланың ұсақ моторикасымен ой-өрісі дами түседі.

З.Я.Футерманның айтуы бойынша , сабақтың өткізілу уақыты 3-4 жастағы балалар үшін 15-20 минут аралығы ,5-7 жас балаларына 20-25 минут уақыт жеткілікті делінген.Футерман тағы да осы орайда тиімді оқыту үшін қажетті іс-әрекетті 5 минут сайын ауыстырып отыру қажет.

Ағылшын тілін оқыту мектепке дейінгі мекемелерден басқа, отбасында да жүзеге асыруға болады.Бұл үшін үй жағдайында дидактикалық ойындар ұйымдастыруға болады.Қарапайым ғана ас үйде жүргенде ас мәзірінің қоспасына қосылған тағамдардың атауын атап үйрету деген сияқты.

Ағылшын тілінде сөзжұмбақтар, жұмбақтар ,лото,лингвистикалық ойындар,д.кен аралау ,жиһаздарды орнына қою, телефонмен сөйлесу ,киім жинау түрінде де қолдануға болады.

Балаларды шет тіліне үйрету бала тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгергенде, яғни жеке сөздер мен сөйлеу үлгілерін үйреніп қана қоймай, сонымен бірге өзіне белгілі модельдерге сәйкес коммуникативті қажеттіліктерге сәйкес мәлімдеме жасауды үйренгенде коммуникативті болуы керек. Шет тіліндегі қарым-қатынас дәлелді және мақсатты болуы керек. Балада шет тілінде сөйлеуге жағымды психологиялық көзқарас қалыптастыру қажет. Мұндай оң мотивацияны құру тәсілі-ойын. Сабақтағы ойындар эпизодтық және оқшауланған болуы керек. Тілді оқыту процесінде басқа іс-әрекеттерді біріктіретін және біріктіретін ойын әдісі қажет. Ойын техникасы қиялдағы жағдайды құруға және баланың немесе мұғалімнің белгілі бір рөлді қабылдауына негізделген. Балабақшада шет тілін оқыту балаларды тәрбиелеу мен дамытуға бағытталған.

Ойын әдістерін қолдану өз кезегінде, білім беру қызметінің негізгі компоненттерінің бірін құрайды.Сонымен қатар, ойын элементі лексикалық материалдарды дамытудың қызықты тәсілі ретінде әрекет етеді.Бірақ, бұл жерде лексикалық материалдарды таңдауға ерекше назар аудару қажет.Ұсынылған материалдар көбіне сөйлеуге арналу қажет және балаға ана тілінде белгілі ұғымдарды білдіруі қажет.Мектеп жасына дейінгі балалар қолдануға болатын немесе қол тигізуге болатын нақты заттарды білдіретін сөздерді сондай-ақ қозғалыс пен әрекеттерді білдіретін етістіктерді жақсы меңгереді.Шамамен лексикалық тақырыптарды келесі тақырыптармен ұсынуға болады: Ағылшын алфавиті, санау,түстер, ойыншықтар, дене мүшелері, жануарлар т.б.Мұнда лексикалық материалдарды есте сақтау үшін келесідей әдістерді қолдануға болады:

- сурет бойынша болжау (сөздер,ойыншықтар, жұмбақтар)
- дене шынықтыру минуттары (іс-әрекеттерді атау, әс-әрекеттер мен командалар)
- назар аудару, түсіндіру ойындары (мұғалім лексикалық бірліктерді атайды немесе ойынышк, суреттерді көрсетеді
- тақырып немесе сурет бойынша).Міне, осылайша лексикалық тапсырмалар қызықты болады.

Баланың жасына және бейнелі ойлануына өте ыңғайлы ,оның шет тілінде тыңдау және сөйлеу қабілетін дамытуға бағытталған оқу материалдарының өнімді түрі-ертегі.Л.Дженің айтуынша ертегі «балалар саяхаты» қызметін атқарады.Ертегінің қол жетімділігі мен қарапайымдылығы оның мектеп жасына дейінгі баланың ішкі әлеміне жақын болуы танымдық қызығушылықты қалыптастырады.Ерте кезеңде ағылшын тілін дамыту үшін театрландырылған іс-шаралар ,ертегілер элементтерін ,ертегі сюжеттерін қамтитын сабақтар қолданылған.

Американ ғалым философы Дейль Карнеги «Ең бірінші адам бойындағы қажеттілікті туғыза білу керек.Ондай іс қолынан келетін адам бүкіл әлемді мойындата алады » деген екен.Баланың бойындағы қажеттілікті тудыру үшін ең басты міндеті шет тілін меңгерту керек.Содан барып оқушылардың ойын дамытуға кірісу қажет деп санайды.

Балалық шақ-бұл жаңа ашылулар, жаңа білім кезеңі, бұл материал тезірек игеріліп, аз күш жұмсалатын уақыт. Мектепке дейінгі жастағы балаға шет тілін оқытуды мектепке дайындық кезеңі ретінде қарастыруға болады, сондықтан болашақта оған үлкен оқу жүктемесіне бейімделу оңайырақ болады. Оның ана тілінде де, шет тілінде де қарым-қатынас дағдылары қалыптасады, ұқыптылық, табандылық, еңбекқорлық және жаңа білім алуға деген қызығушылық дамиды. Бірақ шет тілдерін меңгеру саласында мектепке дейінгі білім берудің әдістемесін таңдау, мақсаттары мен міндеттерін қою мәселесі шешілмеген күйінде қалып отыр. Балаларды қосымша

мектепке дейінгі оқыту заманауи білім беру моделінің дербес компоненті ретінде қарастырылады. Ата-аналар өздері ұсынған көптеген бағдарламалардың ішінен ең қолайлы бағдарламаны таңдағаны дұрыс.

Әдебиеттер:

1. Почему английский лучше начинать учить с раннего детства? – Режим доступа: <http://edinstvennaya.ua/psychology/self-development/8831-pochemu-angliyskiy-luchshe-nachinat-uchit-s-rannego-detstva>

2. Машинистова Н.В. Языковое развитие детей старшего дошкольного возраста // Сибирский педагогический журнал. – 2012. – №9. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-razvitie-detey-starshego-doshkolnogo-vozrasta>

3. Футерман З.Я. Иностранный язык в детском саду. – Киев, 1984.

4. Щебедина В.В. Обучение детей английской разговорной речи в детском саду // Иностранные языки в школе – 1997. - №2. – С. 55-58.

5. Шолпо И.Л. Как научить дошкольника говорить по-английски: Учебное пособие по методике преподавания английского языка для педагогических вузов, колледжей и училищ по специальности "Преподаватель иностранного языка в детском саду". – СПб., 1999.

6. Скорикова Т. И. Особенности формирования лексических навыков у детей дошкольного возраста в процессе образовательной деятельности по английскому языку [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL:

<http://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitie-rechi/2013/08/27/osobennosti-formirovaniya-leksicheskikh-navykov-u-detey>

Чикалова П.С., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, педагогический факультет, гр. МПИП-62, магистрант
(*Научный руководитель – д.п.н., профессор Карманова Ж.А.*)

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-НАПРАВЛЕННОЙ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ CLIL

Исследовав работы Якаевой Т.И., можно познакомиться с историей возникновения CLIL-технологии, которое берёт своё начало в XVI-XVIII веках. Одно из первых упоминаний об изучении иностранного языка через его предметное содержание описывается в трудах – Яна Амоса Каменского и Маттиаса Белла (словацкого педагога). Бел при обучении студентов иностранным языкам использовал исторические тексты, делая акцент на особенности культуры страны изучаемого языка [1].

В 1960-1970 годах в Североамериканских школах возникла идея изучения иностранного языка через его интеграцию в содержание учебного предмета. Так, например, возникли специальные программы билингвального языкового погружения для обучения студентов, которых обучали французскому языку при их родном английском языке [2].

В Европе термин CLIL вводится в 1990-ых годах финским специалистом билингвального обучения Дэвидом Маршем, и именно, он определил этот процесс как обучение неязыкового предмета через призму иностранного языка. После этого, этот метод стал пользоваться огромной популярностью в европейской системе образования, а если быть точнее – в Европейских университетах.

В условиях использования CLIL-технологии в рамках изучаемого предмета через иностранный язык, стоит использовать поэтапные и структурированные модели формирования данной технологии. Чтобы использовать профессионально-ориентированное иноязычное обучения в университетах, важно преподавать предмет через коммуникативный, проектный или деятельностный подход.

Воног В.В. выделял наиболее востребованный и популярный подход в обучении предмета через иностранный язык, который назывался интегрированный подход (ИП), в свою очередь отличающейся своим прикладным характером. Ко всему прочему, растет интерес у современных студентов владеть профессиональными коммуникативными компетенциями по разным

предметам, так как появляется осознание того, что для их будущей профессии важно владеть элементарными иностранными терминами и правильно их использовать в своей работе.

Английский язык является связующим звеном во многих сферах жизни общества. Используют различные технологии, которые позволяют заняться обучением неязыковой дисциплины с использованием иностранного языка [2]. Технология предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL – Content-Language Integrated Learning) является наиболее эффективным методом для осуществления формирования профессионально-направленной иноязычной коммуникативной компетенции. К главным требованиям, предъявляемым к междисциплинарным целям обучения и образовательным программам, следует отнести следующие:

– Учебные материалы междисциплинарных образовательных программ должны соответствовать задачам и целям овладения, профессиональным и языковым навыком.

– Иностранный язык в междисциплинарных образовательных программах должен использоваться не как цель обучения, а как средство организации обучения профессиональной деятельности и достижения ее результатов.

– Профессиональные знания, связанные с изучаемой учебной дисциплиной, должны следовать логической последовательности, которая позволит студентам использовать продуктивное взаимодействие в группе для решения поставленных задач в процессе обучения.

– Языковой материал подается в виде упражнений, которые связаны с логическим и дидактическим мышлением, которое поможет студентам анализировать и делать определенные выводы с использованием специальных лексических единиц

– Близкие по информации учебные материалы должны обеспечить взаимосвязь студентов в рамках ситуационного профессионального общения.

– Междисциплинарные образовательные программы должны обеспечивать тематическую организацию курса обучения, основанную на анализе потребностей студентов данной академической среды – needs analysis – и обусловленную объемом знаний изучаемой специализации [3].

Стоит упомянуть главный тезис Литвишко О.М. о том, что технология CLIL – это технология, вобравшая в себя теоретические и практические аспекты разнообразных методик: обучение, основанное на содержании (Content-based instruction); обучение на основе содержания языка (Content-based language instruction); преподавание языка на основе содержания (Content-based language teaching); двойное-ориентированное языковое образования (Dual-focused language education); изучение языка посредством школьной программы (Language across the curriculum); обучение посредством иностранного языка (Teaching through a foreign language); транзитное двуязычное образование (Transitional bilingual education) [3].

Известно, что каждый научный вопрос сопровождается несколькими точками зрения, которые были высказаны учеными по всему миру, и данный вопрос интегрированного обучения не стал исключением. Для более точной характеристики рассматриваемого вопроса были рассмотрены труды таких ученых как Питер Мехисто (Peeter Mehisto), Мария-Иисус Фригольс (Maria-Jesus Frigols) и Дэвид Марш, которые считают, что интегрированный подход CLIL является многопрофильным, поэтому его определяют как разноплановый подход. Например, Мехисто твердо убежден, что лингвистам и педагогам следует делать упор на когнитивном аспекте CLIL, то есть брать во внимание познавательную деятельность обучающихся. Многие ученые считают, что следует обратить внимание на увеличение знаний в предметной области [4]. Данной точки зрения придерживаются такие известные лингвисты как Йоланда Руис де Саробе, Роза Мария Джименез, Каталан и Кристиан Далтон-Паффер. На ряду с данными учеными, так же свое мнение высказал Оливер Мейер, который полагает, что CLIL подход одинаково удачный как в языковом, так и предметном плане из-за присущей ему лингво-предметной направленности.

К сожалению, все ученые исследовавшие данный вопрос не пришли к единой модели преподавания CLIL. У исследований к настоящему времени определились два направления, а если быть точнее, то две основные модели обучения по CLIL программе [4]:

- ✓ Польская модель преподавания по CLIL
- ✓ Европейская модель преподавания по CLIL

Опираясь на многочисленные труды ученых, следует ознакомиться с некоторыми моделями и их типами «Польской модели»

- *1 модель: иностранный язык востребован в процессе всего обучения в университете,*

родной язык помогает только при изучении новых профессиональных терминов.

1-ый тип (monofocal): В процессе обучения все силы направлены на изучение профильной дисциплины, используются языковые аспекты только в случае недопонимания, трудностей в спеллинге или произношении специального вокабуляра.

2-ой тип (bifocal): В данном варианте равномерно распределяется нагрузка на неязыковые аспекты и языковые.

• *II модель: Процентное языковое соотношения занятия 1:1. Другими словами, занятие проводится как на родном, так и на иностранном языке. Такая техника получила название «переключение языковых кодов» (code-switching).*

1-й тип: потребности и возможности преподавателя и обучающихся имеют обратную зависимость от соотношения использования иностранного и родного языка.

2-й тип: на занятиях основная роль отводится иностранному языку. Во избежание трудностей, возникающих на фоне языкового барьера, допускается опора на родной язык.

• *III модель: лимит использования иностранного языка составляет не более половины от целого занятия.*

1-й тип: предпочтение отдаётся изучению иностранного или родного языка, чем предметному содержанию дисциплины.

2-й тип: главной целью проведения занятий является изучение её содержания.

• *IV модель: Исключительная необходимость использования иностранного языка может повлиять на ход занятия.*

1-й тип: половина времени занятия проводится на родном языке, а вторая половина времени – на иностранном. Цель занятий – закрепление полученных знаний.

2-й тип: занятия, проводимые на родном языке обучающихся, при использовании различных пособий по иностранному языку.

3-й тип: иностранный язык выступает в роли одного из средств изучения предметного содержания дисциплины, которая проводится на родном языке.

По мнению многих авторов, «Европейский CLIL» предусматривает три модели преподавания:

1) soft (мягкий) CLIL;

2) language-led, когда акцентируется внимание на лингвистических особенностях специального контекста,

3) hard (твёрдый) CLIL, так называемый subject-led (предметно-ориентированный), при данной модели, около половины занятия проводится на иностранном языке. Третья модель занимает промежуточное положение и используется, когда некоторые модульные программы по специальности изучаются на иностранном языке (partial immersion – частичное погружение) [5].

Технология CLIL стала настолько популярна в Казахстане, и не только, так как она является универсальной и доступной для студентов и преподавателей. Она прекрасно подходит для студентов разных возрастных категорий, и к любому уровню подготовки по предмету иностранный язык [6].

Литература:

1. Гудкова С.А., Буренкова Д.Ю., Перспективы практической реализации CLIL-технологии в учебной среде ВУЗА, 2015.

2. Лаптева Т.Г. Некоторые аспекты использования методики CLIL при обучении иностранным языкам, 2017.

3. Гудкова С.А., Сыротюк С.Д. Универсальная система показателей деятельности для формирования актуальной компетентности персонала // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева, 2018. - № 1 (25). - С. 80–91.

4. Гудкова С.А. Методология формирования лингво-креативной компетентности специалистов экономического профиля // Известия Самарского научного центра РАН, 2016. - № S 2-2. - С. 251–254.

5. Молдабекова С.К., Длимбетова Г.К. Подготовка будущего педагога в условиях полиязычного образования. Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы биологического и экологического образования в средней и высшей школе: инновация и опыт», КазНПУ им. Абая, октябрь 2016 г. - С. 64-66.

6. Молдабекова С.К., Длимбетова Г.К. О некоторых аспектах реализации полиязычного образования // Вестник ЕНУ. 2017, № 1. - С. 78-82.

Шамшиева Г.Б., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, иностранный факультет, гр. МИЯ-61, магистрант
(Научный руководитель – к.п.н., профессор Сырымбетова Л.С.)

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ОСНОВЕ ТРАНЗИТНЫХ СИГНАЛОВ В ТЕКСТЕ НА СТАРШЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

При изучении языка, включая английский, каждый из учащихся должен овладеть четырьмя языковыми навыками (аудирование, говорение, чтение, письмо). Согласно Н.Д. Гальскова, эти четыре навыка имеют свою собственную функцию в языке, одним из самых важных навыков является письменная речь [1]. Недостаточно того, чтобы ученики слушали объяснения учителя. Теперь учителя должны заставить учеников совершенствовать свои навыки письма.

Очевидно, что в условиях иностранного класса, для того чтобы развить способность ученика к письменному общению, ведь учителю необходимо создать сценарий для обучения целевому языку в живой, активной и интересной манере. Это должно быть выполнено в виде хорошо построенного предложения, с ясной информацией. Кроме того, необходимо полностью овладеть микро- и макронавыками, чтобы добиться отличного результата в письменной работе. В методологии формирования навыков письма выделяются транзитные сигналы. Ведь чтобы добиться связности, ученик должен использовать сигналы перехода. Транзитные сигналы, также называемые конъюнктивными наречиями, соединяют независимые два предложения. Т.М. Николаева описывала транзитные сигналы в качестве соединительных слов или фраз, которые усиливают внутреннюю связность и последовательность письма [2]. Это похоже на переход от одного элемента идеи к другому. В целом, транзитные сигналы придают абзацу связность, потому что они направляют читателя от одной идеи к другой. Транзитными сигналами являются такие выражения, как «first», «however», или такие фразы, как «on the other hand». В целом, транзитные сигналы можно разделить на три типа:

- соединители предложений;
- соединители фраз;
- другие соединители.

Для изучающих иностранный язык, особенно в школе, письмо становится одним из важнейших элементов, требующих внимания. От учеников требуется анализировать, сравнивать и информировать посредством академического письма. Таким образом, письменная речь является серьезной проблемой как для учеников, так и для преподавателя. Если учащиеся не могут создать хорошо построенное и понятное сочинение, они не смогут написать хороший тест. Если говорить о письме, то мастерство учеников в письменной речи обычно рассматривается с точки зрения их компетентности в построении предложений. Применительно к письменной речи, распространенным подходом, применяемым преподавателями в обучении, является транзитное построение или подход «слово за словом». Тогда результат письменной работы учеников оценивается по выполнению нескольких критериев, таких как грамматика, связность, указывающих на способность строить предложения. Следовательно, овладение письменной компетенцией достигается тогда, когда конструкции предложений учеников удовлетворяют ожиданиям преподавателей.

М.М. Васильева, Е.В. Синявская подчеркивают важность связности для достижения хорошо построенного и понятного письма [3]. Это приводит их к упорядоченному сюжету в письме, а также к достижению сложности письма. Это подтверждает мнение Е.И. Пассов, Е.С. Кузнецова, которые считают, что расширение предложений и транзитные сигналы отражает попытку достичь сложности письма. Исследователи также обнаружили, что способность учеников собирать информацию и применять транзитные сигналы используется для доказательства причинно-следственной связи [4].

В отличие от авторов журнальных статей, которые используют определенную информацию, чтобы доказать противоречие, ученики чаще используют некоторые сведения, чтобы поддержать то, что они утверждают в качестве тезиса. На это указывает высокое использование транзитных сигналов.

Идея использования транзитных сигналов в обучении письменной речи состоит в том, чтобы поручить ученикам много читать вне аудитории. Они могут читать статьи из международных журналов, чтобы обогатить свои знания о том, как международные писатели

строят свои абзацы связно. В дополнение к объемному чтению, им также необходимо практиковаться в письменной речи, используя соответствующие транзитные сигналы к определенному условию письма. В этом случае учитель должен предложить им упражнение, которое поможет им понять транзитные сигналы. Упражнение может быть в виде клоуз-теста, когда учащимся предоставляется типовый текст, а часть транзитных сигналов опускается. Также это может быть задание на оценку, когда учащимся предоставляется образец текста, содержащий транзитные сигналы, и они должны оценить, насколько уместно они были использованы.

В развитии письменной речи транзитные сигналы действуют как мосты между частями письма. А в процессе написания обдуманных произведений, этот процесс обычно принимает форму:

- планирования и репетиций: генерация, отбор и сортировка идей для написания, рассмотрение цели и аудитории, что влияет на выбор жанра и организацию;
- черновика или сочинения: запись идей с вниманием к смысловому наполнению, грамматике, орфографии, пунктуации и почерку;
- пересмотр: пересмотр текста (часто в результате обратной связи от сверстников и/или учителя) с целью улучшения и совершенствования написанного;
- редактирование и корректура: доработка черновика для подготовки к публикации, которая включает в себя редактирование орфографии, верстки текста, грамматики, капитализации и пунктуации;
- публикация: подготовка текста для передачи аудитории, при этом внимание уделяется форме и стилю текста.

Именно этот процесс написания - от планирования до публикации является шаблоном для размышлений о поддержке учащихся как писателей в классе. Класс для занятий письмом должен быть благоприятной средой для учащихся, чтобы они могли:

- экспериментировать;
- вводить новшества;
- пробовать новые и различные формы письма.

Поэтому, хотя забота об аудитории требует внимания к соблюдению правил грамматики, орфографии и пунктуации, учащиеся должны чувствовать, что у них есть право на обучение в процессе проб и ошибок. Ученики должны знать, что их выбор письменных работ будет объективно оценен, а обратная связь будет деликатной. В дополнение к этим правам, они также должны знать, что у них есть ответственность за содержание текста, оно должно быть тщательно продумано. Таким образом, добавляя переходы в текст, отдельные пункты дополняют друг друга и могут определить цель написания. Хотя транзитные сигналы играют важную роль в письменной речи, запрещается использовать их в каждом предложении. Использование слишком большого количества сигналов только запутает читателя.

Стоит подчеркнуть, что транзитный сигнал должен быть коротким, прямым и почти незаметным. Он разделен «открыватели» предложений на шесть типов в зависимости от их функции. Это транзитные сигналы для дополнения, показывающие контраст, показывающие причину и следствие, положительное условие, отрицательное условие, а также обеспечивающие временной порядок или перечисление.

А.В. Алексеев также разделяет транзитные сигналы по их функциям в изучении письменной речи:

1. Переходные слова и фразы для обозначения последовательности и дополнения.
2. Переходные слова и фразы для обозначения времени.
3. Переходные слова и фразы, показывающие сравнение.
4. Переходные слова и фразы для введения примеров.
5. Переходные слова и фразы для обозначения выводов или резюме.

Можно отрицать, что перечисленные выше транзитные сигналы не являются полными, но это наиболее распространенные сигналы, которые часто встречаются в письменной речи. Если ученики знают определение, функции и типы транзитных сигналов, а затем используют их в соответствующей ситуации, то можно считать, что они уже смогут написать хорошее письмо. Ведь транзитные сигналы также действуют как указатели, облегчая читателю следование за идеями. Они помогают перенести мысль из одного предложения в другое.

Преподаватель не может полагать, что его / ее ученики обладают достаточными знаниями в использовании транзитных сигналов для построения академического письма. Преподаватели могут взять за образец то, что транзитные сигналы играют важную роль в развитии письменной

речи. Более того, разнообразие, используемое в журнальных статьях, дает учащимся больше возможностей связать свои идеи от предложения к предложению и даже от абзаца к абзацу. В качестве репрессивного действия по отношению к полученным выводам, учитель может принять транзитные сигналы как основную задачу в обучении письму. Они могут быть включены в грамматический обзор в качестве основной практики. Ученикам необходимо глубоко изучить функцию определенных транзитных сигналов в построении абзаца.

Литература:

1. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. - М.: АРКТИ-Глосса, 2000. – 165 с.
2. Николаева Т. М. Письменная речь и специфика ее изучения // Вопросы языкознания. - 2013. - № 3. – С. 78-83.
3. Васильева М. М., Сиянская Е. В. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. - М.: Прогресс, 2017. – 464 с.
4. Пассов Е. И., Кузнецова Е. С. Обучение письму: учебное пособие. - Воронеж: НОУ «Интерлингва», 2002. – 40 с.
5. Алексеев А. В. Транзитные сигналы. – М.: Редакция, 2016. – 27 с.

Амантаева Д.Е., Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Ф-21-2П тобының магистранты
(*Ғылыми жетекші - э.э.д., профессор Сембеков А.К.*)

БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ ҮШІН СТРЕСС-ТЕСТІЛЕУДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі уақытта стресс-тестілеу қаржы институттарында тәуекелдерді талдаудың кең таралған әдісіне айналуда. Оның мәні банктің берілген дағдарыс жағдайында не болуы мүмкін екенін және қандай шығындарға ұшырауы мүмкін екенін түсіну болып табылады. Стресс-тестілеу сонымен қатар бүкіл қаржы жүйесін, оның ықтималды оқиғаларға осалдығын бағалау үшін қолданылады.

Тәуекелді бағалау әрқашан барлық ұйымдар үшін маңызды болып табылады, соның ішінде экономикалық тұрақсыздық жағдайында банк қызметі үшін стресс-тестілеудің рөлі ерекше артуда. Шетелде стресс-тестілеуді анықтаудың әртүрлі әдістемелік тәсілдерінің белсенді қолданылуына қарамастан, Қазақстан Республикасында тәуекелді бағалау жүйесі әлі де кең тараған жоқ.

Стресс-тестілеудің басты артықшылығы - экономиканың дағдарысқа дейінгі ерте кезеңдерінде жүйедегі мүмкін болатын өзгерістерді болжауға және стресстік жағдайлардың алдын алуға болады, ал олар пайда болған кезде жүйенің реакцияға қалай әсер ететіні туралы түсінікке ие болады.

Стресс-тестілеу банктің қаржылық жағдайына ерекше, сондай-ақ мүмкін болатын оқиғалардың ықтимал әсерін бағалау әдісі болып табылады.

Бақылау құралы ретінде стресс-тесттің маңыздылығы артып келеді, маңызды рөлді тек модельдер/сценарийлер ғана емес, сонымен қатар процестің сапалық жағы, рөлдер мен жауапкершіліктерді бөлу, процедура, деректер сапасы және т.б. атқарады.

Стресс-тестілеу тәуекелдердің жекелеген түрлерін басқару үшін де, тәуекелдердің (олардың басымдықтарын қоса алғанда) капиталына, өтімділігіне және банктің басқа да қаржылық нәтижелеріне кешенді әсерін түсіну үшін де қажет, әсіресе әртүрлі реттеуші талаптар арасындағы өзара тәуелділіктің артуы аясында (мысалы, басқару үлгілері, капитал және резервке қойылатын талаптар/ХҚЕС 9) қолданылады;

Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің талаптарына сәйкес стресс-тестілеу принциптері келесідей:

1. Стресс-тестілеу бағдарламаларының нақты анықталған және ресми келісілген мақсаттары болуы керек.
2. Стресс-тестілеу бағдарламалары тиімді басқару жүйесін қамтуы керек.
3. Стресс-тестілеу тәуекелдерді басқару құралы ретінде және бизнес шешімдерін қабылдауда қолданылуы керек.
4. Стресс-тестілеу бағдарламалары маңызды және сәйкес тәуекелдерді қамтуы және жеткілікті ауыр сценарийлерді қарастыруы керек.
5. Ресурстар мен ұйымдық құрылымдар стресс-тестілеу бағдарламасының мақсаттарына сәйкес болуы керек.
6. Стресс-тестілеуге арналған дәл және жеткілікті егжей-тегжейлі деректер мен сенімді АТ жүйелері қамтамасыз етілуі керек.
7. Сценарийлер мен сезімталдық сынақтарының әсерін бағалау үлгілері мен әдістемелері стресс-тестілеу мақсаттарына сәйкес болуы керек.
8. Модельдер, нәтижелер және стресс-тестілеу бағдарламалары сыни тұрғыдан қарастырылуы және жүйелі түрде қаралуы қажет.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің талаптары бойынша стресс-тестілеу Концепциясы келесідей: өткізілу мерзімі бойынша - мерзімді түрде (бірақ кемінде жарты жылда бір рет), ал әдістері: сценарий талдауы, сезімталдықты талдау, басқа әдістер [1, 186.].

Елімізде жүргізілетін стресс-тестілеуді шет елдермен салыстыру жұмысы жүргізілді, 1-ші кестеден негізгі ерекшеліктер мен айырмашылықтарын байқауға болады:

1 кесте. Қазақстан Республикасы, АҚШ және ЕО елдеріндегі стресс-тестілеу тәсілдерін салыстырмалы талдау

	Қазақстан Республикасы	АҚШ	ЕО елдері
Стресс-тест жүргізуге жауапты орган	Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі	Федералдық резервтік жүйе (Федералдық Резервтік жүйе – ФРЖ)	Еуропалық банктік қадағалау органы (Еуропалық банктік орган-ЕБА)
Стресс-тестілеуді қамту	Барлық екінші деңгейлі банктер	33 банк холдингі (банк секторы активтерінің 80%)	51 банк (банк секторы активтерінің 70%)
Тәсіл түрі	Top-down	Bottom-up және Top-down	Bottom-up және Top-down
Әдістеме	Сценарий талдау, сезімталдық талдау	Сценарий талдау	Сценарий талдау, сезімталдық талдау
Стресс сценарийлерінің ең аз саны	Екі	Үш	Екі
Негізгі сценарий көрсеткіштері	-Капитал нарығына қолжетімділіктің болмауы; -Энергия ресурстарының құнын төмендету; -Ұлттық валюта бағамының әлсіреуі; -Жылжымайтын мүлік нарығының дағдарысы; -Тарифтердің өзгеруі; -Аграрлық сектордағы дағдарыс; -Инфляциялық күтулердің өсуі; -Жұмыссыздық деңгейінің артуы; -Активтердің нарықтық құнының төмендеуі.	АҚШ, ЕО, Ұлыбритания, Жапония және Азиядағы экономикалық жағдайды сипаттайтын 28 айналымы	-ЕО және әлемнің басқа елдерінде (АҚШ пен Ресейді қоса алғанда) ЖІӨ және ТБИ өсу қарқыны; -Жұмыссыздық деңгейі; -ЕО елдеріндегі тұрғын және коммерциялық жылжымайтын мүліктің бағасы.
Мерзімділік	-Мерзімді түрде (бірақ кемінде жарты жылда бір рет).	-Жылына 1 рет - жоғарыдан төменге көзқарас; -Жылына 2 рет - төменнен жоғарыға жорық.	1-3 жылда бір рет (экономикалық жағдайға байланысты).
Жоспарлау горизонты	Жеке	9 тоқсан	3 жыл
Қадағалаушы органға ақпарат беру	Процедураларды және стресс-тестілеу сценарийлерін жеке ашу	«Жоғарыдан-төмен» және «Төменнен-жоғары» тәсілдерінде егжей-тегжейлі ашу	Әдістемені, сценарийлерді және нәтижелерді егжей-тегжейлі ашу

Қазақстанда пилоттық режимде банктерді қадағалау стресс-тестілеуі басталды. Стресс-тестілеу 2021 жылдың 4 қазанынан 2022 жылдың наурызына дейін шектеулі банктердің қатысуымен өтеді.

Стресс-тестілеу тәуекелге негізделген қадағалау құралдарының бірі ретінде экономиканы дамытудың ықтимал теріс сценарийлерін ескере отырып, банктердің капиталының жеткіліктілігін тұрақты негізде бағалауға мүмкіндік береді.

Бұл құралды енгізу қаржы секторының тұрақтылығын бағалаудың кешенді үлгісін құру арқылы банк секторының ашықтығы мен сенімділігін арттыруға бағытталған.

Стресс-тест қалай жұмыс істейді? Ол әлемнің жетекші қаржылық реттеушілері пайдаланатын бақылау стресс-тестілеуінің екі сатылы үлгісіне негізделген.

Бірінші кезеңде банктер реттеушінің нұсқаулары мен сценарийлеріне сәйкес ішкі үлгілерді пайдалана отырып, стресс-тест есептеулерін жүргізеді - төменнен жоғарыға (Bottom-up) әдісі.

Екінші кезеңде агенттік әрбір банк бойынша қадағалау ақпаратын пайдалана отырып, өз үлгілері негізінде жоғарыдан төменге (Top-down) стресс-тестілеу әдісімен жүргізеді.

Екі сатылы тәсілді қолдану бизнес-модельдердің, стратегиялардың және жекелеген банктердің басқару шешімдерінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, стресс-тесттің дәлдігін арттырады [2, 346.] сипаттаманы 2-ші кестеден көруге болады.

2 кесте. Стресс-тестілеу әдістеріне сипаттама

	Bottom-up	Top-down
Артықшылықтары	-Неғұрлым бөлшектелген деректер және тәуекелдер мен әсерді азайту құралдарының кеңірек қамтылуы; -Қаржы институттарының неғұрлым жетілдірілген ішкі үлгілері; -Ұйымның тәуекелді басқару қабілеті және тәуекелдерді басқару мәдениеті туралы ақпарат беру; -Ұйымдарды ықтимал жағымсыз сценарийлерге дайындалуға ынталандыра алады.	-Әдістеме мен үлгілердің біркелкілігін қамтамасыз ету; -Төменнен жоғары тесттерді тексерудің тиімді құралы; - Іске асыру үшін қымбат емес стресс-тест; -Компаниялардың тәуекелдерді басқару мүмкіндіктері шектеулі жерлерде қолданылуы мүмкін.
Кемшіліктері	-Қолдану айтарлықтай шығындарды талап етеді; -Нәтижелер пайдаланылған ішкі үлгілерге өте тәуелді болуы мүмкін, бұл оларды мекемелер арасында салыстыруды қиындатады.	-Деректер шектеулеріне байланысты нәтижелер дәл болмауы мүмкін; -Стандарттау жеке институттардың стратегиялары мен басқару шешімдерін есепке алуға мүмкіндік бермейді

Қорытындылай келе, стресс-тестілеуді қолданудың негізгі артықшылықтары банк үшін келесідей нәтижелерге жетуге септігін тигізеді:

- Ықтимал дағдарыс құбылыстарын еңсеру үшін банктің «қауіпсіздік маржасын» құру;
- Банктердің өз қызметінің тәуекелдері туралы түсінігін қалыптастыру және олар үшін барабар тәуекелдерді басқаруды қолдауға ынталандыру;
- Тұрақтылықты бағалау процесінің барлық қатысушыларын тәртіпке келтіру және банктің даму қаупі мен келешегі туралы түсінік қалыптастыру;
- Қаржылық тұрақтылық деңгейін арттыру.

Стресс-тестілеуді толық енгізу банктердегі ішкі тәуекелдерді басқару процестерін жетілдіреді, сондай-ақ 2023 жылдан бастап экономиканың дамуының күйзеліс сценарийлері жағдайында ықтимал шығындарды жабу үшін жеткілікті деңгейде капиталға қойылатын талаптарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Экономикалық қызметтің тәуекелдерін анықтауға байланысты мәселелердің жоғары өзектілігіне қарамастан, белгісіздік факторларын анықтау және шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін жағымсыз салдарлардың алдын алу алгоритмі бойынша нақты әдістемелік ұсыныстар әлі әзірленбегенін атап өткен жөн.

Зерттеу нәтижесінде өтімділік көрсеткіштеріне және міндеттемелер құрылымына негізделген стресс-тестілеуді анықтаудың әдіснамалық тәсілі ұсынылған, оны коммерциялық банктердің тәуекелдерді басқарудың міндетті саясатын жүргізу кезінде практикалық қызметінде қолдану ұсынылады.

Әдебиеттер:

1. Коммерциялық банк қызметінің қаржылық нәтижелерін талдау әдістемесі /А. В. Кашин //Аймақтық экономикадағы студенттердің экономикалық әлеуеті: XIII университет аралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / ғылыми. ред. Н. Л. Будахина. - Мәскеу, 2019.
2. Коммерциялық банктердің қаржылық тұрақтылығын бағалаудың шетелдік әдістерін салыстырмалы талдау / Г.Г.Мурзагулова // . – 2019.

Ахметов Е.Ж., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, Ю-10К, студент
(*Ғылыми жетекшісі – з.ғ.м., аға оқытушы Байжанова К.Т.*)

АДАМЗАТТЫҢ АСЫЛ МҰРАТЫ – ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізген отыз жылдың ішінде батыстық өркениеттің жемісі болып табылатын, әлем халықтарының асыл мұратына айналған құқықтық мемлекет қалыптастыру ниетіне беріктігін көрсетуде. Әділеттілікке негізделген мемлекетке қол жеткізу әлем қауымдастығының ежелден келе жатқан ізгі мақсаты. «Бегі мен халқының ынтымағы жоқ жерде, дұшпанның алдауына сенген, арбауына көнген жерде, інісі мен ағасы дауласқан, бегі менен қарашасы жауласқан жерде ел елдігінен айырылады» - деген Күлтегін атамыздың нақыл сөзі заманауи кезеңде өзектілігімен танылуда.

Тарихтың тылсым белестерінде ғұлама ғалымдарды тамсандырған әділ заңға негізделген, халыққа жағымды саяси ұйым қандай сипатта болуы тиіс? Бұл сұрақтың жауабын саяси және құқықтық ілімдердің дамуына еңбегі сіңген ойшылдардың көзқарастарына сүйене отырып, іздестіріп көрейік,

«Мемлекет – кез келген адамдардың бірлестігі емес, құқықтары мен мүдделестіктері тұрғысынан біріккен адамдардан құралған саяси құрылым» - деген ежелгі римдік құқықтанушы Цицеронның көзқарасы заманауи құқықтық мемлекетке берілген алғашқы түсініктеме еді [1,38]. Көне дәуір ойшылдарын толғантқан үлгілі мемлекет жобасы қазақ даласында өзінің жүйрік желмаясына мініп, халықтың бақытты өмір сүретін жерұйықты іздеуші, ғұмыр бойы өлімге қарсы күресуші Қорқыт Ата бейнесінде келеді. Оның өмір сүйгіштік дүниетанымы күнделікті күйкі тірліктің шеңберінен шыға білу және адамзат үшін әрбір тіршілік сәтінің құнды екенін ескерту, қайталанбас уақытты қадірлеуге шақыру, сол арқылы өмірді мәңгілік ету идеясын насихаттайды. Қорқыт атаның пайымдауынша, адамдар адамилық қасиеттерін сақтап қалуы керек. Адам үшін ең қауіптісі – адамилықты жоғалту. «Қонақ келмес үйдің қирағаны жақсы, жылқы жемес шөптің шықпағаны жақсы, адам ішпес ащы судың ағысты жылғаларды қумағаны жақсы, атаның атын былғайтын ақылсыз ұлдың тумағаны жақсы» [2,3]. «Адам қанша қажетсінгенімен, ол өз үлесінен артық жей алмайды» – осыдан сан ғасырлар бұрын айтылса да, тағылымын жоғалтпаған дана ойлар...

Құқықтық мемлекеттің негізгі тірегі азаматтық қоғам жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың сан қырлы мүдделері мен талаптарын іске асыру және қанағаттандыру үшін қалыптасқан қоғамдық қатынастардың жиынтығы және содан туындайтын мемлекеттік емес ұйымдардың жүйесі. Немістің ұлы ойшылы Георг Вильгельм Фридрих Гегель: «Азаматтық қоғам – отбасы және мемлекет арасындағы айырмашылық, азаматтық қоғамның дамуы мемлекетке қарағанда кештеу басталады» [3,178]. Демократиялық қоғамда азаматтық қоғамның ролі арта түседі және мемлекеттік басқару жүйесіне тікелей ықпалын тигізеді. Бұл жерде үкіметтік емес ұйымдардың мәні зор. Олардың құрылу және әрекет етуінің негізгі мақсаттары өзіндік қызығушылықтарға байланысты құрылған топтар мен ұйымдардың мүдделерінің жүзеге асырылуына жағдай жасау және мемлекеттің саяси шешім қабылдауына ықпал ету, органдардың функцияларын жақсартуға, тиімділігін арттыруға кеңес беру, ұсыныстар енгізу болып табылады. Азаматтық қоғамның құрамына енген институттар мынандай талаптарға сай болулары қажет:

- құқықтық негізде құрылуы;
- алдына қойған мақсаттары конституциялық құрылымды күштеп өзгертуге шақырмаулары тиіс;
- мақсат, мүдделерін жүзеге асыру барысында экстремистік әрекеттерге жол бермеулері қажет.

Құқықтық мемлекеттің пайда болуы мемлекеттік-құқықтық процестердің ұзақ эволюциясының заңды салдары, реакциялық институттардың орнына озат, прогрессивті және тиімді институттардың ерекше мұқият іріктеліп келгендігінің нәтижесі болып табылады. Мемлекет пен құқық пайда болғаннан кейін ұлы ойшылдар мен ғұлама тарихи тұлғалар билік жүргізуші топтардың басқаруды жүзеге асыруындағы заңсыздық пен бассыз әрекеттерін қатаң сыңға алды. Мемлекеттің шексіз билігін шектеудің тетіктерін қарастырды. Мысалы, ежелгі грек философы Платон «Заң – басқарушыны билейтін, билеуші заңның құлы болған жерде мемлекеттің гүлденіп көркейетіндігіне сенімділігін» білдіреді. Платон өзінің еңбектерінде, қоғамда заң үстемділігі орнауы қажеттігін аса маңызды мәселе ретінде көтереді. Осындай пікірлерді ежелгі заман ойшылдарының еңбектерінде жиі кездестіруге болады.

Джон Локк тұңғыштардың бірі болып «биліктің заңсыз әрекеттеріне қарсылық көрсету заңды» деген тұжырымдаманы ұсынды. Локк мемлекетті табиғи жағдайды тоқтататын жеке тұлғалардың әлеуметтік келісімшартының нәтижесі ретінде қарастырды. Өз замандастарынан айырмашылығы, ол мемлекет пайда болғанға дейін барлығының барлығына қарсы соғысын танымайды және өзін-өзі сақтау принципі қолданылады деп ойламайды. Локк табиғи мемлекет – бұл адамдардың шексіз бостандығы мен тең құқықтары бар өмір деп санайды, олардың ішіндегі ең бастысы – меншік құқығы. Адамдар мемлекеттегі өмірдің пайдасына табиғи күйден бас тартуға келіседі, өйткені олар мемлекетте өмір қауіпсіз екенін түсінеді. Локктың пікірінше, адам меншігіне билеуші қол сұқпайды, керісінше оларды қорғайтын құқықтарға ие. Мемлекеттің маңызды мақсаттарының бірі – меншік құқығын қорғау. Мемлекет әлеуметтік саясатпен айналыспауы және халықтың мұқтаж жіктеріне қолдау көрсетпеуі тиіс. Локк мемлекет жеке адамдарға өздерінің табиғи құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігін бере отырып, табиғи мемлекеттің кемшіліктерін жояды деп есептесе, Гоббс басқа көзқараста болды, жеке адамдар өздерінің табиғи құқықтарын егемендік пайдасына жүзеге асыру мүмкіндігі бар деп есептеді. Гоббс билікті бөлу тұжырымдамасын сынаса, Локк, керісінше, адамның табиғи құқықтарын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік билікті бөлу қажет деп есептеді [4].

Францияның ірі ойшылы Ш.Л.Монтескье мемлекетте билікті бөлу қажеттілігін демократиялық мемлекеттің ең негізгі іргетасы ретінде жариялады. Билікті бөлудің негізгі мақсаты билікті теріс пайдаланудан аулақ болу еді. Биліктің бөлінуі және өзара қадағалануы, Монтескьенің пікірінше, оның мемлекеттік құрылымға деген қарым-қатынасында саяси бостандықты қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады. Оның көзқарасы бойынша, азаматтардың бостандығы туралы тек республика мен монархияға қатысты айтуға болады, өйткені мұнда саяси билік заңға бағынады. Бірақ құқықтық өлшемі, бұл билік қана емес, сонымен бірге саяси бостандық. «Саяси бостандық, - дейді философ, - бұл сіз қалаған нәрсені жасау туралы емес. Мемлекетте, яғни заңдар бар қоғамда тек қалаған нәрсені жасай алады және қажет емес нәрсені жасауға мәжбүр болмайды. Бостандық заңмен рұқсат етілген шекте барлық нәрсені жасау». Неміс философы И.Кант мемлекетті «құқықтық заңдарға бағынатын көптеген адамдардың бірлестігі» ретінде қарастырды. Мемлекеттің игілігі, Канттың пікірінше, мемлекеттік жүйенің құқықтық принциптермен жоғары үйлесімділігінен тұрады және категориялық императив арқылы ақыл бізді осындай үйлесімділікке ұмтылуға міндеттейді. Құқықтық категориялық императив (Кант оны моральдық бостандық заңы деп атады) борыш сезіміне негізделген және оны келесідей тұжырымдауға болады: егер бұл әрекет моральдық заңға құрметпен жасалса ғана моральдық болады. Құқықтық мемлекеттіліктің бірқатар іргелі қағидаларын әзірлеген Кант болатын: қоғамның әрбір мүшесінің тұлға және азамат ретіндегі бостандығы мен тәуелсіздігі; мемлекеттің жеке өмірге араласуын шектеу; мемлекет пен қоғамның заңмен байланысы; халық, қоғам, мемлекет өміріндегі заңдылық. Жалпы алып қарағанда мемлекеттің құқықтық негізде құрылуын Кант идеялық мағына дәрежесінде ұсынды. Қабылданған заңдардың құқықтық қағидаларға сай келуін талап етуі оны ұлы ойшылдар санатына жатқызады.

XX ғасырдың басында Ресей университетінде білім алған қазақ зиялылары Еуропаның, АҚШ-тың демократиялық құқықтық құжаттарын ой-саналарына сіңіргендіктен, өздерінің ой-тұжырымдарында алдыңғы қатарлы идеялардың қазақ даласына енгізілуін қалады. Қазақстанның саяси-құқықтық ой пікірінде адам құқықтарының мызғымастығы, тиімді қорғалуы туралы идеялар негізінде XX ғасырдың басында тұңғыш рет «Қарқаралы петициясында» (1905) өзінің шешімін тапты [5,2]. Адам құқықтарының табиғи екені және олардың ең жоғарғы құндылық болуы қажеттілі туралы 1911 жылы ірі реформатор, Қазақстанның тұңғыш Конституциясының авторы, қоғам қайраткері, демократ, отарлық саясатқа қарсы белсенді

күрескен Барлыбек Сыртанов өзінің «Қазақ елінің уставы» еңбегінде нақтылы, концептуалды деңгейде жариялады. «Қазақ елінде адам баласының бәрі тең құқылы. Дініне, қанына, тегіне, нәсіліне қарап адамдарды қорлауға жол жоқ. Адам тек закон һәм құдай алдында жауап береді. Қазақ елінде адам балалары бостандықта, теңдікте бақытты өмір сүруге құқы бар». Өз еңбегінде Еуропа ойшылдарының прогрессивті идеяларын қазақ қоғамына жеткізу қажет екенін дәлелдеді. Билікті бөлу теориясын мына мағынада береді: «Қазақ елінде билік жүргізу закон шығаратын, орындайтын һәм сот болып тұрады. Үш билік бір-біріне бағынбайды, бассыздыққа жол бермеудің белгісі болып тұрады» [6, 135-136].

Құқықтық мемлекетке сипаттама беру барысында оның өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан мемлекет ретінде қалатынын естен шығармауымыз керек. Құқықтық мемлекет жәй мемлекетке бір белгілерімен ұқсас болғанымен, айырмашылықтары бар: Мемлекетте билік шексіздігімен сипатталса, құқықтық мемлекетте құқық үстемдігі танылады; Мемлекет қоғамнан алшақ кетсе, құқықтық мемлекетте азаматтық қоғам мемлекет әрекетін бақылап отырады; Мемлекет өз тарапынан азаматтарға бассыздық пен күштеуден қорғауға толық кепілдік бере алмаса, құқықтық мемлекетте адам құқықтары мен бостандықтары шынайы түрде қорғалады. Негізінен, құқықтық мемлекет түсінігі - адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз етуге жағдай жасайтын, мемлекеттік билікті құқық көмегімен шектейтін, құқық үстемділігіне негізделген саяси ұйым. Құқықтық мемлекет мәнінің екі жағын ажыратып көрсетуге болады. Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз ету, жеке тұлға үшін құқықтық көтермелеу режимін қалыптастыру – құқықтық мемлекеттің әлеуметтік мазмұндық жағы. Мемлекеттік билікті құқықтың көмегімен шектеу, мемлекеттік құрылымдар үшін шектеу құқықтық режимін қалыптастыру – формальді заңды жағы. Құқықтық мемлекеттегі мемлекеттік биліктің егемендігі ел ішінде барлық азаматтарға және олардың құратын мемлекеттік емес ұйымдарына қатысты жоғарылықпен, сыртқы саясатты жүргізудегі өзге мемлекеттерден және халықаралық ұйымдардан тәуелсіздікпен сипатталады. Құқықтық мемлекеттің айрықша белгілері қатарында мемлекет пен тұлға арасындағы өзара жауапкершілік, қоғамдық өмірдің барлық салаларында құқықтық заңның үстемділігі, құқық үстемдігі, азаматтық қоғамның болуы, биліктің тәуелсіз тармақтарға заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуі, қоғамда жоғары дәрежеде құқықтық мәдениеттің қалыптасуын атауға болады. Жалпы айтқанда, құқықтық мемлекет – мемлекетте ізгілендіру, адамгершілік, теңдік, бостандық идеяларының құқықтық қағидаларға ұласып, құқық үстемдік еткен, бассыздық пен заңсыздыққа жол бермеу үшін биліктің барлық тармақтарын арнайы тетіктермен тежеу арқылы адам құқықтарының тиімді қорғалуын білдіретін саяси ұйым.

Құқықтық мемлекет мәнінің бірінші жағы басқа мемлекеттер тәріздес, Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-ші бабында: «мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп көрсетілген [7,1]. Құқықтық мемлекет өзінің ең басты мақсаты – жеке тұлғаның жан-жақты дамуына мүмкіндік беруді кепілдендіруді үздіксіз іске асырып отыруға тиісті. Құқықтық мемлекет құру ұзақ мерзімді және ауыр жол. Біз, келер ұрпақ өткен зиялылардың, ірі қайраткерлердің ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибелеріне жүгіне отырып, құқықтық мемлекет қалыптастыру жолында күш-жігерімізді, білімімізді аямай өзіндік үлес қосуымыз қажет. Өзімізді заңсыздықтан тыя отырып, құқықтық мемлекетке жетуге болады.

Әдебиеттер:

1. Ахметова Н.С., Байжанова К.Т. Мемлекет және құқық туралы ілімдер. – Қарағанды: ҚарМУ, 2018. – 160 б.
2. Әбікенов Ж. Қорқыт атаның нақыл сөздерінің тағылымы және тәрбиелік идеялары // Сыр медиа. – 2018. – 19 қараша.
3. Гегель Г.В.Ф. Құқық философиясы. – Алматы, 2009. – 524 б.
4. Локк Дж. Басқару туралы екі трактат // qamba.codeo.kz/site/book/online/dzhn-lkk-basqarw-twraly-eki-traktat/content/content_1.xhtml/
5. Бейсембекова Н., Қадашұлы Е. 1905 жыл. «Қарқаралы петициясы» // Орталық Қазақстан. – 2016 жыл. – 1 қазан.
6. Сыртанов Барлыбек // Қазақстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 560 с.
7. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021. – 39 б.

Әбіл А. А., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, экономический факультет, группа МГМУ-52, магистрант
(Научный руководитель – к. э. н., профессор кафедры менеджмента Акыбаева Г. С.)

ПЕРЕХОД К ПРОЕКТНОМУ УПРАВЛЕНИЮ: ОТ ПРОБЛЕМ К РЕШЕНИЮ

Мировая практика в области реализации проектного управления показывает положительную динамику, но вместе с этим важно отметить, что в системе государственной власти данное направление необходимо развивать. Достижение целевых установок в определенные сроки с минимизацией затрат является важнейшей задачей во всех направлениях деятельности экономики государства. Возможности проектного управления способствуют повышению действенности органов государственного управления, созданию лучших условий для эффективной социально-экономической политики. Практика внедрения проектного менеджмента в государственном секторе для нашего государства – важный этап формирования культуры управления в госорганах. На сегодняшний день у руководства страны есть понимание, что старые методы командно-административного подхода в управлении себя изжили и пора переориентироваться на современные технологии управления.

Еще два года назад, 15 января 2020 года Касым-Жомарт Токаев при встрече с представителями Президентского молодежного кадрового резерва сказал о необходимости внедрения новой модели государственного управления, цель которой – быть ближе к людям. «По сути, речь идет о сервисной модели деятельности государства. Казахстану необходима новая модель государственного управления, которая должна основываться на использовании самых современных технологий. С учетом всего этого мы приступили к реформе системы государственного управления», – отметил глава государства. [1]

24 января 2020 года Президент К. К. Токаев поручил Правительству внедрить проектный подход в систему государственного управления на всех уровнях. Следует отметить, что в сфере государственного проектного управления уже принят ряд нормативно-правовых документов. Так, 2 января 2021 года глава государства подписал Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам восстановления экономического роста». В связи с законом были внесены изменения и дополнения в Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года. Кодекс был дополнен новой статьей - 43-1. «Проектное управление», где говорится:

1. Достижение целей, установленных в стратегических и (или) программных документах, может осуществляться путем проектного управления.
2. Правила осуществления проектного управления утверждаются Правительством Республики Казахстан.
3. Уполномоченный орган по проектному управлению утверждает типовой регламент проектного управления государственных органов. [2]

В принятой Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы уделено внимание роли проектного управления в формировании антикоррупционной культуры. В частности, в ней говорится о том, что внедрение проектного менеджмента при реализации государственных документов и проектов станет эффективным инструментом превенции коррупции на всех уровнях государственного управления. Финансирование проектов будет осуществляться только при наличии целевых показателей и измеряемых результатов государственного инвестирования, что потребует сформировать методологию расчета индикаторов с прогнозом их влияния на социально-экономическое развитие страны в целом или конкретного региона. В свою очередь, развитие института внешнего анализа коррупционных рисков в рамках проектного подхода позволит повысить его эффективность, обеспечит персональную ответственность, комплексное решение проблем и предупреждение формализма. [3]

1 февраля 2022 года Глава государства провел совещание по вопросам противодействия коррупции, где обратил внимание на необходимость продолжить внедрение принципов проектного управления в госаппарате. Однако отметил, что «пока не все госслужащие понимают суть проектного управления, обладают необходимыми знаниями и навыками. А мы сейчас ставим задачу – создание «облачной платформы», то есть это новый уровень управления экономикой и всеми общественными процессами. Поэтому государственным служащим нужно

однозначно перестраиваться». [4] Президент также отметил, что всем государственным органам следует активно вникать в новые форматы работы и использовать их на практике; отходить от старых административных методов и повсеместно переориентироваться на современные технологии управления.

Помимо отсутствия полного понимания сути проектного управления, есть еще ряд проблем и трудностей, с которыми сталкиваются на практике государственные органы при переходе к проектному управлению. Среди них, психологическая неподготовленность персонала и руководящего состава к повышению ответственности за принимаемые решения и большей прозрачности процесса их принятия, высокой степени инертности старых систем управления и кардинальности изменений, что, в конце концов, может повлечь отторжение инструментов проектного управления в принципе. Также на практике происходят конфликты «двойного подчинения» в связи с параллельным использованием различных подходов к управлению.

Для урегулирования процессов и внедрения проектно-сетевой модели государственного управления создается новый орган, формируемый Правительством, под названием «Национальный проектный офис». Офис объединяет все государственные органы, включая министерства и акиматы в Единую Информационную систему «Проектная платформа kz.2050», запущенную в тестовом режиме с марта 2020 года. Одна из задач системы – персонафикация ответственности и новая организационная культура управления. Система позволяет обеспечить не только контроль выполнения каждой задачи, но и оперативный мониторинг расхода денежных средств по каждому проекту.

Таким образом, впервые, на основе матричной структуры (без создания нового госоргана или структурного подразделения), путем объединения ресурсов и усилий Администрации Президента и Правительства создается орган, который обеспечивает реализацию всех стратегических задач странового уровня. Главная задача и смысл деятельности Национального проектного офиса – обеспечить выполнение Национального плана развития и национальных проектов, разрабатываемых сейчас государственными органами. [5]

Нормативная и правовая база проектного управления включает Правила осуществления проектного управления и Типовой регламент проектного управления государственных органов. Эти документы регламентируют деятельность государственного аппарата по управлению портфелями, программами и проектами на трёх уровнях государственного управления: на уровне Правительства, государственных органов и проектных команд. По каждому национальному проекту определён куратор на уровне заместителей Премьер-Министра РК и руководители национальных проектов на уровне министров. [6]

Для преодоления барьеров по внедрению проектного подхода в государственном управлении в каждом министерстве и акимате области создаются Проектные офисы. 5 января 2022 года на базе аппарата акима Карагандинской области был создан отдел, на который возложены функции Проектного офиса. В его задачи входит формирование совместных кросс-функциональных проектных команд с непосредственным участием всех управлений области, акиматов городов и районов, экспертов и представителей общественности. Это новая организационная культура и проектно-сетевая модель государственного управления, основанная на современных технологиях.

Проектный офис области состоит из Управляющего комитета, который возглавляет аким области, руководителя, главного менеджера и главного администратора Проектного офиса, ситуационно-аналитического центра, коммуникационного центра, а также 5 базовых направлений, возглавляемых заместителями акима области и руководителем аппарата – «Человеческий капитал», «Развитие инфраструктуры», «Индустрия и предпринимательство», «Развитие агропромышленного комплекса», «Развитие государственного аппарата».

Каждое базовое направление управляется командой из трех человек —руководителя, менеджера и администратора реализации базового направления. Им подчиняются группы реализации проектов в управлениях и акиматах городов и районов. Таким образом, система охватывает все структуры – от аппарата акима области до поселковых акимов, создавая архитектуру проектно-сетевой модели, основанной на так называемом «водопадном» (Waterfall) или каскадном цикле, при котором задача передаётся последовательно по этапам, напоминающим поток.

В настоящее время Проектным офисом проводится работа по декомпозиции каждого показателя национальных проектов на соответствующие отрасли и регионы. Далее будут определены пулы проектов, необходимых для достижения каждого декомпозированного

показателя в отрасли, регионе, районе, сельском округе. В целом создается и внедряется организационный механизм, обеспечивающий связь объемов бюджетного финансирования с показателями результатов деятельности органов государственной власти (местного самоуправления). Также перед Проектным офисом Карагандинской области стоят такие задачи, как мониторинг и контроль достижения ключевых показателей эффективности проекта на каждом из этапов его жизненного цикла.

Как показал анализ практики внедрения проектного управления, совершенствование управленческой методологии позволяет применять новые инструменты в части ранжирования проектов в зависимости от социальной значимости, уровня сложности и т.д., проводить календарное планирование в формате Scrum-графика. Каждый день, в одно и то же время, члены команды Проектного офиса тратят 15 минут на то, чтобы поделиться информацией о статусе задач и состоянии проекта.

Более того, еженедельно на уровне Национального проектного офиса проходят онлайн-совещания и вебинары по практическому применению проектного управления в государственном секторе, где обсуждаются проблемы внедрения проектного менеджмента в органах власти, способы их преодоления и, конечно же, последние достижения. Создана открытая, независимая площадка для общения, обмена и распространения опыта в области эффективного управления проектами между организациями государственного сектора и иными заинтересованными сторонами.

Всё это позволяет сделать предварительный вывод, что встраиваемый в государственное управление проектный менеджмент имеет точки соприкосновения с традиционной системой и организационной структурой государственного сектора и может дать положительный результат при тесном межведомственном взаимодействии.

Литература:

1. Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на встрече с участниками Президентского молодежного кадрового резерва [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vstreche-s-uchastnikami-prezidentskogo-molodezhnogo-kadrovogo-rezerva

2. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Министерства юстиции РК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000399>

3. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Министерства юстиции РК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000802>

4. Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-voprosam-protivodeystviya-korrupcii-1128>

5. Сайт Правительства Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://government.kz/ru/documents/national-projects>

6. Официальный сайт Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/activities/208?lang=ru>

Балмагамбетов А.Р., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, юридический факультет, гр. МЮСБ-62, магистрант.
(*Научный руководитель - к.ю.н., PhD, профессор Нукушева А.А.*)

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ПУТЬ РАЗВИТИЯ НОТАРИАТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В современном обществе старые методы работы нотариуса не могут поспевать за набравшим скорость и стремящимся вперед гражданским оборотом. Нотариус должен быть «посредником» прогрессивного развития правового общества. Перед нотариусом ставится задача по оказанию всесторонней, комплексной помощи участникам сделок и других нотариальных действий, выполнение которой невозможно без наделения его полномочиями по

активному истребованию, получению и комплексной проверке всех необходимых обстоятельств с тем, чтобы освободить граждан и представителей юридических лиц от необходимости обращения в различные инстанции за получением справок и документов и «схождения по мукам».

Нотариусы, пожалуй, одни из последних в правовой системе Казахстана добрались до внедрения информационных технологий. Это не случайно, поскольку большинство нотариальных действий требуют изучения подлинников на бумаге.

Однако повсеместное применение средств коммуникации, информационных систем и сетей не могло не повлиять и на развитие нотариата. Цифровизация нотариальной деятельности являлась давно назревшей потребностью, поскольку несовременные способы организации нотариальной деятельности, использование непроверенной, а порой неактуальной информации ставят под сомнения документы, которые исходят из-под пера нотариуса, тем самым не обеспечивают защиту прав и законных интересов лиц, обращающихся за совершением нотариальных действий. Цифровизация закрепила важные для нотариуса новации, связанные с использованием информационно-коммуникационных технологий, которые можно объединить в три группы: ведение нотариусом электронных реестров; создание нотариусом нотариально оформленных документов в форме электронных документов; принятие нотариусом электронных документов для совершения нотариального действия.[1]

В конце 2010 года под руководством Министерства юстиции РК и в соответствии с законодательством о нотариате проходила сложная работа по внедрению Единой нотариальной информационной системы (ЕНИС). В противовес этой деятельности один из глав территориальных нотариальных палат организовал в 2010-2012 гг. серию обращений в госорганы, руководил организацией отказов нотариусов от подписания договора с АО «НИТ», цель всей этой бурной работы была направлена на воспрепятствование деятельности Министерства по внедрению ЕНИС. В результате в отношении ряда нотариусов были приостановлены лицензии, в последующем судебные разбирательства об оспаривании решений Министерства о приостановлении лицензий закончились с отрицательным результатом для нотариусов и организатора. Вместе с тем, введение ЕНИС, как показала практика, повысило уровень правовой безопасности нотариальных действий; обеспечило оперативность работы, открыло новые возможности для нотариата. Естественно и закономерно имеются определенные недостатки функционирования ЕНИС, но они решаемы в рабочем порядке. В данном направлении требовалась тогда и сегодня инициатива Республиканской нотариальной палаты (РНП) по усовершенствованию системы, но не противодействие территориальной палаты Министерству юстиции в аспекте внедрения системы. [2]

Постоянное совершенствование и развитие законодательства в области создания электронного правительства позволило закрепить в нем нормы, предоставляющие гражданам и предпринимателям право при получении государственных услуг и лицензий не внося справки, нотариально заверенные копии документов, которые уже содержатся в государственных электронных ресурсах.

Одним из таких проектов государства стала Единая нотариальная информационная система ЕНИС. ЕНИС или по-другому «е-нотариат» создана с целью обеспечения прозрачности нотариальной деятельности, существенного снижения рисков мошенничества при заключении сделок за счет идентификации и проверки документов физических и юридических лиц, движимого и недвижимого имущества, а также земельных участков. До сих пор в этой сфере не все было благополучно.

К примеру, с 1998 года за нарушения нотариальной деятельности приостановлено действие 226 лицензий, в судебном порядке по иску Министерства юстиции лишены лицензии 26 нотариусов, прекращено действие 118 лицензий.

Единая нотариальная информационная система позволяет нотариусам проводить проверку документов и определять статус граждан через государственные базы данных. При этом предусмотрено обязательное наличие электронной цифровой подписи у нотариусов, а также ведение, как обычного реестра регистрации нотариальных действий, так и электронного реестра «е-нотариата».

Внедрение современных технологий в традиционную, веками устоявшуюся систему документооборота открывает новые возможности для повышения оперативности нотариальных действий. Нотариальная система Казахстана изменяется в соответствии с требованиями времени и новых технологий. Сегодня каждый нотариус Казахстана имеет электронную подпись и доступ

к единой системе электронного нотариата страны. «Современная модель развития Казахского нотариата – это развитие модели активного нотариата, которая ставит нотариуса в центр гражданского оборота и наделяет его полномочиями для оказания квалифицированной юридической помощи комплексного характера».

Детальные исследования АО «Национальные информационные технологии» совместно с Министерством юстиции РК, которые являются разработчиками программы, убедили в том, что ЕНИС имеет высокий уровень защиты: все личные данные клиентов доступны в ней только пользователю, то есть самому нотариусу.

Контроль за безопасностью информации осуществляется, как Министерством связи и информации, так и органами национальной безопасности. Единая нотариальная информационная система «е-нотариат» дает огромные возможности для сокращения времени обслуживания граждан у нотариусов, а также ограждает самих нотариусов от действий мошенников.

На данный момент ЕНИС играет важную роль, в профессиональной деятельности каждого нотариуса страны. Сложно представить возможность совершения нотариальных действий, без их регистрации в электронном реестре, а несоблюдение сроков по регистрации нотариальных действий и внесению иных установленных законом сведений может привести к нарушению прав и законных интересов участников нотариальных действий и иных лиц. Так, например, несвоевременная регистрация наследственного дела может привести к неблагоприятным последствиям для наследников, а несвоевременное внесение сведений об отмене доверенности может нарушить интересы доверителя и других лиц, которые добросовестно заблуждаются относительно действительности полномочий у предъявителя доверенности.

На сегодняшний день к полностью оформляемым в электронной форме нотариальным документам относятся регистрация уведомлений о залоге движимого имущества и выдача выписок из реестра уведомлений о залоге движимого имущества в электронной форме. Революционным нововведением в законодательство стали такие нотариальные действия, как удостоверение равнозначности электронных документов документам на бумажных носителях и удостоверение равнозначности документов на бумажных носителях электронным документам, позволяющее создавать одновременно действующих два подлинных документа, равных по значимости и силе. Совершение таких нотариальных действий имеет огромное значения в том числе для снижения временных и иных затрат, необходимых для, например, пересылки документов из одного региона в другой. Удостоверив равнозначность, нотариус может направить подлинный документ путем электронной передачи в другой конец страны в короткий промежуток времени, практически в режиме онлайн.

Также в электронной форме нотариусы совершают нотариальные действия по представлению документов на государственную регистрацию юридических лиц и индивидуальных предпринимателей. В случае представления документов в регистрирующий орган нотариусом документы, подтверждающие факт внесения записи в соответствующий государственный реестр или факт отказа в государственной регистрации, направляются регистрирующим органом нотариусу в форме электронных документов. Нотариус выдает соответствующие документы заявителю по его просьбе на основании удостоверения равнозначности документов на бумажных носителях электронным документам в соответствии с законодательством о нотариате или в форме электронных документов.

В заключение хотелось бы отметить, что современный нотариат, являясь неотъемлемой частью правовой системы Казахстана, развивается вместе и наравне с другими ее институтами. Поскольку наши повседневные дела практически перешли в цифровую сферу, нотариат не должен отставать от развития общества. Предполагается, что казахский нотариат полностью перейдет на регистрацию нотариальных действий в электронном реестре. Нотариусам должен быть обеспечен бесперебойный доступ в режиме онлайн к Государственному кадастру недвижимости и Единому государственному реестру прав на недвижимое имущество и сделок с ним, базам ЗАГС.

По существу должна быть сформирована система электронных реестров с широким, но регламентируемым доступом, начиная от реестра законов, указов Президента РК, постановлений Правительства РК, реестров юридических лиц и предпринимателей, прав на недвижимость, актов гражданского состояния, и кончая реестрами актов, принимаемыми лицами, выполняющими государственные функции - нотариусами, арбитражными управляющими,

кадастровыми инженерами и др. Система ведения таких реестров должна подчиняться общим принципам, на все должно быть закреплено право собственности государства.

Будущее за электронным нотариатом.

Литература:

1. Волчинская Е.К. Об использовании электронных документов нотариусами - Нотариальный вестник. 2014. № 8. С. 51.

2. Бурибаев Е.А, Нотариату - реформирование! - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33183622&pos=6;-106#pos=6;-106

Берденова У.Қ., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 2 курс студенті,

(Ғылыми жетекші- А.И. Бирманова, Phd докторы, қауымдастырылған профессор ҚарУ)

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ – ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАРЫШТЫ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Азаматтық қоғамды құру және нығайту қажеттілігі барлық қазіргі ойшылдар, реформаторлар мен қоғам белсенділері үшін ортақ тақырыпқа айналды. Әрбір демократиялық мемлекет өзінің саяси функцияларының нәтижелі жұмыс атқаруы үшін азаматтық қоғамның қажеттілігі мен мағыздылығын толық мойындайды.

Қоғам дегеніміз адамдар арасындағы тарихи қалыптасқан саяси-әлеуметтік байланыстар мен қатынастардың тұрақты жүйесі. Адамзат баласы пайда болғанынан топтасып, бірге өмір сүретіні, қоғамды адам қалыптастыратыны тарихтан-ақ белгілі. Сонымен қатар, қоғам өзінің белгілі бір қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру үшін бірігіп жұмыс жасап, еңбек ететін адамдардан құралады. Қоғамның ең бір қалыптастырушы бөлігі – отбасы. Философия мен социология тарихының тұжырымдары бойынша адамның қоғамда, бірлікте өмір сүруі ұзақ тарихи дамуды басынан кешірген. Қоғам – өзін ішінара арнайы басқару тармақтары қалыптаспаған «мемлекет» десек те болады. Гректің ұлы философы Аристотель «Қоғам әлеуметтік түйсіктерді қанағаттандыру үшін біріккен индивидтердің жиынтығы» деп есептеген [1,144].

Азаматтық қоғам ұғымы мен мәнін екі тұрғыдан қарастыруға болады. Біріншісіне сәйкес, ұйымның бұл формасы тұлғааралық қатынастардың, сондай-ақ әлеуметтік институттардың кешені болып табылады. Бұл ретте азаматтық қоғамның құрылымына экономика, мәдениет, білім, отбасы, дін және т.б. кіреді. Бұл қатынастарды дамытуға мемлекеттің қатысуы көзделмеген. Осы өзара әрекеттесудің арқасында әлеуметтік топтар мен адамдар өздерінің мүдделері мен қажеттіліктеріне қанағаттанады. Философиядағы азаматтық қоғам ұғымы қалыптасудың идеалды моделін ұсынады. Осы көзқарас бойынша әлеуметтік білім егеменді еркін тұлғалардан тұрады. Сонымен бірге, олар ең кең әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени және басқа құқықтарға ие болуы керек, мемлекеттік басқаруға белсенді қатысып, әр түрлі жеке қажеттіліктерді еркін қанағаттандыруы керек.

Ең көп таралған идеялардың біріне сәйкес азаматтық қоғамды еркін тұлғалардың бірлестігі деп түсіну керек. Экономикалық компонент тұрғысынан бұл қоғамның құрылымына кіретін әр адамның меншік иесі екенін білдіреді. Жеке инвестициялардың, білім мен дағдылардың мөлшеріне байланысты ол өз мүлкінің көлемін көбейте алады, сонымен қатар оны өз қалауы бойынша басқара алады. Қазіргі азаматтық қоғамдағы адам мамандық, тұрғылықты жер таңдауға, отбасылық қатынастар орнатуға ерікті. Адам бостандығының тағы бір аспектісі – саяси тұрғылығы. Адам демократиялық тетіктер шеңберінде билік пен әкімшілік өкілеттіктерді бере алады, сайлауға өзі қатыса алады, Жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырады, қоғамдық белсенділікті көрсете алады. Сондай-ақ, бостандықтың бұл аспектісі азаматтың саяси преференцияларды таңдау, белгілі бір партиялар мен бірлестіктердің бөлігі болу құқығынан көрінеді.

Ежелгі Греция заманында көптеген ойшылдар мемлекет пен оның ажырамас бөлігі – қоғамның құрылуына не себеп болғандығы туралы ойлады. Жақында ғана отандық ғылым азаматтық қоғамның қалыптасуына, оның қалыптасуы мен дамуына ерекше назар

аударғанына қарамастан, жүздеген жылдар бойы бұл қызу пікірталас әлемдік саясаттану мен философияда жалғасуда, оның маңыздылығын асыра бағалау қиын. Ғылыми еңбектер аясында Аристотель, Цицерон, Макиавелли, Гегель, Маркс және басқалар сияқты ұлы ойлар азаматтық қоғам жұмыс істей алатын негізгі белгілерді анықтауға тырысты.

Шын мәнінде, «азаматтық қоғам» термині, тұжырымдамасы, құрылымы, оның ерекшеліктері алғаш рет Джордж Вильгельм Фридрих Гегель «Құқық философиясы» кітабында қоғамдық айналымға енгізілді. Ұлы неміс ойшылы азаматтық қоғам әртүрлі қатынастардың – отбасылық, әлеуметтік, сондай-ақ мемлекет қатысатын қатынастардың диалектикалық үйлесімі деп санайды. Гегель ұғымдарына сәйкес, қоғам қажеттіліктердің жиынтығы болып табылатын ортаны білдіреді [2,218]. Оның негізгі компоненттері дін, мемлекет, заң, отбасы, мәдениет және басқа элементтер болып табылады. Гегельдегі азаматтық қоғам-адамзат дамуының ең жоғары деңгейінің бірі.

Азаматтық қоғам идеясы қоғамның капиталистік жүйесін басқаруда маңызды рөл атқарды. Джон Локктың (1632-1704) екінші трактатында «азаматтық қоғам құру табиғи жағдайдың барлық қолайсыздығынан жалғыз құрал болып табылады және адамдар өз өмірлерін, бостандықтары мен мүліктерін қорғай алатын ең күшті қару болып табылады», деп көзделген. Локктың пікірінше, мемлекет табиғи құқықтарға (бостандық, теңдік, меншік) және заңдарға (бейбітшілік пен қауіпсіздік) кепілдік беру үшін құрылғандықтан, ол бұл құқықтарға қол сұғылмауы керек, табиғи құқықтарға сенімді кепілдік берілуі керек. Табиғи құқықтар мен заңдар үшін басты қауіп артықшылықтардан, әсіресе билік иелерінің артықшылықтарынан туындайды дейді [3,310].

Сонымен, азаматтық қоғам дегеніміз – онда болып жатқан үдерістер мен қатынастардың негізгі әрекет етуші субъектісі болып табылатын, өз қажеттіліктерінің, мүдделері мен құндылықтарының барлық жүйесімен бірге болып табылатын қоғам. Азаматтық қоғам тек мемлекет ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік құрылым ретінде де жұмыс істей бастады. Мемлекет пен оның органдарына тәуелсіз өмір сүретін қоғамдық, саяси, экономикалық, мәдени, ұлттық, діни, отбасылық және басқа қатынастардың барлық жиынтығын білдіреді.

Эндрю Хейвудтың айтуынша, азаматтық қоғам қауымдастықтар, бизнес, қызығушылық топтары мен отбасы топтарына жатады. Азаматтық қоғам халықтың барлық жеке ұйымдарын қамтиды. Баспасөз, адамдардың кәсіби бірлестіктері, адам құқықтары жөніндегі топтар мен ұйымдар, ерікті әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдары және іс жүзінде қоғамда жұмыс істейтін барлық үкіметтік емес ұйымдар [4,258].

Жеке тұлға мен мемлекет арасындағы қатынастарды сипаттайтын азаматтық қоғам көрінісінің бірнеше мысалдары бар:

- қоғам мен мемлекеттің мүдделері жеке адамның мүдделерінен жоғары тұра алмайды;
- азаматтың бостандығы ең жоғары құндылық болып табылады;
- азаматтың жеке меншікке деген ажырамас құқығы бар;
- егер азамат заңды бұзбаса, оның жеке істеріне араласуға ешкімнің құқығы жоқ;
- азаматтар азаматтық қоғам құру туралы бейресми келісім жасайды, бұл олар мен мемлекет арасындағы қорғаныс қабаты болып табылады.

Азаматтық қоғам жеке қызмет саласына қатысты бірқатар экономикалық, әлеуметтік, мәдени, моральдық және басқа да міндеттерді орындау үшін жұмыс істейді. Бұл үкіметтің бөлігі емес, бірақ ол мемлекеттің бүкіл халқының құқықтарын, жалпы әл-ауқатын және дамуын қамтамасыз ету мақсатында қызмет етеді. Біздің елімізде азаматтық қоғам саналы, қырағы және белсенді бола түсуде. Үкіметтің үнемі қатысуы, оның нәтижелі қызметі, құқықтық сауаттылықтың таралуы, бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы, жергілікті өзін-өзі басқарудың жүйесінің болуы, саяси әлеуметтенудің тікелей, біртекті және демократиялық процесінің болуы және адамдардың қоғамда деген толық құқықтары мен міндеттемелерін білуі азаматтық қоғамның белсенді және күшті болуының негізі. Азаматтық қоғамның маңызды функциясы – саяси қоғамдастықтың саяси әлеуметтенуі. Саяси әлеуметтенуді белгілі бір қоғамдағы адамдар саяси жүйемен танысатын және олардың саясатты қабылдауын және олардың саяси құбылыстарға реакциясын анықтайтын процесс ретінде анықтауға болады. Кез келген қоғамда дамыған және дамып келе жатқан саяси әлеуметтену өте маңызды рөл атқарады. Әлемнің барлық саяси жүйелері бірдей емес және олардың түрі мен табиғаты әртүрлі. Азаматтардың табиғатпен, идеологиямен және саяси құрылым жұмысымен жақсы таныс болуы маңызды. Барлық азаматтар осы қасиеттердің

бәріне ие болмауы мүмкін, бірақ саяси әлеуметтанушылар адамдар өздері өмір сүретін саяси жүйе туралы нақты және терең білімге ие болуы керек және саяси әлеуметтену бұл жұмысты орындайды екенін тиек етеді. Өткен ғасырдың екінші жартысында адамдар мен академиктер саяси тұрақтылық пен саяси жүйенің сәтті жұмыс істеуі үшін қоғамның барлық салаларындағы адамдар саяси жүйеге сәйкес келуі керек және тек азаматтық қоғам бұл жұмысты барлық формаларында орындай алады деген идеяны баса айтты [5].

Азаматтық қоғам ұғымы, азаматтық қоғамның құрылымы – әртүрлі ғылыми көзқарастарда зерттелуі мүмкін құбылыстар. Көптеген заманауи әлеуметтанушылар қоғамның құрылымын құрайтын төрт негізгі элементті бөліп көрсетуді жөн көреді. Азаматтық қоғамның бірінші элементі – әлеуметтік жүйе болып табылады. Адамдар бір-бірімен өзара әрекеттесетін, бір жағынан өз мүдделерін білдіретін, өз құқықтарын жүзеге асыратын, екінші жағынан оларды басқа адамдардың басымдықтарымен біріктіретін және белгілі бір нормалармен белгіленген міндеттерді орындайтын орта.

Азаматтық қоғамның екінші элементі – экономикалық жүйе. Оны құрайтын институттар қоғамның тіршілігін қамтамасыз етудің негізін құрайды. Экономикалық жүйе аясында адам қажеттіліктермен алдын-ала анықталған өз мүдделерін жүзеге асырады, сонымен қатар мүмкін немесе қажет болған жағдайда басқа адамдардың басымдықтарын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Азаматтық қоғамның үшінші элементі – саяси және құқықтық жүйе. Бұл мемлекетті басқаруға көмектесетін институттар жиынтығы. Саяси жүйе қоғамның тұрақтылығы мен егемендігін қамтамасыз етеді. Мемлекеттік институттардың болмауы немесе әлсіздігі, әдетте, әлеуметтік коммуникациялар сапасының төмендеуімен бірге жүреді.

Қазіргі азаматтық қоғамның төртінші элементі – рухани-мәдени жүйе болып табылады. Оны қоғамның тұрақтылығы, сондай-ақ оның негізгі құндылықтарының тарихи сабақтастығы тұрғысынан маңызды деп санауға болады, бұл қоғам тұрақтылығының басты өлшемдерінің бірі болып табылады. Әлеуметтік коммуникациялардың рухани және мәдени компоненті, мысалы, дағдарыс құбылыстары экономикалық немесе саяси аренада болған кезде ажырамас рөл атқара алады.

Азаматтық қоғам – қоғамдық қатынастардың саласы, ал үкімет – саяси қатынастардың саласы. Азаматтық қоғам әрқашан бірігуге, біріктіруге, бірлік құруға және біздің ең үлкен сын-қатерлерге қарсы тұруға, әділеттілік орнатуға ұмтылады. Осыған сүйене отырып, азаматтық қоғам демократиялық қоғамдардың сипаттамаларының бірі болып табылады. Сарапшылар мен саясаттанушылардың пікірінше, өркениетті қоғамның міндеттерінің бірі азаматтық қоғам дамитын жаңа мағына мен мазмұн беру қажеттілігі болып табылады. Дамыған демократиялық, құқықтық елдердің мысалдары көптеген қателіктерден аулақ болуға көмектеседі және жаңа қоғам құруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Том 1. / Ред. В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1976. 550 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. – М.: Институт философии АН СССР, "Мысль", 1971. – 630 с.
3. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
4. Хейвуд Э. Политология / Пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
5. Шоманов А.Ж., Морозов А.А. Потенциал институтов гражданского общества в обеспечении социальной стабильности в Казахстане//Аналитик.- 2003.- №5. С. 37-42.

Бимағамбет А.Қ., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, экономика факультеті, топ УА-31, студент

Гиняйтова К.К., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, экономика факультеті, топ УА-31, студент

(Ғылыми жетекші – э.ғ.к., доцент Шакеев С.С.)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ТӨЛЕМ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖӘНЕ БАНКРОТТЫҒЫ ТУРАЛЫ ЗАҢЫ – ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Қазіргі кезеңдегі нарықтық экономиканың дамуына және тұтыну деңгейінің жоғарылауына байланысты тұтынушы азаматтар көбінесе едәуір көлемдегі міндеттемелерге және оған тиісінше, көптеген кредиторларға ие, сондықтан қазіргі уақытта мұндай қарыздарды реттеу үшін азаматтық банкроттық институты заңнамасы қажет етуліде және қарастырылуда.

Осы орайда қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі «Жеке тұлғалардың банкроттығы туралы» заң жобасы заңдастырылмағандығына және де жеке, сондай-ақ жария мүдделердің теңгеріміне қол жеткізуге, борышкерлер мен кредиторлардың құқықтарын қорғауды жетілдіруге бағытталуымен айқындалады.

Банкроттық – борышкердің сот шешімімен танылған, оны тарату үшін негіз болып табылатын дәрменсіздігі [1].

Жеке тұлғаның банкроттығы – бұл азаматтың несиелік берушілер алдындағы қарыздарын толық көлемде өтеуге немесе міндетті төлемдерді енгізуге заңмен танылған қабілетсіздігі. Алайда, оны банкроттық деп тану үшін бірқатар жағдайларды ескеру қажет: азаматтың өз міндеттемелерін орындай алмайтын мерзімі және оның міндеттемелерінің сомасы.

Бұған мысал келтірер болсақ, несиелік бюроның ақпаратына сәйкес, бүгінде 1 миллионнан астам азамат несиені өтеу мерзімін бұзуға жол берген. Бірқатар азаматтардың коммуналдық төлемдер бойынша (20,5 млрд.теңгеге 2,9 млн. адам), салықтар бойынша (20,0 млрд. теңгеге 791,1 мың адам) берешегі бар, сондай-ақ борышкерде мүліктің болмауына байланысты қайтарылған 4 млрд. теңге сомасына 142 мың атқарушылық құжат бар.

Мұндай жағдайда көптеген тұлғалар үшін несиелер, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметтері, салықтар және басқа да міндеттемелер бойынша берешекті есептен шығару қаржылық қиындықтан шығудың жалғыз заңды мүмкіндігі болып табылады.

Осыған байланысты Қазақстанда жеке тұлғалардың банкроттық рәсімін әзірлеу қажеттілігі бірнеше жылдан бері Қаржы министрлігімен, Әділет министрлігімен, Ұлттық банкпен және Ұлттық экономика министрлігімен талқыланып келсе де, жеке кәсіпкер болып табылмайтын азаматтың банкроттығы біздің заңнамада қарастырылмаған. Сондықтан, 2022 жылдың 5 қаңтарында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев елдегі әлеуметтік-экономикалық ахуал мәселелері жөніндегі кеңесте жеке тұлғалардың банкроттығы туралы заңды әзірлеуге кірісуді тапсырды. Осы орайда «Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы» заң жобасы әзірленіп, талқылауға ұсынылды.

Осы Заң Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілетсіздігіне байланысты туындайтын қатынастарға қолданылады, яғни Қазақстан Республикасы азаматының несиелік берушілердің талаптарын толық көлемде қанағаттандыруға қабілетсіздігі кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді, сондай-ақ азаматтардың төлем қабілеттілігін қалпына келтіру рәсімін, соттан тыс және сот банкроттық рәсімін қолдануы үшін негіздерді, оларды жүргізу тәртібі мен шарттарын белгілейді және бұл туралы өтінішті осы Заңда белгіленген ерекшеліктермен азаматтық сот ісін жүргізудің жалпы қағидалары бойынша қарайды [2].

Әлемдік тәжірибеге тоқталатын болсақ, Қазақстанда қарастырылып отырған банкроттық рәсімі әлемнің көптеген елдерінде қолданыста. Оны алғаш рет Америка 19-ғасырда қолданған, ал Еуропа оны бір ғасырдан кейін қабылдаған.

Азаматтары үнемі несиелік алып өмір сүретін АҚШ үшін банкроттық рәсімі әдеттегі жағдай болып табылады. Тек 2016 жылы мұнда шамамен 3 миллион адам банкрот деп танылды. Мемлекетте осындай істер қаралатын арнайы СОТ жұмыс істейді. Тұлғаның төлем қабілетсіздігі анықталған кезде банкроттық рәсімі жүргізіледі. Оның шеңберінде мүлікті сату есебінен кредиторлар алдындағы борыштарды өтеу жүзеге асырылады. Іс аяқталғаннан кейін адам қарыздарынан босатылып, бәрін қайтадан бастай алады.

Көршілес мемлекет Ресейде «Жеке тұлғалардың банкроттығы» туралы Заң 2015 жылдың 1 қазанынан бастап күшіне енді және өзін банкрот деп жариялау құқығын 65 мыңнан астам адам пайдаланды. Банкроттық рәсімі арқылы борыштық міндеттемелерді есептен шығару мүмкіндігі туралы халықтың тек 15-20% - ы ғана біледі. Соңғы уақытта сотқа өздерін банкрот деп тану туралы өтінішпен жүгінетін адамдар санының өсу үрдісі байқалады.

Ресейдегі банкроттық рәсімінің Германиядағы процеске ұқсас ерекшеліктері бар. Кез келген кезеңде тараптар татуласу келісімін жасасуы мүмкін, бұл рәсімді тоқтату үшін негіз болып табылады. Келісімдердің шарттары заңнамалық деңгейде қатаң реттелмейді, сондықтан жағдайды шешудің бұл әдісі несие беруші үшін де, қарыз алушы үшін де пайдалы болуы мүмкін. Бұдан басқа, төлемге қабілетсіз деп танылған азаматтар үшін де салдарлар бар. Атап айтқанда, үш жыл ішінде заңды тұлғалардың басқару органдарына кіруге тыйым салынады, бес жыл бойы кәсіпкерлік қызметпен айналысуға болмайды (ЖК жатады) және келесі бес жыл ішінде банкрот кредит немесе қарыз алу үшін жүгінген кезде бұл факт туралы банкке хабарлауға міндетті.

Еуропаның жетекші экономикалық державаларының бірі – Германияда банкроттық туралы Заң 20 жыл бұрын қолданыла бастады. Бұл жағдайда рәсім қарызды бір уақытта есептен шығаруға емес, қиын қаржылық жағдайға тап болған адамға көмектесуге бағытталған. Германияда кредитор мен борышкер арасындағы мәселені сотқа дейін реттеу әрекеті міндетті болып табылады. Банкроттық рәсіміне тек борышкердің ғана бастамашылық жасауға құқығы бар, бұл ретте кредиттер бойынша төлемдердің мерзімін өткізіп алу ұзақ болуы тиіс. Қарыз алушы құзыретті сотқа жүгініп, ол арқылы өзінің ақшалай міндеттемелерін тіркеуге міндетті. Конкурстық басқарушы борышкердің мүлкін сату есебінен кредиторларға қайтарылуы қажет борыш мөлшерін белгілейді. Қарыз алушының жалғыз тұрғын үйін сатуға тыйым салынған Ресей заңынан айырмашылығы, Германияда барлық жылжымайтын мүлік қарызды өтеу үшін сатуға жатады. Бұл ретте борышкер жалдамалы тұрғын үйге көшуге міндетті. Банкроттықтың үстінен 6 жылға созылатын әл-ауқатты бақылау кезеңі де белгіленеді. Егер осы уақыт өткеннен кейін борышкердің жеткіліктілік деңгейі өзгермесе, ол банкрот деп танылады, қалған берешек есептен шығарылады.

Еуропа елдерінің ішінде банкроттық рәсімінің Британдық моделі ең қолайлы болып саналады. Банкроттық туралы қаулы қабылданғаннан кейін борышкердің мүлкіне билік ету іс жүргізу барысында оның шығыстары мен мүлкін «оңтайландыратын» әкімшіге беріледі. Борышкер мен оның отбасы тұратын үй иелігі, егер оның үлесін сатудан түскен сома осы жылжымайтын мүлікпен қамтамасыз етілген кредиттерді жапса ғана сатылуға жатады. Бұл жағдайда қалдық кем дегенде мың фунт болуы керек. Ұлыбританияда банкроттық рәсімін жүргізу мерзімі, әдетте, бір жылдан аспайды. Ол аяқталғаннан кейін банкроттан барлық борыштық міндеттемелер есептен шығарылады.

Осылайша, банкроттық – әлемнің көптеген елдерінде кең таралған рәсім. Сонымен қатар, бұл қиын өмірлік жағдайға тап болған адам құқықтарын қорғау құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғам эволюциясының, мемлекеттің экономикалық процестерінің маңызды элементі ретінде де қабылданады.

Азаматтардың жағдайын жақсартатын банкроттық туралы Заң жобасының кейбір жағымды жақтарын атап өтуге болады. Ең алдымен бұл борышкерлердің төлем қабілетсіздігі жағдайында, олардың кредиторлармен қатынастарын мемлекеттік реттеу болып табылады және банкроттық рәсімі аяқталғаннан кейін кредиторлардың қанағаттандырылмаған талаптары өтелді деп есептеледі. Мүлікті жою, өз кезегінде, қаржы менеджерінің бақылауымен реттеледі. Ал, азаматтарды қорғауды төрелік сот жүзеге асырады, кредиторлар оның қорытындысын күтеді.

Сот азаматты банкрот деп таныған жағдайда, оның борышы өсуін тоқтатады, яғни негізгі борыш тоқтайды, пайыз және айыппұл (тұрақсыздық айыбы) есептелмейді. Сот орындаушысы бұдан былай жалақының 50% - ын шексіз ұстай алмайды, барлық атқарушылық іс жүргізу тоқтатылады.

Банкроттық рәсімі басталған күннен бастап коллекторлардың борышкермен байланысуға құқығы жоқ. Олар тек қаржы менеджерімен өзара әрекет етеді. Көптеген адамдар үшін бұл психологиялық тұрғыдан қолдау болып табылады. Рәсім қорытындысы бойынша қарыздар есептен шығарылады.

Процедураның кемшіліктері, банкротқа ұшыраған азаматтың экономикалық оқшаулануы, және сенімсіз несие тарихы, жеті жылға дейін банкроттық туралы талап қоюы мен банкроттық прецедентін көрсетпестен несие алу мүмкіндігіне шектеулер қойылуы болып табылады.

Сонымен қатар сот банкротқа ұшыраған азаматтың шетелге шығуына да шектеу қоюға құқылы болады.

Азаматты банкрот деп тану процесі көлемді қаражатты қажет етеді және ұзақ уақытты алады. Көрсетілген қызметтерге төленетін сома қарыздың мөлшеріне теңестірілуі мүмкін. Қаржы менеджерінің банкроттық процесіне қатысуы міндетті болып саналады және оны азаматтың өзі қаржыландырады.

Сонымен қатар, банкроттық туралы арызға көптеген құжаттардың қоса берілуі талап етіледі.

Сондықтан да банкроттық институтын енгізу адам мен қоғам арасында тиісті ымыраға келу қажеттілігімен байланысты. Банкроттық рәсімі – бұл қаржылық қиындықтардан құтылу мүмкіндігі. Бұл жаңадан қадам бастауға, жоспарлар мен жобаларды түзетуге нақты мүмкіндік. Бизнесті дамыту үшін несие алған кәсіпкердің қателік жіберуге құқығы жоқ әлемді елестетіп көріңіз. Сол кезде ел экономикасы қандай қарқынмен дамиды?.. Банкроттық институтының енгізілуімен адам өз орнын тапқанша қайта-қайта әрекет ете алады. Тарих осындай көптеген мысалдарды біледі. Оларды атап кететін болсақ:

Американың ұлттық қаһарманы Авраам Линкольн, екі рет АҚШ президенті, американдық құлдарды босатушы, саяси жеңістеріне дейін екі рет бизнесте жеңіліске ұшырап, банкротқа ұшырады.

Дональд Трамп, АҚШ Президенті, әлемдегі ең бай адамдардың бірі, бұрын-құрылыс магнаты, оның аты биік ғимараттар мен үлкен жылжымайтын мүлік кешендерімен аталған, саяси Олимп көтерілгенге дейін 4 рет банкрот болған.

Қазіргі заманғы мультфильм өнерінің әкесі, әйгілі ойын-сауық саябағын жасаушы Уолт Диснейге сәттілік бірден күлмеді. Оның алғашқы анимациялық студиясы тиімді болмады, ал иесі өзін банкрот деп жариялауға мәжбүр болды. Бірақ бұл мультипликаторға сәттілікке жол табуға кедергі болмады: жетістік Мики Маустың құрылуымен бірге келді. Бұл танымал тұлғалар банкроттыққа ұшырағанына қарамастан, өз мақсаттарына жету үшін тоқтаған жоқ.

Сондықтан да бұл заң жобасын әзірлеу маңызды қадам болып табылады. Айта кетейік, Қазақстанда 2018 жылы Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың (2015 жылғы 30 қарашадағы) тапсырмасына сәйкес «Азаматтардың төлем қабілеттілігін қалпына келтіру туралы» Заң жобасы әзірленді. Алайда ол кірістерді жалпыға бірдей декларациялау енгізілгенге дейін одан әрі талқылау тоқтатылды.

Қазақстан Республикасындағы «Жеке тұлғалардың банкроттығы» туралы Заңды қабылдауға негіз болған шетел мысалдары мен тәжірибелері болып келеді. Нақтырақ айтқанда, АҚШ, Еуропа елдері және Ресей. Жалпы бұл Заңды шығару жайлы соңғы 5 жылда жиі айтылып жатыр. Дегенмен, Қазақстан өзге мемлекеттердің тәжірибесінде көріп, неғұрлым ұтымды Заң шығарады деген сенімдеміз.

Естеріңізге сала кетейік, 2021 жылдан бастап Қазақстанда мемлекеттік қызметшілерден жалпыға бірдей декларациялаудың бірінші кезеңі іске қосылады, 2025 жылдың басында соңғы кезең аяқталады және осы күннен кейін барлық азаматтар кірістері туралы есеп беруі тиіс. Бұған дейін статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қазақстанда банкроттар саны артып келе жатқаны туралы көптеп жазылады.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда пандемия кезеңінің әсерінен көптеген шағын және орта кәсіпорындардың жабылуына, жергілікті жерлердегі жалақының қысқаруына, жаппай жұмыстан шығарылуына байланысты еңбекке қабілетті қазақстандықтардың көпшілігінде әртүрлі қарыздар (несиелік, салықтық) қалыптасты. Қазіргі уақытта «Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы» заң жобасы елдегі қалыптасқан экономикалық жағдайда өте маңызды мәнге ие және азаматтарға лайықты өмір сүруге конституциялық құқығын іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл заң тұтынушылық кредит беру саласындағы қоғамдық қатынастарды регламенттеуге мүмкіндік береді және төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттық туралы ұлттық заңнаманы дамытудағы алға жасалған үлкен қадам болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Заңы «Оңалту және банкроттық туралы» 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/>
2. Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы Қазақстан Республикасының Заңы. Электрондық ресурс: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=13983794>
3. Е.С. Пирогова, А.Я. Курбатов. М. Правовое регулирование несостоятельности (банкротства): учебник для бакалавриата и магистратуры. - Издательство Юрайт, 2015. 291 с
4. Жеке тұлғалардың банкроттығы. Электрондық ресурс: <https://nalogikz.kz/docs/bankrotstvo-fizicheskikh-lic.html>

Бисолтан А. А., Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ, заң факультеті, Ю-22К тобы, студент
(*Ғылыми жетекшісі – Азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы Тоқатов Р. А*)

ХАЛЫҚТЫҢ СҮЙЕНЕТІН ТАМЫРЫ ЗАҢ, ЗАҢ СЫЙЫНАТЫН ТӘҢІР ТІЛ

Заң – адамдар арасындағы маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық акт. «Әділ заң — тірегің», - деп түркі әлемінің ұлы тұлғаларының бірі Жүсіп Баласағұн айтып кеткендей, қоғам заңдарының адамдар үшін әділетті, әрі жүйелі болуы, халық үшін сүйенер мықты тірек болары анық.[1] Қандай да бір жағдайларға тап болсақ та, белгілі бір заңды немесе заңсыз әрекеттерге куәгерлік етсек те, барлығы заң аясында орын алады. Заң және қатаң тәртіп болған жерде ғана, адамдардың тыныштығы мен қауіпсіздігі жүзеге асады. Заң – ол сенім, адамдар заңға сүйене отырып тәуекел етсе ғана, тұлға ретінде қоғамға пайдасын әкеле алады. Қоғамдағы өзекті мәселелер мен шешілмеген сұрақтарға жауап беруші, әрі қадағалаушы заңдарымыз мемлекет заңнамасында көрініс табады.

Басқа мемлекеттер секілді біздің елімізде де заңдардың толық жүзеге асырылып, қамтамасыз етілуі үшін, көптеген заңдар, конституциялық заңдар, кодекстер, Президент жарлықтары мен Парламент қаулылары қабылданған. Ешбір адам заңды айналып өте алмайды, демек еліміздегі әрбір азаматымыз заңдардың негізін білуі шарт. Кез – келген заңнама актісі оқылған сәтте-ақ, арнайы білімі жоқ қарапайым адамға да түсінікті болуы керек. Сауатты заң адамдар үшін қызметін сәтті тұрғыда атқарары сөзсіз. Алайда, қазіргі таңда заңдарымыз өз қызметін жүзеге асырып жатқанымен, ондағы жүйелілік пен сауаттылық жағынан мәселелердің болуы бізді алаңдатады. Арнайы маман – заңгер үшін де заңнаманың күрделі және түсініксіз тұстары көп. Өкінішке орай, біздің республикамыздың Кеңес Одағынан бөлініп шыққан уақытынан отыз жыл өтсе де, қазақ қоғамдағы қолданыстағы тілдің көбінесе орыс тілі болуы, біздің көптеген заңдарымыздың орыс тілінде жазылып, кейін қазақшаға аударылуына әкелді. Тіл – заңнама актілердің сапасының көрінісі. Егеменді еліміз асқақтап, көптеген жетістіктерге жетіп жатсақ та, қоғамымыздағы «орыстілділік» бізден алыстап кете алмағаны қуанатын жағдай емес. Заңдарды арнайы заңгерлер емес, тіл мамандары – филологтардың аудару ісімен айналысуы бұл мәселені шиеленістіре түсті: заң ғылымында кездесетін терминдердің қате немесе тура мағынасында аударылуы, дұрыс емес стильде болуы, өте күрделі ұғымдармен берілуі кесірінен заңның өзінің табиғатын жоғалтуы көптеген түсініспеушілік тудырды.

Қазіргі таңдағы кез-келген мүлтік және мүлтік емес қатынастар Азаматтық кодекс арқылы реттелетіні мәлім. Азаматтық кодекстің маңыздылығын заң ғылымдарының докторы, профессор Майдан Сүлейменов былай айтып өткен: «Республикамызда Азаматтық кодекстің қабылдануына дейін көптеген экономикалық байланыстарды реттейтін алуан түрлі бағыттардағы заңдар қолданысқа енгізілген. Алайда, олар бір-біріне тәуелсіз қабылданғандықтан, бір-бірімен жеткілікті деңгейде байланысты болмаған. Соның кесірінен көптеген қателіктер мен кемшіліктер, бірдей немесе ұқсас сұрақтардың шешілу жолы бір-біріне қайшы келетін сәттер аз болмаған. Осының барлығы құқықтық реттелуі тиіс экономикалық қатынастардың негізгі аспектілерін қамтитын, көп деңгейлі жүйелі заңнаманы тез арада жасау қажеттілігін туындатты. Осы міндетті Азаматтық кодекс атқарды».[2] Алайда қазіргі таңда біз қолданып жүрген қазақ тіліндегі Азаматтық кодекстен кететін қателер көз сүріндіреді. Адами факторлар нәтижесінде заңнамада бір-екі қате кездесері анық, алайда кодекстің көптеген

баптарынан белгілі бір дұрыс аударылмаған сөз, терминдер мен түсініксіз ұғымдарды кездестіруіміз, мемлекеттік тілдегі заңнаманың сапасына немқұрайлы қараудың кесірі болып табылады. Осы қателіктерді тереңірек талдау үшін, ҚР Азаматтық кодексінің ерекше бөлімінің 25-тарауы «Сатып алу-сату» шарттарын қарастырайық. Ең бірінші, 406-бапқа зер салсақ: «сатып алу-сату шарты бойынша бір тарап (сатушы) мүлікті (тауарды) екінші тараптың (сатып алушының) меншігіне, шаруашылық жүргізуіне немесе жедел басқаруына беруге міндеттенеді, ал сатып алушы бұл мүлікті (тауарды) қабылдауға және ол үшін белгілі бір ақша сомасын (бағасын) төлеуге міндеттенеді».[3] Осы тұстағы «жедел» сөзі, орыс тілді мәтінде «оперативный» деп жазылған, алайда оның қазақша баламасына тура мағынада аударылуы дұрыс емес. «Оперативный» сөзі «іс жүзінде болатын» деген ұғымды білдіреді, сондықтан «жедел» емес, «оралымды басқару» деп аударылуы тиіс. Бір қызығы, бұл бапта қате аударылған сөз, 412-бапта тура сол сөз тіркесімен бірге «оралымды басқару» деп дұрыс аударылған. «Определить» сөзі белгілі бір істі нақтылау, анықтау ұғымын білдіру үшін қолданылады. Ал 409-баптағы кездесетін «определяется договором», «не позволяет определить срок» сөз тіркестеріндегі бұл сөз қазақша «шартта белгіленеді», «егер шартта мерзімді белгілеуге мүмкіндік болмаса» деп «белгілеу» болып аударылған. «Белгілеу» белгілі бір затты басқалардан ерекше болатындай әрекеттің жасалуы. Оның аудармасы «обозначить, выделить» болғандықтан, бұл сөзді тіпті «определить» сөзімен синоним ретінде де қарастыра алмаймыз, осы баптар өзінің дұрыс нұсқасында «анықтау» сөзімен жазылуы тиіс. Осы баптан кейінгі 410-бапты қарасақ, «указанный» сөзі «көрсетілген» емес, «атаған» деп қате аударылған. Бұл қателік 479-баптың үшінші тармағында да кездеседі. Осы сөздің қарама-қарсы ұғымы, 483-баптағы «неопределенный срок» сөз тіркесі де «белгіленбеген мерзім» деп қате аударылған. Дұрыс нұсқасында ол «анықталмаған мерзім» болып жазылуы тиіс еді. Ерекше бөлімде он шақты рет кездесетін «қисынды мерзім» сөзін қарапайым адамның қандай мерзімді меңзеп тұрғанын түсінуі екіталай. Орыс тіліндегі «разумный срок» «ақылға қонымды, орынды уақыттағы мерзімді» білдіреді, ал «қисынды» сөзі қайдан шыққан? «Қисынды ой», «қисынды сөз» деген сөздеріне сәйкес келетін бұл сөз «мерзім» сөзіне тіркелуі мүлдем түсініксіз. Осы сөзді «ақылға қонымды мерзім» деп аударсақ, адамдардың қазақ тіліндегі түсінбеген ұғымдарын түсіну үшін орыс тіліндегі кодекске сүйенуіне жол бермеуші едік.

Қазіргі кезде банктер, нарық жүйесі, қаржылық ұйымдар жедел дамуда. Бүгінгі таңдағы қаржыға байланысты ұйымдардың адамдарды баурау әдістері өте көп: олар әртүрлі кэшбектер, бонус, ұтыс ойындары, несиелер арқылы адамдарды өзінің «тиімді мүмкіндіктеріне» түсіріп, пайдаға кеңелуде. Осы қатардағы сөздерден жарнамасы жиі кездесетін «рассрочка» сөзі кодекстің 442-бабында «тауарларды бөліп-бөліп төлеу» деп аударылған. Қазақ тілі грамматикасына сүйенсек, «бөліп-бөліп» сөзі күшейтпелі шырай болуы қажет, ал шырай қызметі берілген сөздің мағынасын одан әрі еселеу мақсатында болғандықтан, бұл орында оның қысқартылып «бөліп төлеу» деп жазылуы әлдеқайда дұрыс секілді. Бес-алты рет кездесетін осы сөздің қысқартылып берілуі де, оқуға жеңіл болушы еді. Қазіргі таңда бәріміз білетін «несие» сөзі де кодексте қолданылмапты: аудармашы мамандар орыс тіліндегі нұсқадағы «кредит» сөзін сол қалпы қазақ тіліндегі кодекске енгізген. Ал, 447-баптың атауы – «Публичная оферта товара», қазақ тілді нұсқасында «Тауардың көпшілікке арналған офертасы» деп берілген. Сөздіктерге сүйенсек, «публичная» сөзі қазақша «жария», ал «көпшілікке арналған» «для большинства» деп аударылады. [4] Тура осы мағынадағы 482-бапта кездесетін «является публичным» сөзі «жария болып табылады» деп дұрыс нұсқасында аударылған. Біздің кодексіміз ең бірінші кезекте барша халық үшін қажет болып табылғандықтан, оның нақты болуы маңызды болып табылады. Сол себепті де осы тұста «публичная оферта товара» сөз тіркесі, «тауардың жария офертасы» сөз тіркесімен алмастырыла отырып аударылуы қажет. Тауарға алдын-ала ақы төлеу туралы жазылған 440-баптың орыс тіліндегі мәтінде кездесетін «частично» сөзі «ішінара» деп аударылған. «Ішінара төлеу» сөз тіркесін көрген сәтте оның қандай төлемді меңзеп тұрғанын аңғару қиын, сол себепті «уплатить цену частично» сөзі «бағасын жарым-жартылай төлеу» деп ауыстырылуы қажет, себебі «ішінара» сөзінің мағынасы сөздікке сүйенсек «кейде» немесе «аратұра» болады. [5]

Сатып алу-сату шарттары жасалған кездегі тауардың сапасы да әртүрлі жағдайда болары анық, кей тауарлар шартқа сәйкес сапалы болса, кей тауарлар бекітілген сапаға сай емес болуы мүмкін. Осындай мәселелер кезінде құқықтық қатынастарды реттейтін заңнама баптарында тауар сапасыздығын білдіретін сөз тіркесі әртүрлі берілген. Мәселен, орыс тіліндегі кодексте «ненадлежащее качество» сөз тіркесі 428, 435-баптарда «тиісті сапасы жоқ», 455, 456, 471, 473-

інші және 476-баптарда «сапасы лайықсыз», 499-бапта «сапалы емес» деп жазылған. Осы сөздердің барлығын жүйелі түрде «тиісті емес сападағы» деп ауыстыру қажет деп санаймыз. 478-бапта кездесетін «переработка», «переработка сельскохозяйственной продукции» сөздері «ұқсату», «ауыл шаруашылық өнімін ұқсату» деп аударылған. «Ұқсату» сөзі орыс тілінде «уподоблять», «имитация» деп аударылады, сондықтан ол «переработка» сөзінің аудармасы бола алмайды. Кодекстегі «ұқсату» сөзі «өңдеу» сөзімен алмастырылуы қажет, сол кезде «ауыл шаруашылық өнімін өңдеу» сөздері қазақ тіліндегі өзінің дұрыс мағынасына ие болады. Сонымен қатар, ең жиі кездесетін сөздердің бірі «өткізу актісіне» тоқталсақ. Орыс мәтініндегі «передаточный акт» қазақ тіліне «өткізу актісі» болып аударылады, алайда тура осы түбірдегі «передача» сөзі кодексте «беру» деп аударылады. Яғни, екеуінің арасындағы сәйкессіздік қазақтілді мәтінде мүлде байланыссыз сөздер сипатында болып тұр. Сол себепті, дұрыс нұсқасында «өткізу актісі» сөз тіркесі, «табыстау актісі», ал қазақша «беру» сөзі, «табыстау» болып өзгертілуі тиіс, сол кезде «табыстау актісі» және «табыстау» сөздерінің байланысы түсініктірек болады.

25-інші тараудың 4-інші параграфы арналған «контракция» термині, қазақ тіліндегі тарауында «келісім-шарт жасасу» деп аударылғанымен, 406-баптың бесінші тармағында «контракция» термині қазақша баламасыз, сол қалпы жазылған. Алысқа кетпей-ақ, осы параграфтың 478-бабындағы «о договоре поставки» сөз тіркесі «тауар беру шарты туралы» деп аударылып, 458-477-баптарға сілтеме жасалынған. Алайда сілтеме жасалған баптарда «договор поставки» сөз тіркесі «тауар жеткізімі шарты» деп берілген. «Поставка» сөзі «жеткізілім» деп аударылуы дұрыс нұсқа, сол себепті де 478-бапта кездесетін қателікті «тауар жеткізілімі шарты туралы» деп жөндеу қажет. Сонымен бірге, Азаматтық кодекстің ерекше бөліміндегі қай бапты ашып қарасаңыз да, орыстілді мәтіндегі «законодательные акты», «законодательство» сөздері «заң актілері», «заңдар» болып аударылған, алайда осы сөз тіркестері де дұрыс нұсқасында «заңнама актілері», «заңнама» болуы қажет еді, себебі «заңдар» ұғымы «законы», ал «заңнама» ұғымы «законодательство» деп аударылады.

Заңнамамыздағы орын алып жатқан өрескел қателіктер, тек қана аударма ісімен айналысқан мамандардың ғана емес, тұтастай қоғам кінәсі. Біз аса қажет жағдайда орыс тіліндегі нұсқаны да қолдана береміз, алайда біздің өз елімізде жапа шегіп жатқан қазақ заңнамасының мәселесі кімді толғандырмақ? Мемлекеттің айнасы ретіндегі заңның сапалы болуы, оны жүйелі тұрғыда қалыптастырады. Заң қабылдайтын органдардың заңнамаға немқұрайлы қарамауы, аударма ісімен айналысатын адамдардың тілді жетік меңгеруімен қатар, заң саласынан хабардар болуы керек немесе осындай олқылықтар орын алмас үшін, заң шығаруды мемлекеттік тілімізде іске асыру қажет. «Қазақ тілін іске асыратын болсақ, ең алдымен істің санын салмақтамай, сапасын ескеруіміз керек. Ол үшін қазақша деп жазылған сөздердің кемшілігін құрту керек», - деп қазақтың аса көрнекті тұлғаларының бірі Міржақып Дулатұлы айтып кеткендей, қазақ тіліндегі заңнамамыздың сауаттылығы мен бірізділігіне зер салу, мемлекеттік тіліміздің заң саласында кеңірек қолдануына жол ашар еді.[6] «Тілдің бояуы бозарып, қыры сынбас» үшін заңнамадағы қателіктерді жөндеу, қазіргі таңдағы қазақ тіліндегі заңнамалардың түсініксіз түйіндерін шешері анық. [7]

Әдебиеттер:

1. Ж. Баласағұн. Нақыл сөздер // <https://bilim-all.kz/quote/12180>
2. М. Сүлейменов. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі қалай жасалды // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31127673&pos=4;-88#pos=4;-88
3. «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі» Жалпы бөлімі 1994 жылғы 27 желтоқсан № 268-ХІІІ; Ерекше бөлімі 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409-І қабылданған. (өзгерістермен және толықтырулармен) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_
4. Ғ. Ғ. Мұсабаев. Орысша-қазақша сөздік. – Алматы, 1998. – 1 том, 574-бет
5. Русско-казахский словарь. <https://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/ru/kk>
6. Міржақып Дулатұлы нақыл сөздері // <https://bilim-all.kz/figure/3?posts=quotes&page=2>
7. Ғабит Мүсіреповтің қанатты сөздері // https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/51934/

Галымова М.Е., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, экономический факультет, гр. ФН-31, студент
(*Научный руководитель – м.э.н., старший преподаватель Топшахова Г.Р.*)

НАЛОГ НА РОСКОШЬ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ В КАЗАХСТАНЕ

За более чем 30 лет Независимости в стране серьезно вырос разрыв между богатыми и бедными слоями населения и сегодня государство должно начать вести агрессивную политику в части перераспределения доходов в сторону социально-незащищенных слоев. Речь идет о налогообложении предметов роскоши, таких как яхты, самолеты, элитная недвижимость, дорогие автомобили, драгоценности.

В начале текущего года президент Касым-Жомарт Токаев неоднократно делал акцент на существовании проблемы олигополии в стране, которая породила расслоение общества и теперь служит поводом для повсеместных волнений. Таким образом становится очевидным, что возобновившееся внимание к вопросу о введении налога на роскошь связано с заданной главой государства политической повесткой дня о справедливости распределения национальных доходов.

Для того чтобы более точно определить понятие налога на роскошь, рассмотрим опыт его применения в других странах.

Сегодня налог на роскошь существует в Мексике, Австралии и Венгрии, Тайланде. В Чили, Тунисе и Алжире существует налог в дополнении к налогу на добавленную стоимость (НДС) на дорогие товары[1].

Во Франции имеется своя разновидность налога на роскошь. Его платят физические лица, чье состояние превышает установленный государством не облагаемый порог в 760 тысяч евро. Налогообложению подлежит остаток, образующийся после вычета этой суммы. Величина налога - 0,55 -1,8 процента. Если недвижимое имущество является местом постоянного проживания, то его владельцу предоставляется 20-процентная скидка. Во Франции дополнительному налогообложению подлежат семьи, чья недвижимость в целом оценивается более чем в 750 тысяч евро (годовой доход не учитывается). Ставка налога увеличивается в зависимости от стоимости объекта. Предметы искусства, старины, а также художественные коллекции во Франции вообще не подлежат налогообложению.

В Германии налог на богатство был отменен еще в 1997 году. В то время он составлял 1 процент. Зато сейчас в стране очень серьезная дифференцированная ставка подоходного налога. Чем выше доход граждан, тем больше денег они отчисляют в бюджет. Максимальную ставку подняли с 42 до 45 процентов. Эту часть холостые немцы должны отчислять, если их доходы превышают 250 тысяч евро в год, а если они состоят в браке, то проценты отчисляются с суммы, превышающей 500 тысяч евро в год.

Налог на богатство не обошел стороной и Италию. В 2006 году правительством Сардинии был введен "Областной сбор в пользу охраны окружающей среды", который мгновенно был прозван "налогом на роскошь". Под налог на роскошь попадали владельцы двух и более домов, а также яхт и частных самолетов. Сумма налога на яхты и дома рассчитывалась с учетом их размера: за швартовку яхты длиной более 30 метров владельцу приходилось платить 10 тысяч евро; за дом площадью до 200 квадратных метров, расположенный в пределах трех километров от берега, надо было выложить 3 тысячи евро в год. А каждый взлет или посадка частного самолета обходились хозяину в сумму от 200 до 1000 евро в зависимости от типа авиалайнера. Общие поступления от налога на богатство оценивались приблизительно в 1 миллиард долларов ежегодно[2].

В США налог на богатство был введен еще в 1898 году для финансирования войны с Испанией и составлял 3 процента. Под его действие позднее, кстати, попадали все междугородные и международные звонки. Только спустя более чем сто лет правительство наконец взяло на себя инициативу по отмене налога на богатство. Он перестал действовать с 2007 года. Сейчас в США налоговики пошли другим путем, заменив налог на богатство повышенной ставкой НДС на товары класса "люкс", взимаемой исключительно с их изготовителя. К тому же в Америке существуют налог на недвижимость (1-2 процента от рыночной стоимости ежегодно) и налог на наследство с прогрессирующими ставками (от 18 процентов на имущество небольшой стоимости и до 55 процентов на имущество, стоимость которого превышает 3 миллиона долларов).

В Англии аналогом налога на роскошь является Гербовый сбор на недвижимость, который уплачивается при ее покупке. Ставка налога зависит от стоимости приобретаемого объекта: 1 процент - для жилья стоимостью 125 - 250 тысяч фунтов стерлингов, 3 процента - если оно стоит 250 - 500 тысяч фунтов стерлингов, 4 процента - для объектов дороже 500 тысяч фунтов стерлингов. В настоящий момент британцы, зарабатывающие свыше 39 тысяч 825 фунтов стерлингов в год, платят подоходный налог по ставке в 40 процентов. До настоящего времени в Англии существуют налог на собак, на экипажи, на гербы, на охоту, на ружья, на мужскую прислугу, на карты и на золотую и серебряную посуду.

В Норвегии налогооблагаемым богатством считаются банковские депозиты и ценные бумаги, нематериальные активы при условии их использования (например, сдача в аренду патента), дорогие автомобили и морские речные суда.

В России данный платеж применяется в отношении автотранспортных средств. Сумма исчисляется с учетом повышающего коэффициента. Например, коэффициент 1,1 применяется в отношении легковых автомобилей средней стоимостью от 3 млн до 5 млн рублей, с года выпуска которых прошло не более трех лет. Коэффициент 2 – для авто со средней стоимостью от 5 млн до 10 млн рублей, с года выпуска которых прошло не более пяти лет. Коэффициент 3 – для авто стоимостью от 10 млн до 15 млн рублей, с года выпуска которых прошло не более 10 лет.

В Украине налог на роскошь распространяется на избыточное имущество, а именно на недвижимость большой площади и дорогостоящее авто. Первый платеж относится к собственнику одной или нескольких квартир общей площадью более 60 кв. м. Или если человек является совладельцем квартиры, но доля превышает упомянутую площадь. Помимо этого, данным налогом облагается дом площадью свыше 120 кв. м. Налог также касается каждого избыточного квадратного метра и составляет до 1,5% от минимальной зарплаты (6 тыс. гривен). Данного платежа можно избежать, если оформить недвижимость на несколько человек, чтобы на одного приходилось менее 60 кв. м. Что касается транспортного налога, то в Украине он составляет 25 тыс. гривен в год. Но касается он только тех авто, чья стоимость превышает 375 минимальных зарплат (6 тыс. гривен в 2021 году), то есть 2,25 млн гривен. Выплачивать придется, пока не пройдут пять лет со дня выпуска авто.

В Австралии налог на роскошь применяется к автомобилям, стоимость которых превышает порог, который на 2021-2022 фискальный год составляет 69 152 австралийских доллара для всех авто и 79 659 – для экономичных. Ставка составляет 33% от стоимости транспортного средства.

В Канаде предлагается ввести с этого года налог с продаж на транспортные средства и самолеты стоимостью свыше 100 тыс. канадских долларов. Это минимум 10% от их общей стоимости и 20% от суммы выше порога. Для лодок планируется установить порог в 250 тыс. канадских долларов, говорится в документах правительства страны.

В Китае действует потребительский налог, который взимается с определенных категорий предметов роскоши и экологически вредных товаров, включая сигареты, алкогольные напитки, дорогостоящую косметику, ювелирные изделия, бензин, автомобили, батареи и т.д. В Китае раскошиться приходится владельцам дорогих часов, яхт и гольф-клубов. Ставки варьируют от 10 до 35%, и это без учета, например, налога на добавленную стоимость[3].

В Алжире налог на роскошь для граждан применяется к собственности с чистой налогооблагаемой стоимостью выше 100 млн дирхамов на 1 января соответствующего налогового года. Платеж применяется, например, к особой недвижимости, автомобилям, скаковым лошадям или предметам искусства.

Как уже известно, налог на роскошь не имеет четкого, точного определения. Рассмотрев применение налога на роскошь в других странах можно сделать вывод, что в каждой стране этот налог имеет свои особенности. Изменение структуры налогообложения как такового позволило многим странам отказаться от взимания налога на богатство. Он был отменен в Японии, в Ирландии. За прошлое десятилетие от него отказались Австрия, Дания, Люксембург, Финляндия.

Пока у казахстанских законодателей две главные проблемы: что называть "роскошью" и как бороться со схемами уклонения от уплаты нового налога.

Еще в 2011 году Казпотребнадзор предлагал в качестве налога на роскошь разовый платеж в размере 20% при покупке автомобилей стоимостью, например, более 70 тыс. долларов, вне зависимости от года выпуска и объема двигателя автомобиля. Что касается предложения по повышению налога на имущество, то предлагалось рассматривать жилую недвижимость площадью более 250 кв. метров, зарегистрированную на одного человека как предмет роскоши.

Такое жилье должно облагаться повышенными ставками налогообложения - в 10 раз больше стандартной платы ввиду сравнительно невысокого налога на недвижимость[5].

В частности предлагалось включить налог на транспорт в цену бензина. Между тем, только оно реально обеспечивает справедливое начисление - чем больше едешь, тем больше заправляешься, чем больше заправляешься, тем выше налог на транспорт. Таким образом, автолюбители с большим объемом двигателя и соответствующим расходом топлива будут платить больше остальных. Сейчас же пенсионер пользующийся машиной раз в неделю, платит такой же налог, как и таксист, колесящий по городу по 12 часов в сутки (при условии одинакового объема двигателя).

Кроме того, включение налога на транспорт в цену бензина станет дополнительным стимулом для содержания автомобилей в надлежащем состоянии, чтобы контролировать расход топлива. Еще одно преимущество в том, что предлагаемое изменение снизит рентабельность незаконного вывоза топлива за пределы республики. Контрабандистам станет менее выгодно вывозить топливо за пределы страны, поскольку за него придется платить еще и налог на транспорт в Казахстане.

Однако без точного определения самого понятия «роскоши» наложение налога будет весьма коррупциогенным. Например, покупка представительского автомобиля - может считаться роскошью, если он приобретен для личного пользования и, наоборот, необходимостью, если речь идет о компании.

Предлагается рассмотреть вопрос внедрения повышенного налогообложения на автотранспортные средства люксовых моделей высокой стоимости, таких марок как, например, Aston Martin, Bentley, Ferrari, Lamborghini, Maserati и т.д. (по установленному перечню) путем введения повышающих коэффициентов к ставкам налога на транспортные средства в зависимости от стоимости (свыше установленного предела) и года выпуска автомобиля и повышения ставки регистрационного сбора. При этом по таким автомашинам должны быть исключены все льготы.

Также к предметам роскоши можно отнести определенные классы летательных аппаратов, яхт и недвижимое имущество, находящееся в городах республиканского значения, областных центрах, курортных зонах следующее путем введения повышающих коэффициентов к налогу на имущество в зависимости от площади, к примеру: квартиры площадью более 300 квадратных метров; жилые дома, дачные (загородные) дома площадью более 400 квадратных метров.

Новый налог вряд ли повлечет за собой какой-либо ощутимый макроэкономический эффект, скорее всего, его доля в структуре государственных доходов будет незначительной. Маловероятно, что налог на роскошь поможет бедным. Более вероятно, что он заставит богатых тщательнее прятать имущество[5]. Лазейки в налоговом законодательстве уже есть, поэтому с ужесточением налогообложения просто станут модными услуги налоговых консультантов и увеличится количество офшорных компаний в экономике. Поэтому под сомнением находится целесообразность даже выделения человеческих ресурсов на администрирование нового налога.

Собираемость налоговых поступлений можно увеличить через другие понятные налоговые процедуры, когда любой сможет платить быстро, просто и без боязни штрафных санкций. При этом есть много ниш, которые не затронуты налогообложением, например, «прозрачная» аренда квартир, откуда хотя бы 3% будет хорошим подспорьем в бюджет, операции с криптовалютой и другие более традиционные виды бизнеса.

Построение эффективной системы налогообложения и корректировка налогового законодательства путем введения новых налогов или изменения параметров существующих - дело крайне сложное. Оно требует глубокого экономического анализа перспектив введения такого налога и возможных последствий.

Литература:

1. Налоговые системы зарубежных стран / под ред. В.Л. Князева. М.: ЮНИТИ, 1997.
2. Березин М.Ю. Налогообложение недвижимости. М.: Финансы и статистика, 2003.
3. Налог на роскошь. Электронный ресурс:<http://rg.ru/2017/02/17/roskosh-site>.
4. Шакирова Р.К. Налоговая политика в системе государственного антициклического регулирования // Модернизация национальной экономики: проблемы и решения: коллективная монография. М.: ООО «ЭКЦ «Профессор». 2019. С. 377-403.5.
5. Налоговый кодекс РК // Электронное издательство «Online.zakon.kz», 2022.

Ерёмина С.Ф., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, экономический факультет, гр. Э-12, студент

Сеитова Д.Б., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, экономический факультет, гр. Э-12, студент

(Научный руководитель – PhD, ассоциированный профессор Жартай Ж.М.)

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА КАК ВЕКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА

Роль "зеленой" экономики, устойчивого потребления и производства и эффективности использования ресурсов для устойчивого развития: Устойчивое потребление и производство направлено на улучшение производственных процессов и практики потребления с целью сокращения потребления ресурсов, образования отходов и выбросов на протяжении всего жизненного цикла процессов и продуктов, в то время как эффективность ресурсов относится к способам использования ресурсов для создания ценности для общества и направлена на сокращение количества необходимых ресурсов, выбросов и отходов на единицу продукции или услуги. Зеленая экономика" представляет собой макроэкономический подход к устойчивому экономическому росту с центральным акцентом на инвестиции, занятость и навыки.[1, с. 14-16]

Три основных направления текущей работы по Зеленой экономике, следующие:

1) Пропаганда макроэкономического подхода к устойчивому экономическому росту на региональных, субрегиональных и национальных форумах

2) Демонстрация подходов к "зеленой" экономике с центральным акцентом на доступ к "зеленым" финансам, технологиям и инвестициям

3) Поддержка стран в плане разработки и внедрения макроэкономической политики для поддержки перехода к "зеленой" экономике.[2, с. 3-4]

5 принципов зеленой экономики

В ближайшие десятилетия человечество столкнется с серьезными вызовами: изменение климата, утрата биоразнообразия, растущее неравенство и многое другое. С этими системными глобальными кризисами нельзя бороться по отдельности, поскольку все они взаимосвязаны. Но наши экономические системы недостаточно приспособлены для того, чтобы обеспечить хороший баланс экологических и социальных целей.

По своей сути экономика — это совокупность правил и норм, которые поощряют одни модели поведения и наказывают другие. В своем нынешнем виде наша экономика стимулирует чрезмерное потребление, разрушает общественные связи и уничтожает природные богатства. Но это не является неизбежным или неизбежным; просто так сложилась наша экономика. Для решения этих проблем необходимо новое экономическое видение.[3, с. 34-58]

1. Принцип благосостояния

Зеленая экономика позволяет всем людям создавать и наслаждаться процветанием. Зеленая экономика ориентирована на человека. Ее цель - создать подлинное, общее процветание.

Она сосредоточена на росте благосостояния, которое будет способствовать благополучию. Это богатство не только финансовое, но и включает в себя весь спектр человеческого, социального, физического и природного капитала. Приоритетными являются инвестиции и доступ к устойчивым природным системам, инфраструктуре, знаниям и образованию, необходимым для процветания всех людей. Она предлагает возможности для экологичных и достойных средств к существованию, предприятий и рабочих мест. Она построена на коллективных действиях по созданию общественных благ, но в то же время основана на индивидуальном выборе.[4, с. 1-2]

2. Принцип справедливости

Зеленая экономика способствует справедливости внутри и между поколениями. Зеленая экономика является инклюзивной и недискриминационной. Она справедливо распределяет принятие решений, выгоды и затраты; избегает захвата элит; и особенно поддерживает расширение прав и возможностей женщин. Она способствует справедливому распределению возможностей и результатов, уменьшая неравенство между людьми, и в то же время оставляет достаточно места для дикой природы и дикой местности.

Она рассматривает экономику в долгосрочной перспективе, создавая богатство и устойчивость, отвечающие интересам будущих граждан, и в то же время принимает срочные меры для борьбы с сегодняшней многомерной бедностью и несправедливостью. Она основана на солидарности и социальной справедливости, укреплении доверия и социальных связей,

поддержке прав человека, прав трудящихся, коренных народов и меньшинств, а также права на устойчивое развитие. [5, с. 27-31]

Рисунок 1 – Устойчивое развитие

3. Принцип планетарных границ

Зеленая экономика охраняет, восстанавливает и инвестирует в природу. Инклюзивная "зеленая" экономика признает и развивает разнообразные ценности природы - функциональные ценности предоставления товаров и услуг, которые лежат в основе экономики, культурные ценности природы, которые лежат в основе общества, и экологические ценности природы, которые лежат в основе всего живого.

Она признает ограниченную заменяемость природного капитала другими капиталами, применяя принцип предосторожности, чтобы избежать потери критически важного природного капитала и нарушения экологических пределов. Она инвестирует в защиту, рост и восстановление биоразнообразия, почвы, воды, воздуха и природных систем. Она внедряет инновации в управление природными системами, учитывая их свойства, такие как кругооборот, и согласуя их с источниками средств к существованию местных сообществ, основанными на биоразнообразии и природных системах.[6, с. 3-5]

4. Принцип эффективности и достаточности

Зеленая экономика направлена на поддержку устойчивого потребления и производства.

Инклюзивная зеленая экономика является низкоуглеродной, ресурсосберегающей, разнообразной и циркулярной. Она принимает новые модели экономического развития, которые решают задачу создания процветания в пределах планетарных границ. Она признает необходимость значительного глобального сдвига в сторону ограничения потребления природных ресурсов до физически устойчивого уровня, если мы хотим остаться в пределах планетарных границ.

Она признает "социальный минимум" потребления основных товаров и услуг, который необходим для обеспечения благополучия и достоинства людей, а также неприемлемые "пики" потребления. Она приводит цены, субсидии и стимулы в соответствии с истинными издержками общества, используя механизмы, при которых "загрязнитель платит" и/или, когда выгоды получают те, кто обеспечивает инклюзивные "зеленые" результаты.[7, с. 46-52]

5. Принцип надлежащего управления

Зеленая экономика управляется интегрированными, подотчетными и устойчивыми институтами. Инклюзивная зеленая экономика основана на фактах - ее нормы и институты носят междисциплинарный характер, в них используются как научные и экономические знания, так и местные знания для адаптивной стратегии. Она поддерживается учреждениями, которые

являются интегрированными, совместными и согласованными - по горизонтали между секторами и по вертикали между уровнями управления - и обладают достаточным потенциалом для выполнения своих соответствующих функций эффективным, действенным и подотчетным образом.

Она требует участия общественности, предварительного обоснованного согласия, прозрачности, социального диалога, демократической подотчетности и свободы от корыстных интересов во всех институтах - государственных, частных и гражданского общества - с тем, чтобы просвещенное руководство дополнялось общественным спросом. Она способствует передаче полномочий по принятию решений для местных экономик и управления природными системами, сохраняя при этом сильные общие, централизованные стандарты, процедуры и системы контроля. Она строит финансовую систему, нацеленную на обеспечение благополучия и устойчивости, созданную таким образом, чтобы безопасно служить интересам общества.[8, с. 2-6]

Зеленая экономика — это универсальное и преобразующее изменение глобального статуса-кво. Она потребует фундаментального изменения государственных приоритетов. Осуществить эти изменения нелегко, но они необходимы, если мы хотим достичь Целей устойчивого развития. ООН по окружающей среде оказывает поддержку Монголии в реализации Национальной политики зеленого развития, интеграции зеленой экономики в планы развития на местном уровне, показателей Целей устойчивого развития и экологизации ключевых секторов. Для ускорения и закрепления устойчивых изменений в моделях потребления и производства оказывается поддержка многосторонним партнерствам по продвижению "зеленой" экономики. В дополнение к правительствам и некоммерческим организациям, ООН по окружающей среде расширила свое взаимодействие с частным сектором, который является очень важным участником в продвижении ресурсоэффективности и зеленой экономики.

В "зеленой" экономике рост занятости и доходов обеспечивается за счет государственных и частных инвестиций в такие виды экономической деятельности, инфраструктуру и активы, которые позволяют снизить выбросы углерода и загрязнение окружающей среды, повысить эффективность использования энергии и ресурсов, а также предотвратить потерю биоразнообразия и экосистемных услуг.

Эти "зеленые" инвестиции необходимо стимулировать и поддерживать посредством целевых государственных расходов, политических реформ и изменений в налогообложении и регулировании. ООН по окружающей среде выступает за такой путь развития, при котором природный капитал рассматривается как важнейший экономический актив и источник общественных благ, особенно для бедных людей, чьи средства к существованию зависят от природных ресурсов. Понятие "зеленая экономика" не заменяет устойчивое развитие, но создает новый фокус на экономике, инвестициях, капитале и инфраструктуре, занятости и навыках, а также положительных социальных и экологических результатах в Азиатско-Тихоокеанском регионе.

Литература:

1. Альханакта, В. В. Экономическое стимулирование охраны окружающей среды / Вероника Владимировна Альханакта. – Минск: Бел НИЦ "Экология", 2011. – XIV, 208 с.: ил., табл.
2. <https://greenkaz.org/index.php/informatsiya/zelenaya-economika>
3. Ермоленков, Виктор Владимирович. Устойчивое развитие: концептуальная основа стратегий управления: пособие / В.В. Ермоленков; Академия управления при Президенте Республики Беларусь. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2011. – 150, [1] с.: ил.
4. <https://greenconomy.minpriroda.gov.by/ru/zelenaya-economika/>
5. Материалы, оборудование и ресурсосберегающие технологии: материалы международной научно-технической конференции, Могилев, 19 – 20 апреля 2012 г.: [в 2 ч. / редколлегия: И.С. Сазонов (главный редактор) и др.]. – Могилев: Белорусско-Российский университет, 2012.
6. https://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/ru/home/presscenter/news/2021/may/green-economy_-_paradigm-of-innovative-and-sustainable-developme.html
7. Методология развития инновационных производств на основе технологического прогнозирования и оценки использования природных ресурсов / [И. В. Войтов и др.]; под

научной редакцией И. В. Войтова; Национальная академия наук Беларуси, Государственный комитет по науке и технологиям Республики Беларусь, Белорусский институт системного анализа и информационного обеспечения научно-технической сферы. – Минск: Беларуская навука, 2012. – 438, [1] с.: 32 ил., 127 табл.

8. <https://ecogofond.kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoi-informacii/jekologijaly-zha-daj/kz-zhasyl-jekonomika-ru-zelenaja-jekonomika/>

Ерёмна С.Ф., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, экономический факультет, гр. Э-12, студент
(*Ғылыми жетекшілер - PhD, Гордеева Е.А., аға оқытушы Темирбаева Д.М.*)

COVID-19 КОРОНАВИРУС ИНФЕКЦИЯСЫНЫҢ НОРВЕГИЯ ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

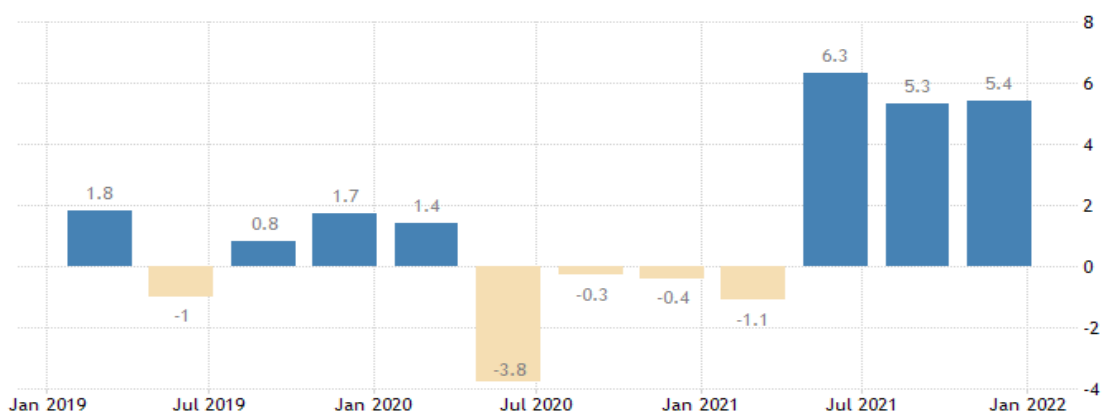
COVID-19 пандемиясы дүниежүзіндегі өндіріс пен сауда процестеріне негізінен теріс әсерін тигізді. Жұқтырғандар саны ең көп елдерде бұл кәсіпорындардың жабылуына, тауарлардың белгілі бір топтарына сұраныстың өмендеуіне және кейбір жеке бостандықтардың, тіпті үйшаруашылығы деңгейінде шектелуіне әкелді. Сонымен қатар, бір аймақтағы эпидемиологиялық жағдайдың жақсаруы жаһандық экономикалық жүйенің автоматы түрде қайта іске қосылуына әкелмейді – жағдай негізінен ірі тұтынушылардың жағдайына байланысты. Еуропаның 2008 жылғы дағдарыстан қиын және ұзақ қалпына келуі 1945 жылдан бергі ең нашар жаңа рецессияға жол бермекші.

Халықаралық және ұлттық ақпарат агенттіктерінің мәліметтеріне орай, ағымдағы дағдарыс жиі Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ең үлкен дағдарыс деп аталады. Бұған өсу қарқынын айтарлықтай бәсеңдеткен және жалпыеуропалық ауқымда дағдарысқа дейінгі деңгейге тек 2017 жылы ғана жетуге мүмкіндік берген 2008 жылғы соңғы әлемдік қаржы дағдарысы әсер етті [1, б. 1-2].

Жақын географиялық жағдайға қарамастан, сипатталған елдердің экономикалық стратегиялары әртүрлі. Норвегия ЕО-ның да, Еуроаймақтың да мүшесі емес; Финляндия ЕО мен Еуроаймақтың бір бөлігі болып табылады; Швеция мен Норвегия да ЕО-тың мүшелері, бірақ өздерінің ұлттық валюталарын сақтап қалды, швед кронның бағамы еуро динамикасына байланысты. Дания экономикасы көлік секторымен, аспап жасаумен және тамақ өнеркәсібімен, норвегиялық – мұнай және газ өндірумен, шведтік – өңдеуші, целлюлоза-қағаз өнеркәсібі мен телекоммуникациямен байланысты, Финляндия экономикасының құрылымы іс жүзінде швед экономикасын қайталайды. Бір Норвегияны қоспағанда, елдер пайдалы қазбалар қорының төмендігімен сипатталады, сондықтан экономикалар адам ресурстарына және баламалы энергия көздеріне сүйенеді.

Норвегия. Норвегияның Орталық банкі бірінші болып экономикада төтенше жағдай жариялады және пайыздық мөлшерлемені рекордтық ең төменгі 0,25%-ға дейін төмендете бастады, 2020 жылдың мамырда жалақы шығындарының орнын толтыру және компанияларды қолдау үшін 0%-ға дейін төмендетті. Сондай-ақ, Банк 1990 жылдардан бері алғаш рет 2021 жылдың наурыз айының ортасында бағамы күрт төмендеген кронды тұрақтандыру мақсатында валюта нарығына интервенция жасауға уәде берді. [2, б. 34-58]

Болжамдар оптимизмді тудырмады - Банк экономикалық құлдырауды және пандемия әсерінің ұзақтығына қатысты белгісіздік күтеді. Норвегиялық статистика да жағымсыз көңіл-күй көрсетті: тоқсан сайынғы ЖІӨ-нің 1,9%-ға төмендеуі (2008 жылдан бергі ең үлкен көрсеткіш), мұнай мен газ өндіруді есептемегенде материктің экономикасы 2021 жылдың наурызда 6,4%-ға қысқарды (жылдық болжам 5 шығынды болжайды, 5% бұрын болжанған 3,6% қарсы), сұраныс пен энергия бағасының төмендеуі (патшалықтың маңызды экспорттық бабы). Жұмыссыздық деңгейі 5,9%-ға өскенін 1-суреттен көруге болады.

Сурет 1 – Жұмыссыздық деңгейі

Норвегиялық NRK телерадиокомпаниясы сауалнама жүргізген сарапшылар Норвегия экономикасының үштен бір бөлігі күйреді және бірқатар банкроттықтар туралы ескертеді. Пандемияға қарсы арнайы үкіметтік комитеттің 2021 жылдың сәуірдегі сараптамалық есебі теріс экономикалық салдарға сілтеме жасай отырып, шектеулерді алып тастауды ұсынды. Материк Норвегиядағы өсім 15%-ға баяулады, ал карантиндік шаралар айына 2,3 миллиард долларды құрады, дейді экономистер [3, б. 3-4].

2021 жылдың сәуір айының басында-ақ індетке байланысты жағдай бақылауға алынып, жұқтырғандар саны азая бастағаны белгілі болды. 2021 жылдың 20 сәуірде карантинді жеңілдету басталды, бірақ норвегиялықтардың көпшілігі үйде қалуды таңдады. Кейін мамыр айында Осло шектеу шараларын кезең-кезеңмен алып тастау туралы хабарлады - шекаралар ішінара ашылды, дәрігерлер қалыпты жұмысына оралды. Даниядан айырмашылығы, Норвегия басшылығы пандемияның аяқталуы туралы нақты баға бермеді және күзде екінші толқынды жариялады, сондықтан бұл процесті кейінге қалдырып, елді мерзімінен бұрын «ашуға» ұмтылмады [4, б. 27-31].

Дегенмен, Норвегияда мұндай тәуекелдер жағдайында даусыз қауіпсіздік маржасы бар - ол Мемлекеттік зейнетақы қоры (1 триллион доллар көлеміндегі әлемдегі ең ірі тәуелсіз қор және әлемдегі барлық акциялардың 1,5%). Алайда 2008 жылғы дағдарыс кезінде де, мұнай құлдырауы кезінде де оның қаражаты игерілмеді. 2021 жылдың мамыр айында Bloomberg Норвегия Қордың 37 миллиард долларын пандемиядан туындаған бюджет тапшылығын жабу үшін пайдаланбақшы деп хабарлады. Бұрын мұндай қаражатты алу акциялардың дивидендтері есебінен тез жабылатын, бірақ акционерлерге төлемдердің азаюымен бұл мүмкін емес. Теріс фактор – мұнай бағасының төмендеуі – үкімет қара алтынды сатудан бір жыл бұрынғыға қарағанда 62%-ға аз қаражат алуды жоспарлап отыр [5, б. 1-2].

Норвегиялық экономистер мен статистика болжамдары: коронавирустық дағдарыс 2021 жылға қарай аяқталады, одан кейін материктік ЖІӨ жаңа жылда 4,7%-ға, елдегі ЖІӨ 2022 жылы 3%-ға және 2023 жылы 2,7%-ға өседі, Ұлттық қор «жаңбырлы күн» үшін ең күшті тұрақтандыру факторы ретінде қабылданады, оны пайдалану халықаралық еңбек бөлінісіндегі Норвегияның позициясын айтарлықтай шайқалтпайды және кәсіпкерлерге дағдарыстан айтарлықтай шығынсыз шығуға көмектеседі, содан кейін экономикалық жағдайды қалпына келтіру белсенділік барлық шығындарды өтейді.

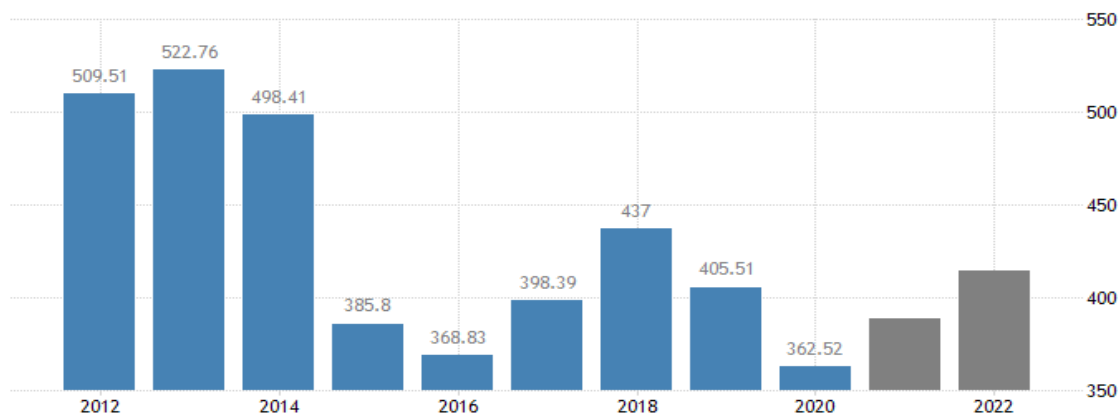
Қоғамдық-саяси мәдениет пен қоғам мен билік арасындағы қалыптасқан диалог оң рөл атқаратыны сөзсіз, дегенмен әртүрлі карантиндік шаралар пандемия ауқымын, дағдарыстан шығу мерзімін және мүмкін болатын жағдайларды анықтауда маңыздырақ фактор болып табылады. Оның шиеленісуінің факторлары Норвегия мен Дания бірінші болып экономиканы қалпына келтіруді талап етіп отыр. Бұл сыбайлас жемқорлық деңгейінің төмендігі мен жеткізілімдерді мұқият бақылаудың арқасында ғана емес, сонымен қатар карантиндік шараларды уақтылы енгізу және жабық шекаралар арқылы вирустың таралуын жақсырақ бақылауға мүмкіндік беретін аз халық санының арқасында болады. [6, б. 8-12]

Норвегияның басты трамплині - әлемдегі ең ірі зейнетақы қоры, бұл тіпті экономикалық белсенділікті тоқтату кезінде де экономикадағы статус-квоны сақтауға мүмкіндік береді. Даниядағы салыстырмалы түрде қолайлы жағдайға бұрынғы және қатаң шектеу шаралары ықпал етті, бұл елге олардың біртіндеп жұмсартылуын алғашқылардың бірі болып бастауға мүмкіндік берді. Дағдарыстан келесі кезекте Финляндия шықты - ерте карантин, халықтың төмен

тығыздығы және негізгі сауда және көші-қон жолдарынан алыстығы жағдайды бақылауға алуға көмектесті. [7, б. 2-5]

Швецияда жағдай басқаша, ол шектен тыс либералды шараларға байланысты (дәлірек айтсақ, олардың болмауы) көршілеріне қарағанда үлкен қиындықтарды бастан кешіру қаупі бар, бұл Скандинавияның ең ірі экономикасы үшін оғаш көрінуі мүмкін. Стокгольмде нәтижелер сәтсіз болғанын мойындау өте жеңілдетілген, патшалық бұдан да көп өлімді күтеді, бірақ олар «сіз карантинде мәңгі отыра алмайсыз» дейді, және тек минималды санитарлық шаралар мен жеке жауапкершілік жеткілікті. [8, б. 46-52]

Дегенмен, ЖІӨ-нің төмендеуіне қатысты салыстырмалы түрде төмен күтулерге қарамастан, оның болашақтағы өсуі мен қалпына келуіне бірдей төмен күтулер бар.

Сурет 2 – ЖІӨ деңгейі

Корольдікте жұқтырғандардың жалпы саны көршілерінен төрт есе көп (халқы 10,2 миллион адам, кез келген көршілерінен екі есе көп) және сауығып кеткендердің саны өте төмен деңгейде. Швецияның солтүстік көршілерінің әрқайсысында қазір мыңнан аз адам болса, Швецияның өзінде 37 мыңға жуық белсенді іс бар. Жағдайды нашар, бірақ сонымен бірге өлім-жітімнің тұрақты өсуі қиындатады. Шведтік надандық макроэкономикалық көрсеткіштерді оң аумақта ұстап тұруы мүмкін, бірақ тек сөзсіз құлдыраудың кешігуіне және вирустық инфекциялардың көбеюіне әкелді (бұл бүгінгі күнге дейін жалғасуда және «платаға» бармайды), бұл жағдайға теріс әсер етуі мүмкін. көршілес елдер, солтүстік еуропалық аймақ бойынша қозғалыс еркіндігін толық қалпына келтірудің мүмкін еместігі (ең көп жұқтырған елдердің бірінің беделі Швецияны танымал ете алмайды) және қатаң форматта шектеу шараларын қалпына келтіруге әкеледі. Дегенмен, бұл елдерге ортақ нәрсе - қазіргі дағдарыс жаһандық және экономикалық белсенділіктің қайта басталуымен сауда еркіндігі белгілі бір аймақтың ғана емес, бүкіл әлемнің қалай күресетініне байланысты. [9, б. 1-4]

Әдебиеттер:

1. <https://www.norway.no/ru/russia/values-priorities/norway-today/>
2. Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence («Машины прогнозирования: Простая экономика искусственного интеллекта»), Джошуа Ганс, Аджай Агравал и Ави Голдфарб. – М : Инфра, 2019. – 290 б.
3. <https://www.orangesmile.com/destinations/norway/economics.htm>
4. «Новая поведенческая экономика», Ричард Талер. – Москва: Эксмо, 2018. – 384 б.
5. <https://mineconomy.uz/ru/node/141>
6. Волков А.М., Экономика Норвегии. – МГИМО, 2019. – 212 б.
7. <https://take-profit.org/statistics/countries/norway/>
8. Волков А.М., Швеция: социально-экономическая модель: Справочник. М.: Мысль, 1991. — 188 б.
9. <https://carnegie.ru/2017/03/27/ru-pub-68404>

Зудочкин К.О., Карагандинский университет Казпотребсоюза, факультет экономики, управления и предпринимательства, гр. МН-21 НП, магистрант
(Научный руководитель — к.э.н., доцент Легостаева А.А.)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОДДЕРЖИВАЮЩИХ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ ОРГАНИЗАЦИИ НА ОСНОВЕ РЕИНЖИНИРИНГА

Процессный подход к управлению — это одна из концепций управления, в соответствии с которой вся деятельность организации рассматривается как набор бизнес-процессов. В условиях динамично меняющихся условий внешней среды одним из важных аспектов процессного управления является непрерывное совершенствование бизнес-процессов.

В настоящее время одной из самых динамично развивающихся отраслей является сфера общественного питания, которая представлена различными типами и видами предприятий общественного питания. Карагандинский регион не является исключением в этом плане.

В Карагандинской области действует 1699 предприятий общественного питания, что представлено в таблице 1.

Таблица 1 – Количество предприятий общественного питания в Карагандинской области

Предприятия общественного питания	2013 г.	2015г.	2020 г.
всего	1 816	1 739	1 699
рестораны	97	111	115
кафе	657	830	272
бары	84	116	60
столовые	573	392	368
прочие объекты общественного питания	405	290	885
Составлено автором на основе данных [1]			

Как видно из таблицы 1, если в 2013 году число предприятий общественного питания составляло 1816, то в 2020 году их число уменьшилось на 7% и составило 1699. Значительные изменения коснулись таких видов предприятий общественного питания как кафе, их число уменьшилось почти в 3 раза. Сократилось число баров и столовых. На фоне этого увеличилось число прочих объектов общественного питания, куда относятся кофейни, фаст-фуды, пиццерии. Это закономерно, особенно в условиях пандемии коронавирусной инфекции, так как эти предприятия общественного питания ориентированы на доставку. Наиболее динамично развивается сегмент, который представлен демократичными предприятиями общественного питания, в которых средний чек составляет около 3000 – 5000 тенге, и имеет свою целевую аудиторию.

Для анализа бизнес-процессов на предприятиях общественного питания нами было проведено интервьюирование сотрудников различных управленческих уровней, их расширенное обследование в аспекте ведения административно-хозяйственной деятельности, что позволило нам оценить стратегические преимущества делового процесса.

В интервьюировании приняли участие 79 сотрудников различных управленческих уровней предприятий общественного питания. В состав фокус-группы 8 директоров, 16 менеджеров, 47 специалистов и 8 предпринимателей.

Для анкеты использовалась категоризация вопросы с применением процедуры кодирования, т.е. через присвоение каждому вопросу количественного информационного значения. Нами было определены следующие категории вопросов, характеризующие состояние, структуру и эффективность функционирования бизнес-процессов на предприятиях общественного питания:

1. Осуществляется ли управление бизнес-процессами на Ваше предприятии общественного питания? Категория вопроса: закрытый. Ответ: Да / Нет

2. Применяются ли передовые методы в управлении бизнес-процессами в Вашей организации? Категория вопроса: закрытый. Ответ: Да / Нет

3. Необходимы ли передовые методы управления бизнес-процессами для успешной деятельности компании? Категория вопроса: закрытый. Ответ: Да / Нет
4. Предприятие общественного питания успешно функционирует, стоит ли внедрять инновации в бизнес-процессах? Категория вопроса: закрытый. Ответ: Да / Нет
5. Какая модель развития наиболее предпочтительна на Ваш взгляд: реинжиниринг или организационные инновации? Категория вопроса: закрытый. Ответ: реинжиниринг/организационные инновации?
6. Оцените факторы, препятствующие развитию управлению бизнес-процессами по степени влияния. Категория вопроса: закрытый. Ответ: Шкала Лайкерта: 1,2,3,4,5баллов
7. Оцените факторы, способствующие развитию управлению бизнес-процессами по степени влияния. Категория вопроса: закрытый. Ответ: Шкала Лайкерта: 1,2,3,4,5баллов
8. Оцените факторы, способствующие генерации идей по управлению бизнес-процессами на предприятиях общественного питания. Категория вопроса: закрытый. Ответ: Шкала Лайкерта: 1,2,3,4,5баллов
9. Оцените факторы, препятствующие генерации идей по управлению бизнес-процессами на предприятиях общественного питания. Категория вопроса: закрытый. Ответ: Шкала Лайкерта: 1,2,3,4,5баллов
10. Насколько эффективен процесс финансирования идей на Вашем предприятии общественного питания. Категория вопроса: закрытый. Ответ: Шкала Лайкерта: 1,2,3,4,5баллов

Результаты интервьюирования были представлены в абсолютных и усредненных значениях, а также в разрезе по занимаемым управленческим позициям и сводятся к следующему.

Не все предприятия общественного питания г. Караганды демонстрируют управление бизнес-процессами. По ответам респондентов данный показатель составляет 56%, что нельзя рассматривать как позитивное значение в условиях повышения управленческой, корпоративной культуры, необходимости структурной перестройки предприятий общественного питания, готовности к инновациям, поддержанию системного управления деловыми процессами. На фоне применения инновационных методов управления бизнес-процессами у 17% респондентов формируется твердое убеждение о низкой значимости этого процесса на предприятиях общественного питания.

Факторами, которые не позволяют реализовываться инновационным методам в управлении бизнес-процессами, по оценкам респондентов являются «неслышащий менеджмент», «отсутствие HR стратегии и политики развития управления бизнес-процессами», «бюрократические процессы». Факторами способствующими эффективному управлению бизнес-процессами, по мнению респондентов является «вовлеченность сотрудников» и «заинтересованный менеджмент». Все респонденты единодушны во мнении, что вовлечение персонала выступает основным и очень эффективным фактором определяющим управленческий эффект развития бизнес-процесса на предприятиях общественного питания. Данный фактор, по усредненным оценкам, соответствует 4,1 балла.

Генерации идей в рамках управления бизнес-процессами способствуют такие факторы как «эргономика и комфорт условий труда», «мотивация персонала». К факторам, которые снижают или не способствуют генерации идей, респонденты отнесли «дискомфортные условия труда», «низкая мотивация сотрудников», «отсутствие патернализма». Наиболее влиятельным факторов в направлении генерации идей являются комфортные условия трудовой деятельности.

Таким образом наиболее влиятельными факторами на процесс генерации идей являются рабочие условия сотрудников и их мотивация. Стоит отметить, что в разрезе групп высокие оценки были у фактора «уровень коллаборации сотрудников». Изучение в разрезе групп дает основания полагать, что двигателями данного фактора были директора и менеджеры.

Традиционно бытующее в бизнес среде мнение о том, что именно финансирование определяет тренды развития подтверждают и оценки респондентов. Оценки респондентов подтверждает данное утверждение. Достаточный финансовый бюджет позволяет обеспечить стратегический план работы как предприятия, так и сотрудника. Наивысший балл по этому вопросу поставлен респондентами-предпринимателями, а наименьшее количество поставлено респондентами -менеджерами

В современном процессном управлении можно выделить два основных концептуальных подхода совершенствования бизнес-процессов, как основных, так и поддерживающих:

- постепенный (пошаговый) подход совершенствования процессов (по Демингу) в рамках существующей организационной структуры управления, требующий незначительных капиталовложений или не требующий их вообще [2, с. 105].

- кардинальный подход (по Хаммеру и Чампи), ведущий к существенным изменениям процесса и фундаментальным изменениям в организационной структуре управления [3, с. 16].

В ходе интервьюирования, нами было установлено присутствие понимания о необходимости совершенствования поддерживающих бизнес-процессов. Около 53 респондентов это отмечают в своих ответах. Однако, в последующем они указывают именно на внедрение инноваций, а не на реинжиниринг бизнес-процессов. Понимание в данном контексте демонстрирует желание респондентов сиюминутного достижения результата, и использование тактических подходов в организационно-управленческой деятельности, а не стратегического планирования в управлении бизнес-процессов. На наш взгляд, реинжиниринг бизнес-процессов для отдельных предприятий общественного питания необходим, и является одной из активных мер совершенствования.

Из подвергшихся анализу предприятий общественного питания присуща функциональная или линейно-функциональная организационная структура управления. Данные виды организационных структур имеют в своей основе большое число ненужных согласовательных действий, которые ведут к повышению штатной численности персонала, особенно в плане узкопрофильных специалистов, управленческих уровней в организационной структуре, снижается значимость делегирования полномочий и ответственности персонала. В результате складывается ситуация незаинтересованности в результативности, снижения адаптивности и гибкости, росту непроизводительных расходов, снижению качества предоставляемых услуг.

Управление персоналом, как поддерживающий бизнес-процесс, охватывает весь процесс производства и оказания услуг, и по своей сути определяет конкурентные преимущества предприятий общественного питания. При этом сам процесс управления персоналом относится к нелокализованным, сквозным процессам организации, что позволяет активно участвовать как менеджерам по управлению персоналом, самим владельцам бизнес-процессов. Предприятиям общественного питания требуется сфокусироваться на процессном межфункциональном взаимодействии подразделений, оптимизировать ответственность в бизнес-процессе.

Реинжиниринг поддерживающего бизнес-процесса управление персоналом ориентирован на интеграцию процессов управления человеческими ресурсами, управления компетенциями, поддержку организационной культуры. Такого рода созидание способно создать стимулы в управление персоналом для вовлечения сотрудников, творческого поиска, желания делиться и передавать накопленный опыт. Это потребует пересмотра кадровой политики как основополагающего документа реформирования поддерживающего бизнес-процесса управление персоналом.

Литература:

1. Основные социально-экономические показатели Карагандинской области. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/region/256619?lang=ru>
2. Деминг, У. Э. Выход из кризиса. Новая парадигма управления людьми, системами и процессами. — М. : Альпина Паблишер, 2011. — 420 с.
3. Хаммер, М. Реинжиниринг корпорации. Манифест революции в бизнесе. — М. : Манн, Иванов и Фербер, 2011. — 288 с

Кулькеев Р.Т., Карагандинский университет Казпотребсоюза, гр. Ф-21-2 маг(НП), магистрант
(*Научный руководитель – к.э.н., доцент Сайфуллина Ю.М.*)

ОЦЕНКА КРЕДИТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ РК И ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ИХ КРЕДИТНУЮ ПОЛИТИКУ

В настоящее время кредитные возможности банковского сектора Казахстана являются стратегически важными в обеспечении полноценного развития субъектов экономики, модернизации и диверсификации производства. Ключевая роль банковского кредитования в развитии реального сектора экономики достаточно подробно представлена во многих

исследованиях. Вместе с тем, в условиях необходимости восстановления деловой активности в постковидный период существенно смещаются приоритеты в подходах и принципах рассмотрения роли кредитования в обеспечении устойчивого экономического роста. Значительный интерес представляет анализ динамики развития банковского кредитования и факторов, оказывающих влияния кредитную политику банков, а также инструментов регулирования и стимулирования их кредитной деятельности. Особенно это важно в условиях сохранения значительных кредитных рисков в экономике, высокой доли просроченных кредитов и ускорения инфляционных процессов.

Целью исследования является анализ современной кредитной деятельности казахстанских банков и факторов, влияющих на банковскую кредитную политику.

В ходе исследования применялись научные методы сравнительного и динамического анализа, комплексная оценка кредитных вложений в экономику Казахстана и др. Информационной базой исследования послужили официальные статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, Национального Банка РК, аналитические отчеты и другие материалы.

На фоне стабилизации эпидемиологической ситуации во многих секторах экономики Казахстана наблюдается восстановление деловой активности, доходов и внутреннего спроса. На конец декабря 2021 года объем банковского кредитования экономики составил 18497,7 млрд. тенге, увеличившись по сравнению с прошлым годом на 26,5% [1]. Увеличение объемов кредитования наблюдается за счет роста розничного кредитования и кредитования в секторе МСБ вследствие реализации государственных программ по поддержке и льготному кредитованию предпринимательства, принятых Правительством РК и Национальным Банком РК в 2020-2021 гг. В рамках реализации госпрограмм поддержки экономики за период 2014-2020 гг. было профинансировано 115,4 тыс. проектов МСБ на общую сумму 4,9 трлн. тенге, портфель кредитов МСБ вырос до 4,2 трлн. тенге, доля МСБ в портфеле банков выросла до 26,9% [2].

Исследование показателей банковского кредитования экономики за период 2017-2020 гг., позволило выявить тенденцию прироста объемов кредитования в Казахстане примерно на 3-6% ежегодно (таблица 1). Вместе с тем, при расчете соотношения объемов банковских кредитов с величиной ВВП выявлено снижение данного показателя с 27% в 2016 году до 25,4% в 2021 году. Следует отметить, что для развитых стран характерен достаточно высокий уровень данного показателя: в ЕС – 194%, в Великобритании – 239%, в Японии – 92% [3, с. 35-41]. В Казахстане соотношение кредитов к ВВП значительно ниже, однако сопоставимо со странами ЕАЭС. Анализ динамики данного показателя за ряд лет показал, что в периоды финансовой нестабильности соотношение банковских кредитов к ВВП имеет тенденцию снижения.

Опираясь на исследования международных организаций о состоянии развития кредитного рынка и доступа к кредитованию в Казахстане, можно выявить снижение некоторых показателей. В соответствии с данными Отчетов глобальной конкурентоспособности Всемирного экономического форума за 2014-2019 гг. позиция Казахстана по фактору конкурентоспособности «Финансовая система» остается на низком уровне: 104 место в рейтинге 2019 года. С 2015 по 2018 гг. наблюдается серьезное ухудшение позиций Казахстан по индикатору «Легкость доступа к займам» с 55 до 98 места, а также по индикатору «Доступность финансовых услуг» с 43 до 95 места. При этом одним из самых проблемных факторов развития бизнеса отмечалась проблема доступа к финансированию. В 2019 году низкое место Казахстана по фактору «Финансовая система» в рейтинге конкурентоспособности связано со снижением показателя «Кредиты частному сектору в % к ВВП», который с 2018 года вошел в состав индикаторов. Показатель «Финансирование МСБ» несколько улучшился, позволив Казахстану занять по этой позиции 87 место в 2019 году.

Таблица 1 - Объем кредитов банков второго уровня экономике и обеспеченность кредитом экономических субъектов Республики Казахстан

Показатели	на конец периода					
	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
ВВП Казахстана, млрд. тенге	46971,1	54378,8	61819,5	69532,6	70134,1	72935,4

Кредиты банков второго уровня экономики, млрд. тенге	12708,3	12705,3	13091,7	13864,9	14623,1	18497,6
Отношение кредитов к ВВП, %	27,0	23,3	21,2	19,9	20,8	25,4
Примечание – Составлено на основе данных Нацбанка РК [4] и Бюро национальной статистики АСПР РК [5]						

В этих условиях обеспечение доступности кредитных ресурсов становится одной из важнейших задач современной макроэкономической политики Казахстана. Как показывает опыт многих развитых стран, расширение доступа субъектов экономики к банковским кредитам положительно влияет на развитие экономической активности и, в конечном счете, оказывает положительный синергетический эффект на многие социально-экономические процессы.

Как отмечают российские исследователи Кравец Л.Г. и Потапова С.В. [6, с. 42-46], полноценная возможность получения кредитных услуг должна характеризоваться наличием инфраструктуры предоставления кредитных услуг, то есть наличием возможности их получения в структурных подразделениях кредитной организации.

В качестве одного из индикаторов кредитной доступности признается оценка востребованности кредитных ресурсов финансово-кредитных институтов на основе анализа устойчивого спроса на них со стороны субъектов экономики. Исходя из результатов опроса, проведенного экспертами Национального Банка РК в 4 квартале 2020 года [7], доля предприятий, обратившихся за банковским кредитом составила лишь 17% от числа опрошенных предприятий. Следовательно, большинство предприятий использовало другие источники финансирования своей деятельности, в основном собственные средства. Так, в 4 квартале 2020 года банковские займы для финансирования оборотного капитала использовали только 17,6% опрошенных предприятий, а для финансирования основных средств – всего лишь 5,9 % из опрошенных предприятий.

Доля предприятий, обратившихся за банковским кредитом, постепенно снижается: с 23% в 4 квартале 2017 года до 17% в 4 квартале 2020 года. При этом среди предприятий, обратившихся за кредитом, наблюдается увеличение доли предприятий, получивших кредит, с 85,2% до 95,3% соответственно. Однако, как отмечается в обзоре Нацбанка РК, у отечественных предприятий преобладают негативные оценки относительно ценовых и неценовых условий кредитования.

Таким образом, на фоне преобладания банков второго уровня на кредитном рынке Казахстана наибольший потенциал расширения объемов кредитования сосредоточен в банковском секторе. Однако, в действительности, наблюдается снижение участия банков в финансировании экономических субъектов, что подтверждается низким соотношением банковских кредитов к ВВП на уровне 20,8%. Следовательно, для достижения целевого показателя ссудного портфеля банковского сектора на менее 60% от ВВП казахстанским банкам необходимо активизировать кредитную деятельность с учетом формирования приемлемых для экономических субъектов условий кредитования.

В течение последних лет наблюдается тенденция снижения качественного показателя кредитного портфеля банков второго уровня, о чем свидетельствует рост доли банковских кредитов, имеющих просроченную задолженность свыше 90 дней. Удельный вес проблемной задолженности в общем объеме банковских кредитов составил в 2021 году 6,8%. Эта тенденция особенно заметна в секторе кредитования малого и среднего бизнеса. Соответственно, наличие просроченной задолженности обуславливает необходимость создания провизий на возможные потери по ссудным операциям банков второго уровня.

Результаты аналитического исследования показывают, что несмотря на высокую потребность экономических субъектов в кредитных ресурсах, казахстанский банковский сектор не имеет существенного вклада в финансировании производственного сектора экономики. Структура кредитных вложений банков второго уровня демонстрирует перекоп в сторону кредитования текущих потребностей населения и МСБ. На инвестиционные цели предприятия предпочитают направлять накопленные собственные средства, а приобретение оборотных средств осуществлять за счет краткосрочных займов. Сложившаяся экономическая ситуация привела к росту удельного веса проблемной задолженности в кредитном портфеле банковского сектора.

Развитие банковского кредитования экономических субъектов в Казахстане сдерживается рядом факторов: высоким уровнем рисков в кредитной сфере; сокращением количества кредитоспособных заемщиков в сфере производства и обращения, связанное со снижением капитализации предприятий, падением доходов, ростом износа основных производственных фондов и т.п.; повышением стоимости кредитных ресурсов, вызванной ростом средневзвешенных процентных ставок в стране, ужесточением условий кредитования; отраслевыми диспропорциями при кредитовании экономических субъектов, краткосрочный характер сложившейся ресурсной базы банков; снижение кредитного потенциала банков второго уровня, диспропорции в региональном распределении кредитных ресурсов, низкая заинтересованность банковской сферы в активизации кредитных процессов. Результаты проведенного анализа свидетельствуют, что в Казахстане имеет место явная недооценка роли банковского кредитования экономики страны, отдельные сектора экономики находятся в чрезмерной зависимости от банковских кредитов, возникший межсекторный дисбаланс необходимо устранять путем формирования оптимальной отраслевой структуры кредитных вложений банков второго уровня и улучшения финансового состояния субъектов экономики.

Литература:

1. О ситуации на финансовом рынке в декабре 2021 года. Национальный Банк Республики Казахстан. - <https://nationalbank.kz/ru/news/obzor-inflyacii/rubrics/1461>
2. Влияние программ, реализуемых Фондом «Даму» на развитие сектора МСБ и диверсификацию экономики (макроэкономический эффект). Обзор за 2014-2020 годы. - <https://damu.kz/poleznaya-informatsiya/informatsiya-fonda/analitika/>
- 3 Власенко М.Н. Об основных показателях долговой нагрузки на экономику. //Банковский вестник, 2016, №10, с. 35-41 <https://www.nbrb.by/bv/articles/10187.pdf>
- 4 Статистический бюллетень Нацбанка РК. - <https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskii-byulleten/rubrics/1675>
- 5 Динамика основных социально-экономических показателей. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК.- <https://stat.gov.kz/official/dynamic>
- 6 Кравец Л.Г., Потапова С.В. Подходы к оценке доступности банковских кредитных услуг и ее влияние на уровень стабильности банковского сектора. //Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 2017, с. 42-46. - <https://cyberleninka.ru/article/n/podhody-k-otsenke-dostupnosti-bankovskih-kreditnyh-uslug-i-ee-vliyanie-na-uroven-finansovoy-stabilnosti-bankovskogo-sektora>
- 7 Национальный Банк РК. Конъюнктурный обзор. Результаты опросов предприятий по экономике. - <https://nationalbank.kz/ru/page/konyunktturny-obzor>

Мейрамов Н.М., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, экономический факультет, гр. ММН-61, магистрант
(*Научный руководитель – к.э.н., доцент Мамбетова С.Ш.*)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К НАУКЕ МЕНЕДЖМЕНТА

Теория науки менеджмент - это одна из теорий управления, которая приписывает эффективность применения научных методов. Она идет на шаг дальше известной научной теории управления, применяя инструменты и методы исследования операций для решения практических проблем. Подход науки управления использует компьютерные приложения и инструменты исследования операций для решения бизнес-проблем, связанных с количественным управлением, исследованием в области анализа персонала, всеобщим управлением качеством и информационными системами. Основным ограничением теории менеджмента является ее неспособность точно предсказывать бизнес-феномены, содержащие поведенческие элементы.

С девятнадцатого века появилось несколько концептуальных теорий управления. Взгляд на менеджмент как на искусство и науку привел к тому, что некоторые ученые в области менеджмента приписывают эффективность управления определенным факторам и

обстоятельствам [1, 25]. Теория науки менеджмента фокусируется на достижении точности путем выражения взаимосвязи между переменными с помощью количественных моделей. Это современный подход к управлению, продолжение научной теории управления, которая применяет научные процедуры (например, разделение труда и специализацию) для управления соответствием работника задаче с целью повышения эффективности организации.

Наука управления просто применяет этот метод к таким проблемам бизнеса, как принятие решений, процессы проектирования и стратегическое планирование. Она определяет операционную проблему, выдвигает возможные объяснения причин ее возникновения, а затем предлагает возможные решения. Этот процесс похож на то, как ученые создают модели для проверки своих теорий, а затем получают информацию из результатов.

В последнее время появился ряд работ о менеджменте, в которых высказывается мнение, что лидерство является отдельной и самостоятельной функцией в фирме. Согласно этим работам, менеджмент изображается рутинным [2, 42]. Таким образом, для обеспечения успеха бизнеса предлагается отдать предпочтение лидерству в ущерб менеджменту, который представляется устаревшей концепцией. Ряд авторов поддерживают разграничение между менеджментом и лидерством, хотя основа этого разграничения не ясна [3, 71]. Однако существует и другая тенденция, когда рассматривают менеджмент и лидерство как единое целое, как это делают основополагающие авторы по менеджменту. Ведь несмотря на продолжающиеся дебаты, окончательного ответа на вопрос о роли и значении менеджмента и лидерства в успехе бизнеса пока нет. Таким образом, определение направления развития теории менеджмента переплетается с выживанием и ростом. Выживание и рост также подразумевают мораль, в частности, сопротивление краткосрочной финансовой выгоде ради долгосрочного выживания и роста. Балансирование конфликтующих интересов - личных, деловых и интересов персонала также подразумевает принятие решений и включает в себя социальную ответственность.

Мобилизация сотрудников в концептуальной теории менеджмента переплетается с достижением целей (часть определения направления), определением эффективности с точки зрения клиентов и организации, созданием и поддержанием среды, в которой сотрудники могут работать, и поддержанием потенциала фирмы. Определение приоритетов подразумевает решительность и распределение ресурсов для достижения целей, задач фирмы и вытекает из этих целей. В то же время задача определения приоритетов также связана с координацией, чтобы обеспечить движение всего бизнеса в одном направлении. Определению приоритетов, координации и мобилизации сотрудников способствует организационная структура. Организационная структура, в свою очередь, находится под влиянием стратегии, которая является частью определения направления. А определение приоритетов также переплетается с коммуникацией, поскольку сотрудники должны быть проинформированы о том, на что направлена деятельность компании, чтобы направить свою энергию соответствующим образом; это также влияет на степень управления сотрудниками. Потребности и желания клиентов вытекают из концепции «предвидения будущего», которая неразрывно связана с окружающей средой. Это, в свою очередь, связано с установлением направлений и определением приоритетов, а также с созданием среды, в которой сотрудники могут работать для достижения целей фирмы. Потребности и желания клиентов также связаны с выбором рынка, на которой фирма хочет конкурировать, а также с обеспечением ценности для клиентов. Понимание среды подразумевает адаптацию к изменениям, поскольку среда содержит переменные, которые постоянно меняются, что может открыть возможности или создать угрозы для выживания и роста фирмы, оба этих фактора очевидны из информационной базы. Информационная база в свою очередь включает ведение учета, нормы и стандарты для мониторинга, контроля прогресса, а также процессы и процедуры, которым необходимо следовать при осуществлении деятельности. В свою очередь, эти действия влияют на производительность в достижении целей фирмы. На производительность также влияет доступ к знаниям, навыкам, активам, ресурсам и процессам для предоставления ценности клиентам. Последние два вида деятельности также влияют на прибыльность.

Системы менеджмента в целом относятся к совокупности информационных систем, которые обеспечивают менеджеров информацией как о внутренних, так и о внешних событиях. Информация уменьшает неопределенность, поэтому менеджеры принимают более качественные решения, когда имеется больше данных. Эта отрасль теории науки менеджмента помогает проектировать информационные системы (например, системы обработки транзакций, системы поддержки принятия решений, системы автоматизации офиса и т.д.), которые обеспечивают менеджеров внутренней и внешней информацией для принятия качественных решений.

Современные ИТ предлагают менеджерам новые и усовершенствованные способы работы с информацией, которые помогают им более точно оценивать ситуацию и принимать обоснованные решения. В отличие от предшествующих теорий управления, подход науки управления применяет математические модели и методы в научной манере для улучшения бизнес-процессов. Математические модели раскрывают взаимосвязи между несколькими переменными в рамках отраслей. Такие математические модели, как метод ограничивающих факторов и линейное программирование, могут выявить узкие места, замедляющие производственный процесс, и предложить наилучший способ обойти эти узкие места.

В настоящее время это помогает предприятиям оптимизировать затраты на рабочую силу. Хотя применение теории науки управления очевидно во многих управленческих практиках (особенно в планировании, операциях и контроле), ее нельзя применить ко всем видам управленческих процессов. Реализация теории науки управления предполагает некоторые исходные предположения (например, бизнес-процессы могут быть оценены количественно), и иногда эти предположения не соответствуют реальным ситуациям. Проблемы управления, которые являются скорее человеческими, чем техническими (например, подбор персонала, лидерство, организация и т.д.), вряд ли могут быть решены с помощью количественных инструментов науки управления. Это одно из самых больших ограничений подхода науки управления. В некоторых исследованиях теория науки управления рассматривается как преувеличение необходимости технических управленческих навыков при преуменьшении необходимости человеческих управленческих навыков, в то время как другие по-прежнему считают, что наука менеджмента - это наука о человеке. Теория игнорирует важность людей, отношений и других не поддающихся количественной оценке факторов. Некоторые аспекты управленческой деятельности не могут быть легко количественно оценены, потому что они включают в себя некоторые человеческие элементы, которые непредсказуемы. Кроме того, теория науки управления предписывает ограниченное количество инструментов для решения конкретных проблем, а также эффективное использование этих инструментов требует определенного уровня знаний и технических навыков. Повышение точности основывается на предположении об измеримости бизнес-процессов в количественном выражении. Бизнес-модели, созданные с помощью инструментов науки управления, могут прогнозировать различные бизнес-переменные и предлагать оптимальное сочетание ресурсов, способное максимизировать результат.

Представленная до сих пор информация говорит о том, что со времен возникновения и первых записей о менеджменте мало что изменилось. Таким образом, выживание и рост фирмы могут оказаться под угрозой из-за неспособности менеджера «предсказать будущее» или сделать акцент на значимых переменных. То же самое относится и к морали, особенно к балансированию между краткосрочной финансовой выгодой и долгосрочным выживанием, ростом.

Литература:

1. Панчин А.В. Основы менеджмента. – М.: Интер, 2011. – 25.
2. Шашкова А.Д. Концептуальные теории о менеджменте // Экономик и управление. – 2017. – 4(2). – 40-46.
3. Артемов У.С. Управление персоналом. – М., 2013. – 71.

Омарова А.К., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, экономический факультет, гр. ММК-52, магистрант
(*Научные руководители — к.э.н., ассоциированный профессор Мамраева Д.Г., к.э.н. Ташенова Л.В.*)

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА РЫНКЕ B2B

На данный момент рынок интернет-рекламы во всем мире видоизменился. Если раньше рекламодателям предлагали размещаться только на сайтах и в поисковых системах с помощью контекстной рекламы, то сейчас, практически каждый бренд имеет страницу в социальных сетях.

Достижения в области новых технологий, на которых основывается формирование информационного общества, во многом изменили характер коммуникации. Ввиду

нестабильности рыночной и информационной среды организации все чаще нуждаются в оперативных и гибких инструментах связи с общественностью для достижения основной цели PR: создание узнаваемости и формирование положительного имиджа организации.

Традиционно принято считать, что продвижение в социальных сетях больше подходит для B2C рынка. Но с 2012 B2B компании в Республике Казахстан начали внедряться на данные площадки. Сложность реализации SMM-кампании на B2B рынке объясняется сложностью продукта, длительным циклом принятия решения и высокой стоимостью среднего пакета, но современные возможности социальных сетей, позволяют находить возможности продвижения. Здесь не подходит классическое создание собственных групп компаний на различных площадках, а требуется совсем другие инструменты и средства.

Маркетинговые коммуникации - это связи, образуемые фирмой с контактными аудиториями посредством различных средств воздействия, к каковым относятся реклама, PR, стимулирование сбыта, пропаганда, личная продажа, а также неформальных источников информации в виде молвы и слухов. Роль информирования потребителя о товаре или услуге, о месте его приобретения и о самом производителе выполняют маркетинговые коммуникации, без существования которых трудно представить себе современное общество и организацию [1].

Цели маркетинговых коммуникаций можно представить следующим образом:

1. информирование о существовании товара или организации потребителей;
2. формирование и поддержание отношений с потребителями, партнерами, посредниками и работниками компании;
3. привлечение внимания целевой аудитории к компании;
4. создание положительного отношения к марке товара и стимулирование продаж;
5. напоминание о компании и о продукции и создание позитивного имиджа компания;
6. информирование общественности о мероприятиях и действиях, проводимых компанией.

В последнее время новым инструментом для проведения рекламных компаний, PR-деятельности, мероприятий по стимулированию сбыта стали социальные сети. В связи с этим появилось новое направление развития маркетинговых коммуникаций - SMM.

Понятие «социальные медиа» объединяет в себе различные виды интернет-ресурсов, предназначенных для обмена информационными сообщениями между пользователями. К социальным медиа относятся социальные сети, блоги, микроблоги, видеохостинги и другие ресурсы, характеризующиеся наличием сообщества пользователей и их взаимодействием вокруг определенного вида контента. Социальные медиа сегодня позволяют компаниям выстраивать долгосрочные отношения со своими потребителями, формировать их лояльность, управлять репутацией компании, повышать продажи и решать многие другие задачи развития бизнеса.

Рынок социальных сетей насчитывает тысячи сайтов, которые можно классифицировать по группам: массовые, тематические, фото- и видео- хостинги. Массовые социальные медиа, такие как Facebook, Twitter, Вконтакте, предназначены для общения любых интернет-пользователей. Тематические социальные сети (LinkedIn) имеют определенную направленность общения. Грамотное использование SMM-специалистом данных видов социальных сетей, позволяет компании направлять свое маркетинговое сообщение целевой аудитории и тем самым увеличивать прибыль. По данным компании TNS Web Index, среднее количество посетителей социальных сетей за январь 2022 года было следующим: Одноклассники - 50,07 млн, Facebook - 2,5 млрд, LiveJournal - 24,8 млн, Вконтакте - 97 млн, Pinterest - 92 млн, MySpace - 25 млн, Twitter - 1,3 млрд уникальных посетителей.

Основными компонентами маркетинговых коммуникаций в социальных сетях являются: стратегия, контент, бренд-платформа. Первоначальным этапом при формировании стратегии сообщества в социальных сетях, является анализ с точки зрения маркетинга потребителей и конкурентов [2].

Стратегия в социальных сетях нужна для компании при постановке целей, планировании сроков, бюджетов и состава работ. Стратегии состоит из следующих компонентов: стратегическая концепция, правила взаимодействия в социальных сетях и правила вовлечения аудитории. Стратегическая концепция необходима перед запуском PR-кампании, чтобы видеть весь объем работ и возможные проблемы на пути к достижению цели.

Основное внимание в SMM акцентируется на создании актуального и инициирующего общения пользователей контента. Для этого нужно периодически повторять исследование потребностей аудитории. Сообщения, которые люди будут распространять самостоятельно, вызовут больше доверия у потенциальных потребителей данного товара или услуги.

Бренд-платформа - совокупность всех сообществ в социальных сетях, на которых бренд функционирует и общается с целевой аудиторией. Ввиду того, что у разных целевых аудиторий свои интересы и предпочтения и свое отношение к бренду, необходимо создавать под каждую из них свою площадку для коммуникаций. При смешивании разных аудиторий могут возникнуть конфликты интересов и споры, которые могут противодействовать целям рекламной кампании.

Рассмотрев компоненты маркетинговых коммуникаций в социальных сетях, был выделен ряд проблем при их разработке и функционировании:

1. есть риски неправильного выбора целевой аудитории;
2. при мониторинге социальных сетей, сбор и анализ информации делается вручную, что занимает много времени у SMM-специалиста;
3. управление репутацией не улучшит ситуацию, если есть минусы в самой структуре управления компанией или качество товаров или услуг низкое;
4. отсутствие подробной стратегии при позиционировании компании в социальных сетях.
5. восприятие аудиторией новостей компании как спам, зачастую люди перестают их читать, а затем и вовсе выходят из сообщества;
6. проблема привлечения качественной аудитории. Часто внимание уделяется только количеству людей, что в корне неправильно, потому что ядро лояльных к бренду клиентов формирует именно целевая аудитория;
7. недостаточные знания community-менеджера. Если ответственный за развитие и поддержание дискуссии менеджер, не является профессионалом своего дела, то он будет не способен управлять диалогом и задавать направление общения.

Продвижение в социальных сетях, больше подходит компаниям с широкой аудиторией (рекламные агентства, типографские услуги, IT-индустрия, услуги аутсорсинга, онлайн-продукты, оптовая торговля, тренинговый бизнес). В меньшей степени SMM эффективен для промышленных предприятий (строительное оборудование, грузовое оборудование), потому что аудитория, готовая совершать эти покупки, мала, и не является классической.

Особенностью SMM для B2B является то, что приемы, которые работают для B2C, не применимы, либо имеют слабый эффект. Так как главной задачей является продажа продукта или услуги, нецелесообразны развлекательные публикации, с целью получения отклика, что широко используется для B2C [3].

Таким образом, продвижение в социальных сетях имеет ряд преимуществ перед классическим маркетингом и другими инструментами онлайн-продвижения. Реклама в социальных сетях интерактивна, быстро распространяется, имеет не рекламный формат, и ее легко можно сфокусировать на нужной аудитории. SMM может быть вполне дорогим: грамотная организация работы в сообществах наряду с четким определением целевой аудитории ведут к существенному повышению продаж.

Литература:

1. Джугенхаймер Д. У. Основы рекламного дела / Д.У.Джугенхаймер.–Самара: Изд-во «Федоров», 2016. – 480с.
2. Росситер Дж. Р., Реклама и продвижение товаров: Пер. с англ. /Д.Р.Росситер — СПб.: «Издательство Питер», 2017. – 244 с.
3. Портер Майкл. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран /Майкл Портер.-М.: Междунар.отношения, 2018. — 896 с.

Садепхан А., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің, заң факультетінің, Ю-34 тобының студенті

(Ғылыми жетекшісі – зғк., доцент, Азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры Нукушева А.А.)

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖҰМЫСТАРДЫ ЖАЗУДАҒЫ ПЛАГИАТТЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстандық азаматтық заңнама, экономика мен қоғамның өзекті және перспективалық қажеттіліктеріне жауап беретін, зияткерлік меншік жүйесінің жұмыс істеуінің институционалдық негіздерін қалыптастыруға, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық шарттарын жетілдіруге мұқтаж. [1].

Бүгінгі таңда Қазақстандық ғылым ізденушілерінің жетістіктерін қорғау ақпараттық және азаматтық заңнаманың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ғылыми ізденістер мен зертеулер қоғам мен адам өміріне пайдамен жаңа толқыныс әкелу үшін жасалады, ал осы ғылым саласындағы көшіру, «плагиат» мәселесі осы жетістіктермен зерттеулердің жолып байлап, бұрмалап өзіндік ауқымды кедергісін келтіруде. Д.Братусьтың пікірінше Қазақстанда "қарақшылық" деңгейі өте жоғары болып табылады. «Жаппай контрафакция жағдайлары әлі күнге дейін жойылған жоқ (және жақын болашақта жойылуы екіталай)» дейді. [2] Авторлық құқыққа жасалған қарақшылықты «интеллектуалдық еңбектің нәтижелерін заңсыз пайдаланудан ұрлыққа айналған және авторлардың жариялайтын бейнесімен қоса иемдену» деп түсінеміз. Бір жағынан, заңдық қорғау авторлық шығармашылықтың нәтижелерін және автордың мүддесін, плагиаттықтан зардап шеккендерді қоса қорғайды. Басқа да, қандай құқықтық шектеулер, авторлық құқықты қорғау заңнамасы дұрыс емес бәсекелестікке де қолданылуы мүмкін. Осы тектес мәселелер тек біздің елде ғана емес Ресей федерациясында кездеседі. Оған зерттеуші Абрамова Н.Ю өзінің ғылыми зерттеуінде «ғылымда соңғы кездері плагиат мәселесі (әсіресе гуманитарлық салаларда) өзектірек мәселе болып, түйіні шешілмей тұр. Коррозия сияқты, ол қазіргі ғылымды ішінен шірітіп, сыбайлас жемқорлық секілді құрылымдық элементтерінің бәрі мемлекеттік-бюрократияға енген» деп жазады [3]

Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексінде» және «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» заңында, «Қылмыстық кодексінде» сондай ақ өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұнында «плагиат» ұғымы жоқ, демек елімізде осы мәселе тұрғысынан заңдарымыз осалдық танытады яғни күрес қарқынды жүргізілмейді. Алайда, Асхат Аймағамбетов «Білім және ғылым министрлігі» осы мәселе тұрғысынан күрестің қалай жүргізілетіндігі жөнінде айтты. Ол туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2018 жылғы 30 қазандағы № 595 бұйрығында баяндалады. [4] Бұл бұйрықта «плагиат» сөзінің орынына «бөтен мәтінді пайдалану» ұғымы қолданылады.

Адам туылғаннан ғалым болып тұмайды, ол ғалым болып қалыптасады, сол қалыптасу жолының бір тармағы тұлғаларда студенттік кездерінен басталады. Ақпараттық технологияның дамыған шағында ғылыммен білімнің озық жаңалықтарының ашылуы тұсында «плагиат» мәселесі қарқынды өрши түсті. Осы оқу процесі барысында студенттердің реферат, баяндама, курстық немесе дипломдық жұмыстарын, магистрлік диссертацияларын немесе өзге де ғылыми жұмыстарды жазу, тапсыру, өткізу кезінде авторлық құқық мәселесі орын алып, студенттердің де немесе өзге авторлардың да құқықтары бұзылып жататын кездері болады.

Бүгінгі жаһанданған заманда авторлық құқықтың бұзылатын тұстары өте көп. Заманауи ғылыми кеңістікте «плагиат» түсінігін жарияланымдық этиканы бұзушылыққа жатқызады. Аталмыш құбылыс зерттеушілердің, рецензенттер мен журнал редакторларының көңілінен шықпайды. Өте көп ғылыми мақалалар ондағы плагиаттың болуына байланысты өтпей жатады. Компьютер сауаттылығымен қатар, ғаламтордың дамуы адами белсенділіктің әртүрлі салаларында плагиаттың енуіне мүмкіндік туғызады. Плагиат білімде өткір мәселе болып, өнеркәсіп және ғылыми қоғамдастықта да өршіп тұр.

Студенттер оқу процесі барысында, аталған сабақ жоспарын орындау кезінде көптеген авторлардың жазған жұмыстарын өз аттарынан ұсынатын кездер және ол жұмыстар тексерілмей тексерілген күннің өзінде әр түрлі айла тәсілдердің қолданылумен өтіп, баспаға шығып кететін кездер жиі кездеседі. Иа, студент мақала немесе өзге де жұмыстар жазу

барысында оны ғылыми жетекшісі тікелей қадағалайды, алайда бүгінгі таңда ол жеткіліксіздік тудыруда. Кей жағдайларда барлық жұмыстар үшін ғылыми жетекші қажеттілік етпейді.

Ғылыми жұмыстарды көшіру мәселесі тек Қазақстанда ғана емес барлық әлем елдерінде бар ауқымды мәселеге айналған. Ол тек қазір ғана пайда болмаған, бұрыннан бар талықыланып ауыздықталмай келе жатқан өзекті мәселе. Айта кетер болсақ «South China Morning Post» Қытайда Пекин политехникалық университетінің студенті Чжао Лян Вейдің бітіру біліктілік жұмысын, Хунань университетінің студенті Чен Цзе толығымен көшіргендігі 5 жыл өткен соң анықталып сотталғандығын жазды. [5] Сондай-ақ 2019 жылы отставкаға жіберілген Германияның Білім министрі Аннетте Шаван 1980 жылы жазылған философиялық диссертациясында плагиат белгілері табылғаннан кейін докторлық дәрежесінен айырылған еді. [6]

«Ғылыми мерзімді басылымдардағы мәселелер мен олардың шешу жолдары» журналының бас редакторы А.Н Юрьевнаның айтуы бойынша «бұрын студенттердің жасаған жұмыстарындағы плагиат мәселесіне көз жұма қараған немене оны плагиаттан тексеруге мүмкіндік болмаған» дейді. [3] Бірақта, қазір ақпараттық технологиялардың дамыған ғасырында осы плагиатпен күрестің жаңа шаралары жасалып жүзеге асырылуда, алайда ол өз кезегінде кей жағдайларда нәтиже бермейді.

Бөтен шығарманы немесе оның бір бөлігін, түп нұсқасын атамай, өз атынан жариялағанда, ізін жасыру үшін түрлі әдістер қолдану да кездеседі. Мысалы, мәтінге кейбір өзгертулер енгізу, басқа сөзбен алмастыру, әріптердің орындарын ауыстыру немесе т.б. Мұндай өзгертулер көп болса, плагиатты дәлелдеу оңай болмайды, арнайы салыстырып тексерудің қажеттілігін тудырады. Авторлық ұрлық мүмкін - құқықтық заңнаманы және патент заңнамасын бұзу болсын тиісті сапада заңдық жауапкершілікке әкеп соқтыруы ықтимал. Басқа жағынан, плагиат мына салаларда жиірек болып келеді. Мысалы, зияткерлік меншіктің өнімдерінің қандай да болмасын түрінде, математикада және басқа іргелі ғылыми пәндерде кездесіп жатады. [7]

Жалпы бүгінгі таңдағы Қазақстанда «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңына сәйкес «Авторлық құқық автордың жеке мүліктік емес және мүліктік құқықтары» деп анықтама берілген. [8] Авторда мүліктік құқық шығарылған туындыны өзге біреулер қолданған кезде қаржылық табыс алуға мүмкіндік береді. Авторлық құқық мәселесімен ілесіп жүрген плагиат мәселесі ЖОО-дарында өзекті деуге болады. Студенттердің ғылыми жұмыстарының сапасының жоғары болуы кез келген оқу орынының үлкен бағындырған белесі болмақ. Осы орайда сапалы ғылыми жұмысқа жету жолында шет ел тәжербиесіне сүйенер болсақ мысалы «М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің» жарғысында университетте диплом жазу кезінде немесе курстық жұмыстар жазу кезінде плагиат үшін студенттерді оқудан шығару мүмкіндігіне жол берілген. [3]

«Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университетінде» осы дипломдық жұмыстың плагиаттық мәселесі туралы ереже бар, яғни студенттің көшіру межесі 20 пайыздан асып кетсе оған «Көшірудің межелі нормаға сәйкестігі жөнінде анықтама» берілмейтіндігін алға тартқан. Мысалы «Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде» «Магистрлік диссертациялар қорғалуға ұсынғанға дейін алдын ала қорғау және бітірушінің кафедрасынан плагиаттық тексеруден өту керек. Диссертациялық жұмыста әдейі жасалған плагиат дәлелдемелері анықталған жағдайда, үміткер диссертация қорғауға жіберілмейді және белгіленген тәртіппен университеттен шығарылады» делінеді. [9]

Плагиатты қабылдамауды, авторлық құқықтың дұрыс сақталуын әр университет тікелей қадағалағандығы жөн. «Студенттердің ғылыми жұмыстарын жазу үшін ақпаратпен жұмыс істеуінің академиялық адалдығы» біздің университетіміздің академиялық саясатының алдыңғы қатарында. Осыған байланысты университетімізде «Академиялық адалдық қағидалары әзірленді.» [10] Плагиатсыз толық қанды өз қолымен жазыған ғылыми жұмыстардың ұсынылуы, және олардың талапқа сай бәсекеге қабілетті болуы бізді ерекше шабыттандырады еді. Жазылған ғылыми жұмыстардың барлығы дерлік студенттердің өз қолдарымен жазылса, ол бізді де қызықтырып университетіміздің ғылыми жетістіктеріне қосар үлкен үлесіне айналмақ.

Сондай-ақ студентті ақпаратпен, материалдармен жұмыс істеу, біреудің авторлық жұмысын дұрыс белгілеу, кез-келген кітапта баяндалған процестерді өз сөздерімен

сипаттауға үйрету осы сынды зиянды дағдылардан, атап айтқанда "көшіру – қою" дағдыларын қолданбауға, оладан айыруға тәрбиелеуіміз керек. [11]

Сондай-ақ ұрлық үшін тәртіптік жауапкершілікті қамтамасыз етіп оны қатаңдату керек деп санаймыз. Курстық жұмыс, дипломдық жұмыс, диссертациялар, ғылыми мақалалардағы плагиаттыққа біріншіден ескерту жасап, одан болмаса қатаң сөгіс беріп, студенттерді тіптен оқу орынынан шығаруды қамтамасыз етер болсақ, сапалы және үздік ғылыми нәтежиелерге қол жеткізетіндігіміз анық. Себебі студенттің жазған ғылыми жұмысы немесе дипломдық, өзгеде зерттеру жұмыстарын бір ғана «антиплагиаттан» өткізу жеткіліксіздік тудырады. Біздің университетіміздің ішкі саясатына өзгертулер енгізіп, плагиатпен күресті күшейтсек дейміз. Ол күреске, студенттердің санасына көшірудің дұрыс емес екендігін, оның зардаптарымен әкелетін зияны туралы түсіндіруіміз қажет. Ол үшін университетімізде видео роликтермен, түсіндірме хабарламалар, арнайы университет ғимаратында барлық корпусарда тұрақты түрде дауысты хабарландырулар жасалып отырса, хабарламаларда плагиаттың әкелер зардабымен, ғылыммен айналысуға қызығушылығы бар студенттердің болашағына қаншалықты зиянды екендігімен, залалдары баяндалса деген ұсынысымыз бар. Себебі соңғы жылдарда тек Қазақстанда ғана емес әлем елдерінде орын алған жаппай пандемия COVID-19дың әсерінен, тек қана студенттер емес барша халық карантинде болып, ғаламтор арқылы жұмыс жасап желідегі құқықбұзушылықтардың жаңа қыры ашылып, небір айла тәсілдер ойлап табылған еді. Сондай құйтырқылықтың бір шеті осы плагиат мәселесіменде ұштасып жатыр.

Зерттеу жұмысын қорытындылар болсақ студенттердің бүгінгі күнінен олардың ғылыми жұмыстарының мазмұнына деген талапты күшейтіп бақылауды арттырар болсақ, болашақта үлкен ғалымдардың осы өзіміздің қара шағырағымыз КарУ-дан шығатынына көзіміз анық жетеді. Ондай ғалым ұлы тұлғалар біздің университеттен бұрында шыққан және солардың ізін қуатын сауатты ұрпақтың, олардың соңын жалғай білуі де өте маңызды.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы- [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі: // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674>
2. Жатқанбаева А.Е., Баймаханова Д.М. «К вопросу о правовом понятии плагиата» // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер Жатқанбаева А.Е., Баймаханова Д.М. Журнал: Вестник КазНУ - Кіру режимі // <https://articlekz.com/article/14939>
3. Абрамова Н.Ю., «Проблема плагиата в научных работах» // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. Абрамова Н.Ю., «Научная периодика: проблемы и решения» - Кіру режимі // <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-plagiata-v-nauchnyh-rabotah>
4. «Тиісті үлгідегі және түрдегі білім беру ұйымдары қызметінің үлгілік қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 30 қазандағы № 595 бұйрығы. // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017657>
5. «В Китае впервые узнали о 100-процентном плагиате дипломной работы» 23.11.2021 // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // <https://ekd.me/2021/11/v-kitae-vpervye-uznali-o-100-procentnom-plagiate-diplomnoj-raboty/>
6. «Министра образования Германии лишили степени за плагиат» 06.02.2013// [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // https://www.bbc.com/russian/international/2013/02/130206_germany_education_minister_plagiarism
7. Абубакирова Г.М., Саниязова Е.К. «Ғылыми плагиат үшін заңды жауапкершілік» Абубакирова Г.М., Саниязова Е.К. Журнал: ҚазҰУ Хабаршысы <https://articlekz.com/kk/article/16551>
8. Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы. // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_
9. «Магистрлік диссертацияны дайындау және қорғау бойынша әдістемелік ұсыныстар» // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder>

10. «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» ҚЕАҚ-тың академиялық адалдық қағидаттары: // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // file:///C:/Users/%D0%BF%D0%BA/Downloads/ak_kaz.pdf

11. Смаилова В., «Плагиатить стало легче. Контроль за качеством снизился – интервью с борцом с плагиатом» // [Электронды ресурс] // Ақпараттық жүйелер. - Кіру режимі // <https://inbusiness.kz/ru/news/plagiatit-stalo-legche-kontrol-za-kachestvom-snizilsya-intervyu-s-borcom-s-plagiatom>

Томашинов С.Қ., Карагандинский университет Казпотребсоюза, факультет экономики, управления и предпринимательства, гр. МН-21 НП, магистрант
(*Научный руководитель – доктор PhD, доцент Орынбасарова Е.Д.*)

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ

Вопросы, касающиеся конкурентоспособности предприятий, являются очень важной и многогранной областью исследований в области управленческой науки. Сила этих наук заключается в разнообразии, поскольку сложные организационные ситуации требуют всесторонней диагностики организационных проблем и накопления знаний в области управления. В силу прагматического характера управленческих учений возникает необходимость постоянного обогащения их теоретико-методических достижений, вслед за реальными изменениями в практике организации и управления. Большое значение имеет получение новых знаний дескриптивного и нормативного характера, ибо такое знание позволяет объяснить изучаемые явления и сформулировать рекомендации для организаторской и управленческой практики. В реалиях современной мировой экономики конкурентоспособность становится одним из важнейших определителей и в то же время перспектив оценки функционирования предприятия на рынке, а также рассматривается как детерминант развития. Конкуренция между предприятиями является имманентной чертой рыночной экономики. В зависимости от отрасли или сектора она может проходить в разных плоскостях и проявляться в различных методах и формах деятельности, а также иметь различную интенсивность. С точки зрения практики важно признать и понять, какие факторы влияют на конкурентоспособность предприятия. Сформулированная исследовательская проблема требует комплексного подхода - с учетом аспектов и особенностей проводимой деятельности, а также воздействия изменений и преобразований, происходящих в окружающей среде [1].

Конкурентоспособность предприятия на рынке является результатом синергетического воздействия многих внутренних факторов, характерные для предприятия и механизмов и внешних условий, существующих в окружающей среде. Это можно понимать как способность расти, получать выгоды и прибыль и создавать конкурентные преимущества. Конкурентоспособность предприятия, без сомнения, обусловлена внешней средой, однако на нее влияют также имеющиеся у компании отличительные ресурсы, ключевые компетенции, навыки и способности. В практике управления должен применяться комплексный подход. Создание конкурентных преимуществ на основе использования ресурсов знаний, разработки уникальных и труднодоступных ключевых компетенций для адаптации к изменяющимся требованиям клиентов с учетом трансформаций в рыночной среде.

Представленная модель Вальдемара Вальчака, профессора Лодзинского университета, является отражением выбранных наиболее важных элементов и обусловленности, которые возникают в рыночной среде, она также учитывает внутренние факторы, присущие самому предприятию. Стоит добавить, что факторы, которые имеют свой источник в окружающей среде, не зависят от предприятия, в значительной степени вытекают из политики государственных органов и механизмов регулирования рынка, а также остаются под влиянием как общего состояния, так и экономической ситуации в данной стране, а также мировой экономической ситуации. В свою очередь, внутренние факторы связаны с действиями, предпринимаемыми компанией, они связаны с ее финансовым состоянием, материальными ресурсами, интеллектуальным капиталом, организационной структурой, принятой стратегией развития, методами управления, предпринимательством, инновациями и качеством предлагаемых

продуктов и услуг [2]. Можно сказать, что группа внутренних факторов отождествляется с имеющимися у предприятия стратегическими ресурсами и умением их использовать для принятия эффективных мер, являющихся ответом и реакцией на изменения и преобразования, происходящие во внешней среде. Конкурентоспособность предприятия определяется способностью использовать свои ресурсы в процессах привлечения клиентского капитала и создания интеллектуального капитала. Ее следует понимать как результат многогранных условий, зависимостей и действий, предпринимаемых предприятием. Визуализация пространства наиболее важных элементов, влияющих на конкурентоспособность предприятия, показана на рисунке 1.

Рис.1. Комплексная оценка факторов, влияющих на конкурентоспособность предприятия

В представленной модели стоит обратить внимание на несколько актуальных моментов:

– конкурентоспособность рассматривается в технологическом плане как производная от синергетического воздействия интегрированного пучка взаимосвязанных внешних и внутренних факторов и предпринимаемых предприятием действий;

– конкурентоспособность современных предприятий напрямую зависит от обусловленности и детерминанта конкурентоспособности для данного сектора, а также остается под влиянием экономической ситуации в данной стране и конъюнктуры на мировых рынках;

– возможность принятия компанией мер по повышению уровня конкурентоспособности в значительной степени зависит от окружающих факторов;

– получение конкурентного преимущества может быть результатом конкурентоспособности на рынке предлагаемых продуктов и услуг, а также результатом систем и политических и деловых связей, благодаря прибыльным заказам или государственным заказам.

Стоит также подчеркнуть, что представленные соображения не исчерпывают сложности обсуждаемой проблематики, но представленная модель является хорошим отражением реальных предпосылок и процессов, возникающих в деловой практике. Кроме того, это может быть отправной точкой для дальнейшего углубленного анализа в рамках извлеченных подробных исследовательских проблем. Для каждого предприятия необходимо индивидуально рассматривать изложенные зависимости и связи, в связи с тем, что специфика отрасли всегда определяет, какие факторы имеют наибольшую силу воздействия.

Стоит отметить, что в отдельных секторах существуют различные специфические условия, которые устанавливают рамки и формы конкуренции между компаниями. Для многих предприятий целевой группой клиентов является не индивидуальный потребитель, а другие предприятия, а также организации сектора государственных финансов.

Например, популярные гипермаркеты конкурируют между собой за индивидуального клиента, и эти действия легко заметить. Каждый из нас смотрит рекламу по телевизору или получает рекламные листовки в электронный или почтовый ящик. В то же время существует еще одна конкурентная борьба между различными рыночными субъектами, которые конкурируют между собой, чтобы именно их товары могли находиться на выставленном месте на полках этих магазинов, заменяя продукты, предлагаемые их прямыми конкурентами. Однако это соперничество не очевидно для клиентов, оно происходит в комфорте директорских кабинетов, и его результатом являются многомиллионные заказы и контракты для отдельных компаний. Стоит добавить, что в описываемом примере не требуется публиковать объявления о том, что проводится тендер на поставщиков определенных продуктов или что ищут компании, заинтересованные в ведении бизнеса в данном гипермаркете.

Кроме того, представленная модель подчеркивает трудно переоцененную роль важнейших факторов конкуренции, таких как деловые связи, взаимоотношения, соглашения с органами власти, государственные закупки, контракты и заказы от организаций сектора государственных финансов. В литературе по данной теме этим элементам не уделяется должного внимания, но на самом деле обсуждаемые вопросы оказывают существенное влияние на формирование современных парадигм управления и формирование конкурентных преимуществ. Дополнительным аргументом, который усиливает необходимость расширения области исследований и обсуждения этих важных факторов, является желание точно отразить реалии практики управления.

Нельзя подвергать сомнению тот факт, что не существует готовых решений или образцовых моделей эффективных стратегий развития, которые гарантировали бы каждой компании получение прочного конкурентного преимущества и достижение успеха на рынке. Нет сомнений в том, что, если бы такие универсальные и воспроизводимые решения существовали, их повсеместное подражание и практическое применение устранили бы возникающие конкурентные преимущества. Однако можно и даже необходимо внимательно следить за действиями прямых конкурентов и перенимать у них проверенные и эффективные методы действий.

При рассмотрении и попытке подражать решениям, используемым другими компаниями, необходимо постоянно учитывать все специфические условия и внутренние факторы, в частности, имеющиеся в распоряжении материальные и нематериальные ресурсы, ключевые компетенции, человеческий капитал, навыки, способности, технологический потенциал и интеллектуальный капитал. Попытка внедрить действия и методы конкуренции, используемые другими компаниями, требует очень тщательного анализа и должна быть должным образом подготовлена, чтобы наилучшим образом использовать реальные возможности ресурсов и компетенций. Такие действия вынуждают пересмотреть существующую модель управления, изменить сформировавшийся образ мышления, принятые организационные установки и модели поведения, изменить модель организационной культуры, реконфигурировать ключевые бизнес-

процессы и, возможно, даже разработать новую организационную структуру. Это требует обширных и современных знаний о факторах и условиях, которые оказывают существенное влияние на конкурентоспособность компании.

Литература:

1. Сукманов, Э. В. Конкурентоспособность как инструмент управления фирмой / Э. В. Сукманов, Н. М. Слоян // Актуальные вопросы экономики и управления: наука и практика. Кriuлинские чтения: сборник материалов всероссийской научно-практической конференции, Курск, 18 марта 2020 года. – Курск: Курский государственный университет, 2020. – С. 43-48.
2. Шатунов, М. В. Конкурентоспособность как механизм обеспечения экономической безопасности организации / М. В. Шатунов, Г. Ф. Галиева // Вестник научной мысли. – 2020. – № 3. – С. 89-94.

Төлеген Д.Е., Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, бизнес, құқық және технология факультеті, С-22НП тобы, магистрант
(*Научный руководитель – к.т.н., профессор Какенов К.С.*)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУДА СӘЙКЕСТІКТІ РАСТАУ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Қазақстан Республикасының ұлттық экономикасын дамытуда өндірілетін отандық өнім сапасының бәсекеге қабілеттілігі маңызды рөл атқарады. Бұл өз кезегінде осы шығарылған өнімге сәйкестікті растау қызметін жетілдіруді талап етеді. Ұлттық сертификаттау жүйесі мемлекеттік техникалық реттеу жүйесінің бір бөлігі болып табылады және өнім өндіру мен айналысқа шығару салаларын қозғайды. Сәйкестікті растау саласында цифрландыруды жүзеге асыру шетелдік нарыққа шығаралатын өнімнің бәсекеге қабілетті болуына септігін тигізеді.

Қазақстан экономикасының шикізаттық бағыттылықтан мемлекеттік саясаттың басты басымдығы бәсекеге қабілетті экспортқа бағдарланған өндірістерді құру болып табылатын қайта өңдеуге көшуі техникалық реттеудің жалпы әлемдік моделіне және халықаралық стандарттарға көшу жағдайында мүмкін болады [1, 9 б.].

Қазақстанда нарықтық экономиканың дамуы өндірісті дамытудың жаңа басымдықтарын айқындады: Қазақстанда өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру; өндіруші өнеркәсіптен өңдеуші өнеркәсіпке көшуді жүзеге асыру; халықтың өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыру; тұтынылатын өнімнің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін құру.

Осыған байланысты жоғарыда аталған мәселелерді шешудің жаңа тәсілін қолдану қажеттілігі туындады. Отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін, отандық өнімнің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қазақстандық өнімнің шет елдерге экспортын кеңейту мәселелерін шешу өнім сапасының жоғары деңгейіне жетуге, сәйкестікті растау қызметін жетілдіруге, сәйкестікті растау қызметінің құқықтық базасын жаңартуға және заманауи менеджмент жүйелерін енгізуге бағытталған.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 мемлекеттің қатарына қосылуы үшін өндіргіш күштерді трансформациялануына, өндірістердің жаңалануына, құқықтық базаны жетілдіруге, экономикада сапалы құрылымдық өзгерістер жүргізуге және капиталдық базаны дамытуға бағытталған ауқымды іс-шаралар жүргізілуі қажет. Осының бәрі ұлттық экономиканың ерекшеліктері ескерілген экономикалық жаңғыртудың өзіндік үлесінің қалыптасуы мен дамуын анықтайды[2, 74 б.].

Ел Президенті Қ. Тоқаев техникалық реттеу және аккредиттеу туралы заңнама 10 жылдан астам уақыт бұрын қабылданған және бүгінгі заман талабына сай келмейтіндігін алға тартып, 2020 жылдың қаңтар айында Үкіметтің кеңейтілген отырысында Мемлекет басшысы Ұлттық сертификаттау жүйесін дамытуды, елдің ішкі нарығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ұлттық стандарттар беделін өсіруді тапсырды. Қазақстан Үкіметіне «Техникалық реттеу туралы» Заңды жаңа редакцияда дайындау және оны 2020 жылдың соңына дейін қабылдауды қамтамасыз ету тапсырылды. Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Техникалық реттеу туралы ұлттық заңнаманы ЕАЭО нормативтік құқықтық базасына сәйкес келтіру және осы саладағы

мемлекеттік бақылауды жетілдіру мақсатында 2020 жылдың 30 желтоқсанында Қазақстанда "Техникалық реттеу туралы" заңының жаңа жобасы қабылданды.

Техникалық реттеу туралы заңды қабылдау техникалық реттеу жүйесін кезең-кезеңмен реформалауды бастауға мүмкіндік берді және көбінесе техникалық реттеу мәселелері бойынша мемлекеттік бақылауды күшейту жолымен ағымдағы өзекті мәселелер мен сәйкессіздіктерді шешті.

Техникалық реттеу жүйесін реформалаудың келесі кезеңі сәйкестікті бағалау объектілерінің техникалық реттеу саласындағы нормативтік құқықтық актілердің талаптарына сәйкестігін айқындау жөніндегі қызмет ретінде сәйкестікті бағалаудың барлық регламенттеуші ұғымдары мен тетіктерін қамтитын сапалы жаңа нормативтік-құқықтық құжатты қабылдау жолымен сәйкестікті бағалау жөніндегі қызметтің мәртебесін арттыру жөніндегі жаңа шараларды енгізе отырып, нарыққа қатысушылармен өзара іс-қимылдың жаңа моделіне көшу болып табылады.

Қолданыстағы заңнамада сәйкестікті бағалау саласын мемлекеттік реттеу аккредиттеу субъектілері қызметінің сәйкестігі мен дұрыстығын бағалауға қойылатын міндетті талаптарды, сондай-ақ техникалық реттеу саласындағы мемлекеттік бақылаудың құқықтық негіздерін айқындай отырып, өнімге, онымен байланысты процестерге, қызметтер көрсетуге қойылатын талаптарды белгілеу, орындау бөлігінде туындайтын техникалық реттеу жүйесіндегі қоғамдық қатынастарға қойылатын жалпы талаптарды белгілеу арқылы іске асырылады.

Заң жобасы сәйкестікті бағалаудың тұжырымдамалық жаңа тәсілі арқылы сәйкестікті бағалау саласындағы төмендегі проблемаларды шешуге бағытталған.

Бұл мәселе бойынша халықаралық тәжірибе, ең алдымен, ЕАЭО және Еуропа елдерінің тәжірибесімен ұсынылған, онда техникалық реттеу саласына қойылатын жалпы талаптардан сәйкестікті бағалау жөніндегі қызметті жеке регламенттеу көзделген.

Еуропалық одақ елдерінде негізге алынатын нормативтік-құқықтық актілермен сәйкестікті бағалау жөніндегі халықаралық ұйымдар шеңберінде қабылданған ISO мемлекетаралық стандарттарының қолданылу құқықтық өрісіне тікелей имплементациялай отырып, сәйкестікті бағалау жөніндегі қызмет қана реттеледі.

«Техникалық реттеу туралы» Заң жаңа редакциядағы екі негізгі міндетті шешуді қамтамасыз етеді: нарықта тәртіп орнату және отандық тауар өндірушілердің бәсекелестік артықшылықтарын іске асыру.

Өнімнің, көрсетілетін қызметтер мен тауарлардың сапа және қауіпсіздік жөніндегі талаптарға сәйкестігін растау, бірінші кезекте, тауар өндірушінің немесе көрсетілетін қызметті жеткізушінің нормативтік құжаттарда белгіленген сапа параметрлеріне сәйкес келетіндігіне кепілдігі. Сонымен қатар, бұл құжат оның әлеуетті тұтынушысы үшін өнімнің немесе қызметтің қауіпсіздігін куәландырады [3].

Өнімнің белгіленген талаптарға сәйкестігін растайтын сапа мен қауіпсіздіктің ең үздік кепілі сертификаттау болып табылады. Сонымен қатар, сәйкестік туралы декларация оны ресімдеудің жеңілдетілген шарттарына қарамастан, елде өндірілетін немесе әкелінетін тауарларды сатуға құқық беретін құжат болып табылады. Елде сертификатсыз нарық адам денсаулығына және жалпы елдегі экологиялық жағдайға қауіпті сапасыз тауарлармен толтырылатын еді. Стандарттар өнімді дайындаушыларға сапа және қауіпсіздік сипаттамалары берілген өнімдерді өндіруге көмектеседі. Сертификаттау өндірілетін өнімнің, ұсынылатын қызметтердің, ұйымды басқару жүйесінің сапасын арттыруға және қазақстандық тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға тиіс.

2020 жылдың шілде айында "Е-аккредиттеу" ақпараттық жүйесі іске қосылды, ол сәйкестікті бағалау жүйесін цифрландыру процесінің бірінші кезеңі болып табылады. "Е-аккредиттеу" ақпараттық жүйесі аккредиттеудің барлық процестерін цифрландыруға және аккредиттеу материалдарының қадағалануын қамтамасыз етуге, алдын ала бағалаулар бойынша аккредиттеуді жүргізу мерзімдерін үш есеге қысқартуға, сертификаттау жүйесін дамытудың болжамдылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Осы заңды орындау шеңберінде "Е-сертификаттау" сәйкестікті бағалау саласындағы электрондық сертификаттау сервисінің пилоттық жобасы іске қосылды, онда электрондық түрде сәйкестікті растау жөніндегі құжаттарды беру процестерінің толық бақылануы көзделеді. Сәйкестікті растау туралы құжаттарды беру қатаң есептілік бланкілерін пайдаланбай, тек қана электрондық түрде жүзеге асырылады.

Ақпараттық жүйенің негізгі міндеті "сұр" сертификаттауды алып тастау, автоматтандыру және цифрландыру жағдайларын жасау болып табылады. Осылайша, сәйкестікті бағалау кезінде өтінімдерді қарау мерзімдерін қысқартуға қол жеткіземіз[4, 82б].

Заң жаңалықтарының бірі – "камералдық бақылау" болып табылады, ол субъектілерді бақылаудан объектілерді бақылауға көшуді көздейді. "Камералдық бақылаудың" мақсаттары бұзушылықтардың уақтылы жолын кесу және оларға жол бермеу, бақылау және қадағалау субъектісіне бұзушылықтарды өз бетінше жою құқығын беру болып табылады.

"Е-аккредиттеу" ақпараттық жүйесін енгізу сертификаттау жөніндегі қызметтің мониторингін тиімді жүзеге асыру мүмкіндігін айтарлықтай жақсартады.

Аккредиттеу кезінде немесе аккредитациялық бағалаудан кейін аккредиттеу субъектілері әдетте мамандар мен жабдықтардың болуы туралы барлық қажетті құжаттар мен куәліктерді ұсынады. Алайда, жабдықтар немесе қызметкерлер туралы ақпарат беру ықтималдығы жоғары, олар басқа субъектіде де бар және манипуляциялар арқылы аккредиттеу органының мамандарын адастырады. Қазіргі уақытта мұндай манипуляцияларды бақылау мүмкін емес. Осылайша, жабдықтар мен персоналдың қадағалану жүйесінің болмауына байланысты бұл тәуекел жоғары деңгейде қалып отыр. Алайда, бұл мәселенің шешімі цифрландыру мен ақпараттық жүйені енгізуден көрінеді.

Сертификаттаудың міндеттілігі ҚР мен ЕАЭО техникалық регламенттерімен белгіленеді. Техникалық регламенттердің күші қолданылатын тауарлар сәйкестікті міндетті бағалауға жатады.

Одақ аумағында айналымға шығарылатын өнім қауіпсіз болуға тиіс. Талаптары Одақтың техникалық регламенттерінде белгіленбеген өнімнің қауіпсіздігі мен айналысын қамтамасыз ету қағидалары мен тәртібі Одақ шеңберіндегі халықаралық шартта айқындалады.

Сонымен қатар, Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі техникалық реттеу туралы хаттамаға сәйкес ЕАЭО техникалық регламенттерінде Техникалық реттеу объектілеріне қойылатын міндетті талаптар, сондай-ақ өнімді сәйкестендіру қағидалары, сәйкестікті бағалаудың нысандары, схемалары мен рәсімдері белгіленеді. Одақтың техникалық регламенттерінде терминологияға, буып-түюге, таңбалауға, затбелгілерге және оларды жазып беру қағидаларына қойылатын талаптар, санитариялық талаптар мен рәсімдер, сондай-ақ жалпы сипаттағы ветеринариялық-санитариялық және карантиндік фитосанитариялық талаптар да қамтылуы мүмкін.

Одақтың техникалық регламенттерінде мүше мемлекеттерге тән климаттық және географиялық факторларға немесе технологиялық ерекшеліктерге байланысты ерекшеліктерді көрсететін және мүше мемлекеттердің аумақтарында ғана қолданылатын ерекше талаптар қамтылуы мүмкін.

Сондай-ақ өнімге немесе өнімге және өнімге қойылатын талаптарға байланысты жобалау (іздіструді қоса алғанда), өндіру, салу, монтаждау, баптау, пайдалану, сақтау, тасымалдау, өткізу және кәдеге жарату процестеріне қойылатын арнайы талаптар, азаматтардың жекелеген санаттарын (кәмелетке толмағандарды, жүкті әйелдерді, бала емізетін аналарды, мүгедектерді) қорғауды қамтамасыз ететін терминологияға, буып-түюге, таңбалауға, затбелгілерге және оларды салу қағидаларына қойылатын талаптар қамтылуы мүмкін.

Көптеген елдерде сертификаттау жүйелері бір-біріне ұқсас. Халықаралық талаптарға сәйкес әзірленген нормативтік құжаттарда сертификаттау жүргізетін органдарға қойылатын жалпы талаптар белгіленген, олардың орындалуы бірыңғай талаптардың орындалуын қамтамасыз етеді, сол арқылы техникалық кедергілерді барынша жояды.

Бүгінгі таңда өнімді сертификаттауды өнімді сертификаттау жөніндегі аккредиттелген органдар жүргізеді [5, 54 б].

Бүгінгі таңда Қазақстанда ұйымдарда менеджмент жүйесін енгізу бойынша жұмыстар сертификаттау жөніндегі аккредиттелген органда сертификаттаудан өту және менеджмент жүйесінің сертификатын алу мақсатында негізінен тендерлерге, мемлекеттік сатып алуға қатысу үшін жүргізіледі, өйткені менеджмент жүйелерінің сәйкестік сертификаттарының болуы шартты жеңілдіктерді алуға байланысты конкурстар кезінде артықшылық береді.

Аталған жобаларды іске асыру өндірілетін өнімдер мен көрсетілетін қызметтердің сәйкестігін растау қызметін жетілдіретін, оның ішінде халықаралық стандарттарға жауап беретін және Қазақстанның әлемдік кеңістігіне интеграциялануға, менеджмент жүйелерін әзірлеу және енгізу саласындағы қазақстандық консалтингтік ұйымдар мен кәсіпорындарды серпінді және сапалы дамытуға мүмкіндік беретін менеджмент жүйелері саласында сарапшы-аудиторларды

даярлаудың ұлттық жүйесін құруға септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде ел экономикасының дамуына, әлемдік деңгейдегі дәрежесін көтеруге ықпал етеді.

Әдебиет:

1. Свидерская Д.С., Свидерский А.К. Стандартау, сертификаттау және метрология. 1 кітап. Техникалық реттеу. Оқу құралы. – Павлодар: ПГПИ, 2011 – 306 б.
2. Жаһандану жағдайындағы ұлттық экономиканың инновациялық және кәсіпкерлік дамуы [монография]/ред. Д.М. Мадиярова, М.О. Рыспекова.- Астана: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, 2018. - 276 б.
3. «Техникалық реттеу туралы» 2020 жылғы 30 желтоқсандағы № 396-VI Қазақстан Республикасының Заңы
4. Леонов О.А., Карпузов В.В. Сәйкестікті растау негіздері. Оқу құралы. – Лань, 2021 – 124 б.
5. К. Акишев, Г. Дарибаева. Стандарттау, метрология және сәйкестікті бағалау. – 3-басылым, толықт., өңд. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 152 б.

СОДЕРЖАНИЕ

Секция «Актуальные вопросы естествознания»

Абдрахман К.Т., Абдигалиева А.М. Влияние наноструктур фталоцианинов на оптические и электрофизические характеристики полимерного солнечного элемента.....	3
Байгожина П.У. Жүк тасымалдауды ұйымдастырудағы автоматтандырылған басқару жүйесін қолдану шарттары.....	6
Бурков М.А. Магнус эффектісі негізінде жұмыс істейтін дефлекторы бар қалақшаны тәжірибелік зерттеу.....	10
Бухашев Б.С. Python тілінің көмегімен бейнелерді тану алгоритмдерін іске асыру.....	13
Дарьябаева А.Б., Марсел Д.Т. Қос эмульсия әдісімен туберкулезге қарсы изониазид препаратымен иммобилизацияланған полилактид-со-гликолид нанобөлшектерінің тиімді параметрлерін зерттеу.....	15
Дәуімбай Ж. Т. Аминқышқыл – палладий жүйесінде комплекс түзілу үрдісінің термодинамикалық сипаттамаларын зерттеу	17
Ербол Н. Математика сабақтарында кейс-стади тәсілін қолдану.....	20
Жаналинова С.А. Жүзім шикізаты сығындыларындағы полифенолды қосылыстардың сандық құрамын анықтау	22
Жекенов С.С. Қарағанды облысы халқының тұрмыстық жағдайы	24
Иристаев С.О. Мектеп математика курсысында математиканың сауаттылықтың алатын орны	28
Камбар Д.С., Айданұлы Б., Исследование фотоэлектрических и электрофизических свойств нанокompозитного фотоэлектрода $\text{ZnO}:\text{SnO}_2$	30
Крайнова Е.М., Петров С.Е., Жежиль К.А., Максым А.М. Поиск и синтез и новых производных аминотиазолов, потенциально обладающих бактерицидной активностью	33
Курманалиев Н. Б., Мусепов С. Қ., Кенжалиева К.З. Управление малым бизнесом в условиях рыночной экономики особенности проектирования беспроводного канала связи на базе модуля rak3172 по стандарту lora	36
Қабдылхалық М.Б., Командир Б.В. In_2O_3 қабықшаларын күйдіру температурасының полимерлі күн элементінің фотоэлектрлік сипаттамаларына әсері	39
Мешкова А.С., Кудрявцева Е.В. Квантово-химическое моделирование протолитических реакций в дикарбоновых кислотах	42
Муратова А.М. Применение физических методов обработки для повышения жизнеспособности семян календулы лекарственной	46
Омаралықызы К. Сызаттары бар иілетін темірбетон арқалықтардың кернеулік күйін бағалау	49
Ramazanova A.D. Problems of utilization and processing of medical waste in Karaganda	52
Сабидолла Б. Қарағанды қаласының синантропты құстарын зерттеу	54
Сейлханов Д.С. Математикалық мәдениетті тәрбиелеу құралы ретінде геометриялық есептерді шешудің әдіснамалық аспектілері	57
Султанмуратова Н.А. Бір параметрден тәуелді түрде анықталған жалпыланған тригонометриялық функциялар туралы	60
Тлеубергенова А.Ж., Қасиев С.Б. Желкен түріндегі қалақшалары бар желқондырғысының тарту күшін зерттеу	62

Токтарова Г.Б., Дүзен М.М. Әртүрлі дәрілік өсімдіктер тұқымдарына фитостимуляторлар әсерін зерттеу	65
Тораева М.Т., Рашитқызы А., Темірхан Г.Б. Глауцин алкалоиды негізінде суда еритін биологиялық белсенді туындыларын синтездеу	68
Шишкина Е., Кружнов И.Н., Турлыбекова А.Ю., Химонен В.К. Анализ численности и видового состава птиц на ключевых орнитологических территориях Карагандинской области	71
Секция «Актуальные проблемы гуманитарных наук»	
Абаев А. Латын әліпбиіне көшудегі заманауи іт жобалар	74
Алтынбеков А. М. Основные характеристики финитных форм глагола в современном английском языке	77
Амантаева Н.А. І Мемлекеттік Дума: теңдік және талап	80
Апсалямова К.Ж. Гендерные особенности семейно-бытового насилия в Республике Казахстан	83
Аукенова Н. Суреткер шығармаларындағы замана көріністері	86
Байтукова А.Р. «Образ семьи» в рекламе	89
Балташева Д. Қазақстанның солтүстік өңірлеріндегі қазақ және басқатілдердің өзара қарым- қатынасы	92
Бақытқызы Д. Мағжан өлеңдеріндегі символизм.....	94
Бодыкова А.А. Көпэтносты Қазақстан жағдайында көптілді және полимәдени тұлға қалыптастыру мәселелері	97
Гилёва Ю.А. Великие люди казахской степи (Е.А.Букетов).....	101
Денисов В. Ю. Межкультурные особенности перевода англоязычных комиксов (на материале комикса Веномверс)	102
Ельшибеков С.Х. Қазақ тілін қашықтықтан оқытудың тиімділігі	105
Кадербек Ж. Шал ақынның (тілеуке құлекеұлы) лирикалық өлеңдері: тақырыбы мен идеясы, көркемдік ерекшеліктері	109
Карим Ж.К. Қазақ күресі мен аударыспақтың негізінде дене сапаларын жетілдіру	111
Колесниченко В.К. Функционирование заимствованной лексики в речи современной молодежи	113
Қайруллова Д. Оқу телевизиясы – университет имиджін қалыптастыру құралы ретінде	116
Қасымжанова Ж.Е. Айқап журналындағы әйел құқығы мәселелері	119
Максимова Д. В. Ваксеры и антиваксеры: отношение казахстанцев к вакцинации против COVID-19	122
Нурланова Ш.Е. Бұқар жырау толғауларындағы діни сананы қалыптастыру өнегесі	124
Орловская А. С. Особенности сохранения авторского идиостиля в переводе романа «Цветы для Элджернона»	127
Панкратова А. В. Прагматические особенности перевода речей политических деятелей	130
Рахымберлинова А. «Ұлағатты ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсынұлы»	133
Серік Т. К истории каркаралинского детского дома в 1920 – 1950-е гг.	135
Тельман Ұ.Д. Қазақ-қалмақ қатынастарының соңғы кезеңі және 1771 жылғы «шаңды жорық»	138
Тұтқыш А.Ж. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі – ұлттық мүдде	142
Усенова З.А. Қазақстан қоғамындағы терроризммен күресу жолдары	144

Секция «Проблемы социально-педагогических наук»

Аблаев А. Подготовка будущих педагогов к реализации обновленного содержания образования	148
Бурдина Л. Ю. Эффекты моторной коррекции двигательных способностей лиц с пода средствами плавания	151
Данияр С.М. Анализ технической подготовленности вратарей в хоккее с шайбой	154
Жакудина Г.Ж. Психолого-педагогические условия формирования творческих способностей младших школьников	157
Иманова А. Қ. Бастауыш сынып оқушыларын шет тілінде ауызша сөйлеуге оқытудың ерекшеліктері	160
Қайырбекова Г.М. Церебралды сал ауруы бар балалардың ұсақ моторикасын дамыту	163
Кан К.П. Эффективность использования силового тренинга в физической подготовке женщин среднего возраста	165
Королёва О.А. Половое воспитание в казахстанской системе образования	168
Михейлис К.П. Особенности физической подготовленности школьников 11-12 лет с различным уровнем интереса к занятиям физической культурой.....	171
Мухамедзянова А.В. Влияние занятий гимнастикой «пилатес» на физическое состояние студенток медицинского колледжа	174
Рахимберлина Н.Б. Clil технологиясы негізінде шетел тілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру моделі мен оның педагогикалық шарттары	178
Торғаев Н.Қ. Болашақ педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін тұлғаға бағдарланған қатынас технологиясы арқылы қалыптастыруды моделдеу	181
Утебаев А.Д. Роль ВСК «Жас сұңқар» в военно-патриотическом воспитании студентов	185
Фаизова А.Ф. Цифровой этикет: правила переписки в социальных сетях и мессенджерах	188
Хавалаш Ш. Шет тілін ерте жастан оқыту кезінде мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу әрекетін ұйымдастыру ерекшеліктері	191
Чикалова П.С. Модель формирования профессионально-направленной иноязычной коммуникативной компетенции на основе технологии clil	194
Шамшиева Г.Б. Формирование навыков письменной речи на основе транзитных сигналов в тексте на старшем этапе обучения иностранному языку.....	197

Секция «Актуальные вопросы экономики и права»

Амантаева Д.Е. Банк жүйесінің қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін стресстестілеуді қолданудың маңыздылығы	200
Ахметов Е.Ж. Адамзаттың асыл мұраты – құқықтық мемлекет	203
Әбіла.А. Переход к проектному управлению: от проблем к решению	206
Балмагамбетов А.Р. Цифровизация как путь развития нотариата в республике Казахстан	208
Берденова У.Қ. Азаматтық қоғам – демократиялық құқықтық мемлекеттің қарышты дамуының негізі	211
Бимағамбет А.Қ., Гиниятова К.К. Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы Заңы – құқықтық реттеу құралы ретінде	214
Бисолтан А. А. Халықтың сүйенетін тамыры заң, заң сыйынатын тәңір тіл	217
Галымова М.Е. Налог на роскошь: зарубежный опыт и перспективы в Казахстане	220
Ерёмина С.Ф., Сейтова Д.Б. Зеленая экономика как вектор устойчивого развития государства	223
Ерёмина С.Ф. Covid-19 коронавирус инфекциясының Норвегия экономикасына әсері	226

Зудочкин К.О. Совершенствование поддерживающих бизнес-процессов организации на основе реинжиниринга	229
Кулькеев Р.Т. Оценка кредитной деятельности банков второго уровня РК и факторов, влияющих на их кредитную политику	231
Мейрамов Н.М. Концептуальные подходы к науке менеджмента	234
Омарова А.К. Особенности применения социальных ответственных сетей на рынке B2B стараются	236
Садепхан А. Жоғарғы оқу орындарындағы ғылыми жұмыстарды жазудағы плагиатты қолданудың өзекті мәселелері	239
Томашинов С.Қ. Анализ факторов, влияющих на конкурентоспособность предприятий	242
Төлеген Д.Е. Қазақстан Республикасының ұлттық экономикасын дамытуда сәйкестікті растау қызметін жетілдірудің жолдары	245